

**FROM THE LATE ANTIQUITY TO THE HIGH
MIDDLE AGES: AN ARCHAEOLOGICAL VISION**
DE LA TARDOANTIGUITAT A L'ALTA EDAT MITJANA:
UNA VISIÓ ARQUEOLÒGICA

CIP 94°04/09° FRO

From the Late Antiquity to the High middle Ages : an archaeological vision = La Tardoantiguitat a l'alta Edat mitjana : una visió arqueològica / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). - Girona : Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic : Documenta Universitaria, 2024. - 1 recurs en línia (343 pàgines) : il·lustracions, plànols, gràfics. - (Moncrapa ; 01)
Descripció del recurs: 17 juliol 2024
Conté: La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana / Marta Prevosti Monclús, Rosario Navarro Sáez, Ramon Coll Monteagudo ... - Textos en català, castellà i italià; resums en català, castellà i anglès
ISBN 978-84-9984-615-6

I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- , editor literari II. Palahí, Lluís, editor literari III. Contenidor de (obra): Prevosti, Marta. Vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana IV. Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic 1. Ordenació del territori - Europa - S. V-X 2. Ciutats - Europa - S. V-X 3. Espiritualitat - Europa - S. V-X 4. Catalunya - Condicions rurals - S. V-X 5. Europa - Història - S. V-X 6. Catalunya - Història - S. V-X 7. Llibres electrònics

CIP 94°04/09° FRO

Moncrapa - 01

© Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / [Content and figures](#): els autors / [the authors](#)

© Il·lustració de la coberta / [Cover illustration](#): Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial
[/ Editorial team and instructions for authors and editorial policy:](#)
www.documentauniversitaria.media/

Contacte / [Contact](#):

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISBN: 978-84-9984-615-6

DOI: [10.33115/b/9788499846156](https://doi.org/10.33115/b/9788499846156)

Girona, 2024

No es permet un ús comercial de l'obra original ni la generació d'obres derivades per altres persones que no siguin les propietàries dels drets. És la llicència més restrictiva ja que només permet que altres persones es descarreguin l'obra i la comparteixin amb altres sempre i quan en reconeguin l'autoria, però sense fer-ne modificacions ni ús comercial.

ÍNDEX

Presentació	7
-------------	---

EL MÓN RURAL. LA FI DE LES VIL·LES I LES NOVES FORMES D'EXPLOTACIÓ

La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana	10
---	----

Marta Prevosti Monclús, Rosario Navarro Sáez, Ramon Coll Monteagudo

La <i>villa</i> dels <i>Castellets</i> entre el baix imperi romà i l'època visigòtica (segles v-viii dC)	29
--	----

Adrià Cubo Córdoba, Jordi Morera Camprubí, Josep Francesc Roig Pérez

Arqueologia dels espais de producció al jaciment de Santa Margarida (Martorell). Estructures de combustió, treballs agrícoles i manufactura en un assentament en transformació	42
---	----

Esther Travé Allepuz, Pablo Del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs

EL TERRITORI. UN ESPAI EN TRANSFORMACIÓ QUE CAL CONTROLAR

Los últimos romanos en los límites de la romanidad. El extremo occidental de la tarraconense entre germanos y vascones	56
---	----

Jose A. Lecanda

Redescobrint el paisatge medieval del <i>Laci du sud</i> (Itàlia). El <i>Monti Aurunci Project</i> (MAP)	74
--	----

Edoardo Vanni, Federico Saccoccio

Les Terres de Ponent a la Tardoantiguitat (segles iv-viii). Aproximació a la xarxa de poblament i les vies de comunicació	92
--	----

Montse Baiges Minguella

Continuitats i ruptures del poblament romà baiximperial i tardoantic a l'extrem nord-est de l' <i>Ager Tarraconensis</i> (comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf)	110
---	-----

Francesc Florensa Puchol, Magí Miret-Mestre

De Tàrraco i l' <i>ager tarraconensis</i> occidental a Tarragona i el camp entre els segles v i xii. Cap a un nou relat històric	136
---	-----

Joan Josep Menchon Bes

El Castellot de Castellví de la Marca (Barcelona), entre l'antiguitat i els feus	151
Ramon Martí, Cristian Folch, Jordi Gibert, Xavier Gonzalo	
 CIUTATS I VILATGES. ENTRE EL MÓN CLÀSSIC I EL MÓN FEUDAL	
<i>Gerunda</i> entre el baix imperi i l'alta edat mitjana	169
J. M. Nolla	
La transformació d'Aix-en-Provence (França) entre l'Antiguitat i l'inici de l'edat mitjana	176
Núria Nin	
Roses, de la tardoantiguitat a l'època medieval	199
Marc Bouzas i Lluís Palahí	
El pas de l'antiguitat a l'edat mitjana al jaciment de l'Esquerda, Osona. Darreres novetats de la recerca arqueològica	213
Imma Ollich, Montse Rocafiguera, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Esther Travé	
Un conjunt ceràmic del segle VI dC a Blanes (la Selva)	228
Joan Llinàs i Pol	
 L'ESPIRITUALITAT. DELS NOUS RITUALS FUNERARIS A L'APARICIÓ DE LES PRIMERES ESGLÉSIES CRISTIANES	
La cultura material d'un monestir Prepirinenc a Catalunya dels visigots a la implantació del feudalisme a Santa Cecília dels Altimiris	238
Walter Alegria Tejedor, Marta Sancho i Planas	
Le quattro chiese di Coccanile di Copparo (FE). Una testimonianza di continuità di culto dal V-VII sec. ai giorni nostri	253
Flavia Amato, Marco Bruni, Chiara Guarnieri	
El yacimiento de «A Capela» un eslabón en la historia de Catoira	264
Diego Piay Augusto	
El jaciment romà de Ca la Madrona, Mataró. Resultats preliminars	276
Jordi Ardiaca Rodríguez	
Canvi de paradigma en el món funerari durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana al Prepirineu? El cas de la bauma dels Ossos del Clot del Llop (Gironella, Berguedà)	290
Rosa Soler Acedo, Marta Sánchez Soler, M. Eulàlia Subirà	

Esquelles o campanes? Revisió de materials sonors del monestir del Bovalar (Segrià, segles vi-viii)	299
Laura de Castellet	
Els orígens de l'església parroquial de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)	309
Jordi Oliver Vert	
ABSTRACT (català)	319
ABSTRACT (español)	327
ABSTRACT (english)	335

PRESENTACIÓ

No hi ha cap dubte que el període que se situa entre els segles v i x d. de la n. e. constitueix un dels períodes més complexos de la història europea. S'inicià amb la desaparició d'un imperi com el romà, que aglutinava i en certa manera, homogeneïtzava bona part del continent europeu i de les lleres de la Mediterrània i finalitzà amb la creació d'un nou tipus d'estructuració política molt més diversa i fragmentada, basada en noves relacions de poder. El recorregut entre ambdues realitats no és ni lineal ni homogeni i, sobretot, no és simplement una transició entre dues formes de poder —el món clàssic romà i el feudalisme— sinó un temps amb valor propi en el qual el punt d'arribada no estava en cap cas predeterminat.

Al llarg de tot aquest procés els canvis socials, econòmics, polítics, cultural i religiosos són profunds i tenen un reflex en els nous sistemes d'ocupació i explotació territorial. Menystingut entre les grans construccions d'època clàssica i del món medieval fins no fa massa temps, era un període que s'havia mostrat obscur i esquiu per l'arqueologia, ja que tot sovint les estructures eren difícils d'identificar i els materials de vida quotidiana complicats d'individualitzar i de datar. Aquest panorama ha anat canviant al llarg dels darrers anys i actualment aquest és, pels arqueòlegs i historiadors, no un simple moment de transició sinó una època de gran rellevància, essencial per entendre el període medieval.

L'arqueologia ha aportat als darrers anys importants novetats en l'estudi de la implantació i explotació territorial, l'hàbitat, la religió o la cultura material entre altres.

El present volum presenta diferents estudis que aprofundeixen en les novetats aportades per l'arqueologia en el coneixement d'aquest període i que es varen presentar en el marc del VI Seminari Internacional d'Arqueologia Medieval i Moderna celebrat a Roses el 19 d'octubre de l'any 2023. Els estudis seleccionats han estat agrupats en quatre grans blocs temàtics que aglutinen algunes de les grans problemàtiques que es plantegen a l'arqueologia a l'hora d'analitzar aquesta època. Certament, la distribució és en certa manera arbitrària, atès que molts dels estudis tenen un caire transversal i abasten aspectes que van més enllà del bloc en el qual l'hem enquadrat, bàsicament perquè la realitat dels diferents espais és complexa i canviant al llarg d'un període que abasta cinc segles d'història, i allà on al segle v existia una vil·la romana al segle x pot haver-s'hi construït una església.

Els estudis que componen el volum abasten des de grans espais territorials fins a materials i objectes molt concrets que, aporten, però interessant informació i noves interpretacions. També són bona mostra de com les noves eines i tecnologies disponibles permeten reavaluar antigues teories o interpretacions.

La fi de l'estructura política i econòmica que representava l'imperi romà, implica també la fi del sistema d'explotació territorial centrat en les vil·les i la reconversió cap a nous sistemes d'explotació territorial. Fins i tot quan les noves estructures se superposen als vells edificis ho fan amb finalitats diferents, reconvertint, per exemple, espais residencials en productius o bastint noves edificacions tot sovint més simples, en les quals l'ús dels materials peribles o reutilitzats tenen un paper rellevant. Alguns exemples d'aquest procés són analitzats en el primer bloc del present volum.

El segon bloc es dedica als estudis que analitzen l'evolució d'un determinat espai territorial d'una forma diacrònica. Aquests estudis permeten copsar els canvis en les pautes d'ocupació i explotació territorial, la creació de nous centres de poder i el paper que jugaven les vies de comunicació —tant terrestres com fluvials— en l'estructuració d'aquesta ocupació, i la importància que adquireix la defensa i control de determinats espais estratègics.

La ciutat antiga dona pas a una nova concepció de l'aglomeració urbana, una ciutat en la qual es creen nous centres de poder, especialment al voltant dels complexos episcopals, que acaben configurant una ciutat polinuclear, que ja no pivota entorn de l'antic fòrum. En l'àmbit residencial també pateix importants transformacions, en les quals moltes de les velles grans *domus* són reconvertides en edificis polifamiliars, en la qual les àrees residencials i de producció coexisteixen de forma més intensa, i en la qual molts dels vells edificis públics, especialment els d'espectacles com circs o teatres, són reconvertits i les seves grades són ocupades per habitatges. Una ciutat en la qual als suburbis es creen nous nuclis estructurats tot sovint al voltant de centres de culte cristià i on el *pomerium* es difumina i el món dels morts comença a entrar dins el vell perímetre sagrat.

Però no és la ciutat l'única forma d'aglomeració existent a l'època. Alguns nuclis preexistents, molts antics *uicus*, evolucionen i mantenen una estructura urbana amb unes especificitats pròpies allunyades de la problemàtica que presenten les velles ciutats.

Finalment, no es pot negligir l'important paper que l'espiritualitat, amb la imposició del cristianisme com a religió majoritària en bona part del territori que abasta l'estudi, sense oblidar l'important paper que en determinats territoris hi juguen altres religions, especialment la islàmica. El darrer bloc analitza els canvis que es produeixen en aquest món espiritual que abasta des dels llocs d'enterrament i els rituals associats fins a l'expansió del cristianisme que, a través de la creació d'una xarxa de monestirs i esglésies que esdevenen elements estructuradors del territori, acaba per convertir-se en un nou poder polític.

No podem finalitzar aquestes línies sense agrair als autors i equips de recerca participants en aquest volum les seves aportacions.

EL MÓN RURAL
LA FI DE LES VIL·LES I LES NOVES FORMES
D'EXPLOTACIÓ

LA VIL·LA DE LA GRAN VIA-CAN FERRERONS (PREMIÀ DE MAR, BARCELONA) DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA

Marta Prevosti Monclús,¹ Rosario Navarro Sáez,² Ramon Coll Monteagudo³

LA VIL·LA ROMANA

El jaciment de la Gran Via – Can Ferrerons ocupa al voltant de 5,5 ha, en plena zona urbana de Premià de Mar, entre el mar i la Via Augusta (fig. 1). S'hi ha excavat diferents sectors, per bé que no en tenim pas la visió de conjunt a causa de la urbanització incontrolada de la zona a partir dels anys seixanta del segle xx. Sabem que l'assentament romà va sorgir sobre un jaciment prehistòric precedent, del bronze final III i primera edat del ferro, sense relació amb l'establiment romà (Coll et al. 2020). Les restes romanes més antigues corresponen a estructures, molt febles, que ja utilitzaven *dolia* i elements constructius romans tipus *tegulae* i *imbrices* (Quadrada, 2002; Carbonell, 2009). En el segon quart del segle i aC es documenta l'activitat d'una *figlina*, de la qual, en el darrer quart de segle i aC es coneixen restes de les instal·lacions (Prevosti et al. 2015; Coll et al. 2016; Coll, Prevosti, en premsa; Coll et al., en premsa). El 1969, al núm. 231 del carrer de la Gran Via de Lluís Companys, es va descobrir el mosaic que s'estudia més avall (fig. 1: 1). Davall del mosaic es va trobar una indústria amb dipòsits en bateria per a líquids, que també es descriu. Diferents fonts orals ens han informat que l'any 1965, en construir-se l'edifici núm. 237 del mateix carrer, es va extreure un petit mosaic, amb la representació «d'un nen sobre un dofí», que aviat va desaparèixer (fig. 1: 9) (Coll, 2004 p. 261, nota 171; Coll et al., 2019, p. 254). En ser un motiu característic dels *thiasos* marins, ens permet deduir que a 60 m a l'est del primer mosaic, hi devia haver els banys de la casa. D'altra banda, de forma molt parcial, s'han excavat diverses àrees de la *pars fructuaria*, datables entre els segles i i v, amb elements de metal·lúrgia del ferro, parets i paviments (fig. 1: 4). També s'han documentat molt parcialment fragments

1 Institut Català d'Arqueologia Clàssica-ICAC, Institut d'Estudis Catalans-IEC.

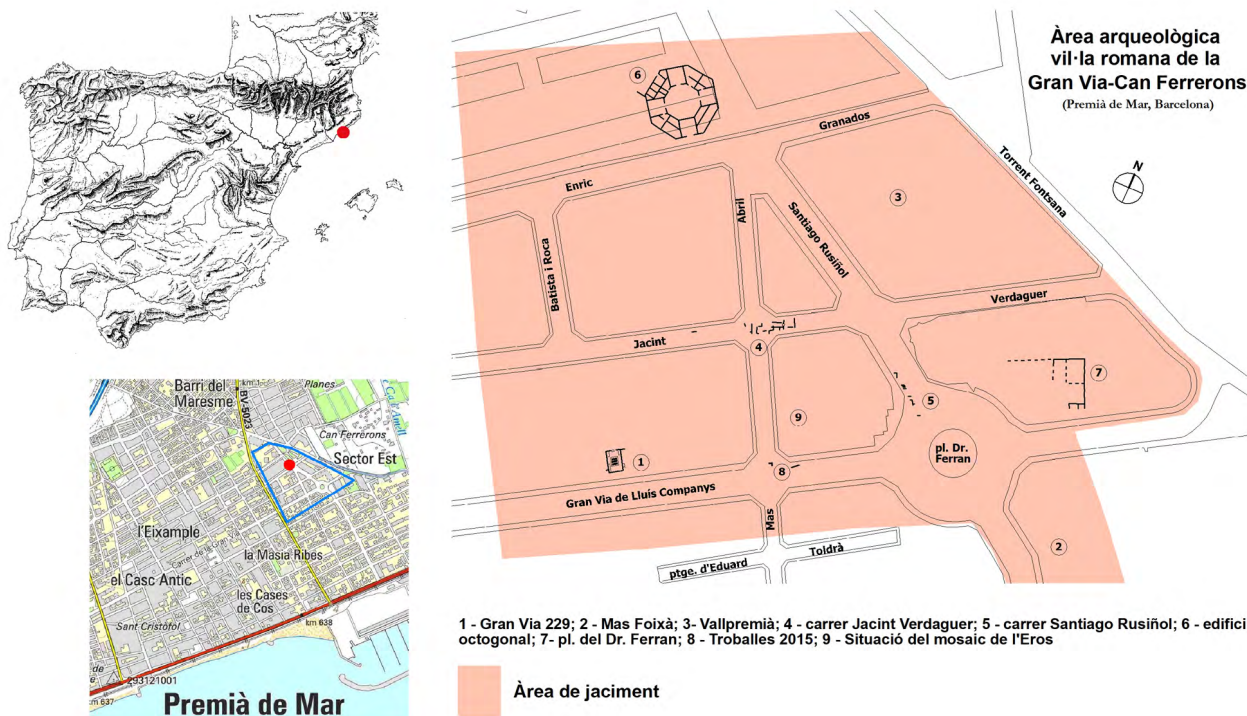
2 Professora jubilada Universitat de Barcelona-UB.

3 Tècnic de Patrimoni-Ajuntament de Premià de Mar.

de la *pars urbana*, alguns amb estrats d'enderroc i inutilització del segle v (Coll, 2004, pp. 262-266). L'any 2000, en urbanitzar l'Horta Ferrerons, es va descobrir el pavelló de planta octogonal, que es data entre els segles v i vii (fig. 1: 6), que s'estudia més avall. Les excavacions d'aquest sector van concloure el 2019, les restes es van museïtzar i actualment són obertes al públic.

Figura 1. Situació de la vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons i els seus diferents sectors.

1 - Gran Via 229; 2 - Mas Foixà; 3 - Vallpremià; 4 - carrer Jacint Verdaguer; 5 - carrer Santiago Rusiñol; 6 - edifici octogonal; 7 - pl. del Dr. Ferran; 8 - Troballes 2015; 9 - Situació del mosaic de l'Eros

Àrea de jaciment

MATERIALS ARQUEOLÒGICS I DATACIONS

De l'antiguitat tardana, disposem al jaciment de tres conjunts de material arqueològic. El primer d'ells correspon als estrats superiors de l'excavació del carrer Jacint Verdaguer (essencialment UE 1019 i UE 1020). Es tracta d'un abocador, datable entre els anys 375/390-425 dC, on trobem moltes produccions clarament residuals. En TS africana C el tipus més corrent és el plat Hayes 50 A/B (fig. 2: C-00-373), mentre que en TS africana D les formes més habituals són la Lamb 51-51A/Hayes 59 (fig. 2: C-00-415), la Hayes 58 (fig. 2: C-00-348), la Hayes 61A (fig. 2: C-00-410, aquest exemplar amb grapa de plom de reparació) i la Hayes 67 (fig. 2: C-00-418). Es documenten també alguns exemplars de TS *lucente*, gairebé sempre del tipus Lamb 1/3 (fig. 2: C-00-451). La TS gàl·lica tardana o DSP està representada tan sols per una petita vora de plat Rigoir 4 i dues nanses, mentre que la TS hispànica tardana ho està per un fons de la forma 37, sense decoració, i alguns fragments sense forma.

La ceràmica africana de cuina presenta formes datables entre finals del segle iv i inicis del v dC, tot i que en alguns casos poden ser anteriors. Es documenten els plats-tapadora Ostia I, 261 (fig. 2: C-00-524), Ostia IV, 59 (fig. 2: C-00-491) i Ostia I, 264 (fig. 2, C-00-509); les cassoles Ostia III, 267 (fig. 2: C-00-774), Lamb 9A (fig. 2: C-00-823, 833), Atlante CVII, 12 (fig. 2: C-00, 736) i Lamb 10A/Hayes 23B (fig. 2: C-00-890 i 921). Pel que fa a les àmfores, deixant de banda tipus residuals en aquesta època com són les Pascual 1, Dressel 2-3 o Gauloise IV,

dominen les produccions africanes com les Key 5/Africana II A (fig. 2: C-00-1326), Key 6/Africana II C (fig. 2: C-00-1325), Key 25.2/Africana III C (fig. 2: C-00-1323), o Key 42 (fig. 2: C-00-1328).

El segon conjunt pertany al pavelló octogonal (fig. 3: 1). De les dues fases de vida de l'edifici, la primera va resultar molt alterada pel posterior ús productiu de l'edifici en el segle VI, i tan sols en coneixem les restes materials de la cuina, actualment encara en estudi, que pertanyen *grosso modo* al segle V dC. De la segona fase, destaquem el material de l'estrat de rebliment del *balneum*, indicatiu de la fi del seu ús com a tal i de la conversió de l'edifici en un espai de producció, que s'inicia ca. 500 dC. Es tracta de la UE 1049, dins l'àmbit 3, on s'ha trobat un excepcional vas Rigoir 23 en DSP (fig. 4: HF-1049-6) que confirma aquesta cronologia (Coll, Prevosti, 2021). Sobta, doncs, l'afirmació segons la qual la darrera utilització del *balneum* hauria estat entre mitjans del segle III i finals del segle IV, predominant la data 325-386, tot d'acord amb unes anàlisis de C14 fetes a partir de carbons vegetals inclosos en el rebliment UE 1073 (que és la continuació del mateix estrat 1049, a l'estança veïna 2: un estrat netament de rebliment) (Font, 2020, pp. 166-167). L'estudi estratigràfic i del material arqueològic contradiu aquesta i altres datacions que es proposen en el treball esmentat, tant per a la fundació com per a les fases d'utilització de l'edifici, en què no entrarem aquí.

El material arqueològic pertanyent a la fase productiva de l'edifici octogonal es pot datar essencialment entre finals del segle V fins finals del VI o ja inicis del VII sobre la base de les importacions de TS africana D, amb les formes Hayes 87B (fig. 4: HF-1132-3, amb decoració espatulada), Hayes 87A/88 (fig. 4: HF-1232-2), Hayes 93B (fig. 4: HF-1057-7), Hayes 99 (fig. 4: HF-1111-1) i Hayes 104 (fig. 4: HF-1121-1). El vidre, relativament abundant, es troba present sobretot amb les formes Foy 21a (fig. 4: HF-1105-31) i Foy 23 (fig. 4: HF-1053-29). L'àmfora presenta exemplars de procedència africana com la forma Key 62a (fig. 4: HF-1067-27, 28, 29); de procedència oriental amb el tipus LRA 1 (fig. 4: HF-1049-10); d'origen lusità amb el tipus Key XXIII *similis* (fig. 4: HF-1049-11), i d'origen ebusità amb un exemplar assimilable al tipus RE-0103b (fig. 4: HF-1039-27). La vaixel·la més

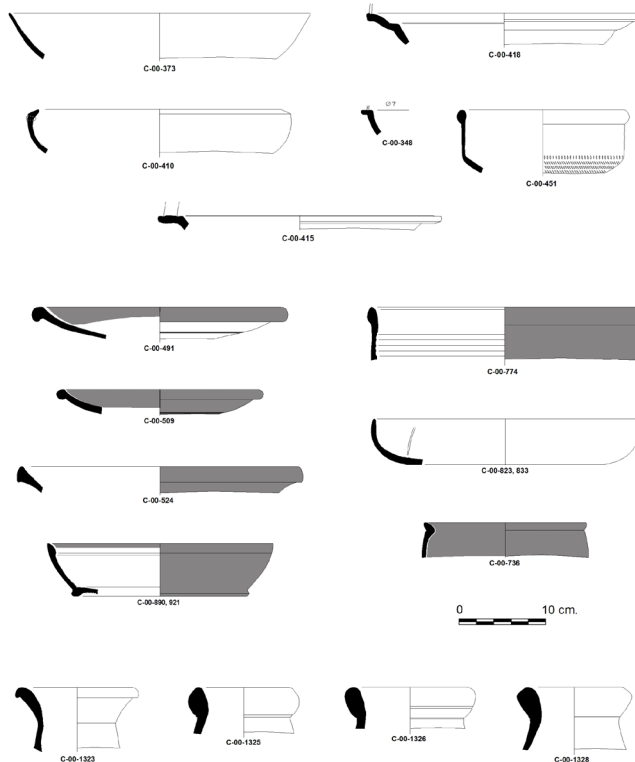

Figura 2. Material arqueològic procedent de les fases tardanes de les intervencions arqueològiques del carrer Mn. Jacint Verdaguer.

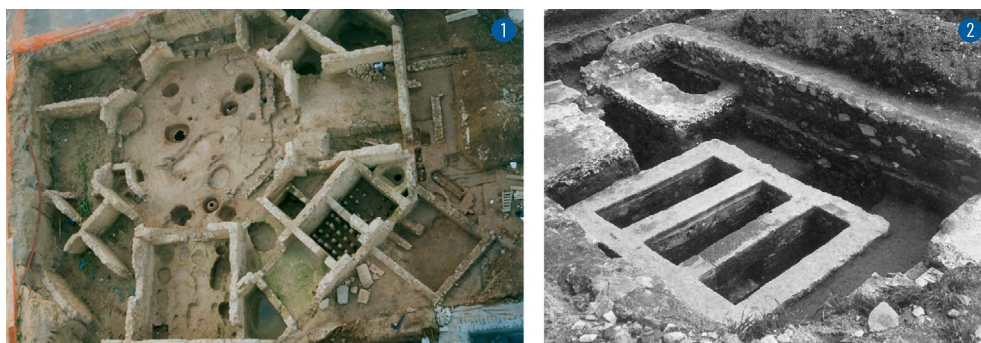

Figura 3. 1) Edifici octogonal de Can Ferrerons. Vista aèria (foto: Actium, SCP); 2) Dipòsits sota el mosaic (foto: Rodon).

abundant és la grollera de cuina, sovint negrosa, amb una nombrosa varietat de formes, com per exemple les cassoles HF-1073-13 i HF-1040-16 (fig. 4), la tapadora HF-1067-11 (fig. 4), el vas amb abocador o luteri HF-1155-3 (fig. 4), potser imitació de prototipus ebusitans, o el bol HF-1049-20 (fig. 4), aquest darrer una clara imitació de la forma Rigoir 18 de la DSP en pasta grollera local.

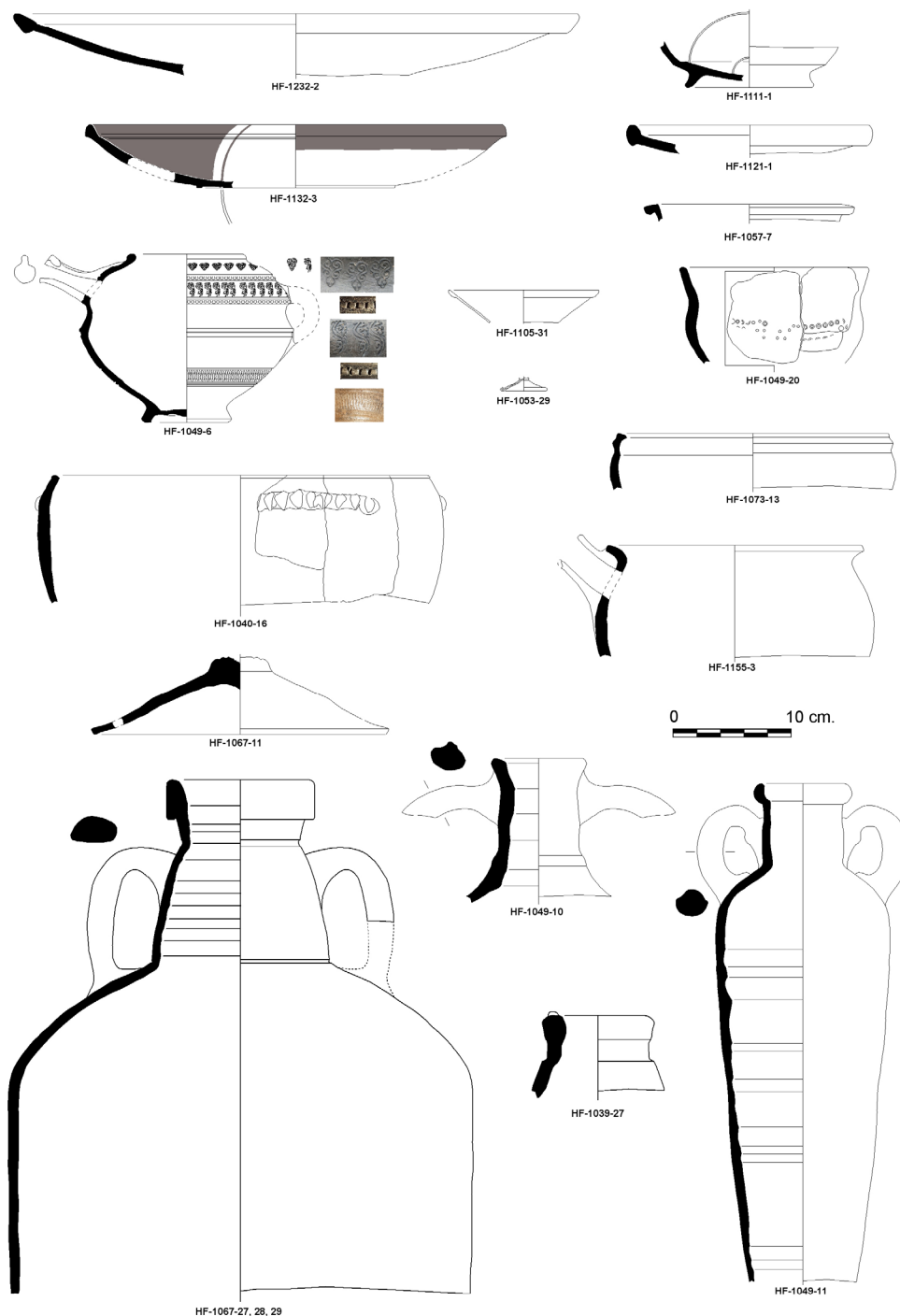

Figura 4. Material arqueològic procedent de les intervencions arqueològiques de l'edifici octogonal de Can Ferrerons.

El tercer conjunt es trobava sota del mosaic descobert l'any 1969 (Coll et al., en premsa 2). Formava part del reblliment que anul·lava els dipòsits pertanyents a la *pars fructuaria*, que esdevindria en aquest sector *pars urbana*, i posava en evidència una notable reforma de la vil·la (fig. 3: 2). Es tracta d'un conjunt notable de

materials característics de la segona meitat del segle III o primer quart del segle IV, que interpretem com el rebliment sota el mosaic, per bé que amb algunes peces escadusseres de fi de segle IV a VI, que interpretem com de la tomba excavada sobre el mosaic i el seu entorn; tal vegada també podrien ser previs a la col·locació del mosaic. En el rebliment, trobem un relativament nombrós lot de *terra sigillata* africana A, amb una majoria d'exemplars amb un vernís del tipus A2. Així, els bols Lamb 3a/Hayes 14A (fig. 5: 46099), Lamb 3b/Hayes 14 (fig. 5: 45959); els plats Hayes 31 (fig. 5: 45960) i sobretot Lamb 9/Hayes 27, la forma més abundant del conjunt (fig. 5: 45965), tots ells envernissats. Un petit fragment de bol en ceràmica coríntia pertany al tipus Spitzer IV, 2 (fig. 5: 45976). Les produccions més tardanes, que ens ofereixen el *terminus ante quem*, són la *terra sigillata* africana C, amb el tipus Lamb 40/Hayes 50A (fig. 5: 45973), i la *terra sigillata lucente*, amb dos fons pertanyents a sengles vasos indeterminats (fig. 5: 46222 i 46223).

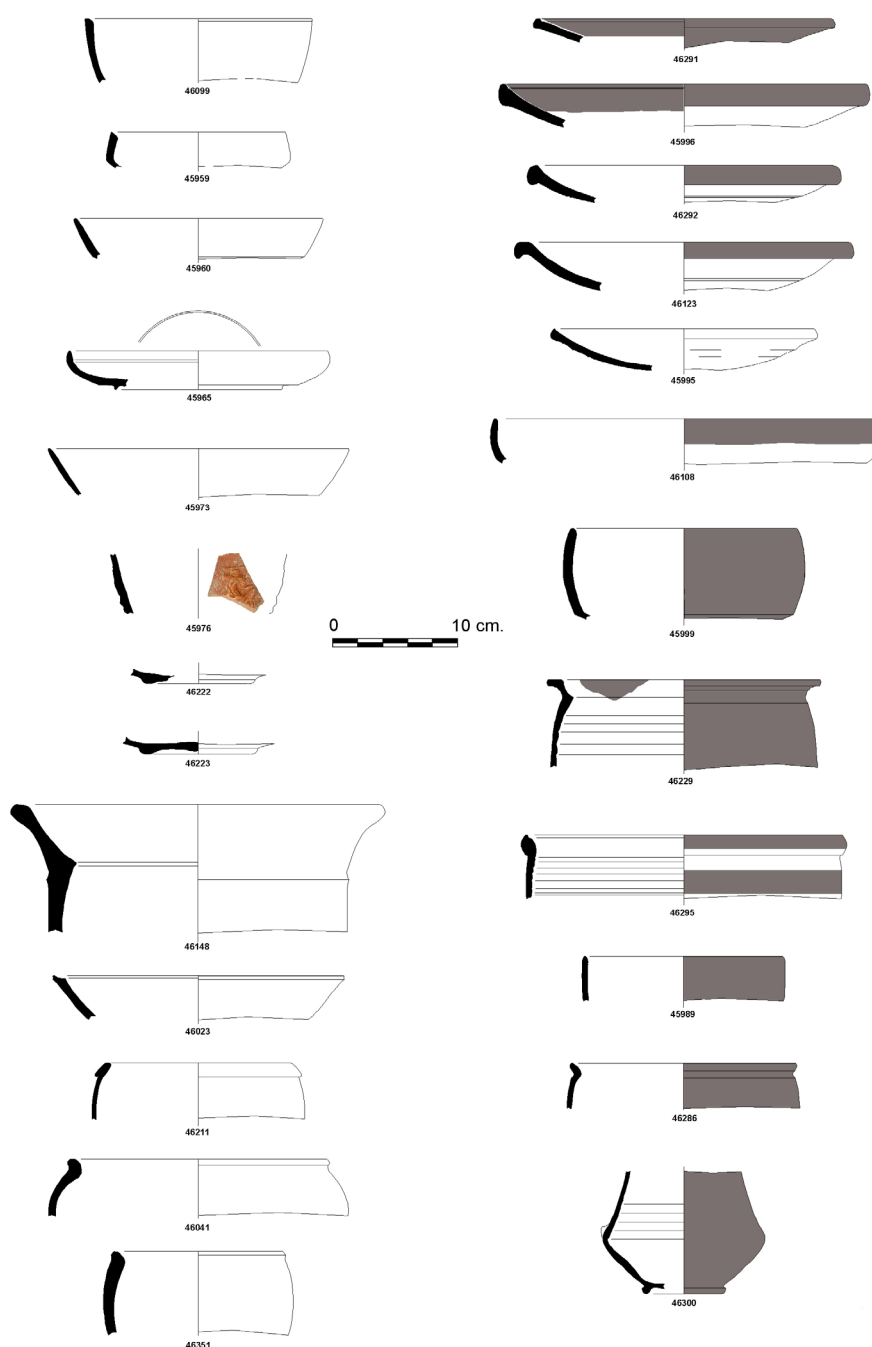

Figura 5. Material arqueològic procedent del rebliment que hi havia sota el mosaic. Intervencions de 1969.

La ceràmica comuna de producció africana presenta una àmplia mostra, com els plats-tapadora Roses 2624 *similis* (fig. 5: 46291), Ostia IV, 59 (fig. 5: 46292), Ostia I, 261 (fig. 5: 45996), Ostia III, 332 (fig. 5: 45995), Ostia III, 170 (fig. 5: 46123), Ostia II, 302 i Ostia IV, 60. Un únic plat del tipus Lamb 9a/Hayes 181 presenta pàtina cendrosa en la seva part superior (fig. 5: 46108). La cassola és també abundant, amb els tipus Ostia I, 273/Hayes 193 (fig. 5: 45999), Ostia II, 312, Ostia III, 267 (fig. 5: 46295), Lamb 10/Hayes 23 (A i B), Ostia IV, fig. 1 (fig. 5: 45989), Atlante CVII, 12 (fig. 5: 46286) i Ostia II, 314 *similis* (fig. 5: 46229). Altres formes documentades són les gerres Uzita 48.1 i Uzita fig. 5, núm. 3 (fig. 5: 46300), i el gibrell o *vas de nuit* Vegas 12/Uzita 2 (fig. 5: 46148). La popularitat de la ceràmica comuna i de cuina africana va fer que hi trobem nombroses imitacions locals, aspecte també evidenciat en altres zones del jaciment de la Gran Via-Can Ferrerons (Prevosti et al. 2020).

En ceràmica comuna de presumible producció local, força abundant, destaquem la presència de gibrells datables en la segona meitat del segle III dC (fig. 5: 46023) (Casas et al., 1990, p. 374, núm. 740-742). Una forma interessant és el bol de tipus Llafranc (fig. 5: 46211), que no és rar trobar en nivells de finals del segle III, com a Casa Pastors (Nolla, Casas, 2009, p. 41). També documentem ceràmica grollera de cuina, amb olles de mides diverses (fig. 5: 46041 i 46351).

EL MOSAIC

El mosaic de la Gran Via 231 està format per dos tapissos policroms, un de geomètric i l'altre vegetal. Encara *in situ* el paviment de l'habitació mesurava 8,20 m x 5,30 m. Nombroses llacunes, fosses, forats i vestigis cremats alteraven la superfície, i van augmentar amb la primera extracció. (fig. 6: 1).

Tapís geomètric (6,40 m x 5,30 m), construït amb tesselles de marbre (0,8-1,2 cm; 148 tesselles x dm² en estrella central), de colors blanc, negre, vermell anglès, groc mig i gris, desenvolupa una composició d'octògons adjacents que generen quadrats sobre la punta reblerts de nusos de Salomó. Una falsa cadeneta voreja el tapís i un filet doble negre determina la trama general. Els octògons són emmarcats, alternativament, per una trena de dues cordes i una cinta ondulada amb sinusoide. A dins s'han representat: estrelles de dos triangles, esparteria, flors de vuit foliols amb botó, i quadrat dentat sobre la punta amb segments de cercle (fig. 6: 2 a 5). Tret de les estrelles que ocupen

Figura 6. 1) Vista de conjunt del mosaic romà de Premià de Mar, *in situ* (foto: J. López-Vinyals). 2 a 5) Motius del tapís geomètric: 2) Estrella de greca fraccionada i dentells sobre fons escaquejat (foto: R. Navarro). 3) Esparteria sobre fons escaquejat (foto: E. Bardina). 4) Flor de vuit pètals amb botó (foto: R. Navarro). 5) Quadrat dentat sobre la punta amb segments de cercle (foto: M. Prevosti).

les cantonades del tapís, i es mesclen amb la resta de motius, aquests no segueixen un repartiment regular. Tant les estrelles com les esparteries ressalten sobre un fons escaquejat; en el segon cas limitat a la part segmentada de l'octògon. Al centre del tapís s'ha introduït un panell quadrat, a manera de pseudoemblema (2,34 m de costat; fig. 7: 3). Una greca fraccionada emmarca la composició centrada, sense cercle, formada per llaceries de tres vuits. Els vuits són dibuixats per una trena de dues cordes. Als triangles curvilinis resultants, limitats per filets negres, simple i dentat, s'alternen una pelta negra i una fulla d'heura vermella. Al centre, al mig d'un fons escaquejat hexagonal, ressalta una estrella de dos triangles. Als cantons de l'estructura, devia existir una heura.

Tapís vegetal (5,32 m x 1,80 m; 120-130 tesselles x dm², en una corona). Fet amb tesselles de pasta de vidre, entre les quals abunden tons de blau i de verd, més groc llimona, magenta, rosa, blanc i negre.

El tapís, perpendicular al geomètric, el formen dos panells simètrics, cadascun compost per dos rectangles, de base cònca, que enquadren, a banda i banda, una corona de fulles desiguals de fons vermell, més dos cercles petits concèntrics (fig. 7: 1 i 2). Una trena de dues cordes voreja exteriorment tant els rectangles com després les corones, sense completar el cercle, en ser aquestes tangents al tapís. El primer cercle concèntric comprèn una línia ondulada amb sinusoide, limitada per dos filets simples negres i en mig, un de blanc doble. El segon cercle o nucli no es pot identificar; en tot cas sembla d'un sol color rodejat, per una banda, d'una altra tonalitat. Potser imita una placa de *sectile*. Els camps al voltant de les dues corones són decorats diversament. Mentre el conservat exhibeix tiges i volutes rígides, que brollen de les cantonades, l'altre, segons fotografies antigues, mostrava fulles similars a les que omplen les corones, aparentment disperses.

Figura 7. 1) Confluència dels dos tapissos, geomètric i vegetal, que deixa veure en perspectiva l'única corona conservada; s'observen les tiges que a partir de l'angle es bifurquen i acaben en volutes (foto: J. Moragas). 2) Part de la corona avui perduda (foto: S. Moragas). 3) El mosaic en el moment de ser dipositat al Museu Romà de Premià de Mar, un cop acabada la neteja i restauració per part de Gamarra i García, autors de la fotografia.

Els dos tapissos, malgrat les diferències de temes, estil i materials constructius tenen la mateixa data, en compartir el mateix tipus de *rudus* (0,20 m de gruix), un morter de calç mesclat amb terra cuita molt triturada (Navarro et al., en premsa). A més les dues parts comparteixen trenes de dues cordes i línies ondulades amb sinusoide. La ceràmica trobada en l'excavació sota el mosaic ofereix una datació *terminus postquem* entre segona meitat del segle III i primer quart del IV o tal vegada quelcom posterior, com hem comentat més amunt. Segons el nostre treball, basat exclusivament en l'estudi de paral·lels i en l'estil, podem dir que el mosaic seria contemporani del gran edifici octogonal, en defensar una datació entre segona meitat del segle IV i primer quart del V.

La diversitat de paral·lels referents a composicions i ornaments, ens porten a ciutats i vil·les tardoantigues, des d'Hispania, Aquitània meridional i Nord d'Àfrica, fins a la Mediterrània i Pròxim Orient. Ens limitarem a una breu selecció. La composició d'octògons adjacents, tot i la seva antiguitat, és més versàtil i abundant a partir del baix imperi i segles posteriors. A Hispania, la màxima concentració es dona a les

vil·les de Navarra, de la vall de l'Ebre, de la Meseta central i del nord-oest. Un exemplar, proper en el temps i en la distància, el tenim a la vil·la periurbana del Pont del Treball, Barcelona. Es tracta del tercer panell d'un mosaic complex corresponent a l'última refecció de la casa, de finals del segle iv (Alcubierre et al., 2016, p. 301, fig. 29). La variant d'octògons segmentats, que enquadren l'esparteria, sense ser la més abundant, compta entre d'altres els confronts de Montmaurin, del segon quart del segle iv o més tard (Balmelle, 1980, núm. 78, làm. XXXII); i de *Complutum*, mosaic de Cupidos I, de finals del segle iv (Fernández Galiano, 1984, p. 127, fig. 7).

La llacera de tres vuits, que omple el pseudoemblema, és pròpia del Nord d'Àfrica, amb paviments datats entre Sever i mitjan segle iv. Amb les següents localitzacions: 3 a Tunísia (Baratte, 1973), 2 a Algèria i 1 a Líbia. Però se'n coneixen altres exemples, 1 a Britània, 2 a Portugal, entre els segles III i la meitat del iv (Navarro et al., en premsa). Al Pròxim Orient, a Jordània (Donceel-Voute, 1984; Piccirillo, 1981, p. 45, fig. 31), Síria, Líban i Cisjordània, el tema, gran o petit, decora esglésies bizantines, que poden arribar fins al segle VII (Navarro 2022, p. 431). Un últim parangó que podríem incloure, amb la deguda prudència, en ser un fragment petit, procedeix de la *domus* barcelonina de Sant Honorat; on pavimentava una habitació corresponent a la fase del segle iv-mitjan del VI (Florensa, Gamarra, 2006).

Els motius ornamentals del tapís geomètric, per la seva associació, són determinants per fixar una cronologia tardana. Igualment, són coherents amb la datació els elements de marc: falsa cadeneta, greca fraccionada amb dents, o el fons escaquejat sota estrelles i al voltant d'esparteries que les fa ressaltar. A més de petits ornaments, com les peltes o les fulles d'heura.

Anàlisi dels motius

La versió complexa d'estrelles de dos triangles de Premià és més idònia per a dissenyar superfícies grans que com a motiu de reblliment. Així es comprova a Antioquia, casa de Gea i les Estacions, vers el final del segle v, on els braços són de trena de dues cordes i de cable (Levi, 1947, p. 381, làm. CXXXII, a); a Los Quintanares, Soria, vil·la de la meitat del segle iv, les estrelles tangents són definides mitjançant meandres amb dentells (Blázquez, Ortego, 1983, núm. 20, p. 30, làm. 31). Segurament la preferència pel motiu senzill o llis, és deguda a la complicació decorativa que podien assolir els braços, al mosaic de la Gran Via, de trenes, greques fraccionades i meandres. Paradoxalment, tingueren més èxit en aquesta època les estrelles de vuit puntes generades per l'entrecruament de dos quadrats.

Les flors de vuit pètals no abunden en el repertori, perquè les de quatre i sis són les més corrents. A més, les de vuit tenen els pètals normalment arrodonits i en graduació tonal, a diferència del mosaic de la Gran Via, que són allargats i d'un únic to. Alguns parangons es troben a l'Aquitània meridional, a Valentine, de finals del segle iv; i després a Montmaurin, del tercer quart del segle iv o més tard (Balmelle, 1980, núm. 58, pp. 67-70; núm. 74, p. 81). A la vil·la de Las Gárgolas, Guadalajara, d'inicis del segle v, el motiu és blau i el botó taronja (Fernández Galiano, 1987, núm. 5, p. 22). Aquesta flor també pot decorar altres estructures musives (d'hexàgons a Mérida, o d'escates imbricades a la vil·la del Romeral, etc.), o aparèixer de forma aïllada, com veiem a Mérida, a Los Quintanares, o a Desenzano, Itàlia.

L'esparteria, en el cas de la Gran Via, feta de l'entrecreuament ortogonal de cintes desiguals, sense voltes, té una representació molt limitada en l'espai i en el temps, més aviat tardoantic. No és el cas del *trenat*, convencional, motiu d'ampli recorregut, en aparèixer reiteradament en la nostra geografia, tant de l'alt com del baix imperi (des de la vil·la de Torre Llauder a la de Can Pau Birol). Es caracteritza per tenir cordes trenades inclinades, de colors harmònics, oferint relleu, i voltes en corba. Alguns testimonis mostren la simplificació del trenat, per exemple, en la vil·la del Pont del Treball una part de la vora exterior, tot i mantenir-se fidel a l'obliquïtat, el trenat redueix el nombre de cintes i els colors, i a més prescindeix de les voltes. (Alcubierre et al., 2016, pp. 300-301). En rigor, trobem la simplificació màxima parcialment en diversos mosaics aquitans, datats des de la segona meitat del segle iv al segle v (Balmelle, 1987, núm. 208A, 220 i 287B). Un dels casos més tardans, apareix en una església bizantina, de Deir es-Smadiyah, Jordània, si bé duu voltes (Piccirillo, 1981, p. 17, lám. i fig. 7).

Les corones que decoren el tapís vegetal, les considerem de llorer, si bé molt desvirtuades respecte del patró original. Són fulles de forma desigual, distribuïdes i multiplicades lliurement, amb diversitat de colors i brillants, en ser de vidre, i malgrat que destaquen sobre un típic fons vermell, avui no apreciable, aquest no acaba amb els usuals triangles dentats, ni barbes. Tampoc el nucli o centre és decorat amb un floró o anagrama, perquè probablement seria llis o d'un sol color. A més, dels angles del camp musiu, de l'única corona conservada, surten tiges i volutes molt rígides, i no roleos vegetals, que és la pauta establerta. Tant al Nord d'Àfrica com a la Gàl·lia, així com a Itàlia i Hispània (Balmelle, 1980, p. 169; Nunes, 2005, 74 i 75), podem notar la descomposició del model clàssic en alguns casos, com a Santervás del Burgo (Blázquez, Ortego, 1983, núm. 41), i a Mérida (Blanco, 1978, núm. 43), com a marc triomfal de dos aurigues vencedors, identificats pel seu nom, entre altres exponents més.

Les corones de llorer «clàssiques», pròpies dels segles III i IV, s'originen al Nord d'Àfrica, amb nombroses manifestacions des de Tunísia a Algèria (Dunbabin, 1978). A Sicília, els mosaics de la vil·la de Piazza Armerina, d'autoria cartaginesa, ofereixen una nodrida representació del tema. A la Gàl·lia, a part de la vil·la de Loupian, Hérault, del segle v (Lavagne et al., 1976, p. 221), l'Aquitània meridional en va fer un notable ús (Balmelle, 1987, pp. 267, 298, 421). A Hispània, excel·leixen per la seva riquesa decorativa les corones de les vil·les navarreses d'Arróniz i del Ramalete (Blázquez, Mezquiriz, 1985). A casa nostra tenim el mosaic d'una sola corona, de Paret Delgada, la Selva del Camp, de mitjan segle iv; i el de Cal Ros de les Cabres, el Masnou, d'inici del segle iv que en mostra nou, i resulta ser el paral·lel més proper, en la distància, per al tapís de Premià (Barral, 1978, p. 72). Tots aquests exemplars segueixen sempre el model tradicional, de tres o cinc fulles, de colors convencionals en graduació tonal, ordenades en renglera circular, les centrals, i inclinades, en sentit divergent, les laterals. Aquest tipus de fulles també ompliren garlandes, arcs imbricats i hexàgons oblongs entrecreuats, moda que ha deixat bons testimonis musius a l'actual Catalunya (Navarro 1999).

Els musivaris que construïren el mosaic de la Gran Via-Can Ferrerons expressaren una gran llibertat creativa, en servir-se d'esquemes i motius tradicionals, però interpretats de manera singular, mostrant-los força evolucionats i simplificats o innovant amb rigidesa, en les tiges i volutes que abracen una corona. La falta de simetria en els dos tapisos és un altre factor pel que fa a l'estil i manera de fer. Aquesta és diversa, amb gran domini en l'elaboració de trenes, gregues i part de

les estrelles, però amb errades de càlcul en la geometria del tapís geomètric, no apreciables a simple vista. Els materials utilitzats: tessel·les de marbre i de pasta de vidre, juntament amb les troballes de vidre de finestra i una placa de marbre d'Afyon o pavonazzeto, evidencien la riquesa d'aquest notable ambient i per extensió del seu propietari, que devia formar part de l'elit funcional o aristocràtica de Barcelona, i que, segurament, el va fer servir per a rebre o per menjar, o ambdues funcions.

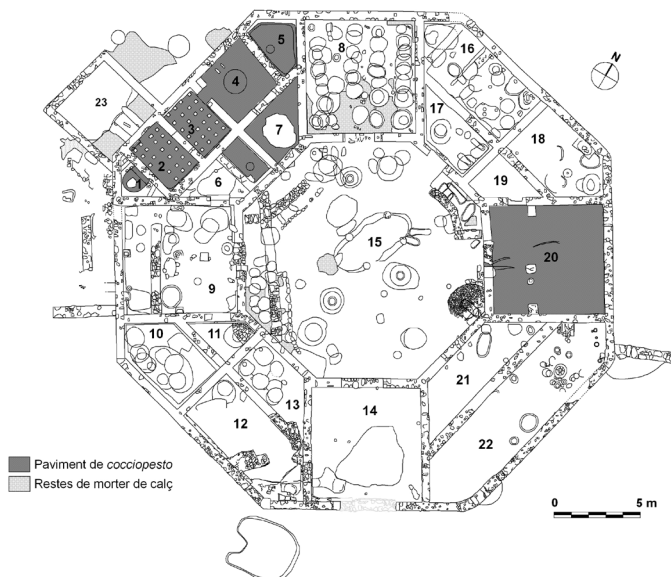
Aquesta part residencial de la vil·la, situada a migjorn, havia de comptar amb un *balneum*, segons podem deduir de la troballa el 1965, a la Gran Via 237, d'un petit mosaic, desaparegut. Exhibia un nen muntant un dofí. Aquests nens, *putti* o erots, que poden assolir significació mitològica, i també protagonitzar un munt d'escenes quotidianes, quan encavallen dofins són ben documentats, entre els segles II i finals del V, especialment en les termes nordafricanes (Dumbabin, 1978, làms. LXI, LVIII; Blázquez, 1981, 32). Dels parangons hispànics valorem, per la proximitat, el que pavimenta el frigidari de la Domus del Bisbe Caçador, Barcelona, casa datable a mitjan segle IV (Miró, 2006, p. 116, fig. 6).

En un territori maresmenc, més o menys proper a Premià de Mar, mancat, per ara, de mosaics tardans, tret del de Cal Ros de les Cabres, al Masnou, és difícil qüestionar-se quins varen ser els musivaris que varen construir el mosaic de la Gran Via-Can Ferrerons. Coneixem la filiació nord-africana de composicions i motius, però ignorem si eren d'aquesta provenença o bé s'empraren cartons o models d'aquest origen. En tot cas, certes evidències musives de la ciutat de Barcelona i suburbis ens situen en un context de temàtiques i de formes de fer similars en aquesta època tardana. Seria factible, doncs, pensar que els artesans dels mosaics de Premià de Mar devien tenir la seva seu o taller a la gran capital.

EL PAVELLÓ OCTOGONAL

L'edifici octogonal (fig. 3: 1 i 8) s'estén sobre 735 m² i es conserva amb parets de fins a 3 m d'alçada. És un edifici de planta centralitzada, executat en una única fase constructiva, que segueix un projecte geomètric ben establert, basat en el peu romà, i ben orientat als quatre punts cardinals (Puche et al., 2014; Coll, Prevosti, 2016). L'arquitectura dibuixa un octògon central, de 14,8 m de diàmetre, és a dir, 50 peus romans, envoltat d'un octògon extern de 29,6 m de diàmetre, o 100 peus. Cada costat extern de l'octògon fa 40 peus. Els murs radials que compartimenten l'espai entre els dos octògons es distribueixen a 45°, fet que confirma un replanteig a partir de la circumferència. La distribució interna es basa en la planta cruciforme que estableixen les quatre grans sales, de 40 m², encaixades dins l'octògon extern (fig. 8, àmbits 8, 9, 14 i 20), que s'obren a la gran sala octogonal interior (15), d'uns 148 m². La sala 14 tenia la funció de vestíbul del pavelló, amb una porta d'ingrés de 3,22 m

Figura 8. Planta de l'edifici octogonal de Can Ferrerons. Segons J. Font (Actium) i J.F. Roig (A Priori Cultural), retocada.

d'amplada, encarada a mar. Els altres quatre costats de l'octògon, presenten una subdivisió en habitacions menors, que segueixen un patró simètric sobre la base d'un octògon intermedi entre el perímetre extern i el de la sala central. En resulten una sèrie d'estances de planta trapezoidal, de complexitat singular, que donen més èmfasi a l'aspecte geomètric de l'edifici que no pas al funcional.

El grup d'estances del sector oest conforma un petit *balneum*, que es conserva en un excel·lent estat (fig. 8: 1-5 i 7; fig. 9: 3) (Prevosti, Coll, 2017). Ocupa 95 m², i s'adapta a la geometria de l'espai, amb un *apodyterium* de planta irregular, un *frigidarium* amb una piscina pentagonal irregular, un *tepidarium* i un *caldarium* amb *alveus*. És de desenvolupament lineal i de recorregut retrògrad. El *propigneum* es va construir a fora de l'octògon, com una estança de servei externa, des de la qual s'alimentava el *praefurnium* de l'*hypocaustum*, aquest amb les arcades orientades cap al *praefurnium* per facilitar el tiratge de l'aire calent. L'*alveus* del *caldarium* va ser reformat, fet que segurament indica que va estar en ús durant un període perllongat. S'han recuperat elements arquitectònics abundants del sistema d'hipocaust, entre els quals es troben diferents tipologies de *parietales tegulae*, *tubuli latericij* i *clavi coctiles* (Coll, Prevosti, Bagà, 2018).

Les parets del monument són d'obra d'encofrat, amb blocs de granit de mides diverses, units amb morter de calç de bona qualitat. Fan al voltant de 45 cm d'amplada, és a dir 1,5 peus romans. Presenten la mateixa factura que les parets de la sala del mosaic de la Gran Via (fig. 9: 1 i 2). La tècnica constructiva és ben representativa de la seva època a la regió, com es va estudiar detalladament (Coll, Prevosti, 2016). Els fonaments són d'encofrat perdut, les parets són obrades amb maçoneria o paredat, i de forma esporàdica, amb *opus pseudo spicatum* incipient. Tot plegat troba paral·lels al *castrum* de Sant Cugat del Vallès, a Sant Miquel de Terrassa, al *castellum* de Sant Julià de Ramis, a l'edifici de la cúpula de Centelles, a la fortificació de la Clusa Alta, prop del pas de Panissars, a l'aula o sala de recepció del bisbe de *Barcino* i en altres construccions del segle v-vi, i en canvi, ben diferent de Centelles que és del iv.

Figura 9. 1) Parament en opus caementicium de l'àrea residencial de la vil·la de la Gran Via, descoberta en 1969 (foto: R. Batista, possiblement). 2) Parament en opus caementicium de l'edifici octogonal de Can Ferrerons (foto: R. Coll). 3) Vista aèria del *balneum* (foto: Actium, SCP).

Es documenten paviments d'*opus signinum* de bona qualitat al *balneum*, i en algun altre punt s'han trobat restes de paviments de calç i de terra batuda, tot plegat força similar als documentats a *Barcino*, Sant Cugat o Sant Julià de Ramis. En canvi, no hi ha cap indicatiu de paviments luxosos, ni d'*opus tessellatum* ni d'*opus sectile*. Els enluits de les parets solament s'han conservat esporàdicament, fet que indica que

devien ser espoliats sistemàticament. Amb tot, la manca d'acabats luxosos concorda amb l'estil constructiu tardà propi d'aquesta regió, com en els paral·lels esmentats més amunt.

L'absència de drenatges indica que la sala central de l'edifici era coberta. El gruix de les parets i l'estructura del doble octògon amb murs radials entre ells li donava solidesa suficient per haver suportat una coberta central en cúpula, per bé que ens inclinem a pensar que devia ser de fusta i teulada de *tegulae*, de les quals es van recuperar 2.225 fragments a l'interior (Puche et al., 2014; Coll, Prevosti, 2016). Proposem una restitució en alçada amb les parets de la sala octogonal central més altes que la resta, que sobresortirien en la silueta de l'edifici, i permetrien obrir finestres altes per il·luminar la sala. Es tracta d'una solució comuna en edificis de planta centralitzada, que apareix en nombrosos mausoleus, baptisteris, esglésies, i també a l'arquitectura domèstica. Citem l'exemple proper de l'edifici funerari (o *martyrium*) de Sant Miquel de Terrassa (Garcia, Moro, Tuset, 2009), cas en què la coberta és de cúpula.

L'habitació 12, lateral al vestíbul d'ingrés, va fer la funció de cuina, com van demostrar els estrats corresponents a la primera fase d'ús de l'edifici, amb abundants restes d'ovicaprins, súids i *gallus*, a més de *leporidae*, avifauna i malacologia. Els ossos mostren força fracturació i marques de tall i de cocció.

Les excavacions arqueològiques no van poder datar la construcció de l'edifici donada la manca de materials dins de les fonamentacions. Ara bé, el mètode de datació AMS 14C dels morters dels fonaments ha donat una data compresa entre el 420 i 540 dC, amb un 94% de nivell de confiança. Els estrats de destrucció també es daten en el segle v. Per tant, concloem que es va bastir en algun moment entre el 420 i la fi del segle v (Prevosti et al., 2016), data que també s'adiu a la tècnica constructiva i a la tipologia arquitectònica del monument.

CONCLUSIONS

Tot i que ja no és possible excavar aquesta vil·la en extensió, sí que en coneixem alguns aspectes de l'etapa romana més tardana. La sala del mosaic de la Gran Via 231 era un espai de rebre de riquesa singular, amb un paviment de la segona meitat del segle iv o primer quart del v, que empra tesselles de marbre i de pasta de vidre. El seu estudi conclou que utilitza motius i tècniques d'influència africana, per bé que podria haver estat realitzat per un taller de mosaista amb seu a *Barcino*. Si hi sumem les troballes de vidre de finestra i una placa de marbre d'Afyon o pavonazzeto, hem de concloure que es tractava d'un espai de riquesa notable. Es tracta d'un tipus de mosaic dividit en dos sectors, que consta d'un rectangle central de decoració geomètrica i una franja rectangular amb un dibuix diferent, més ric, un recurs molt abundant en la museística romana, que no creiem pas que tingui cap significat funcional. Sabem que a 60 m cap a l'est hi devia haver els grans banys de la casa. Tant el disseny del mosaic com la proximitat dels banys fan prou plausible que la sala hagués fet la funció de menjador, per bé que el seu ús podria haver estat polivalent.

Al darrere de la casa, dins el tram del carrer Mn. Cinto Verdaguier entre Francesc Mas-Abril i Dr. Batista i Roca, es va detectar una altra àrea constructiva amb

característiques de *pars fructuaria* (fig. 1: 4). N'hem descrit un abocador del 375/390-425 dC. Al carrer Santiago Rusiñol, tocant a la plaça Dr. Ferran (fig. 1: 5), es van localitzar parets, que no es van poder analitzar a fons, amb estrats de destrucció del segle v. Altres parets i un fons de dipòsit de líquids, que tampoc es van poder estudiar bé, es van trobar a la Gran Via, tocant al carrer Mas Abril (fig. 1: 8). Més al nord, s'aixeca el pavelló octogonal exempt (fig. 1: 6), construït en el segle v, amb parets de tècnica similar a les de la sala del mosaic. És un pavelló de rebre, que s'acaba ruralitzant en algun moment entre la fi del segle v i la fi del segle vi o inici del vii. Més al nord ja no es troben restes romanes. Tot plegat dona la idea d'una zona residencial a l'oest, sud i nord, de l'establiment, i una zona de treball encarada cap a l'est, en un període coetani de primera meitat del segle v. L'àrea residencial presenta en l'extrem sud, la gran sala del mosaic i els banys. Aquesta situació, encarada a mar, respon a la panoràmica que busquen moltes vil·les residencials. No podem parlar en aquest cas d'una vil·la marítima, perquè el mar era a uns 400 m de distància. Però la casa gaudia de vistes sobre el mar i doncs, s'hi havien encarat les sales nobles.

En canvi, el pavelló octogonal s'havia situat en una zona destacada de la resta, cap al nord, apartada del bullici del centre de la vil·la, en un clar intent de mantenir la privacitat d'allò que s'hi esdevingués. El capteniment d'aïllar la zona de banquet del *dominus* amb els seus convidats és ben palesa en els apartaments convivals d'algunes de les més grans vil·les romanes tardanes, com Desenzano del Garda, Löffelbach, Littlecote, Piazza Armerina, Cercadilla, Felix Romuliana o Split, i també en els pavellons exempts destinats al *convivium* del «Tempio di Minerva Medica», Milreu, Sao Cucufate, Quinta del Marim, Los Castillejos o Carranque (Prevosti, 2021). Simptomàticament, les vil·les de Desenzano, Littlecote i segurament també Cercadilla presenten, com el pavelló de la vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons, uns petits banys incorporats a l'apartament convival, tot i disposar d'una zona de banys més important a la casa.

La identificació de l'espai 12, al costat del vestíbul 14, com a cuina, reforça la idea de la celebració de banquets a les tres altres grans sales del pavelló. Les grans sales de rebre podien tenir un destí polifuncional, per bé que sembla que en el cas present el banquet havia de ser la principal. La multiplicitat de menjadors separats entre ells, de manera que els comensals no es poden veure entre sí, apareixen a l'arquitectura romana domèstica de tots els temps, com havíem destacat detalladament (Prevosti, Coll, 2021, pp. 431-432).

Els espais de planta centralitzada amb un octògon central i sales rectangulars en creu amb funció de menjador, apareixen a l'arquitectura romana de forma reiterada. El pavelló octogonal s'emmarca dins del tipus arquitectònic de planta centralitzada, tan usual en els edificis de la tardoantiguitat on es busca un efecte de monumentalitat. La distribució interior és de planta cruciforme, una altra tipologia que sovint funciona per als menjadors. L'edifici es va construir dins la moda arquitectònica constantiniana, amb parets primes, sense sobredimensionament, sense elements massius, tal com l'ha definit Federico Guidobaldi (2013).

La vil·la de la Gran Via – Can Ferrerons, en la primera meitat del segle v, apareix amb una arquitectura extraordinària, única al panorama domèstic de la regió. Presenta una sala noble, de recepció i segurament també de menjador, i banys a la part meridional, encarada a mar, i un pavelló octogonal exempt a la part nord-occidental, amb quatre sales en disposició cruciforme i uns petits

banys, que indiquen que es tracta d'un espai de recepció aïllat, dins d'una vil·la romana tardana, més extensa. L'excepcionalitat d'aquestes restes arquitectòniques apunta a un propietari de rellevància extraordinària de l'elit de *Barcino*, capaç de construir, en el convuls segle v, dins de la moda de la més alta aristocràcia romana. Donat que no podem precisar en quin moment del segle es van executar les construccions, tampoc podem especular sobre qui va comandar-les. Esperem que futures excavacions arqueològiques en altres punts del jaciment puguin donar més pistes sobre la seva filiació.

BIBLIOGRAFIA

- Alcubierre, D., Ardiaca, J., Artigues, P. i Llobet, S. (2016). Resultats preliminars de la nova intervenció arqueològica a la vil·la del Pont del Treball, Barcelona, *Tribuna d'Arqueologia*, 2013-2014, pp. 272-312. Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- Artigues, P. Ll., Blasco, M., Riu-Barreda, E. i Sardà, M. (1997). Les excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (1993-1994). La fortalesa romana, la basílica i la implantació del monestir. *Gausac*, 10, pp. 15-76.
- Balmelle, C. (1980). Aquitaine, 1. Partie méridionale. Piémont pyrénéen. Dins *Recueil general de mosaïques de la Gaule (IV 1)*. Paris.
- Balmelle, C. (1987). Aquitaine, 2. Partie méridionale. Les Pays Gascons. Dins *Recueil general de mosaïques de la Gaule (IV 2)*. Paris.
- Baratte, F. (1973). Le tapis géométrique du Triomphe de Neptune de Constantine, *Mélanges de l'École française de Rome Antiquité (85, 1)*, pp. 313-334.
- Barral, X. (1978). *Les Mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laetana*. Publicaciones Eventuales, Instituto de Arqueología y Prehistoria, Universidad de Barcelona, Barcelona.
- Beltrán de Heredia, J. (2007). Arquitectura y sistemas de construcción en *Barcino* durante la antigüedad tardía. Materiales, técnicas y morteros: un fósil director en el yacimiento de la plaza del Rey. *QUARHIS*, 5, pp. 142-69.
- Blanco, A. (1978). Mosaicos romanos de Mérida. Dins *Corpus de Mosaicos de España I*. Instituto Español de Arqueología. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- Blázquez, J. M. i Mezquíriz, M. A. (1985). Mosaicos romanos de Navarra. Dins *Corpus de Mosaicos de España VII*. Instituto Español de Arqueología. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- Blázquez, J. M. i Ortego, T. (1983). Mosaicos romanos de Soria. Dins *Corpus de Mosaicos de España VI*. Instituto Español de Arqueología «Rodrigo Caro». Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- Bonifay, M. (2004). *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*. Oxford, British Archaeological Reports (International Series; 1301).
- Büllo, G. V. (2011). Romuliana-Gamzigrad – Ort der Erinnerung oder Herrschaftsort? Dins Büllo, G. v., Zabełlicky, H. (eds.), *Bruckneudorf*

- und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Grossvillen im Donau-Balkan-Raum*, pp. 153-165. Bonn, Deutsches Archäologisches Institut/ Römisch-Germanische Kommission.
- Burch, J., Nolla, J.M., Palahí, Ll., Sagrera, J., Sureda, M. i Vivó, D. (2005). El *castellum* de Sant Julià de Ramis (Gironès). Darreres novetats. *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*, pp. 189-205.
- Burch, J., Garcia, G., Nolla, J. M., Palahí, L., Sagrera, J., Sureda, M., Vivó, D. i Miquel, I. (2006). *Sant Julià de Ramis 2, Excavacions arqueològiques a la muntanya*. Ajuntament de Sant Julià de Ramis, Universitat de Girona, Institut del Patrimoni Cultural.
- Carandini, A., Ricci, A. i De Vos, M. (1982). *Filosofiana: La villa di Piazza Armerina: immagine di un aristocratico romano al tempo de Costantino*, Flaccovio, Palermo.
- Carbonell, C. (2009). Noves aportacions a l'estudi de la *pars rustica* de la vil·la romana de Can Farrerons (Premià de Mar): el recinte de Llevant. Dins Revilla, V., González, J. R., Prevosti, M. (eds.), *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense, vol II* (pp. 139-154). Barcelona, Museu d'Arqueologia de Catalunya (Monografies; 11).
- Casas, J., Castanyer, P., Nolla, J. M. i Tremoleda, J. (1990). *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Girona, Centre d'Investigacions Arqueològiques (Sèrie Monogràfica; 12).
- Coll, R. (2004). *Història arqueològica de Premià. Premià de Mar*, Ajuntament de Premià de Mar.
- Coll, R. i Prevosti, M. (2016). La tècnica constructiva de l'edifici octogonal de Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona). *QUARHIS*, 12, pp. 94-105.
- Coll, R. i Prevosti, M. (2021). Una «tetera» Rigoir 23 en ceràmica estampada gris (D.S.P.) procedente del edifici octogonal romano de Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona), *Boletín Ex Officina Hispana*, 12, pp. 86-91. https://www.exofficinahispana.org/wp-content/uploads/2021/08/22_canferrerons_coll.pdf
- Coll, R., Prevosti, M. i Bagà, J. (2016). Primeros resultados del estudio del taller anfórico de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona). Dins Jàrraga, R., Berni, P. (eds.), *III Congreso Internacional de la SECAH-Ex Officina Hispana. Amphorae ex Hispania. Paisajes de producción y de consumo* (pp. 120-138). Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, (Monografías Ex Officina Hispana; III).
- Coll, R., Prevosti, M. i Bagà, J. (2019). L'edifici octogonal tardoantic de Can Ferrerons (Premià de Mar, El Maresme). Dins Graupera, J. (ed.), *In Maritima. 2n. Simposi sobre història, cultura i patrimoni del Maresme medieval. Masos, masies i bordes: activitats agràries i elements patrimonials* (pp. 251-274). Vilassar de Dalt.
- Coll, R. i Prevosti, M. (2020). El edifici octogonal tardoantigu de la villa de la Gran Via – Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona). Dins Martínez, R., Nogales, T., Rodà, I. (eds.), *Las Villas Romanas Bajoimperiales de Hispania* (pp. 281-289). Palencia, Diputación de Palencia.

- Coll, R., Prevosti, M. i Bagà, J. (2020), Els antecedents prehistòrics de la vil·la romana de la Gran Via – Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona), *Laietania*, 21, pp. 9-20.
- Coll, R. i Prevosti, M. (en premsa). La terrisseria de la vil·la romana de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona). Dins *III Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, El vi a l'Antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani*. Museu de Badalona.
- Coll, R., Jàrrrega, R., Berni, P. i Prevosti, M. (en premsa). Epigrafia amfòrica de la terrisseria de la vil·la romana de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona). Dins *III Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, El vi a l'Antiguitat, Economia, producció i comerç al Mediterrani*. Museu de Badalona.
- Coll, R., Prevosti, M., Gamarra, A., García, M. J. i Navarrio, R. (en premsa2). El mosaic de la vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons de Premià de Mar, El Maresme, Barcelona (I). *Empúries*, en premsa.
- Dintchev, V. (2006). Romuliana et les résidences de base antiquité de Dacia et de Thracia. Dins Vasić, M. (ed.), *Felix Romuliana. 50 years of archaeological excavations. Papers from the International Conference*, pp. 9-27. Belgrade, Zaječar, Institute of Archaeology : Committee on Archaeology of Serbian Academy of Sciences and Arts ; National Museum.
- Donceel-Voute, P. (1994). Le VIIe siècle dans les mosaïques du Proche Orient, VII. Dins Asociación Española del Mosaico (eds.), *Actas del VI Coloquio Internacional sobre Mosaico Antiguo, Palencia-Mérida, octubre 1990*, pp. 207-220, Guadalajara.
- Dunbabin, K. M. D. (1978). *The mosaics of Roman North Africa: studies in iconography and patronage*, Clarendon Press, Oxford.
- Fernández Galiano, D. (1984). Complutum II. Mosaicos, *Excavaciones Arqueológicas en España*, Madrid.
- Fernández Galiano, D. (1987). *Mosaicos romanos del Convento Caesaraugustano*, Caja de Ahorros de Zaragoza, Aragón y Rioja. Saragossa.
- Florensa, F. i Gamarra, A. (2006). L'excavació del jaciment arqueològic del Carrer Sant Honorat 3 de Barcelona, *Tribuna d'Arqueologia, 2003-2004*, pp. 189-210. Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- Font, J. (2013). *Intervenció arqueològica Horta Farrerons – Vil·la romana de Can Ferrerons. Premià de Mar, el Maresme, 2001-2008*, memoria inèdita, Barcelona, Arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- Font, J. (2020). La fundación y la secuencia cronológica del edificio octogonal de la villa romana de Can Ferrerons (Premià de Mar, el Maresme). *Empúries*, 58, pp. 155-175.
- Garcia, G., Moro, A. i Tuset, F. (2009). *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- Guidobaldi F. (2013). Leggere l'architettura constantiniana. Dins *Enciclopedia Costantiniana sulla figura e l'immagine dell'imperatore del cosiddetto editto di Milano 313-2013, vol 1*, pp. 493-516. Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani.

- Hauschild, Th. (1982). Técnicas y maneras de construir en la arquitectura paleocristiana hispánica. Dins *IX Symposium de Prehistòria i Arqueologia Peninsular. II Reunió d'Arqueologia paleocristiana Hispànica*, pp. 71-84. Universitat de Barcelona (Publicaciones Eventuales, 31).
- Lavagne, H. (1977). Deux Mosaïques de Style orientalisant à Loupian (Hérault), *Monuments et Mémoires, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, (LXI)*, pp. 61-86. Presses Universitaires de France.
- Levi, D. (1947), *Antioch Mosaic Pavements*. Princeton University Press, (2 volums), Princeton.
- Mari, Ll. i Revilla, V. (2006). *La Vil·la romana del Romeral: els mosaics: art, arquitectura i vida aristocràtica al segle IV*. Ajuntament d'Albesa, Diputació de Lleida. Lleida.
- Miró, C. (2006). Els balnea de les domus de Barcino, *QUARHIS, Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona*, 7, pp. 109-123.
- Navarro, R. (1999). El territori i el món rural. Dins P. de Palol, A. Pladevall, (eds.), *Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, pp. 103-123. Enciclopèdia Catalana. Barcelona.
- Navarro, R. (2022). Mosaics i Revestiments musius. Dins J. A. Remolà (Ed.), *Vil·la romana dels Munts, Tarraco*, pp. 419-472. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Tarragona.
- Navarro, R., Gamarra, A., García, M.J., Coll, R. i Prevosti, M. (en premsa). El mosaic de la vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons de Premià de Mar, El Maresme, Barcelona (i II). *Empúries*.
- Neal O. D.S. i Cosh S.R. (2005). From schools to groups: A re-assessment of the organisation of the mosaic industry in Roman Britain and the identification of New groups. Dins, H. Morlier, Ch. Baily, D. Jannepeau, M. Tahri (eds.), *Actes du IX Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique et Médiévale* (Roma, 5-11 Novembre 2001), (vol. 2), Ecole Française de Rome. Roma, pp. 739-749.
- Nolla, J. M. i Casas J. (2009). *Arqueologia urbana a Girona. L'excavació Cuina de Casa Pastors*. Girona, Universitat de Girona (Estudis Arqueològics; 8).
- Nunes Correia, L. (2005). *Decoração Vegetalista nos Mosaicos Portugueses*. Instituto de História da Arte – Faculdade de Ciências Sociais e Humanas – UNL. Edições Colibri. Lisboa.
- Palol, P. de (2004). El *castrum* del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà). Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Pérez, V. Ll. (2012). Late Roman and Visigothic Military Fortifications in Conventus Tarraconensis (Hispania): The Organization of Border Defense. *Aquila Legionis, Cuadernos de estudios sobre el Ejército Romano*, 15, pp. 165-202.
- Pericot, Ll., Corominas, J.M., Oliva, M., Riuró, F. i Palol, P. de (1952). *La labor de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona durante los años 1942 a 1948*. Ministerio de Educación Nacional. Comisaria General de Excavaciones Arqueológicas (Informes y Memorias, 27).

- Pessoa, M. (2016). Mimicking «marble» in Roman Mosaics in Conímbriga (Condeixa-a-Velha-Portugal). Discovered Between 1938 and 1941 in the Time of Professor Vergílio Correia (1888-1944): A Reflexion, *Journal of Mosaic Research*, 9, pp. 59-83. DOI: <https://doi.org/10.26658/jmr.311201>
- Piccirillo, M. (1981). *Chiese e Mosaici della Giordania Settentrionale*, Franciscan. Studiam Biblicum Franciscanum, 30. Printing Press. Jerusalem.
- Prevosti, M. (1981). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, Ed. Dalmau.
- Prevosti, M. (2021). Appartamenti conviviali con grande sala da pranzo tricora. Dins Baldini, I., Sfamini, C. (eds.) *Abitare nel Mediterraneo tardoantico. CISEM III* (pp. 551-560). Bari, Edipuglia.
- Prevosti, M. i Coll, R. (2017). Un *balneum* du Ve siècle dans le bâtiment octogonal de Can Ferrerons (Barcelone). *Studies of the Rural World in the Roman Period*, 10, pp. 69-80.
- Prevosti, M. i Coll, R. (2021). L'edificio ottagonale tardoantico della villa della Gran Via - Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona). Dins Baldini, I., Sfamini, C. (eds.), *Abitare nel Mediterraneo tardoantico. CISEM III* (pp. 427-434). Bari, Edipuglia.
- Prevosti, M., Coll, R. i Bagà, J. (2015). Sobre el moment fundacional de la vil·la romana de la Gran Via – Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona). Dins López Vilar, J. (ed.), *II Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic Tarraco Biennal 2014, August i les províncies occidentals* (pp. 199-205). Tarragona, Fundació Privada Mútua Catalana.
- Prevosti, M., Coll, R. i Bagà, J. (2020). Ceràmiques d'imitació d'africanes de cuina al jaciment de la Gran Via-Can Ferrerons, Premià de Mar. Dins Aquilué, X., Beltrán, J., Caixal, À., Fierro, J., Kirchner, H. (eds.), *Homenatge al Dr. Alberto López Mullor. Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura*, Barcelona, UAB, MAC, DIBA, MUHBA, pp. 263-274.
- Prevosti, M., Lindroos, A., Heinemeier, J. i Coll, R. (2016). AMS 14C dating at Can Ferrerons, a Roman octagonal building in Premià de Mar, Barcelona. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 6, pp. 275-283.
- Puche, J. M., Prevosti, M., Padreny, J. M. i Coll, R. (2014). El edificio de Can Ferrerons, estudio métrico y arquitectónico. Dins Álvarez, J.M., Nogales, T., Rodà, I. (eds.), *XVIII CIAC. Centro y periferia en el mundo clásico, vol. II* (pp. 1077-1081). Mérida, Museo Nacional de Arte Romano.
- Quadrada, R. (2002). *Vil·la romana de la Gran Via Can Ferrerons. Parcel·la delimitada pels carrers Gran Via – Mossèn Cinto Verdaguer – Santiago Russinyol i Torrent Fontsana. Premià de Mar (El Maresme), Intervenció arqueològica. Informe preliminar*. Barcelona, arxiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- Schlunk, H. i Hauschild, Th. (1962). *Informe preliminar sobre los Trabajos realizados en Centcelles*, Ministerio de Educación Nacional. Dirección General de Bellas Artes (Excavaciones Arqueológicas en España, 18).
- Sojc, N. (2005/2006). Festsaal und Nebenräume in der Domus Augustana auf dem Palatin. Ergebnisse der archäologischen Dokumentationsarbeiten 2004 und

2005, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung*, 112, pp. 339-350.

- Sojc, N. i Winterling, A. (2009). I banchetti nel palazzo imperiale in epoca flavia attraverso le testimonianze archeologiche e letterarie: tentativo di un'interpretazione interdisciplinari. Dins Coarelli, F. (ed.) *Divus Vespasianus: il bimillenario dei Flavi*, pp. 294-301. Milano, Electa.
- Wulf-Rheidt, U. (2007). Residieren in Rom oder in der Provinz? Der Kaiserpalast Felix Romuliana im Spiegel der Tetrarchischen Residenzbaukunst. Dins Braudl, U., Vasic, M. (eds.), *Roms Erbe auf dem Balkan. Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien*, pp. 59-79. Mainz am Rhein, Philipp von Zabern.
- Wulf-Rheidt, U. (2011). Die Entwicklung der Residenz der römischen Kaiser auf dem Palatin vom aristokratischen Wohnhaus zum Palast. Dins Bülow, G. v., Zabełhicky, H. (eds.), *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf 2008*, pp. 1-18. Bonn, Deutsches Archäologisches Institut/Römisch-Germanische Kommission.
- Wulf-Rheidt, U. (2013). Still higher and more audacious: The architecture of the imperial palaces on the Palatine in Rome. Dins Ousterhout, R., Holod, R., Haselberger, L. (eds.) *Masons at work. Architecture and Construction in the pre-Modern World*, Philadelphia. https://www.sas.upenn.edu/ancient/masons/edited_papers/wulfreindht.pdf

LA VILLA DELS CASTELLETS ENTRE EL BAIX IMPERI ROMÀ I L'ÈPOCA VISIGÒTICA (SEGLES V-VIII DC)

Adrià Cubo Córdoba,¹ Jordi Morera Camprubí,² Josep Francesc Roig Pérez³

PRESENTACIÓ

Les restes de la *villa* dels Castelletes estan situades en el terme municipal de La Canonja, una petita població emplaçada a l'oest de la ciutat de Tarragona i que en l'actualitat concentra la gran majoria d'empreses petroquímiques de la zona (fig. 1). Precisament, les distintes intervencions arqueològiques realitzades en el jaciment es deriven de l'ampliació d'aquesta àrea industrial amb la construcció de dues noves plantes per part de Kemira Ibéricos S.A. i Covestro S.L. al Polígon Industrial Entrevies. Els treballs d'excavació, que foren executats per dues empreses d'arqueologia diferents, i dirigits per diversos d'arqueòlegs vinculats al món

Figura 1. Ubicació del jaciment.

1 (Arqueolegs.cat), adriacubo@gmail.com

2 (Arqueolegs.cat), jmorerac@gmail.com

3 (ICAC), jfroig@icac.cat

professional, s'alternaren entre els anys 2012 i 2018.⁴ En bona part, aquest context preventiu en el qual es va haver d'actuar havia provocat una certa disseminació de les dades arqueològiques disponibles que no havia afavorit gaire ni a l'estudi ni a la difusió d'una de les *villae* més interessants i ben reconegudes de l'entorn de Tarragona, amb més d'una hectàrea de superfície i una seqüència d'ocupació que abasta des de l'alt imperi romà fins a l'alta edat mitjana.⁵ (fig. 2) Respecte a això, i si bé és cert que es va poder intervenir sobre una gran superfície que pràcticament va permetre definir la totalitat de l'emplaçament, algunes zones encara resten inexplorades en el subsol d'aquest complex petroquímic, mentre que altres no es van poder acabar d'esgotar estratigràficament perquè no van quedar afectades pels projectes d'obra que propiciaren aquestes campanyes d'excavació. Finalment, voldríem assenyalar que la dinàmica constructiva desenvolupada en els darrers segles al voltant d'aquesta àrea arqueològica ha comportat la seva destrucció en menor o major grau, amb la pèrdua d'informació estratigràfica que això comporta en molts casos. D'aquesta manera, les estructures millor preservades eren totes aquelles que

Figura 2. Plànol general de la villa amb distinció cromàtica de les seves fases.

- 4 Durant els anys 2012 i 2015 els treballs arqueològics foren executats per l'empresa Codex Arqueologia i Patrimoni i foren dirigits principalment pels arqueòlegs Eduard Solà, Marc Gimeno i Josep Francesc Roig, mentre que les intervencions de l'any 2018 foren realitzades per l'empresa Arqueòlegs.Cat i les excavacions foren dirigides pels arqueòlegs Jordi Morera i Adrià Cubo.
- 5 Tot i que les restes arqueològiques associades a la villa són les de més entitat i interès científic no es pot obviar que aquesta formaria part d'un jaciment amb una cronologia molt més àmplia que abasta des del bronze final fins a l'època modern-contemporània.

mostraven una major solidesa estructural o bé es trobaven excavades en el terreny natural. La resta es conserven en l'àmbit de la fonamentació o completament arrasades en aquells punts on el terreny natural presenta una cota més elevada (Gimeno et al., 2016; Roig, 2016; Morera, 2017; Cubo i Morera, 2021).

LA VILLA DELS CASTELLETES DURANT L'ALT IMPERI ROMÀ

Les evidències d'ocupació més antigues dins del període romà es remunten a la segona meitat del segle I dC amb el sorgiment d'un primer assentament rural a l'indret i del que, malauradament, només es van poder reconèixer un seguit de fonamentacions inconnexes bastides amb pedres calcàries lligades amb argila, un *lacus* i diversos camps de vinya concentrats a la part meridional del jaciment. De totes maneres, i a causa de la poca extensió i entitat que presenten les estructures d'aquest període formatiu, hom podria arribar a plantejar-se si veritablement cal considerar-les com a part d'una «*villa*», amb les implicacions que aquesta significació comporta. En aquest cas, és probable que aquesta definició no pugui aplicar-se fins a la fase següent, a partir de finals del segle II dC. En aquests moments es produeix una profunda transformació del lloc amb la construcció d'una *villa* en tota la seva extensió i, fins i tot, amb la monumentalització d'alguns dels seus sectors. Durant aquesta fase constructiva s'adopta l'ús de l'*opus caementicium* per al bastiment de les diferents edificacions i estructures de l'establiment, mentre que els distints paviments serien majoritàriament de morter de calç i *opus signinum*. La *pars urbana* quedava articulada entorn un pati proveït d'un gran dipòsit o font central, al voltant del qual es distribueixen tot un seguit d'estances de planta quadrangular força arrasades, entre elles un *triclinium* amb paviment de mosaic de motius geomètrics, i en origen caldria pensar que haurien estat decorades amb pintures parietals. Uns *balneum* —força alterats pels processos constructius posteriors— acaben de compondre aquest sector més residencial de la *villa* alt imperial. Pel que fa a la seva *pars rustica*, únicament es pogué definir a l'extrem nord-oriental de l'assentament una àrea destinada a la producció vinícola conformada per un *torcularium* i una gran *cella vinaria*. A partir de les darreres dècades del segle III dC, i directa o indirectament a conseqüència de les incursions franques que es produeixen en aquests moments en l'entorn de Tarraco, la *villa* inicia una etapa de contracció i decadència que es prolongaria al llarg de la centúria següent. Podria ser un magnífic testimoni d'aquests fets un seguit d'abocaments de runa localitzats a l'interior d'un antic barranc o curs d'aigua situat a l'extrem nord-oriental del jaciment i que amb total seguretat provindrien de l'anorreament de la *pars urbana* de l'establiment atesa la quantitat ingent de material arqueològic que es va poder recuperar: plaques i motlures de marbre, fragments de pintura parietal, milers de peces ceràmiques i resta d'utensilis domèstics que podrien haver format part dels àmbits residencials d'aquest període d'ocupació (Roig, 2017; Roig et al., 2017, pp. 384-400). Amb més o menys lapse de temps i de més o menys durada, la crisi socioeconòmica i demogràfica de les *villae* que sofriren un impacte violent a la segona meitat del segle III dC és un fenomen que es comença a detectar en un bon nombre d'assentaments rurals tarragonins i també a la mateixa Tarraco (Járrega, 2008; Macias et al., 2013). Pel que fa a la continuïtat d'hàbitat a partir d'aquests moments és cert que amb les dades disponibles no es poden fer gaires

apreciacions al respecte tot i que no caldria excloure una ocupació parcial d'alguns sectors de l'establiment.

LA VILLA DELS CASTELLETES DURANT EL BAIX IMPERI ROMÀ

El següent gran període d'ocupació de la *villa dels Castelletes* cal situar-lo a partir d'inicis del segle V dC, moment en què seria objecte d'una reforma arquitectònica integral que li acabaria donant una nova fisonomia. L'àrea edificada d'aquest establiment formaria un conjunt compacte de planta quadrangular de 6800 m² de superfície i totes les seves construccions foren bastides amb murs encofrats d'*opus caementicium*. D'entrada, i si ens fixem en la distribució que mostren els nous sectors, s'evidencia amb certa claredat com aquests ocuparien una posició força similar a la que ja disposaven en la fase anterior, amb els espais residencials de l'emplaçament ubicats a la meitat occidental i els productius a la meitat oriental. (fig. 3) Certament, durant aquesta fase constructiva s'haurien anul·lat algunes de les instal·lacions del període precedent com podria ser la *cella vinaria* i el *torcularium* a què fèiem referència més amunt, mentre que altres haurien estat reedificades i adaptades a unes noves funcionalitats. Respecte a aquest últim fenomen, podríem fer esment a la reforma que es produeix sobre el conjunt termal alt imperial i que

Figura 3. Plànol general de la villa baix imperial.

consistí en el tapiat de l'*alveus* i el *praefurnium*, i la readaptació com a estances de caràcter residencial del *tepidarium* i el *caldarium*, espais on s'identificaren les restes d'un placat d'aquest període d'ocupació per sobre dels paviments originals. A part d'això, alguns habitacles de l'antiga àrea residencial també degueren ser renovats durant aquesta fase d'ocupació tal com evidencia la documentació de diversos nivells de regularització de terra batuda en el seu interior.

Tanmateix, aquestes reformes detectades sobre els antics components de la *villa* no serien les úniques accions que es portarien a terme en aquest context de reformes de principis del segle v dC, ja que s'edificaren nous conjunts arquitectònics entre els quals caldria destacar uns magnífics *balneum* construïts a l'extrem nord-occidental de la *villa*, just al costat dels anteriors. Es tracta d'un complex termal de 157 m² de superfície i els diferents espais que el componen se succeeixen, un a continuació de l'altre, per facilitar així el seu recorregut, amb les estances calefactades situades a la part nord i les piscines d'aigua freda a la part sud. A causa de les seves especificitats concretes com a zona de banys, els revestiments parietals, així com els paviments i les juntes entre les diferents estructures, havien de ser impermeables i es realitzaren en morter de calç llicat i *opus signinum* (fig. 4). A més a més, en aquesta mateixa àrea encara es documenten les restes força arrasades d'un gran dipòsit d'aigua de planta rectangular de 30 m² de superfície i un seguit de canalitzacions que formarien part de la infraestructura hidràulica d'aquest *balneum* (Roig et al., 2017, pp. 391-393).⁶ Sigui com sigui, aquests banys no serien l'única construcció bastida *ex novo* que es podria posar en relació amb la *pars urbana* de l'establiment i també s'identificaren altres habitacions que en formarien part. Principalment, s'ha de fer referència a dos àmbits de planta rectangular i pavimentats en *opus signinum* als quals s'accediria des del pati central de l'establiment anterior, que en aquest període d'ocupació encara podria mantenir un paper articulador de l'espai. L'habitació emplaçada més al nord disposava d'una superfície interna d'11,5 m² i en el seu mur de ponent s'obria un espai de porta que encara conserva part del llindar amb els encaixos de la polleguera. A més d'això, al seu interior es documentaren restes d'estucats a l'alçada del sòcol que pictòricament imitaria placats de marbre en forma de motius geomètrics. La decoració conservada en algun punt permetia observar també un medalló central de color negre sobre un fons vermell, amb quatre figures d'ocells situats a banda i banda. La segona estança se situava a migjorn de l'anterior i la seva superfície era de 17,5 m². Aquesta, malgrat trobar-se més arrasada, també conservava restes de pintura parietal (fig. 5).

Figura 4. El praefurnium del balneum baix imperial.

Figura 5. Un dels àmbits residencials de la villa baix imperial.

Tot i que no s'ha pogut reconèixer en la seva veritable dimensió, a causa del fort arrasament al qual hauria estat sotmesa, la *pars rustica* de la nova hisenda es trobaria emplaçada a la meitat oriental del conjunt, entorn de les construccions productives de l'establiment precedent en part ja amortitzades en aquest període d'ocupació. Aquí, a continuació de l'antic *torcularium* i per sobre de l'antiga *cella*

⁶ Per una descripció més detallada d'aquests balnea remetem al lector a aquesta publicació.

vinaria, probablement es creà un gran recinte de planta rectangular i pati central, d'uns 324 m² de superfície, al voltant del qual s'hi podrien haver trobat alguns dels equipaments industrials que definirien aquesta àrea. En aquest sentit, només es van poder identificar les restes d'un paviment d'*opus signinum* i l'arrencament d'una paret a la part septentrional, i les restes d'un *lacus* i una canalització a la part occidental, a l'interior d'una de les antigues sales associades a la premsa. A aquest recinte s'accediria des de migjorn a partir d'un portal de grans dimensions i l'única estructura que es va poder reconèixer a l'interior del pati se situava en el seu angle sud-occidental i corresponia a una petita construcció rectangular pavimentada amb un llit de *tegulae* que caldria associar a algun tipus d'estructura de treball. Per una altra banda, a migjorn de tota aquesta àrea, just al darrere dels àmbits residencials de la *villa*, es defineix una edificació de planta ortogonal, probablement de grans dimensions, i de la que només es van poder reconèixer tres de les seves estances.⁷ La inexistència de paviments o nivells de circulació a l'interior d'aquests espais impedeix atorgar-les-hi una funcionalitat concreta tot i que, potser, podrien correspondre a uns magatzems arran de la seva ubicació i posterior evolució durant la següent fase d'ocupació. Una canalització que creua en sentit nord-oest/sud-est tot el conjunt va ser l'única estructura que es va poder identificar en relació amb aquesta construcció. Altrament, i pràcticament a tocar d'aquesta zona, encara es va documentar les restes d'un àmbit pavimentat en *opus signinum*, amb una petita basseta per a la recollida de líquids construïda en una de les seves cantonades.

Com veiem, és realment difícil reconèixer arqueològicament les característiques reals que podria haver mostrat la *pars rustica* d'aquesta hisenda. Tot i això, caldria pensar que hauria estat equipada amb distintes instal·lacions productives i d'emmagatzematge que, amb total seguretat, testimonien unes activitats econòmiques centrades en la producció agrària i on la vitivinicultura tindria un pes importat. Precisament, i amb relació a això últim, es pogueren detectar nous vinyals a la part meridional del jaciment que evidenciarien una reorganització del *fundus* de la *villa* durant aquest període, amb la creació de nous parcel·lars agrícoles que reaprofitaven l'antiga *limitatio*.

En darrer terme, ens restaria fer menció a l'àrea funerària d'aquesta *villa* tardoromana. Aquesta, que es trobava emplaçada al sud del complex residencial d'aquest període d'ocupació, es genera a partir de la construcció d'un petit mausoleu de planta quadrangular de 12 m² de superfície, a l'interior del qual haurien estat inhumats uns pocs individus. Dels tres enterraments identificats, dos corresponien a petits sepulcres monolítics destinats a donar sepultura a individus infantils, mentre que el tercer corresponia a una caixa de carreus amb coberta de lloses perfectament escairades, a l'interior del qual es va enterrar un individu jove.⁸ Les sepultures haurien estat segellades per la seva part superior amb un massissat d'*opus caementicium*, i és probable que per sobre hagués existit algun tipus de senyalització que les identificués (una *cupa*, un pedestal, o bé una ara). Tanmateix, aquesta àrea funerària no es limitava només a aquest monument funerari de tipus familiar, sinó que aquest ràpidament es va convertir en l'eix central de l'activitat funerària de l'assentament i al seu voltant es generà una necròpolis de majors dimensions i de la que es van poder identificar una trentena d'enterraments (fig. 6). En aquest

7 L'única que es va poder delimitar pels seus quatre costats era la que es trobava a l'angle sud-occidental del conjunt i disposava d'una superfície interna de 35 m².

8 Si bé és cert que es van poder identificar aquests tres enterraments, l'existència d'una plataforma d'*opus caementicium* en el terç occidental d'aquest mausoleu podria estar indicant la presència d'un o diversos enterraments més.

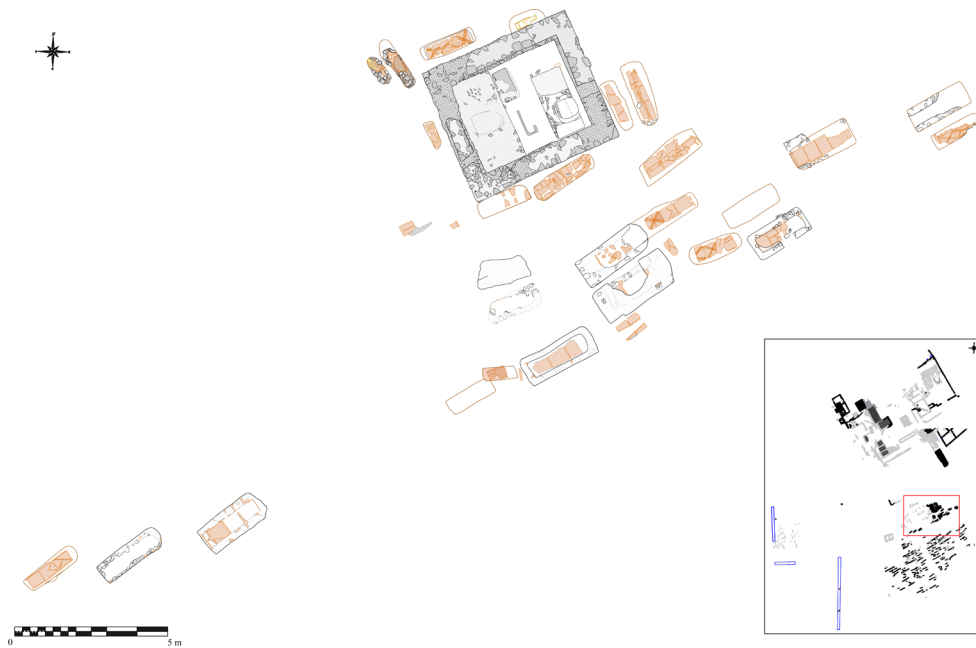

Figura 6. Àrea funerària de la villa baix imperial.

sentit, i si bé és cert que la majoria d'inhumacions es troben disposades entorn del mausoleu, n'hi ha tres que estaven una mica separades de la resta.⁹ De forma general, semblaria que els enterraments se succeïren en un període de temps de la suficient poca durada per arribar a mantenir el record de la seva ubicació i la identitat dels personatges inhumats, ja que no es va poder detectar cap tomba que tallés a una altra. Les sepultures que conformarien aquesta necròpolis no eren totes de la mateixa tipologia, sinó que es documenten diversos tipus d'estructures funeràries: en caixa de *tegulae* a doble vessant, en fossa simple i coberta de *tegulae*, en sepulcre d'obra tipus *formae*, així com enterraments infantils en àmfora. Precisament, serien aquests últims els que han aportat major precisió cronològica i els que permeten datar el conjunt perfectament dins del segle v dC.¹⁰ Pel que fa als individus inhumats, 8 corresponien a nadons o infantils mentre que els restants eren d'edat adulta. De l'estudi antropològic no es desprenen dades qualitatives que permetin observar diferències de gènere o de caràcter social i, en qualsevol cas, el que caldria destacar és l'absència total de marques d'estrès o afectacions metabòlicocariencials, cosa que indicaria les bones condicions de vida dels individus inhumats i, per tant, en clara filiació amb la família possessora de la *villa*.

Així doncs, creiem que tot el conjunt descrit fins ara incorporaria tots els elements propis d'una *villa* residencial i productiva i, en tots moments, s'evidencia la preponderància econòmica i prominència social i política que podrien haver ostentat els seus propietaris durant aquest període d'ocupació, els quals no només van ser capaços de reconstruir amb total magnificència arquitectònica l'antiga hisenda després de la fase de decadència que s'obre des de finals del segle III dC, sinó que també foren capaços de reorganitzar tot l'*ager* del seu entorn amb la creació de nous parcel·lars agrícoles. Amb relació a això mateix, cal que prestem especial atenció al context en el qual es podria haver produït aquest renaixement de la *villa* dels

9 És probable que la necròpolis no estigui del tot esgotada, i que alguns enterraments encara restin amagats en les zones on no es va poder intervenir arqueològicament.

10 Un d'ells estava realitzat a partir de fragments d'àmfora africana del tipus Keay 25-C, datada entre els segles IV i V, i dos més es van efectuar amb restes d'àmfora africana Keay 57 i de LRA 1-variant Kellia 169, típiques del segle V (Remolà 2000, pp. 115-118 / 127 / 168-172).

Castellets que, com anem explicant, cal situar en ple segle v dC, en un moment històric en què la ciutat de *Tarraco* adquireix un nou paper geoestratègic en convertir-se en el centre d'operacions dels exèrcits imperials en els seus intents per recuperar el territori hispànic perdut en el context de les invasions que es produeixen a principis d'aquesta mateixa centúria. En aquest sentit, no s'hauria d'oblidar que la *Tarraconense* segueix sota control imperial fins a la mateixa extinció de l'imperi romà d'occident i que durant tot aquest període la seva capital experimenta una important revitalització urbana i econòmica i en la que, per exemple, està ben documentada la presència d'alts comandaments imperials (Remolà et al., 2020). En part, aquests factors podrien arribar a explicar la forta vitalitat que mostra aquest establiment durant tot aquest període i no ens hauria d'arribar a sorprendre del tot que manifesti un comportament similar al que es desenvolupa en la ciutat donada la seva proximitat. Tanmateix, la *villa* dels Castellets no seria l'única que presentaria una important fase constructiva i d'ocupació en un moment tan avançat del període imperial i només per citar alguns dels exemples més pròxims i paradigmàtics d'aquest fenomen podríem fer esment a l'imponent conjunt monumental de Centelles, construït ben entrat el segle v dC (Remolà i Pérez, 2013), a la *villa* dels Hospitals, amb reformes importantíssimes a mitjan segle v dC (Macias i Menchón 2007), Cal·lípolis, també amb reformes durant la primera meitat del V dC (Díaz i Macias, 2007) o Vilardida, amb una important reconstrucció del seu sector productiu durant la primera meitat del segle v dC (Cubo i Morera, 2020).

LA VILLA DELS CASTELLETS DURANT L'ÈPOCA VISIGÒTICA

La darrera fase d'ocupació de la *villa* cal situar-la ja en època visigòtica, ençà les primeres dècades del segle vi dC. A partir d'aquests moments s'inicia un procés de ruralització genèric en el que la hisenda hauria estat desproveïda de tot el caràcter aristocràtic que mostrava durant el període precedent, i s'acabà transformant en un centre eminentment productiu i artesanal que hauria continuat explotant d'una manera directa el *fundus* d'aquesta propietat rural entre els segles vi i viii dC. Principalment, s'observa com les noves àrees d'ocupació se situen entorn dels antics sectors productius de la *villa*, en part reestructurats i readaptats durant aquests moments, però també al voltant de l'àrea funerària precedent (fig. 7). De forma general, durant aquest període d'ocupació s'evidencia una important regressió arquitectònica i les diferents construccions que conformarien el nou conjunt habitat estan bastides amb murs de pedra lligada amb argila, mentre que els seus paviments serien majoritàriament de terra batuda, si bé en algunes instal·lacions específiques encara s'apliquen certes tècniques constructives de tradició romana com es detecta en el cas del *torcularium* que tot seguit passarem a explicar. Aquest, que s'hauria bastit entorn de la primera meitat del segle vi dC, estava situat a la part més meridional de la *villa* tadorromana, a continuació de la seva àrea funerària.¹¹ Es tracta d'una construcció de planta quadrangular de 40 m² de superfície, compartimentada en dues estances simètriques; i el relativament bon estat de conservació en què es va poder trobar ens permet reconstruir amb certa precisió com hauria estat el procés de

11 La construcció d'aquest *torcularium* semblaria respectar constructivament els enterraments preexistents que, en aquests moments encara podrien ser ben visibles a ulls dels contemporanis.

Figura 7. En color marró les estructures de l'assentament visigòtic.

premsatge. D'aquesta manera, i com és habitual en aquest tipus d'espais productius, les dues estances que conformen aquesta instal·lació presentaven distintes cotes de circulació, ja que d'aquesta manera s'assegurava un increment de la capacitat de premsatge i es millorava la seva maniobrabilitat gràcies a la disminució del recorregut vertical de la biga (Brun, 2003; Peña, 2010). Així, tal com succeeix en el *torcularium* dels Castelletes, l'estança situada a una cota més elevada topogràficament —anomenada zona de premsatge o d'extracció— estava pavimentada en *opus signinum* i era el lloc on se situava l'*areae* i l'encaix del cap del *praelum*, mentre que l'estança inferior —anomenada zona d'accionament— quedava reservada per a la ubicació del contrapès del *torcus* i, en aquest cas concret, per la ubicació d'un *lacus* de 2.500 litres de capacitat. En relació amb això, i malgrat la dificultat que comporta poder establir amb certesa quin era el producte transformat sense les anàlitzes convenients, pensem que l'absència de certes estructures característiques de les premses d'oli com podrien ser els dipòsits de decantació o les *mola oliaria*, porten a pensar més en una producció vitivinícola que oleica. En darrer terme, a l'est d'aquest conjunt, es localitzava un gran retall allargassat que, probablement, s'hauria d'haver creat en el marc de la utilització i funcionament del *torcularium*, però en desconeixem completament la seva funció durant aquest període (fig. 8).

Posteriorment, a cavall de finals del segle VI i inicis del segle VII dC, tota aquesta àrea pateix una nova reorganització estructural i funcional. En aquests moments l'antic monument funerari hauria estat transformat en una estança rústica i gran part de les sepultures del seu voltant haurien estat seccionades i alterades per les estructures d'aquesta nova fase d'ocupació, signe inequívoc que durant aquest període els enterraments ja no eren visibles a ulls dels contemporanis. Pel que fa al *torcularium*, durant aquest període s'observen distintes reformes estructurals i funcionals amb la reparació d'alguns dels seus components i l'ampliació de la seva superfície amb la construcció de dues estances adossades als seus extrems. Ara, tot aquest sector de migjorn estarà conformat per diversos àmbits distribuïts al voltant d'un pati central que, a part de la sala de premsatge, també disposava d'estructures d'emmagatzematge tipus sitja, estructures de combustió i, fins i tot, d'un taller de vidre especialitzat en la fabricació de copes del tipus Foy-23a (Foy 1995, pp. 207-208). Al capdavant, s'observa com tot aquest sector més meridional de l'assentament va estar en funcionament ben bé fins a finals del segle VII o principis-mitjans del segle VIII dC (fig. 9). A partir d'aquest moment es detecta l'espoli d'algunes de les parets d'aquesta àrea edificada al mateix temps que es localitzen algunes sitges que s'excavaren sense respectar ni estructures ni estratigrafies precedents. En aquest sentit, cal pensar que en aquest context cronològic tot aquest sector es trobaria en procés d'abandonament i potser, fins i tot, reblit de sediments, ja que només d'aquesta manera s'entendria l'excavació d'una sitja al bell mig d'un lloc on abans existia un mur.

Per una altra banda, i en un context constructiu i evolutiu similar al que tot just acabem de descriure per la zona meridional, cal fer referència a una àrea d'habitat, emmagatzematge i producció agrícola emplaçada darrere de les estances residencials de la *villa* i a migjorn del gran recinte productiu de la fase precedent. Aquesta,

Figura 8. El *torcularium* d'època visigòtica.

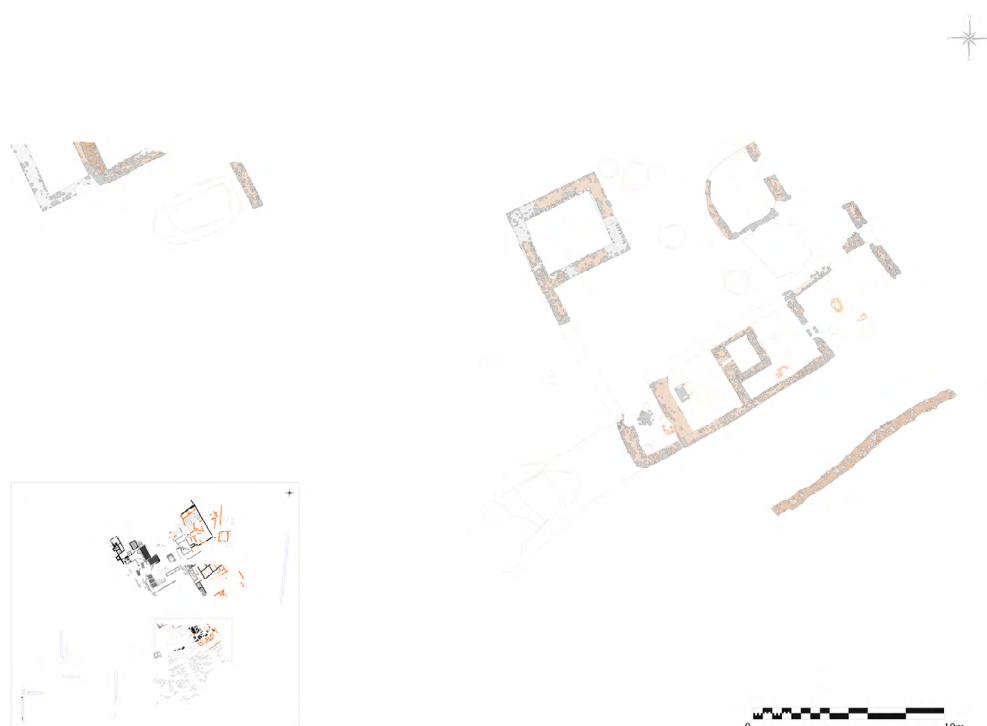

Figura 9. L'àrea meridional de l'assentament en època visigòtica tardana.

que s'hauria començat a generar durant la primera meitat del segle VI dC, es troba articulada entorn d'un pati central de 132 m² de superfície, al voltant del qual es distribueixen tot un seguit d'àmbits, en un dels quals es pogué localitzar *in situ* un gran morter de pedra per moldre cereal. La identificació d'una vintena de sitges que s'amortitzen a partir de finals del segle VI dC, permet inferir la gran capacitat d'emmagatzematge que hauria disposat aquest sector fins llavors. Tot i això, aquesta no seria l'única zona on es pogueren identificar estructures d'emmagatzematge d'aquest període d'ocupació i en el pati central de l'antiga àrea residencial se'n pogueren documentar sis més (fig. 10).

Altrament, a l'extrem nord-oriental de l'antiga *villa* i en un moment ben avançat del segle VII dC, l'interior del gran recinte productiu de la fase precedent es reestructura funcionalment. En primer terme, s'observa com el gran portal que fins ara permetia accedir a l'interior del pati es tapia amb pedres. A l'extrem nord es construeix una edificació de planta rectangular de 23 m² superfície, compartimentada en dues estances pavimentades amb una capa de morter de calç. A migjorn d'aquesta primera construcció es documentaren les restes de diferents parets molt arrasades que, en part, permetien definir un petit corredor flanquejat per dues estructures quadrangulars de petites dimensions i una llar de foc. Per últim, a l'exterior d'aquest conjunt es va poder identificar una construcció de planta quadrangular de 37 m² de superfície, amb un gran forn de canal associat i de funció indeterminada a causa de l'absència total de qualsevol rebuig de cocció que s'hi pogués relacionar.

Finalment, i d'aquest període d'ocupació d'època visigòtica, encara podríem fer menció a una petita necròpolis localitzada a l'extrem nord-oriental del jaciment, molt a prop de les restes anteriors. Aquesta àrea funerària era conformada per tres tombes de fossa simple amb coberta de lloses i quatre en caixa de lloses i, en algun cas, s'ha pogut evidenciar una reutilització funerària amb més d'un individu enterrat en el seu interior. Pel que fa als individus inhumats, 6 corresponien a adults d'entre 25 i 60 anys (3 femenins i 3 masculins) i 3 corresponien a enterraments infantils d'entre 1-4 anys (Gimeno et al., 2016 pp. 114-116) (fig. 11).

En termes més generals i de context històric, l'aparició d'aquest tipus d'assentaments rurals d'època visigòtica al voltant de les restes d'una *villa* tardoromana precedent no és un fet aïllat ni desconegut. De fet, és una tònica que en molts casos esdevé un patró força comú com ha pogut demostrar l'arqueologia en els darrers anys. Aquestes noves ocupacions s'originen de forma desigual entre finals del segle V i principis del segle VI dC i, normalment, no es detecta una reocupació directa de les seves edificacions sinó que les noves àrees d'hàbitat i producció se situen al seu voltant. En aquest sentit, la morfologia d'aquests establiments evidencia una planificació i organització de les seves àrees funcionals, amb les zones de producció i treball ubicades perifèricament al voltant dels espais de residència i des d'un punt de vista productiu s'evidencia una base econòmica eminentment agropecuària centrada en la producció cerealista i vitivinícola, tal com s'ha pogut detectar força bé en la *villa* dels Castelletts. A banda d'això, també és freqüent localitzar les àrees

Figura 10. Imatge de l'àmbit amb el morter de pedra localitzat al seu interior.

Figura 11. Àrea funerària de l'assentament visigòtic.

funeràries d'aquests assentaments a no gaire distància dels nuclis de poblament (Roig, 2009; Castanyer et al., 2016; Folch et al., 2016).

VALORACIONS FINALS

Breument, i al llarg de les pàgines precedents, hem pogut analitzar l'evolució diacrònica que presenta la *villa* dels Castelletes entre els segles V i VIII dC. D'aquesta manera, hem pogut veure com per sobre d'un establiment precedent d'època alt imperial es crea a inicis del segle V dC una magnífica *villa* residencial i productiva. Posteriorment, encara es documenta una important «reocupació» d'època visigòtica que hauria continuat explotant el territori d'una manera intensa. Així, el cas dels Castelletes ens ha permès visualitzar a la perfecció les importants transformacions que s'observen dins del món rural des de finals de l'imperi romà i l'alta edat mitjana.

BIBLIOGRAFIA

- Brun, J. P. (2003). *Le vin et l'huile dans la Méditerranée antique. Viticulture, oléiculture et procédés de fabrication*. Éditions Errance.
- Castanyer, P., Tremoleda, J., Colomines, L. i Antolín, F. (2016). Después de les *villae*. La transformació del camp al nord-est català en els segles VI i VII a partir de l'exemple de Vilauba/Villa Alba (Pla de l'Estany). *Estudis d'història agrària. Història i Arqueologia Agrària*, 27, pp. 43-65.
- Castanyer, P., Tremoleda, J. i Dehesa, R. (2012). De Vilauba a Villa Alba. L'hàbitat dels segles VI-VII dC de la vil·la romana de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany). *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*, pp. 9-21.
- Cubo, A. (2020). Memòria de les intervencions arqueològiques al jaciment de Vilardida (Montferri/Vila-rodona, (Alt Camp). Gener 2018-Abril 2019). *Lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Treball inèdit*.
- Cubo, A. (2021). Memòria de les intervencions arqueològiques al jaciment dels Castelletes (La Canonja, Tarragonès). Març 2018-Juliol 2019). *Lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Treball inèdit*.
- Díaz, M. i Macias, J. M. (2007). La vil·la romana de la Pineda/Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès). Dins Remolà, J. A. *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona. Forum. Temes d'Història i d'Arqueologia Tarragonines*, 13, pp. 133-152. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.
- Folch, C., Gibert, J. i Martí, R. (2016). Les explotacions rurals tardoantigues i altmedievales a la Catalunya Vella: una sintesi arqueològica". *Estudis d'història agrària. Història i Arqueologia Agrària* 27, pp. 99-114.
- Foy, D. (1995). Le Verre de la Fin du IV au VIII Siècle en France méditerranéenne. Dins Foy D. (ed.) *Le Verre de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age, typologie, chronologie et diffusion*, VIII pp. 187-242. Musée Archéologique Départemental du Val d'Oise.

- Gimeno, M., Solà, E., Roig, J.F. i García, P. (2016). Memòria de les intervencions arqueològiques realitzades a la vil·la de la partida dels Castelletes – Nova planta de Kemira Ibérica SA (La Canonja, Tarragonès). *Lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Treball inèdit.*
- Járrega, R. (2018). La crisi del segle III a l'àrea compresa entre Tàrraco i Saguntum. Aproximació a partir de les dades arqueològiques. Dins Nolla, J. M. (ed.). *El campo en el siglo III. De Septimus Severus a la Tetrarquía. Estudios sobre el mundo romana rural en época romana (3)*. Institut de Recerca Històrica.
- Macias, J. M. i Menchón, J. J. (2007). *La vil·la romana dels Hospitals (el Morell, Tarragona). Un assentament de la via De Italia in Hispanias. Hic et nunc 1*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- Macias, J. M., Morera, J., Olesti, O. i Teixell I. (2013). Crisi o invasió? Els Francs i la destrucció parcial de Tàrraco al segle III. Dins Vidal, J., Antela, B. (ed.). *Más allá de la batalla. La violencia contra la población en el Mundo Antiguo*, pp. 193-214. Libros Pórtico.
- Morera, J. (2017). Memòria de la intervenció arqueològica a la Vil·la Els Castelletes (La Canonja, Tarragonès). *Lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Treball inèdit.*
- Peña, Y. (2010). *Torcularia. La producción de vino y aceite en Hispania. Documenta 14*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- Remolà, J. A. (2000). *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)*. Instrumenta 7, Universitat de Barcelona.
- Remolà J. A. i Pérez, M. (2013). Centcelles y el *praetorium* del *comes Hispaniarum* Asterio en Tarraco. *Archivo Español de Arqueología* (86), pp. 161-186.
- Roig, J. (2009). Assentaments rurals i poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X). Dins Quirós, A. (ed.). *The archaeology of early medieval villages in europe. Documentos de arqueología e Historia 1*. Universidad del País Vasco.
- Roig, J. F. (2016). Memòria de les intervencions arqueològiques a la vil·la de la partida dels Castelletes. Terrenys de Bayer Material Science, SL (La Canonja, Tarragonès). Lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya el març de 2016. Treball inèdit.
- Roig, J. F. (2017). L'abocador ceràmic de finals del segle III dC de la vil·la romana dels Castelletes (La Canonja, Tarragonès). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 27, pp. 185-207.
- Roig, J. F., Gimeno, M. i García, P. (2017). La Vil·la romana dels Castelletes (La Canonja, Tarragonès); un assentament romà de l'ager tarraconensis. Resultats preliminars de la intervenció arqueològica. *Tribuna d'Arqueologia 2014-2015*, pp. 384-400.

ARQUEOLOGIA DELS ESPAIS DE PRODUCCIÓ AL JACIMENT DE SANTA MARGARIDA (MARTORELL)

ESTRUCTURES DE COMBUSTIÓ, TREBALLS AGRÍCOLES I MANUFACTURA EN UN ASSENTAMENT EN TRANSFORMACIÓ¹

Esther Travé Allepuz,² Pablo Del Fresno Bernal,³ Montserrat Farreny Agràs⁴

INTRODUCCIÓ

El jaciment de Santa Margarida (Martorell, Barcelona) ha constituït des de fa dècades un centre d'interès destacat pel que fa a l'estudi de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana. Se situa prop de la confluència entre els rius Llobregat i Anoia, al marge dret d'aquest darrer, i al peu de la Via Augusta. La troballa descontextualitzada d'un mil·liari de l'emperador Magnenci (350-353 dC) en el jaciment ens proporciona la datació més antiga coneguda. D'ençà de l'inici de les primeres excavacions arqueològiques, a finals dels anys setanta i principis dels vuitanta del passat segle, les restes d'una església de planta basilical i capçalera tripartida, de cronologia més tardana (possiblement del segle v o ja entrat el vi) i la seva necròpolis annexa foren objecte d'anàlisi en nombrosos treballs (Pagès, 1983; Godoy, 1995; Sales, 2011) centrats en la construcció dels paisatges cristians i en les singularitats de les formes de vida i assentament entre els segles vi i x.

La continuïtat de la recerca arqueològica al jaciment de Santa Margarida i les ampliacions successives de la superfície excavada havien permès al llarg dels darrers anys donar a conèixer l'estructura d'un assentament medieval, intrínsecament

¹ Aquest article dona a conèixer els resultats d'un projecte de recerca en matèria d'arqueologia i paleontologia titulat *L'articulació del paisatge rural altmedieval: Sant Genís de Rocafort i Santa Margarida* (ARQ001SOL-110-2022), en desenvolupament durant el període 2022-2025. L'excavació es duu a terme en col·laboració amb l'empresa Sistemes de Gestió de Patrimoni SCCL. L'estudi de materials ceràmics s'emmarca en els treballs del projecte GREYWARE: *Transformaciones en el uso de cerámica utilitaria de cocción reductora: una aproximación diacrónica y social a los modos de producción y consumo* (PID2019-103896RJ-I00) finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación i la Agencia Estatal de Investigación (MCIN/AEI/10.13039/501100011033), en curs durant el període 2020-2023. La recerca forma part de les activitats del Grup de Recerca en Arqueologia Medieval i Postmedieval de la Universitat de Barcelona (2021-SGR-00236), adscrit a l'Institut d'Arqueologia d'aquesta universitat.

² (0000-0002-6769-4487), Universitat de Barcelona. Institut d'Arqueologia, esther.trave@ub.edu.

³ (0000-0001-8775-9113), Sistemes de Gestió de Patrimoni, SCCL, pdfsgp@gmail.com.

⁴ Museus de Martorell. Centre d'Estudis Martorellencs, mfarreny@martorell.cat.

vinculat a l'evolució i transformació d'aquesta església, que esdevindrà un temple romànic a partir del segle XII. Certament, la fundació del monestir de Sant Genís de Rocafort, ben proper al jaciment de Santa Margarida i la dotació del territori que esdevindrà el priorat (Baucells, 2007), van transformar profundament la història de Santa Margarida, que va passar a ser-ne la parròquia (fig. 1). Les construccions d'aquest moment van amortitzar les estructures d'una sagrera articulada entorn de l'antic temple, que ja havia experimentat algunes modificacions, si bé no n'havien canviat radicalment la seva fisonomia antiga.

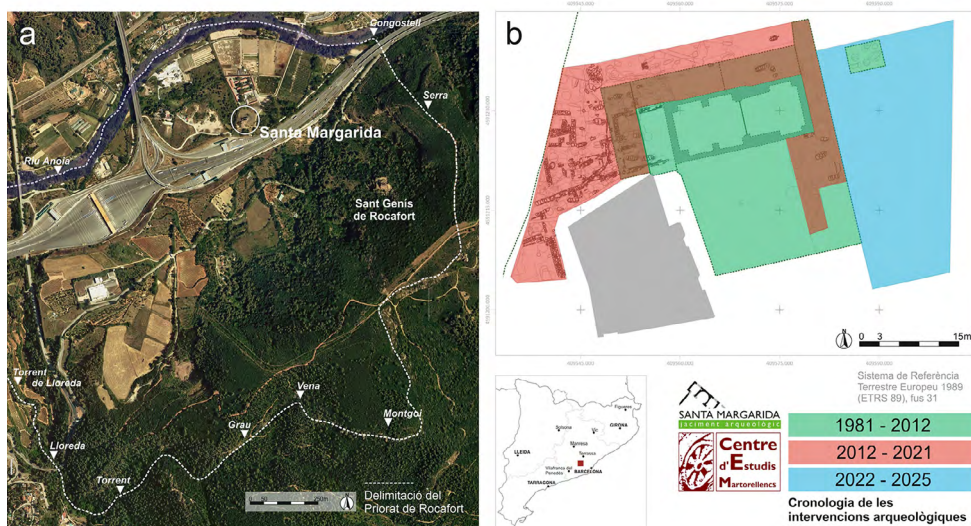

Figura 1. a) Localització del jaciment de Santa Margarida en relació amb els límits del priorat de Sant Genís de Rocafort; b) Àrees excavades del jaciment amb indicació dels períodes d'intervenció.

Els darrers cinc anys de treballs han suposat un avenç molt significatiu en el coneixement que tenim d'aquest jaciment i han modificat força el panorama interpretatiu respecte de l'estructura interna de l'assentament, els edificis coneguts i l'evolució del lloc durant el període més antic. Fruit de noves hipòtesis de recerca i d'una metodologia de treball renovada, hem revisat la seqüència d'ocupació i els materials arqueològics, per comprendre especialment la successió i alternança d'usos de l'espai, i el significat d'algunes estructures que necessàriament cal relacionar amb l'activitat econòmica o productiva. En el treball que presentem volem parlar especialment d'aquests processos i aportar noves dades per al coneixement de la història d'aquest jaciment, que ha esdevingut paradigmàtic per al coneixement del territori rural del Baix Llobregat als inicis de l'edat mitjana.

EL JACIMENT DE SANTA MARGARIDA I LES SEVES ESGLÉSIES

Els treballs desenvolupats a partir de 2012 van possibilitar la intervenció en un nou sector del jaciment, que convenim a denominar quadre XII, l'obertura del qual va doblar pràcticament l'extensió excavada fins aleshores. Ens referim a una àrea d'uns 900 m² que s'estén a l'est, l'oest i el nord de l'església romànica. L'espai situat davant la façana de l'església romànica ocupa uns 230 m² i, als nivells superiors d'aquest sector s'hi van trobar les restes d'algunes estructures vinculades a la construcció i ús de l'església romànica, així com un canal per a la conducció d'aigües que distribuïa la circulació i edificació d'aquest espai. No entrarem a descriure en profunditat les

fases medievals i modernes d'aquest sector, que han estat objecte de treballs anteriors (Mauri et al., 2020; Travé et al., 2019) i que ens allunyen de l'objectiu de la nostra contribució. Tanmateix, l'excavació del quadre XII —l'estratigrafia del qual està força esgotada a l'àrea oest avui en dia— ens ha permès recuperar les restes molt arrasades d'uns edificis primerencs coetanis de la primera església de Santa Margarida (fig. 2).

Figura 2. Planta general i visió de conjunt de les esglésies identificades a Santa Margarida.

D'aquestes estructures només en coneixem els nivells de fonamentació, definits per restes d'entre una i tres filades de mur de maçoneria irregular lligat amb una quantitat abundant de morter de calç. Podem identificar amb claredat les restes d'un edifici que respon a un mateix moment constructiu, format per dues habitacions adjacents d'uns 9 m² cadascuna. La cambra més occidental compta amb un petit habitacle de 2 m² annex al costat oest i la cambra oriental presenta un altre habitacle pràcticament idèntic situat al nord (fig. 2). La continuïtat d'ocupació i l'arrasament d'aquestes estructures, en algun moment imprecís al voltant del segle VIII, ens impedeixen conèixer la planta d'aquest edifici completament. En funció de la morfologia conservada i dels paral·lels coneguts (Espinosa, 2011, pp. 109-117; Utrero, 2009; Godoy, 1995), considerem que ens trobem davant de les restes d'una església cruciforme que denominarem a partir d'ara església 2, per tal de distingir-la de l'església 1 que correspon a la de capçalera tripartida, coneguda en l'àmbit acadèmic i arreu d'ençà dels primers treballs publicats.

Malgrat la coneixença parcial d'aquest edifici, la distribució de les quatre cambres conegudes ofereix prou indicis per intuir una certa simetria en l'edificació, de planta similar a les de Sant Vicenç d'Obiols i Santa Maria de Marquet (Barral, 1981), o Santa Magdalena d'Empúries (Nolla et al. 1996). El conjunt està vinculat estructuralment a l'església 1 a través d'un pati de planta quadrada que sembla actuar com a distribuïdor. Les dades amb què comptem avui ens porten a refutar la hipotètica funció de baptisteri que havíem insinuat per a aquest espai en treballs anteriors (Travé et al., 2019, p. 182) i que necessàriament hem de descartar. La interpretació que proposem per al caràcter dúplex d'aquests edificis té a veure amb el suposat origen martirial atribuït al topònim de Martorell (Sales, 2011, p. 286) i a l'església de Santa Margarida (Pagès, 1983, pp. 44-63; Navarro, Mauri, 1993). En cas de ser així, l'assentament hauria comptat amb un conjunt format per dos

edificis de culte: un de caràcter martirial, l'església 2 recentment descoberta; i un altre parroquial, l'església 1 de capçalera tripartida.

L'església 1 hauria sobreviscut com a element articulador del poblament, mentre que l'església 2 fou destruïda potser en un moment en què la pervivència d'una presumpta memòria martirial del lloc ja hauria desaparegut. El progressiu abandonament d'aquest temple hauria culminat amb la seva destrucció deliberada, en un procés de reocupació de l'espai probablement resultant de les mateixes necessitats de la societat camperola, i en un període de transició on les antigues estructures d'organització del territori semblen haver perdut part de la seva eficàcia. En canvi, el caràcter parroquial de l'església 1 en va garantir la continuïtat amb modificacions posteriors que definiran les característiques d'un temple preromànic, sense transformar substancialment la seva estructura, i que perviurà fins a la seva destrucció parcial per construir l'església del segle XII aprofitant part dels murs laterals.

Aquests edificis no semblen els únics d'aquest període anterior al segle VIII. Juntament amb les esglésies descrites, es conserven molt parcialment algunes restes de murs, amb orientació similar i, especialment, un dipòsit (UE XII.0671) que no coneixem de manera íntegra perquè la seva planta excedeix la superfície intervinguda, però que presenta també un revestiment de morter de calç (fig. 3). Els materials ceràmics recuperats en el reblliment d'amortització d'aquest dipòsit, que són també objecte del nostre estudi i que descriurem més endavant en aquest mateix treball, ens remetent a una cronologia coherent amb la qual atribuïm a les estructures. No és procedent en aquest treball, per raons d'espai i perquè tenim per objectiu donar a conèixer els espais de producció del jaciment, aprofundir gaire més en aquestes estructures que han estat objecte d'una altra publicació més detallada sobre aquesta qüestió (Travé et al. [en premsa]). En tot cas, les fases d'ocupació anteriors i posteriors d'aquest espai que ens ocupa, venen determinades per la presència de dos potents horitzons d'enderroc i amortització que serveixen de base per a les activitats posteriors i que constitueixen punts d'inflexió evidents en la seqüència estratigràfica del jaciment.

Figura 3. Localització d'un dipòsit coetani de les esglésies més antigues i vista del reblliment d'amortització i l'estructura un cop excavada.

LA SEQÜÈNCIA ESTRATIGRÀFICA I LES ACTIVITATS PRODUCTIVES

Els treballs fets al quadre XII, especialment entre 2018 i 2021, ens van dur a revisar tot el registre arqueològic a partir de l'elaboració d'una matriu d'activitats i fases interpretada a partir de les relacions entre unitats estratigràfiques. La matriu resultant (fig. 4) permet observar una successió complexa d'activitats que alternen diferents usos de l'espai. Com dèiem, en aquest sector del jaciment s'hi detecten dos grans horitzons d'anivellament (UE XII.0306 i UE XII.0460 respectivament) que es caracteritzen per la seva extensió i perquè suposen cadascun d'ells un moment

d'amortització de l'activitat prèvia. Ens referim a dos estrats relativament potents d'enderroc amb teules i material constructiu abundant que, estesos i ben anivellats, acaben constituint cadascun una superfície d'ús sobre la que s'hi assenten estructures, s'hi excaven sitges, s'hi duen a terme activitats de producció i també, en determinats moments, s'hi defineixen espais de cementiri amb algunes fases d'enterraments.

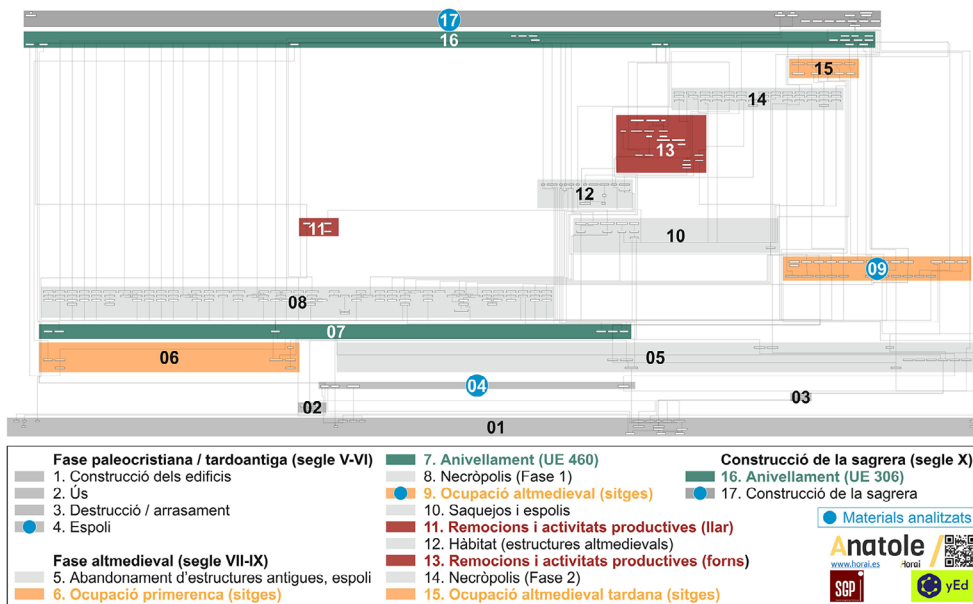

Figura 4. Matriu del quadre XII, interpretada a partir de les fases d'ocupació identificades. Hi apareixen remarcats els diferents moments que són objecte d'aquest treball. Matriu elaborada per Sistemes de Gestió de Patrimoni SCCL amb tecnologia Horai, fent ús de l'aplicació yEd.

D'aquests dos horitzons, la UE XII.0460 i algunes altres que se li igualen, suposa l'amortització definitiva de les estructures paleocristianes i cobreix tant les restes d'aquestes i del seu ús com els nivells d'arrasament i espoli. Per sobre, hi trobem una alternança de moments d'ocupació que, entre els segles VIII i X, utilitzen aquest espai com una àrea de necròpolis i posteriorment com un espai d'hàbitat caracteritzat per la presència d'algunes estructures conservades de manera molt parcial i, especialment, per la presència d'un conjunt de sitges per a l'emmagatzematge de gra. Hem documentat també en aquest període algunes estructures de producció i una segona fase de necròpolis, més tardana. Aquesta successió d'activitats sembla que arriba a un moment final de reordenació de l'espai, en el qual s'enderroquen les estructures més antigues i ens constitueix un nou nivell de circulació format, novament, per un estrat heterogeni, format per bossades d'enderroc, aplanat i anivellat (UE XII.0306) sobre el qual es construeixen les estructures pròpies d'una sagrera que sembla en funcionament a principis del segle XI i que finalitzarà amb les obres de construcció de l'església romànica. És, per tant, aquesta seqüència delimitada per dos moments de transformació de l'assentament la que ens aporta informacions valuoses sobre les activitats dutes a terme pels seus ocupants.

Les transformacions del jaciment: forns, llars i remocions

Tot remetent-nos a la matriu de l'excavació (fig. 4), de manera immediatament anterior i posterior a les estructures tènues de l'hàbitat altmedieval, hem pogut documentar dues fases caracteritzades per la presència d'estructures de combustió. Es tracta d'una llar de foc (UE XII.0463, fase 11) i de dos forns (UE XII.0220 i UEXII.0665, fase 13) (fig. 5). Un dels forns és ben a prop de la llar de foc, tot i que

no són coetanis. Una característica remarcable de totes tres estructures és la seva complexitat i dimensions, que ens fa descartar llur vinculació amb usos domèstics. La llar de foc, amb una superfície superior al metre quadrat, testimonia la successió de fortes combustions en una estructura delimitada per pedres sense talla que emmarquen una base formada per almenys dues capes d'argila batuda, refractària, endurida com a resultat de les combustions successives que constitueix un sòl d'ús i la seva possible reparació i manteniment posterior. El conjunt apareix reblert per dipòsits de cendres, que alternen petites capes grisenques i blanquinoses.

Figura 5. Localització sobre el plànol de l'excavació de les estructures de combustió identificades i vistes de la llar i els dos forns recuperats en diferents moments del procés d'excavació.

Relativament a prop, hi trobem la base d'un forn no gaire gran (c. 80 cm de diàmetre) amb una fogaina excavada sobre el sòl argilós i una fossa d'accés que s'obre cap a l'oest delimitada per dues petites alineacions de pedres a banda i banda que conformen una caixa (UE XII.0371). Amb l'interior força malmès, només s'ha conservat una part molt petita d'una possible graella d'argila refractària que adossa a la fossa d'accés i en marca la cota, i que ja no conservem a l'interior de la fogaina, on només es percep sobre el retall una empremta molt rogenca que separa les restes cendroses de la base de les parets més rubefactades de la part superior.

Amb una estructura molt similar, uns quinze metres cap al sud-oest, s'hi ha trobat un altre forn (UE XII.0665) amb característiques paral·leles. En aquest cas, dins la fogaina s'hi conservava una capa d'argila (UE XII.0638) que revestia la superfície del retall coberta per un estrat relativament potent de cendres i carbons (UE XII.0663) amb algunes restes d'escòria. El mostreig d'aquest estrat i l'anàlisi antracològica del sediment ha revelat la predominança de les espècies ericàcies (bruc) i rosàcies (pomera, perera) en una distribució monoespecífica de taxons que indica una selecció de llenya amb alt poder calorífic (Ruiz, 2020). La presència de fruiters sembla suggerir el possible aprofitament de les podes per a l'abastiment de combustible d'un forn les característiques del qual ens fan pensar en un ús potser vinculat a l'activitat metal·lúrgica.

La presència d'aquestes estructures de combustió desvinculades d'altres activitats sembla relacionada amb aquests moments de transformació de l'espai i amb una primera construcció d'estructures d'hàbitat. En un moment de remocions de l'espai, testimoniada també per la presència d'alguns enderrocs de poca entitat i algunes interfícies d'espoli, la construcció puntual d'aquests forns o llars sembla relacionada amb les necessitats de les obres i no perviu més enllà de la finalització d'aquestes activitats constructives i les necessitats de material d'obra que se'n deriven.

L'activitat agrària i l'emmagatzematge de gra

Les restes de l'activitat agrària, en canvi, tenen una permanència major i les trobem al jaciment en fases successives. La presència de sitges en un grau de concentració major o menor ha estat un dels principals indicis per resseguir les ocupacions camperoles i per identificar assentaments de caràcter permanent al llarg de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana (Vigil-Escalera et al., 2013). En aquest sentit, el jaciment de Santa Margarida no és pas una excepció. El registre arqueològic ens ha permès identificar fins a tres fases d'ús de l'espai com a àrea d'emmagatzematge (fases 6, 9 i 15) (fig. 6). La més antiga d'aquestes fases és anterior al segle VIII i sembla relacionada encara amb un escenari en el qual l'antiga església 1 encara resta dempeus. S'hi compten en aquest moment fins a quatre sitges l'amortització de les quals és anterior a l'anivellament més antic (UE XII.0460) i que respecten plenament la distribució dels edificis sense tallar-los ni afectar-los de cap manera.

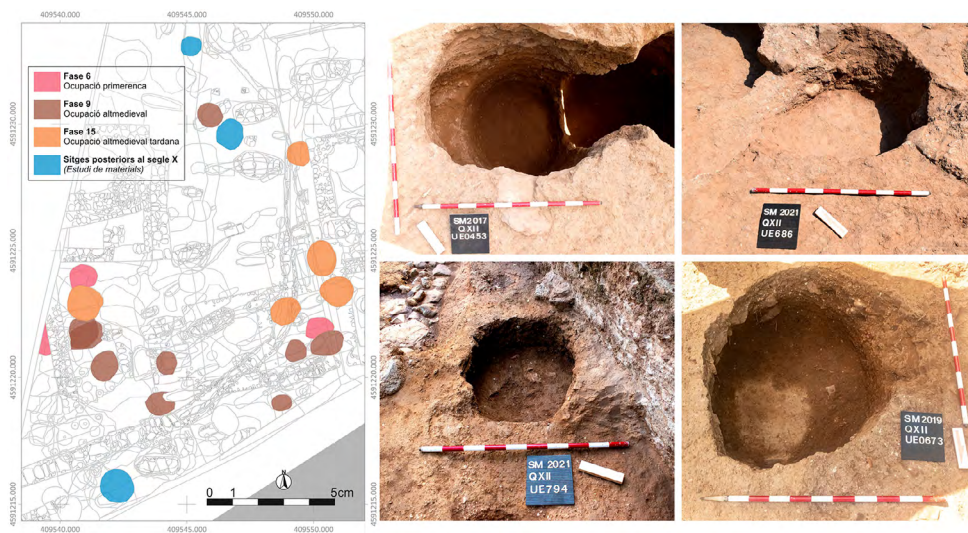

Figura 6. Fases d'ocupació identificades a partir de la presència de sitges. La llegenda del plànol identifica les sitges relacionades amb cada fase i les sitges més tardanes els materials de les quals han estat incorporats també a l'estudi. Vistes de les sitges de la fase 9 (al centre de la imatge) i de la fase 15 (a la dreta).

Amb la destrucció de l'església 1 i els altres edificis coetanis, el conjunt queda finalment amortitzat per una sèrie de rebliments de poca entitat que podem interpretar com deposicions d'origen natural, per l'alternança de graves, sorres i argiles que corresponen als materials sedimentaris habituals de la terrassa fluvial sobre la qual s'assenta el jaciment. Tot sembla indicar que després de la remoció de l'espai i d'una primera utilització com a necròpolis, l'espai esdevé una àrea d'emmagatzematge de la producció agrària definida per una nova fase amb una desena de sitges (fase 9) la seqüència de la qual és clara: totes elles tallen la UE XII.0460 i ocasionalment alguns dels enterraments de la primera fase de necròpolis i els seus nivells d'amortització són tallats per les tombes i sitges de les fases posteriors.

Com exposàvem anteriorment, aquest mateix espai serà modificat, reordenat i ocupat per les estructures d'hàbitat, amb la presència d'estructures de combustió i encara posteriorment comptarà amb una nova fase d'enterraments. En un moment més tardà, segurament avançat el segle IX, encara hi documentem cinc sitges més també amortitzades amb anterioritat a l'anivellament constructiu de la sagrera (UE XII.0306). La cronologia relativa de totes aquestes estructures ens ha proporcionat contextos ben tancats per al material ceràmic recuperat en els rebliments d'amortització de les sitges que ens han permès detectar i interpretar, com veurem, altres activitats de producció i manufactura.

No voldríem cloure aquest apartat sense fer esment d'un element singular també recuperat en aquest sector del jaciment. En aquest cas, ens referim a una estesa de forats de pal amb una distribució relativament anàrquica i heterogènia que talla els nivells superiors i als quals atribuïm una cronologia plenament medieval, posterior al segle XI. El conjunt el formen una vintena escassa de forats, que ocasionalment conserven falques dins del rebliment d'amortització o fins i tot les interfícies d'extracció dels pals, tallats sobre una capa d'anivellament (UE XII.0383). Els paral·lels coneguts (Gardiner 2013, p. 26) ens ofereixen dades suficients per interpretar el conjunt com les restes d'un paller (fig. 7). Malgrat que aquest element escapa lleugerament de la cronologia definida per a aquest treball i de la delimitació estratigràfica proposada, constitueix un testimoni més de les activitats agrícoles vinculades a l'ocupació de l'assentament.

Figura 7. Localització en planta i diferents vistes generals i de detall del conjunt de forats de pal que identifiquem com a restes d'un paller.

ELS MATERIALS ARQUEOLÒGICS

Al llarg dels darrers anys, hem dut a terme també un estudi i caracterització dels materials d'aquestes fases que han estat objecte d'alguns treballs específics sobre el tema (Travé, 2018, pp. 42-46, Travé et al. 2023). Més recentment, l'estudi dels materials recuperats en l'amortització (UE XII.0670) del dipòsit tardoantic (UE XII.0671) ens han aportat noves dades per a la interpretació del conjunt. Els nivells d'amortització de les sitges, entre altres conjunts de material coetani, estan formats gairebé en exclusiva per ceràmica comuna de cuita reductora, la denominada *ceràmica grisa* (Travé, 2018, pp. 9-16), habitualment vinculada a una funció culinària o d'emmagatzematge. Avui dia, l'estudi ha incorporat la caracterització d'aquests materials a partir d'una anàlisi morfomètrica per a la definició de tipus i una descripció petrogràfica a partir de l'observació microscòpica de làmines primes. Aviat, podrem oferir nous resultats en relació amb la composició elemental d'aquests materials a partir de la seva caracterització química per fluorescència de raigs X (FRX), encara en curs.

La manera com hem abordat l'estudi, a partir d'una aproximació conjunta de caràcter formal, funcional i tècnic a uns materials procedents de contextos tancats i ben definits, i amb les noves eines al nostre abast tant pel que fa a la gestió del registre arqueològic (Travé et al. 2020) com a l'estudi dels materials (Travé et al. 2021) ens ha permès interpretar en termes històrics i antropològics el significat d'aquests materials i definir una retroacció clara entre la micro- i la macroarqueologia o, dit d'una altra manera, entre l'arqueologia de camp i la de laboratori (Sommer et al., 2019, pp. 1-2), que és ben sovint una tasca pendent. La comparació entre els materials procedents de la fase d'amortització de les estructures paleocristianes (fase 4), les sitges altmedievales (fase 9), i algunes sitges més ja vinculades a la construcció de la sagrera (fase 17), ens permet advertir diferències significatives a diversos nivells.

L'anàlisi formal i la identificació d'atuell relacionats amb l'activitat productiva

En els conjunts de cronologia posterior al segle VIII, el repertori de materials està format per dues formes majoritàries (fig. 8): un grup de vasos esfèrics de cos tancat o globular (tipus O), preferentment olles però també amb presència d'alguns atuell menys comuns com les gerres o *cannatae*; i un conjunt de formes obertes majoritàriament format per llibrells (tipus Ll) i una forma característica —també oberta— amb un broc cilíndric relativament llarg adossat a la vora (tipus Ll.D). Mentre que les olles i altres formes esfèriques són majoritàries a tots els conjunts analitzats, els llibrells i altres formes obertes apareixen en contextos posteriors al segle X. El nivell d'amortització del dipòsit (UE XII.0671), tanmateix, ens ha permès recuperar una forma oberta poc freqüent, clarament distingible dels llibrells medievals, de diàmetre més reduït i amb una nansa d'orelleta (tipus Ll.E), així com algunes formes singulars d'olla (tipus O.H) que no havíem detectat en contextos més tardans. Aquestes formes, de cronologia anterior al segle VIII no semblen tenir continuïtat en moments posteriors ni són habituals entre el repertori morfològic dels contextos altmedievals.

Pel que fa a les activitats productives, que són el fil conductor d'aquest treball, interpretem la forma d'aquests llibrells singulars amb un broc afegit (tipus Ll.D) com un atuell relacionat amb l'ús d'alambins que hauria actuat com un possible receptacle de destil·lats. Alguns paral·lels en contextos valencians (Armengol, Lerma, 2012, p. 373) ens suggereixen aquesta interpretació. Aquest tipus de forma, tanmateix, no resulta desconeguda en territori català en contextos altmedievals. Se n'han documentat algunes formes clarament comparables a Sant Cugat del Vallès i Olèrdola (Roig, 2017, p. 119) i també un nombre no gens menyspreable als contextos carolingis de la plaça del Rei de Barcelona (Beltran de Heredia, 2006, p. 128). En funció dels paral·lels coneguts, algunes d'aquestes peces han estat interpretades com a cassoles baixes o paelles amb un mànec tubular —el presumpte broc en qüestió— que hauria servit per a la fixació d'un mànec de fusta (Beltran de Heredia, 2006, pp. 130-131). Si bé no podem descartar aquesta interpretació, en alguns casos, la verticalitat en la posició d'alguns exemplars catalans i les dimensions del recipient, especialment a Santa Margarida, ens fan difícil de creure que aquest ús fos realment funcional. En altres casos, o no se li atribueix cap funció concreta o se li atribueix al suposat broc la funció de vessar (Roig, 2017, p. 97), funció que necessàriament descartem per inviable atesa la forma i característiques de les peces. En qualsevol cas, l'existència d'aquests atuell en diversos contextos altmedievals ens interroga per les possibles activitats que s'hi haurien pogut relacionar.

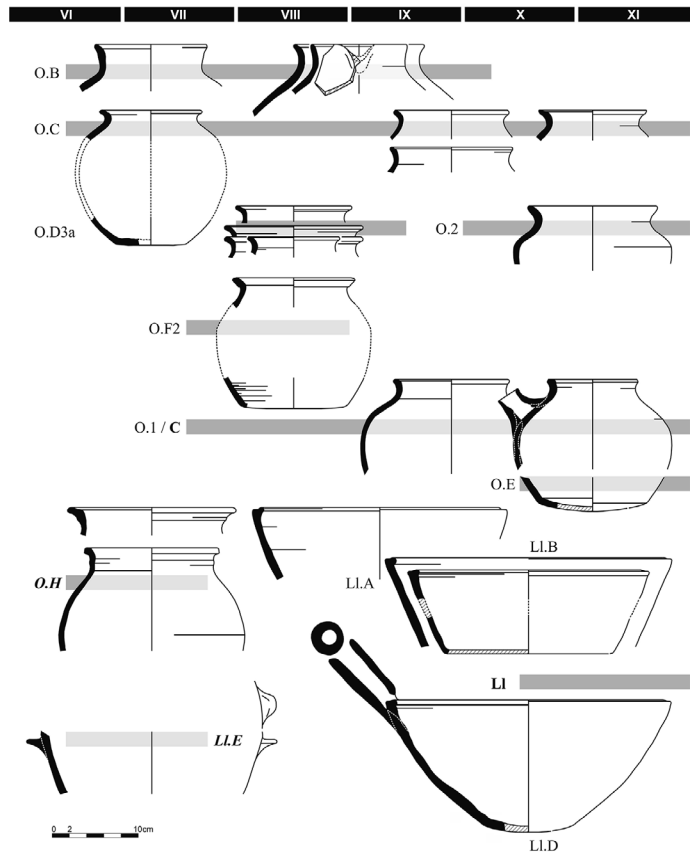

Figura 8. Quadre de classificació de la tipologia identificada a partir de l'anàlisi morfomètrica i correlació amb la cronologia de la seqüència estratigràfica.

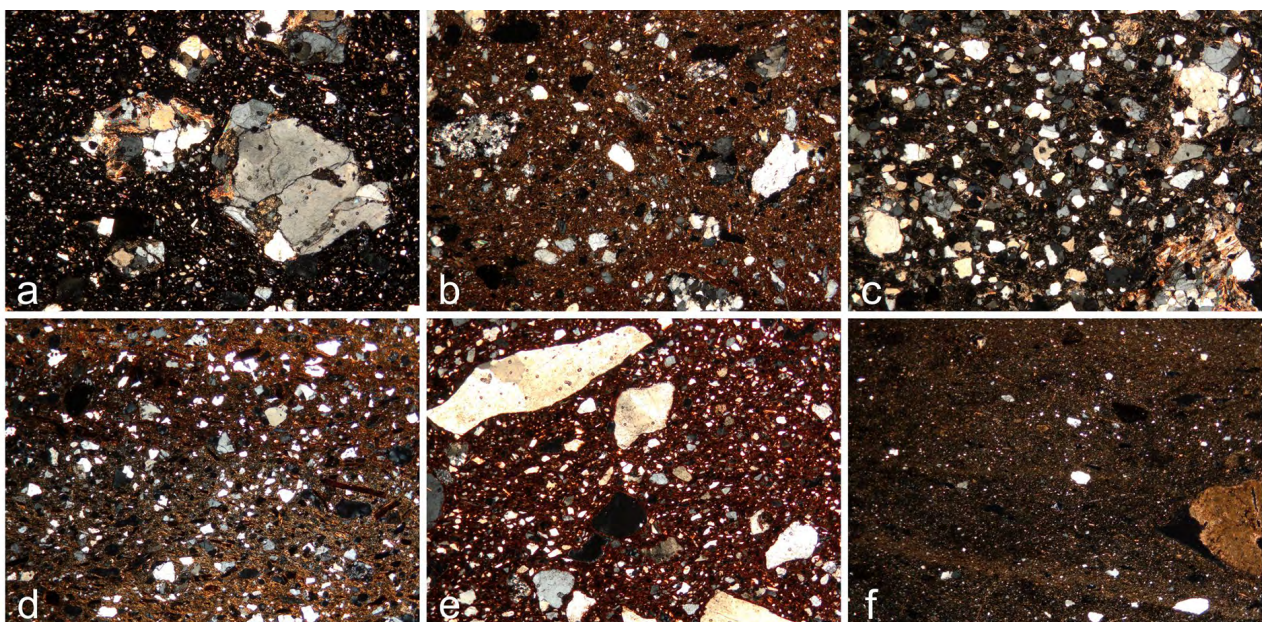

La manufactura de les ceràmiques locals i els circuits d'importació

L'anàlisi petrogràfica dels materials de Santa Margarida —analitzats de manera conjunta amb els del monestir de Sant Genís— ens han permès caracteritzar els trets més significatius d'una producció local, específica de l'àrea nord del Baix Llobregat, que definim com un conjunt de fàbriques gruixudes amb inclusions metamòrfiques riques en sericita. En el conjunt identifiquem algunes variants de caràcter textural —grollera, intermèdia i fina— cuites en atmosfera preferentment reductora, però també oxidant o mixta en alguns casos, fet que ens fa pensar en unes estructures de cuita amb una capacitat limitada per controlar les condicions d'atmosfera i temperatura. Atribuïm aquestes variants a lleugeres diferències d'origen natural en la veta d'obtenció de l'argila i a un procés poc intensiu de depurat de la pasta. L'estudi, tanmateix, ens ha permès aïllar dues variants específiques i dues fàbriques clarament diferenciades. Pel que fa a aquestes variants, és habitual la presència de materials sistemàticament desgreixats amb una sorra de quars possiblement procedent del triturat d'alguna roca poc compactada d'origen sedimentari, de tipus gres o quarsoarenita, força habituals a l'entorn geològic de Martorell (Tella 2011, pp. 4-7). Pensem que es tracta d'algun taller local específic amb una producció seriada. L'altra variant té a veure amb la possible explotació d'alguna veta antiga, més rica en biotita, que trobem habitualment en produccions anteriors al segle VIII.

Juntament amb la producció local, entre el material ceràmic comú de Santa Margarida hi detectem dues importacions foranes. D'una banda, una fàbrica granítica gruixuda que relacionem amb la terrisseria propera de Cabrera d'Anoia, la presència de la qual ja l'havíem poguda detectar a la vila de Martorell a partir d'estudis anteriors sobre material recuperat a la plaça de l'església (Travé, 2018, pp. 46-51); i una fàbrica calcària de procedència —per ara— indeterminada. Es tracta d'uns materials de pasta molt fina, calcària, sense inclusions apreciables a ull nu i ocasionalment amb alguns fragments de quars o marga sorrenca detectables només al microscopi. L'estudi d'aquesta pasta, vinculada exclusivament als llibrells en el cas de Santa Margarida, resta encara en curs. Més comuna entre els materials més tardans de Sant Genís que als de Santa Margarida, ens inclinem a pensar que prové de l'àrea del Garraf, sense que puguem precisar més dades ara per ara.

Figura 9. a-b) Principals fàbriques identificades entre els materials ceràmics de Santa Margarida a partir de l'anàlisi de pastes: Producció local caracteritzada per la presència de material metamòrfic, amb algunes diferències texturals entre mostres; c) Fàbrica local desgreixada amb quars; d) Fàbrica rica en biotita; e) Fàbrica granítica atribuïble a la terrisseria de Cabrera d'Anoia; f) Fàbrica calcària corresponent a algunes formes de llibrell.

ALGUNES REFLEXIONS FINALS

Els darrers anys de recerca a Santa Margarida de Martorell han aportat un conjunt de dades especialment valuós per a l'estudi d'un assentament rural de l'alta edat mitjana que ens han permès interrogar-nos sobre l'origen d'aquest assentament i sobre l'evolució del seu procés d'ocupació, que és ininterromput i de llarga durada. La descoberta d'un conjunt d'edificis contemporanis de l'església amb capçalera tripartida, que havia estat tradicionalment el principal focus d'interès del lloc, entre els que hi comptem les restes d'una possible església coetània ens porten a replantejar la interpretació d'aquest jaciment especialment pel que fa a les seves dimensions i entitat.

La complexitat del jaciment ens ha dut a dotar-nos d'eines que ens permetin agilitzar el procés de revisió de la seqüència estratigràfica i a investigar sobre els processos de desenvolupament metodològic i tecnològic per fer possible la construcció d'un registre arqueològic que en faciliti la revisió i actualització permanents, en un procés normalitzat alineat amb els principis de la ciència oberta. És en aquest context de recerca que hem plantejat aquest treball amb l'objectiu de donar a conèixer un seguit d'elements vinculats amb l'arqueologia de producció i de contextualitzar-los de manera acurada en relació amb la successió de fases d'ocupació del lloc.

La presència puntual d'estructures de combustió —una llar i dos forns— sembla relacionada amb moments de transformació i reforma de l'espai, com a resposta immediata a les mateixes necessitats constructives més que no pas com una activitat de caràcter permanent. En qualsevol cas, constitueixen un testimoni més de la intensa activitat del període altmedieval en aquest jaciment, demostrada també a partir de la presència de nombroses sitges. Aquests elements, relacionats amb l'emmagatzematge de l'excedent agrari, apareixen de manera permanent al jaciment durant les fases d'hàbitat en alternança amb els moments d'ús funerari, en un procés dinàmic de canvi d'usos d'un espai permanentment ocupat.

Finalment, l'estudi del material ceràmic ens aporta informacions rellevants pel què fa a la consolidació d'una producció de ceràmica local juntament amb les xarxes de vinculació regional de l'assentament, que identifiquem a través de les importacions que arriben a través del camí ral i possiblement de les mateixes connexions territorials del monestir de Sant Genís ja en època feudal, que haurien condicionat fins a cert punt la mateixa dinàmica territorial de Santa Margarida. L'estudi d'uns materials procedents de contextos tancats ens ha portat a la detecció d'alguns patrons formals i funcionals que permeten aprofundir en les transformacions de l'assentament, així com identificar algunes activitats específiques que vinculem amb la producció d'algun tipus de destil·lat i que constitueixen un camp per explorar.

BIBLIOGRAFIA

- Armengol, P. i Lerma, J. V. (2012). Un conjunto de instrumentos cerámicos para la destilación de época califal procedente de Valencia. Dins S. Gelichi (ed.) *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo* (pp. 372-374). All'Insegna del Giglio.
- Barral, X. (1981). *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*. Edicions 62.

- Baucells, J. (2007). *El Priorat de Sant Genís de Rocafort (Martorell)*. Centre d'Estudis Martorellencs.
- Beltran de Heredia, J. (2006). Els contextos altmedievals de la Plaça del Rei de Barcelona: La ceràmica de tradició carolíngia (segles IX-X). *QUARHIS. Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, II(2), pp. 108-139.
- Espinosa, U. (2011). *La Iglesia de las Tapias y los monasterios tardoantiguos de Albelda de Iregua y Nalda (La Rioja)*. Universidad de la Rioja.
- Gardiner, M. (2013). Stacks, Barns and Granaries in Early and High Medieval England: Crop Storage and its Implications. Dins Vigil-Escalera, A., Bianchi, G., Quirós, J. A. (eds.). *Horrea, barns and silos. Storage and incomes in early medieval Europe* (pp. 23-38). Universidad del País Vasco.
- Godoy, C. (1995). *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV-VIII)*. Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Mauri, A., Del Fresno, P., Baena, D., Socorregut, J., Navarro, R., Farreny, M. i Travé, E. (2020). L'arqueologia de l'arquitectura aplicada a les esglésies de Santa Margarida i Sant Genís del Priorat Rocafort (Martorell). Dins X. Aquilué, J. Beltrán de Heredia, A. Caixal, J. Fierro, H. Kirchner (eds.), *Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura. Homenatge al Dr. Alberto López Mullor* (pp. 477-486). Diputació de Barcelona.
- Navarro, R. i Mauri, A. (1993). Santa Margarida de Martorell: la transició de l'Antiguitat Tardana al món medieval. Dins R. Azuar, J. Martí Oltra, M.T. Llopis García (eds.), *IV Congreso de Arqueología Medieval Española. Sociedades en transición* (pp. 341-344). Diputación Provincial de Alicante.
- Nolla, J. M., Burch, J., Sagraera, J., Vivó, D., Aquilué, X., Castanyer, P., Tremoleda, J. i Santos, M. (1996). Les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena d'Empúries (L'Escala, Alt Empordà). Dins J. Llinàs (ed.) *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Santa Coloma de Farners)* (pp. 225-241). Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.
- Pagès, M. (1983). *Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat*. Institut d'Estudis Catalans.
- Roig, J. (2017). La ceràmica reducida de cocina entre el Bajo Imperio Romano y la Alta Edad Media en el Noreste Peninsular (Cataluña). Dins: *Obra Negra y alfarería de cocina. Actas del XIX Congreso de la Asociación de Ceramología* (pp. 63-122). Ajuntament de Quart.
- Ruiz, M. (2020). *Maderas carbonizadas procedentes de una estructura de combustión del yacimiento de Santa Margarida en el Municipio de Martorell*. CSIC.
- Sales, J. (2011). *Edificia cristiana hispana de la antigüedad tardía: La Tarraconensis*. Universitat de Barcelona.
- Sommer, U., Amicone, S. i Chernysheva E. (2019). Micro- and Macroarchaeology – How Can the Two Be Combined? Dins: N. Palıncaş, C. C. Ponta (eds.) *Bridging Science and Heritage in the Balkans: Studies in archaeometry, cultural heritage restoration and conservation* (pp. 1-15). Archaeopress Archaeology.
- Tella, J. M. (2011). *Estudi geològic al jaciment de Santa Margarida. Terme municipal de Martorell*. (informe inèdit). TERRES. Laboratori de Ciències de la Terra.

- Travé, E. (2018). *La ceràmica comuna de cuina d'època medieval: Provenença, tecnologia i comerç al camp català*. Societat Catalana d'Arqueologia.
- Travé, E., Del Fresno, P. i Farreny, M. (en premsa). Ocupaciones tempranas y hábitat altomedieval en el yacimiento de Santa Margarida (Martorell, Barcelona): Nuevos hallazgos para la interpretación de un asentamiento rural (siglos v-x d.C). Dins *Actas del VII Congreso de Arqueología Medieval España-Portugal, Sigüenza, 2023*. Asociación Española de Arqueología Medieval.
- Travé, E., Del Fresno, P. i Mauri, A. (2020). Ontology-mediated Historical Data Modelling: Theoretical and Practical Tools for an Integrated Construction of the Past, *Digital Humanities Special Issue. Information, 11*, art. 182. DOI: 10.3390/info11040182.
- Travé, E., Farreny, M., Navarro, R., Socorregut, J., Del Fresno, P. i Mauri, A. (2023). El jaciment de Santa Margarida (Martorell, Barcelona) i la seva ocupació entre els segles VI i XII a partir d'una revisió del registre ceràmic. Noves aproximacions metodològiques. *Acta Historica et Archaeologica Medievalia, 33*(2), (en premsa).
- Travé, E., Medina, S., Del Fresno, P., Vicens, J. i Mauri, A. (2021). Towards an Ontology-Driven Information System for Archaeological Pottery Studies: The GREYWARE Experience. *Applied Sciences, 11*, art. 7989. DOI: 10.3390/app11177989.
- Travé, E., Navarro, R., Mauri, A., Farreny, M., Del Fresno, P. i Socorregut, J. (2019). De l'església paleocristiana a la sagrera medieval: Transformacions estructurals i ordenament intern del Jaciment de Santa Margarida (Martorell, Barcelona). Dins J. López Vilar (ed.), *Actas del 4º Congreso Internacional de Arqueología del Mundo Antiguo. VII Reunión de Arqueología Cristiana Hispánica* (pp. 181-188). Universitat Rovira i Virgili.
- Utrero, M. A. (2009). Las iglesias cruciformes del siglo VII en la Península Ibérica. Novedades y problemas cronológicos y morfológicos de un tipo arquitectónico. Dins L. Caballero Zoreda, P. Mateos, M.A. Utrero (eds.), *El siglo VII frente al siglo VII. Arquitectura* (pp. 133-154). Instituto de Historia – CSIC.
- Vigil-Escalera, A., Bianchi, G. i Quirós, J. A. (eds.) (2013). *Horrea, barns and silos. Storage and incomes in early medieval Europe*. Universidad del País Vasco.

EL TERRITORI
UN ESPAI EN TRANSFORMACIÓ QUE CAL CONTROLAR

LOS ÚLTIMOS ROMANOS EN LOS LÍMITES DE LA ROMANIDAD

EL EXTREMO OCCIDENTAL DE LA TARRACONENSE ENTRE GERMANOS Y VASCONES¹

Jose A. Lecanda²

PRESENTACIÓN

El alto valle del Ebro constituye el extremo occidental de la provincia Tarraconense. Su situación periférica marcó su particular grado de integración en la civilización romana, débil en su materialidad (García Merino, 1975; Abásolo, 1985), pero en los cien últimos años de existencia oficial del Imperio Romano occidental, entre el 375 y Teodosio y el 476 y Rómulo Augusto o, en Hispania, hasta el control definitivo de la provincia Tarraconense por Eurico (466-484), se produjo un significativo cambio de rol.

Durante ese periodo, y debido al paso por esta zona de la vía Astorga-Burdeos y de la Astorga-Tarragona (Moreno, 1999), confluyen aquí factores como la importancia de dicha ruta para la *cura annonaria* (Arce, 2009; Fernández y Morillo, 1991 y 1992), el continuo trajín de tropas o la progresiva implantación de suevos (López, 2018) y wascones (Azkarate y García Camino, 2012) con el hecho de ser el extremo más distante de la última provincia imperial en Hispania en el complicado declinar de Roma. Esto llevó a que los últimos hispanorromanos locales reivindicaran su papel e identidad frente a tanto recién llegado, haciendo que el nuevo reino visigodo de Toledo, como el resto de los romano-germanos, no fuera sino un postrero intento de reproducción del mundo romano (Wickham, 2013).

Este hecho, poco rastreable por vía textual, ha dejado, sin embargo, importantes restos de cultura material. Presentar sus evidencias más significativas —una fortaleza, dos basílicas y un nuevo paisaje rural— es el objetivo de este trabajo (fig. 1). No se hará desde un posicionamiento tan cuestionado como la Arqueología de la Etnicidad (Fernández Götz, 2009; Quirós y Castellanos, 2015), aunque actualmente haya reformulado sus postulados para acercarlos al terreno más neutral

¹ Este trabajo se ha realizado en el marco del proyecto «Entre al-Ándalus y la feudalidad. Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos altomedievales en el nordeste peninsular» (Ministerio de Ciencia e Innovación PID2020-114484GB-I00).

² Unv. de Deusto, F^a de Ciencias Sociales y Humanas

de la identidad cultural (Fernández Götz y Ruíz Zapatero, 2011, pp. 223-224), sino desde este último marco teórico.

La desaparición del imperio romano en Hispania ha sido y es motivo de debate, porque ¿cuándo desaparece la romanidad? Para las fuentes textuales —Hidacio u Orosio—, catastrofistas, con la penetración visigoda del 415 y la pérdida del control peninsular por Roma. Sin embargo, el registro arqueológico no permite verificar esa afirmación (Cerrillo, 1995, pp. 15-16).

EL ALTO EBRO: DEL CONVENTUS CLUNIENSIS AL OBISPADO DE AUCA

El convento *cluniensis*, con capital en *Clunia* (Coruña del Conde, Burgos), el más occidental de la provincia Citerior, se creó pronto (Palol, 1991, p. 359). No obstante, a lo largo de su devenir histórico sufrió diversas reformas hasta desaparecer como unidad administrativa. En su máxima extensión comprendió las actuales provincias de Bizkaia, Gipuzkoa, Álava y Burgos, y la mayor parte de las de Palencia, Segovia, Soria, Valladolid y Zamora (García Merino, 1975, p. 243).

El alto valle del Ebro muestra una falta de ciudades significativa, una red viaria secundaria y unas posibilidades agrarias muy limitadas, razón por las que su poblamiento se concentró en la *vía maris* (Fernández y Morillo, 1994) o, en el interior, a lo largo de las principales calzadas. Una lógica ocupación colonial (García Merino, 1975, p. 364; Vega, 1985; Larrañaga, 2007).

De hecho, se tuvieron que crear ciudades *ex novo*, como la propia *Clunia*, o a partir de establecimientos militares, como *Segisama* (Sasamón, Burgos) (López Noriega, 1997) para instaurar la administración territorial. Posiblemente muchas fueron *civitas sine urbe*, realidades teórico-administrativas más que urbanas (Oller, 2014, pp. 90-91).

La reforma de Diocleciano dividió la Citerior en tres: *Tarraconensis*, *Gallaecia* y *Carthaginiensis*. Se debate si perdió por su extremo occidental Cantabria (Vega, 1985, pp. 260-261) en favor de la *Gallaecia* (Novo, 1992, pp. 30-33), pero sin duda por el mediodía cedió gran extensión a la *Carthaginiensis*, cortando de oeste a este las actuales provincias de Palencia y Burgos por la mitad; incluso la capital *Clunia* quedó fuera del mismo (Iglesias, 1999, pp. 163-164).

El extremo occidental de la Tarraconense vendrá a coincidir con una nueva unidad de administración territorial creada entre el final imperial y el incipiente reino visigodo de Tolosa: el obispado de *Auca* (Oca, Burgos) (fig. 2). Su creación a mediados del siglo v, anterior a la tradicionalmente propuesta, no debe extrañar, pues formaba parte del proceso de implantación del cristianismo, que parecía ya el único cordón umbilical con la antigua capital imperial, ahora epicentro del catolicismo niceista (García González y Lecanda, 2023).

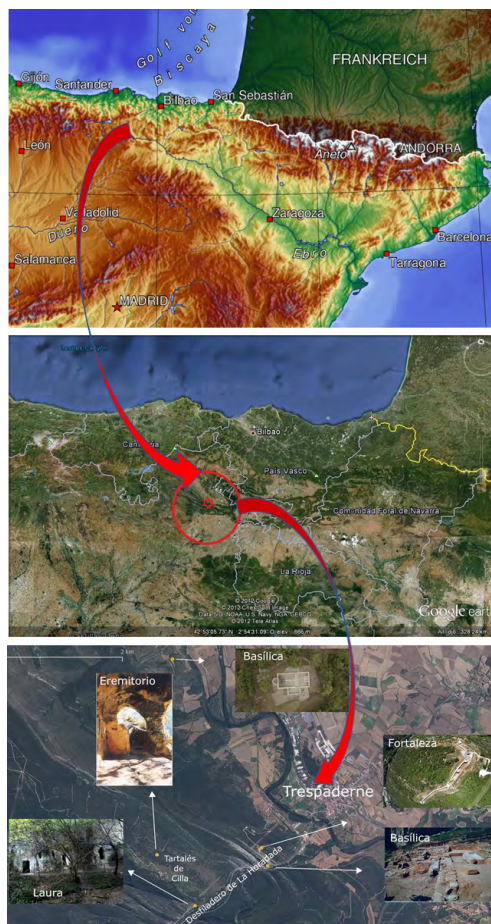

Figura 1. Mapa del valle del Ebro (Wikipedia Germany), detalle del área estudiada (base Google Maps) y localización de los principales yacimientos señalados en el Desfiladero de La Horadada.

Esta afirmación se basa en la interpretación del contexto en el que se produce el caso del obispo Silvano de Calahorra, entre el 463 y 465, apoyado por *possessores* y *honorati* de varias *civitates* del alto Ebro, entre ellas *Virovesca*, que realizó dos ordenaciones ilícitas —Auca, entre ellas— alterando la división administrativa romana, esqueleto de la eclesiástica, ignorando la autoridad del metropolitano de *Tarraco*, pero aprobadas por el Papa.

La diócesis comprendería parte de Bizkaia, Álava y la mitad septentrional de Burgos. Un espacio en esos momentos de frontera (García Camino, 2016; Martín Viso, 2006) entre hispanorromanos, suevos, visigodos y wascones.

Según Hidacio y Orosio, el reparto del territorio peninsular entre los primeros germanos asentados en Hispania no parece afectar a la Tarraconense, que para defensa de los intereses imperiales vio cómo los visigodos se asentaban en Barcelona al amparo del *foedus* firmado en el 416 con el emperador Constancio, ya que los suevos, en su conquista de la *Gallaecia*, alcanzaban al extremo occidental de la última provincia romana en Hispania (Kulikowsky, 2018).

Las situaciones conflictivas en la zona se multiplican en el periodo (Espinosa, 1991; Castellanos, 1994; Tudanca, 1997, cap. 4; Dimas y Gonzalbes, 2012): el paso de tropas imperiales y de usurpadores —409/411— en el conflicto entre el emperador Honorio y el usurpador Constantino III; los intentos de recuperación imperial con la ayuda federada —414/421—; el movimiento *baicaude* de 441/443; el saqueo de Vasconia por Requiario en 449 y, en 455 y 457, de la Tarraconense; el saqueo visigodo tras la victoria del Óbigo de los *loca camporum* de la vía Aquitana, y los de Eurico en 466 y 472 en la *Tarraconensis* para derrotar a la nobleza que se le enfrenta hasta la toma de *Tarraco* el 474, poniendo fin al dominio romano en Hispania, aunque no a nuevas rebeliones —496 y 506— contra el control visigodo de la provincia.

HIPÓTESIS: LA IDENTIDAD Y SU MATERIALIDAD ARQUEOLÓGICA

Pregunta básica en este trabajo es qué era un hombre o mujer romana o, dicho de otro modo, qué era la civilización romana. Los autores clásicos lo fundamentaban en el concepto de *humanitas*, una modificación interna del hombre y del control humano sobre el mundo externo que genera la *civilitas*, con la que pretendían diferenciarse de la barbarie. Esta es la gran separación, desde Vitrubio y Estrabón al católico San Optato. Roma es un islote de civilización en medio de los bárbaros (Veyne, 1991, pp. 397-398).

Desde el punto de vista jurídico y social, un romano es un ciudadano de Roma. Cualquier hombre libre que posea la ciudadanía romana es romano. Y cabe recordar

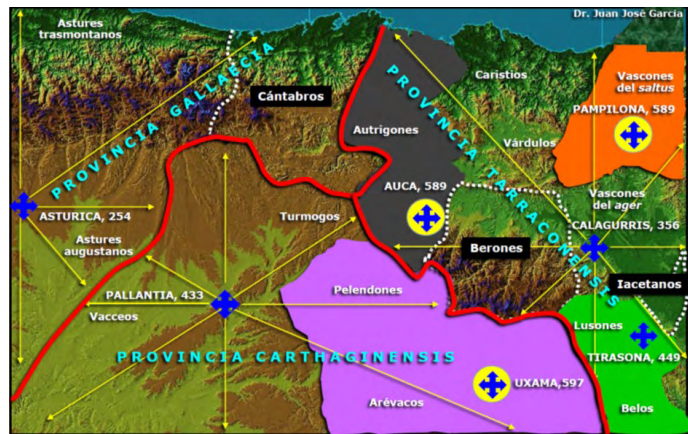

Figura 2. Límites provinciales tras la reforma de Diocleciano y área del obispado de Auca (según García González y Lecanda, 2023).

que la *constitución antoniniana* del 212, de Caracalla, concedió la ciudadanía a todos los habitantes libres del imperio. Ciudadanía que se entiende como un estatuto jurídico igualitario ante la ley, no en otros aspectos. De hecho, la desigualdad se convirtió en el principio de la organización política y social, estructurada en torno a los *ordines* y, desde el siglo II, por la riqueza, reduciendo las categorías a *potentiores* y *humiliores* (Nicolete, 1991, pp. 35-37).

La ciudad es el espacio real de la ciudadanía, de sus ventajas y de sus obligaciones, militares, fiscales, políticas o administrativas, que conciernen y obligan a todos los ciudadanos (ídem, pp. 37-39). Así, la condición de ciudadano conlleva una consideración de sujeto privilegiado, de titular de la comunidad política, además de un vínculo de identidad y pertenencia (Lucas, 2003, p. 17). Y será por aquí por donde se vaya fracturando al compás tres cambios esenciales; el primero militar, dejar de ser un ejército de ciudadanos para terminar siendo un ejército de bárbaros con sus propios jefes (Carrié, 1991, pp. 125-128). El segundo político, pues la democracia terminará en un sistema de dominado personal (Nicolete, 1991, pp. 44-48). El tercero social, pues no todos los ciudadanos pueden alcanzar cargos públicos. Para aspirar a ellos es necesario recorrer un *cursus honorum* que, desde Augusto, se restringe solo los hijos de los senadores, con posibilidades para otros solo por voluntad imperial (Nicolete, 1991, pp. 63-64).

Así pues, si nos alejamos de la política y del derecho, es en la moralidad colectiva donde reside la *humanitas* y *civilitas*, entendidas como misión mesiánica en aras a la extensión de la civilización y la grandeza de Roma. En términos de relaciones multiculturales, Roma asimiló forzosamente a todos los pueblos y culturas del Imperio. Sin embargo, también su cultura se asimiló voluntariamente, porque era aceptable mientras no supusiera quedar relegado a los últimos puestos de esa civilización (Veyne, 1991, p. 422).

Resulta complejo definir la identidad, insistiendo en que no es posible entenderla desde la etnicidad. Según Manuel Castells (2003, p. 34) «la identidad es la fuente del sentido y experiencia para la gente». Es la construcción del sentido atendiendo a un atributo, o conjunto de atributos culturales, al que se da prioridad sobre el resto. Las identidades son fuente de sentido para los propios actores sociales y por ellos se construyen mediante un proceso de individualización. Y aunque pueden ser generadas por las instituciones dominantes solo se convierten en tales si los actores sociales las interiorizan. Desde el punto de vista sociológico, se construyen recurriendo a la historia, lengua, creencias, biología y cualesquiera otros recursos procesados por los grupos sociales para darles sentido y siempre en un contexto marcado por las relaciones de poder (Castells, 2003, p. 35).

La Arqueología de la Etnicidad se empecina en el concepto de «grupo étnico» para inferir a partir de los restos materiales cómo las gentes del pasado se pensaron y vieron distintos a otros (Cardete 2009, p. 34; Fernández Götz y Ruiz Zapatero, 2011, p. 223). Al tiempo afirma que no existen marcadores arqueológicos objetivos de la etnicidad, aunque sí elementos que pueden aparecer vinculados a ella (Fernández Götz, 2009, p. 194), ya que los grupos étnicos expresan su identidad a través de elementos culturales consciente o inconscientemente seleccionados.

Paul Ricoeur (según Etxeberria, 2004, p. 30) reconoce que el *ethos* de cada cultura se articula en tres niveles: el instrumental, el institucional y el ético-simbólico; pero frente al primero, es el tercero donde la identidad cultural es más profunda. De este modo, cabe preguntarse cuáles son los rasgos que definen a un grupo cultural. De

acuerdo con Xabier Etxeberria (2004, pp. 19-24), Javier de Lucas (2003, p. 27) o Gabriel Gatti (2007, p. 13):

- Una organización social de la diferencia; es decir, una institucionalización de la identidad colectiva.
- Construir fronteras, no necesariamente como muralla, puede ser puente, pero hay un «nosotros» frente a un «ellos».
- Subrayar determinadas características propias, lo que supone una empresa política. La autoafirmación se encuentra en relación con cuestiones de poder.
- Un referente a la genealogía.
- La conciencia colectiva de identidad cultural.

Señaló Levi-Strauss (1984, cap. 2, en Gatti, 2007, p. 15) que se es, o se es clasificado. Y especialmente a partir de la irrupción del estado, que habla de continuidad, de «nosotros», de los vínculos con el pasado y el parentesco, de cultura (Levi-Strauss, en Gatti, 2007, p. 25).

De tal modo que, si la etnicidad no puede ser investigada a través del patrimonio material (Halsall, 2011), la identidad cultural sí; porque los grupos sociales configuran su patrimonio al establecer e identificar aquellos elementos que asume y valora como referentes identitarios y donde se reconocen históricamente. En este caso, la nueva clase gobernante formada a partir del 350 imaginaba vivir en un mundo restaurado para el orden romano, soslayando que había alcanzado una estructura social totalmente diferente a la del Imperio (Brown 2012, pp. 44-54). De esta, cabe señalar cinco rasgos sociales básicos:

- La distancia entre ricos y pobres cada vez mayor, basada en la posesión de la tierra.
- La ruralización y el abandono de los cargos ciudadanos, incluso de las ciudades.
- El origen provincial y su posición e intereses en ese marco, aun sabiéndose ciudadanos de un imperio.
- La nueva religión, individual y monoteísta, coherente con la nueva concepción de la figura imperial y del poder.
- El abandono del *cursus honorum* en aras de la progresiva militarización del poder.

La nueva nobleza terrateniente convertida al cristianismo y la Iglesia católica fueron los protagonistas del desmoronamiento de la arquitectura imperial en Occidente porque ya no la necesitaban. Ellos minaron su efectividad al eludir los cargos curiales y su responsabilidad fiscal. La sociedad de las provincias occidentales se vio en una disyuntiva: por un lado, senadores poco inclinados a tolerar a unos bárbaros en el poder y obispos que los rechazan por paganos o heterodoxos, pero sin poder contenerlos ni asimilarlos. Por otro lado, los germanos, que podían vencer, pero no gestionar la paz. Habían generado una aristocracia guerrera muy alejada por su riqueza de las tropas que dirigían y muy dispuesta a dejarse absorber por el lujo romano, lo que poco a poco fue logrando mediante el mando en el ejército y los matrimonios mixtos. No obstante, ante la intolerancia y sintiéndose poderosos, el proceso no pudo concluir, sino con la creación de sus propios reinos para preservar su estatus y la identidad como

pueblo (Brown, 2012, pp. 117-122). La fórmula final consistió en que las aristocracias latifundistas decidieron explotar su riqueza entre la nobleza bárbara y apoyar a sus reyes para crear fuertes dinastías, ignorando la idea del Imperio (Brown, 2012, pp. 125-126).

Sin embargo, esto no eliminaba las diferencias entre ellos. El Bajo Imperio ya no era capaz de imponer una asimilación forzosa a los grupos culturales diferentes, ni supo aceptar la interculturalidad, tratando de evitar el mestizaje mientras fue posible. Había sido fácil durante el Alto Imperio, pero ahora, para aquellos que no consiguen una igual integración en la distribución del poder y de la riqueza a causa de su diferencia cultural, resultaba una situación no sostenible (Lucas, 2003, p. 53), porque «la mayor parte de los conflictos que se presentan como identitarios pueden entenderse como conflictos de intereses sobre la distribución de la riqueza y la participación en el poder» (Lucas, 2003, p. 79).

LA HUELLA DE LOS ÚLTIMOS ROMANOS EN EL ALTO VALLE DEL EBRO.

En el extremo occidental de la Tarraconense la cultura romana no estaba implantada con intensidad en su mitad norte porque no fue área de colonización sistemática; tenía pocos enclaves urbanos, aunque no faltaban los *possessores* de pequeños *fundi* (Blázquez, 1996, pp. 389-390). La presencia de Roma solo se atestigua arqueológicamente por restos aislados, fragmentarios o de limitada capacidad interpretativa (García Merino, 1975; Abásolo y Pérez, 1985, pp. 165-169). En cambio, por su mitad meridional discurren dos grandes rutas: *Ab Asturica Burdigalam* y la de Astorga a Tarragona, la columna vertebral del valle del Ebro (Moreno, 1999), lo que se tradujo en un mayor número de ciudades, *mansio* y *villae*. Gorges (1979, III y IV) señala que en la *Tarraconensis* se localiza el 52 % del total de *villae* en Hispania, pero solo el 15 % (49) estaban en el convento cluniense y, de estas, muy pocas en su tercio norte.

Una de esas es la de **Salinas de Rosío** (Medina de Pomar, Burgos), pero resulta de difícil interpretación, pues se trata de una construcción de una única sala hipóstila de grandes dimensiones, con pavimento musivario, situada en la orilla del río Salón, una corriente salina explotada desde el Calcolítico, y al borde mismo de la calzada *Vindeleia-Flaviobriga*. Posiblemente fuera una lonja de comercialización de sal. Su datación estaría entre el siglo III (mosaico bicromo de motivos geométricos) y el último cuarto del siglo IV (objetos que recuerdan a las necrópolis de Duero), perdurando en el V (Abásolo y Pérez, 1985).

La de **San Martín de Losa** (Valle de Losa, Burgos) es un edificio de pequeñas dimensiones, pero cuenta con ambientes pavimentados con mosaicos y un *balnea* completo. Por otra parte, el gran patio anexo está enlосado y dispone de habitáculos con hogares. Se interpreta como una pequeña villa, pero por la amplitud de la parte rústica, el hallazgo de ejes de rueda de carro y su proximidad la vía *Vindeleia-Flaviobriga*, podría pensarse en una *mansio*. Su cronología, por el material arqueológico (TSHt 37, Palol-Cortes 8), se mueve entre el siglo IV y V, mientras los mosaicos, que muestran influencia aquitana, deben fecharse entre la segunda mitad del siglo IV y comienzos del V (Torres, Gutiérrez e Incera, 1997).

Paradójicamente, ninguna de las —a priori— muy abundantes **villas de La Bureba** ha sido excavada, solo han sido identificadas mediante prospección (Parzinger y Sanz, 1991), por lo que es difícil hacer aseveraciones absolutas.

Los restos de Villanueva de Teba-SE, Silanes-La Llana, Soto de Bureba-NE, Quintanaelez-E, La Parte de Bureba-NO, Barrio de Díaz Ruiz, Quitanabureba, Quintanas y Valdevezosa parecen tener posibilidades; mientras que los otros lugares son asentamientos rurales poco definidos. Su existencia se explica por la proximidad al trazado viario, destacando el nudo de *Virovesca* con las calzadas hacia *Tarraco* y hacia Burdeos. Se sitúan en el centro de la llanura, sobre pequeñas elevaciones y alineadas con viales secundarios.

Frente a esto, la época tardorromana (IV-V) y visigoda (VI-VII) solo puede constatarse a través del material cerámico documentado en superficie (con decoración a peine, líneas incisas y formas de común romana) que aparece en yacimientos al pie de los montes, donde en ninguno de ellos hay ocupación romana previa. Como en Cascajares-N, Navas de Bureba-N, Soquintanilla-S, Valdeberzosa, Cameno-Carretero, Cerro de Sta. Cruz y Miraveche-Finca Carranogal (Gutiérrez, 1980, p. 232).

Entre las *civitates* destacaban *Virovesca* y *Salionca* (Lecanda, 2010). Sin embargo, en la primera no se ha logrado documentar la ciudad romana, pese a las muchas intervenciones realizadas. De hecho, se ha propuesto localizarla en el cerro San Juan, un castro celtibérico que se afirma perduró en época visigoda (Gutiérrez, 1980, p. 222). Aunque las prospecciones realizadas ofrecen una secuencia que desde el mundo prerromano no vuelve a mostrar indicios de ocupación hasta el medievo (Parzinger y Sanz, 1991, p. 55).

LOS NUEVOS CENTROS DEL PODER DEL SIGLO V: FORTALEZA E IGLESIAS

A comienzos del siglo V se inicia la construcción sobre la entrada septentrional del Desfiladero de La Horadada, que comunica Las Merindades con la Bureba, de una fortaleza de estilo legionario (Balil, 1970): **Tedeja** (Trespaderne, Burgos) (fig. 3). No se trata de un campamento, ni de un núcleo habitacional; es, por su emplazamiento y tipología, una clausura, semejante funcionalmente a la bien documentada de Les Cluses (Girona) (Castelví, 1995).

Su conocimiento e interpretación deriva de las campañas de excavación sistemática realizadas y de las dataciones de c14 (siglos V y VII), que corroboran coherentemente la crono-tipología del material cerámico y, sobre todo, de su poliarcética (Bohigas, Lecanda y Ruiz Vélez, 2000; Lecanda, 2002 y 2016, cap. 4). Lo importante ahora es señalar su localización y cronología, pues la primera no tiene ninguna lógica en el periodo anterior, pero sí en este y, por el contrario, la segunda es un claro indicador de los cambios que se experimentan en estos momentos de transición. De hecho, la fortaleza fue ocupada y terminada en época hispanovisigoda, convirtiéndose en el nuevo centro de poder local (García Camino y Lecanda, 2021) en sustitución de la decadente, si no ya abandonada, *Virovesca*.

Figura 3. Tedeja; vista aérea, detalle del patín del cubo 2 amortizado en época hispanovisigoda, detalle de las estructuras poliorcéticas —antemuralla y muralla con cubos 1 y 2—, detalle del refuerzo de época hispanovisigoda del torreón 3 y plano de la puerta al recinto (Informe de excavación, Junta de Castilla y León. En Lecanda, 2016).

Otra evidencia de esta transformación del paisaje social tardoantiguo en la zona es la basílica paleocristiana que se localiza a sus pies, con enterramientos privilegiados y baptisterio.

Frente al lujo de la residencia vilicaria, la nueva aristocracia fundiaria optó desde mediados del siglo V, para manifestar su dominio y articular sus propiedades, por la construcción de iglesias cristianas en el medio rural. Son uno de los pocos vestigios materiales que hablan de las aristocracias y sus posesiones territoriales en el siglo VI y VII (Chavarría, 2007, p. 52).

Santa María de los Reyes Godos (fig. 4) es un yacimiento articulado por un templo basilical, con mausoleo y baptisterio, una fuente monumental y algunas construcciones sobre zócalo de piedra y estructura de madera, con suelos de *opus signinum* y, en algunos casos, cubierta de *tegulae*. No es una villa; se trata de la

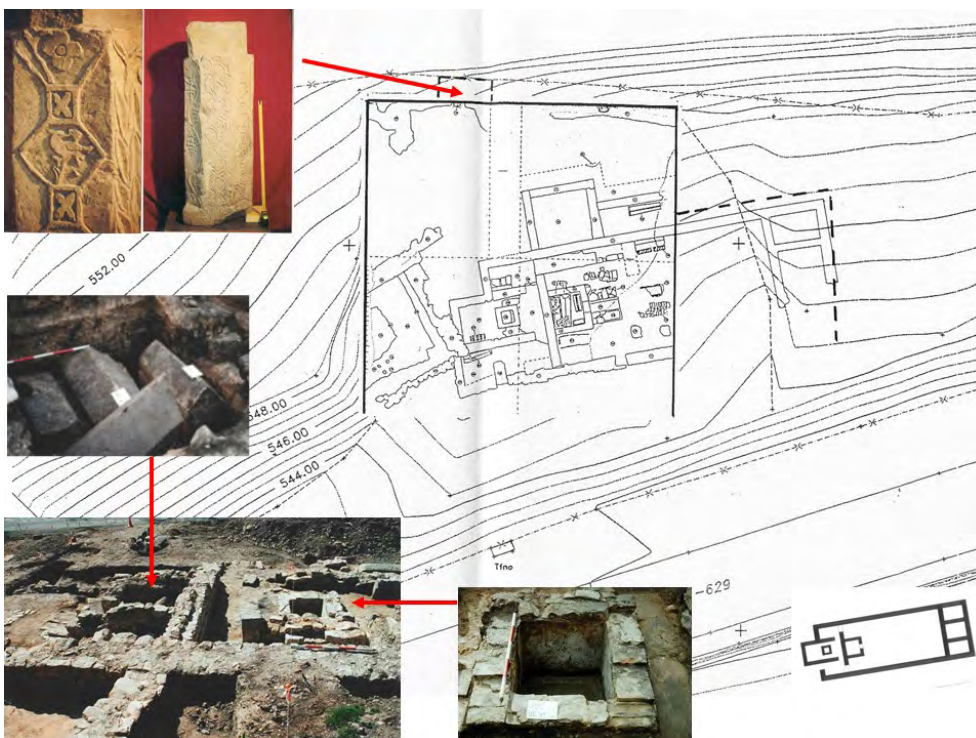

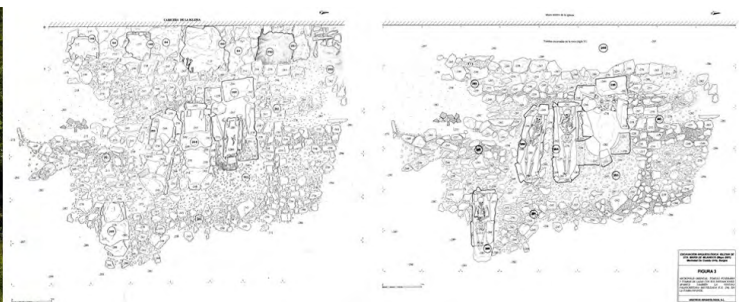
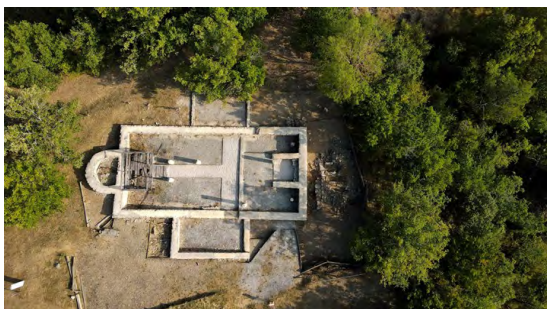
Figura 4. Santa María de los Reyes Godos; plano general del yacimiento con detalle de algunos de los espacios litúrgicos más significativos —mausoleo y baptisterio—, del lugar de la ocultación del posible tenante de altar y croquis esquemático de la planta de la basílica (Informe de excavación, Junta de Castilla y León. En Lecanda, 2016).

transformación de un establecimiento inicialmente militar al pie de una *turris* vinculada a la fortaleza de Tedeja para convertirlo en un centro de poder aristocrático, levantando un templo con mausoleo (Lecanda, 2000 a, 2016, pp. 568-700). Se relaciona con las élites provinciales desempeñando funciones militares entre finales IV y comienzos del V, sustituidas, a partir de finales del mismo siglo o comienzos del siguiente, por una nueva aristocracia local ya muy poco «romana» (Lecanda, 2012).

La cronología del yacimiento se establece por el material cerámico (Lecanda, 2002-03), la datación por ¹⁴C del mortero de la fuente monumental (540±105, 435-644) y por los paralelos del posible tenante de altar recuperado en una ocultación (Lecanda y Monreal, 2002).

Otra basílica paleocristiana se documenta a escasos tres kilómetros, **Sta. Ma de Mijangos** (Merindad de Cuesta Urria, Burgos) (Lecanda, 2000 a y b; 2016, pp. 310-537) (fig. 5). Excavada durante años, dispone de varias dataciones absolutas por ¹⁴C que sitúan su origen algo después de la anterior, pero previo al III Congreso de Toledo. Sus evidencias, como el mausoleo *apud sanctos* de sus fundadores, denuncian con claridad su carácter privado, del mismo modo que su epígrafe (Lecanda, 1994) (fig. 6) demuestra su integración en el nuevo sistema de poder hispanovisigodo al estar consagrada por la autoridad diocesana (Díaz, 2016).

Figura 5. Santa María de Mijangos; vista aérea y plano de la necrópolis del muro testero con los dos niveles sepulcrales, el primero, tardorromano, excavado en roca, el segundo, hispanovisigodo, sobre el derrumbe del primer muro testero del edificio, de lajas (tumbas abiertas y tumbas cerradas) (Informe de excavación, Junta de Castilla y León. En Lecanda, 2016).

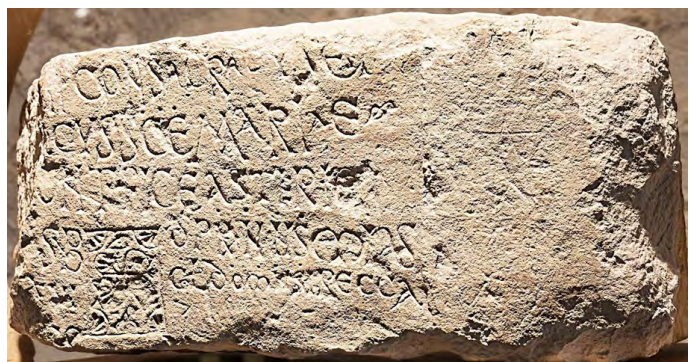

También resulta oportuno referirse a otras formas de representación identitaria tradicionalmente consideradas, como las **formas de enterramiento**, más allá de su diferenciación social, pues se trata de analizar la identidad cultural, no el rol social de los finados y menos aún su etnicidad.

El enterramiento típico tardorromano antes de la generalización del rito cristiano era el practicado en fosa simple, con ataúd de madera y deposición de ajuares y depósitos. Por su parte, las necrópolis visigodas de los siglos V-VII muestran sepulturas en fosa simple o de cista de lajas poco trabajadas, sin ataúd y vestidas de forma humilde (broches, fíbulas, anillos, etc.), sin presencia de armamento (López Quiroga, 2009).

En la **necrópolis de Sta. Ma de Mijangos**, donde hay superposición física directa entre los estratos cementeriales, las diferencias culturales en ellos no derivan de los ajuares o depósitos, inexistentes, ni en el ritual, cristiano

Figura 6. Epígrafe consagradorio de Mijangos (Museo Histórico de Las Merindades) y transcripción (según Lecanda, 1994).

... consecratus est	... fue consagrado
... (lo)cus s(an)c(ta)e Mariae	... este lugar de santa María
(p)ontifice Asterio	por el obispo Asterio
... sub d(ie) pri(die) non(a)s m(a)ias	... el día 6 de mayo
... XVI glo(ri)si dom(ini) n(o)s(tr)j	... decimosexto de nuestro glorioso señor
Recca(redi)	Recaredo

en todos los casos, sino en su tipología constructiva, entre fosas simples con ataúd y cistas de lajas poco trabajadas. Si alguno de los niveles corresponde a germanos, los estudios antropológicos no han permitido diferenciarlo de la población rústica hispanorromana.

Por su parte, en **Reyes Godos**, donde la mayor parte de los enterramientos son privilegiados por su tipo y localización *intra ecclesiam* (Lecanda, 2020), las diferencias culturales son de otro tipo, pues unos, los sarcófagos decorados, denotan influencia estética de raíz germánica, o aquitana, mientras que el resto son sepulturas de tipología tradicional romana (muretes de ladrillos, lecho de *tegulae*, etc.) (fig., 7).

Figura 7. Sepulturas; sarcófagos decorados y tumba de murete de Sta. M^a de los Reyes Godos; tumba de fosa simple para ataúd y vista de la sección estratigráfica de dos niveles funerarios de tumbas de lajas superpuestas directamente (hispanovisigodo y altomedieval) en Sta. Mª de Mijangos.

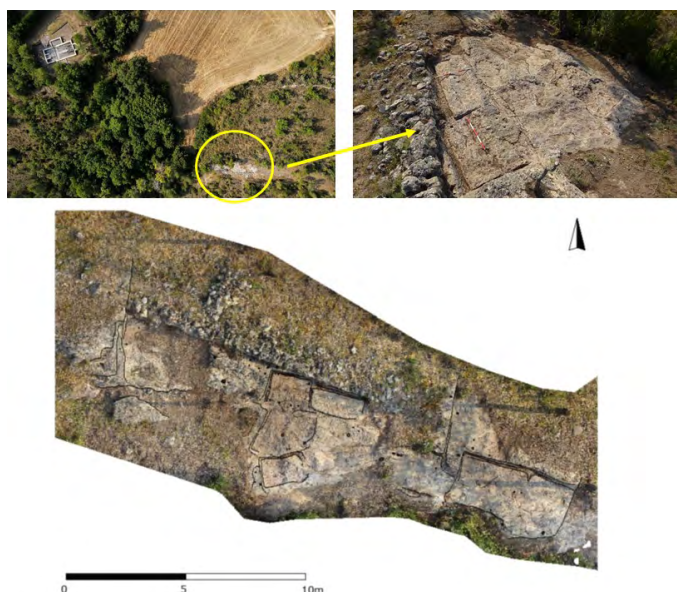
LA NUEVA ESTRUCTURA ECONÓMICA: COLONI Y POBLAMIENTO CAMPESINO

Se desconoce la parte productiva de la mayor parte de las *villae*. Como afirma Chavarria (2007, p. 61), hasta la fecha no se han localizado estructuras vinculables a la población servil, por lo que cabe pensar que se distribuiría por pequeñas agrupaciones en las inmediaciones.

Esa parece la explicación a yacimientos como **La Varguilla** (fig. 8) o **San Juan**, en Mijangos; el primero a escasos doscientos metros de la iglesia y el segundo a un kilómetro de la misma. En ellos se documentan estructuras de fondo de cabaña excavadas en la roca. Son agrupaciones de pequeño tamaño y presentan dos características significativas: no disponen ni de necrópolis ni de edificio religioso. Estas carencias pueden interpretarse en relación con la existencia coetánea e inmediata de un núcleo de poder, el templo, que cubriría esas necesidades y al cual estarían vinculados personalmente (Lecanda, 2016, pp. 537-538).

Frente a esta tipología habitacional, en la misma zona, se registran otros emplazamientos que presentan este mismo tipo de estructuras rupestres, pero con una importante diferencia: cuentan con cementerio y templo, pequeño y de arquitectura popular. Por ejemplo, **Peña el Mazo** (Palomino y Negro, 2011). Las

Figura 8. La Varguilla; vista aérea de localización y relación con Sta. Mª de Mijangos, fotogrametría del área excavada y detalle de algunas de las plantas documentadas.

dataciones absolutas lo fechan en los siglos v-vii. Presentan, además, otro rasgo diferenciador, su establecimiento en altura.

Estos hábitats en altura, datados en los siglos vi-vii, probablemente lo son de campesinos independientes de las grandes propiedades, en cuyos márgenes se ubicaban. Son una fase previa a los asentamientos en llano de los siglos el vii-viii y esbozan una organización productiva ajena e independiente de incipientes comunidades campesinas (Quirós, 2010).

CONCLUSIONES

Entonces, ¿cuándo podemos hablar del final del mundo romano en el extremo occidental de la *Tarraconensis*? ¿Cuáles son los elementos indicadores de cambio?

La pregunta es relevante en este caso, pues para cuando Honorio recupera nominalmente el control del territorio este está realmente en manos de Aulfo y ceñido a la franja costera. Y los posteriores intentos de recuperación del territorio imperial lo fueron con la participación de los visigodos y temerosos de que estos, más que como federados, terminaran por crear un estado.

A mediados de siglo v la aristocracia terrateniente local sigue autoidentificándose con calificativos romanos: *possessores* y *honestiores*. Individuos de *civitates* como *Virovesca* que manifiestan su apoyo al nombramiento ilícito de un obispo. Esto, que, por una parte, permite ver aún la división social bajo imperial y la trascendencia y calado de la nueva religión oficial del imperio, también habla de la autonomía de estas élites respecto a la sede metropolitana (Tudanca, 1997, pp. 69-70). El episodio del obispo Silvano supuso prácticamente un cisma en la provincia (Barenas, 2016), constatando que tanto la jerarquía eclesiástica como los grandes propietarios de la zona actuaban *motu proprio*. Y cuando en el 473 Alarico invada la Tarraconense para terminar con la última ficción de legalidad imperial en Hispania, su extremo occidental no se resentirá especialmente, puesto que llevaba varios años integrada de facto en la órbita visigoda merced al papel jugado por su aristocracia (Espinosa, 1991, p. 282).

Es probable que el asentamiento visigodo se produjera aquí recurriendo al régimen de la *hospitalitas* formulado en el Código Teodosiano (VII.5) (Chavarría, 2007, p. 73). Eso parece explicar la peculiar cercanía de Reyes Godos y Santa María de Mijangos a la fortaleza de Tedeja y el nacimiento de esos asentamientos poblacionales. Cabría pensar que, como conquistadores, el establecimiento visigodo conllevara manifestaciones de identidad propios, pero la inexistencia de vestigios arqueológicos de esa naturaleza hace pensar, coincidiendo con Chavarría (2007, p. 73), que se produjo un elevado grado de similitud entre la cultura material de ambos conjuntos demográficos.

Como recuerda Jean-Michel Carrié (1991, pp. 128-130), ambas clases dominantes se caracterizaron por una koiné cultural muy alejada de —una y otra— masa común. Esta situación parece ser la que progresivamente se producirá en los últimos momentos del Imperio en este extremo tarraconense, cuando se procede a levantar a comienzos del v tanto una fortaleza como la de Tedeja como iglesias funerarias aristocráticas.

Un segundo rasgo socioeconómico que permitiría diferenciar un mundo de otro es la desaparición de la mano de obra esclava y del campesinado libre (Thebert, 1991, p. 181). A partir de ahora la mayor parte del trabajo campesino se realiza en régimen de colonato, trabajando en usufructo unas tierras por las que se paga una renta al propietario, ahora también *dominus* (Chavarría, 2007, p. 55). El aumento y dispersión de núcleos campesinos será el reflejo de la vida económica y social en un paisaje en el que las grandes posesiones habrían sido subdivididas en pequeñas parcelas para colonos (Kolendo, 1991, pp. 250-252).

El problema hasta ahora ha sido reconocer un indicador material de este proceso. En nuestra opinión, creemos posible hacerlo mediante el análisis macro y micro espacial del poblamiento articulado en torno a los epicentros fundiarios y su estudio comparado, como entre La Varguilla y Peña El Mazo.

Todos los yacimientos y construcciones presentadas tienen origen en el periodo final del mundo romano. No resulta sencillo determinar cuando sus promotores y ocupantes dejaron de ser culturalmente romanos para ser hispanovisigodos. La secuencia estratigráfica de Mijangos, Reyes Godos y Tedeja muestra cortos hiatos de abandono, en aparente correspondencia con algunas coyunturas históricas señaladas, pero muestra también su continuidad, prolongándose hasta diluirse en la Alta Edad Media (fig. 9). Solo tras los acontecimientos del siglo VIII comienzan a documentarse evidencias materiales que denotan un nuevo entorno cultural.

Muestras	De	Materia	Año	Lab.	Ref. Muestra	Método	Data B.P.	Año dne	Cal Int13 2013
1	ESQ1 UE22	Hueso	1992	Uppsala	Ua-3835	C14	1.180 +- 55	770	
2	U.E. 29	Carbón	1993	****	Ua-3834	C14	1.190 +- 55	760	
3	ESQ2 UE36	Hueso	1993	****	Ua-3836	C14	1.240 +- 60	710	
4	ESQ. 3 UE 41	Hueso	1994	Groningen	GrN-21365	C14	1.310 +- 30	640	665-710 y 745-765
5	ESQ. 5 UE 57	Hueso	1994	****	GrN-21366	C14	1.090 +- 50	860	895-995
6	ESQ9 UE82	Hueso	1995	****	GrN-22374	C14	1.320 +- 80	600	635-775
7	U.E. 93	Cuerno	1995	****	GrN-22375	C14	3.400 +- 50	-1450	-1750-1630
8	U.E 108	Madera	1995	****	GrN-22376	C14	1.650 +- 40	300	340-430
9	ESQ. 15 UE 194	Hueso	1997	Granada	UGRA-523	C14	1.354+- 70	596	
10	ESQ. 17 UE 197	Hueso	1997	****	UGRA-524	C14	930+- 90	1.020	

Figura 9. Cuadro dataciones de c14 de Mijangos y Tedeja (Lecanda, 2016), análisis de la cuenca visual de Sta.ª de los Reyes Godos y de Tedeja con detalle de los yacimientos actualmente en estudio.

Muestra	Ntr. Ref.	Procede de	Materia	Año	Laboratorio	Ref. Muestra	Método	Datación B.P.	Año dne
1	TED M1	S3 Gozne de la puerta	Carbón	1998	C.I.C. Univ. de Granada	UGRA-521	C14	1510 +- 70	440
2	TED M2	S1 Esc. amortizada en Torre 1	Madera Carbonosa	1998	Idem	UGRA-522	C14	1300+- 100	650

Manuel Castells (2003, p. 36) habla de identidades legitimadoras, de resistencia y de proyecto. La primera es la introducida por las instituciones dominantes de la sociedad para extender y racionalizar su dominación sobre los agentes sociales. La de resistencia, por el contrario, es la generada por aquellos que se ven en posiciones devaluadas o estigmatizadas por la lógica de la dominación. La identidad de proyecto se produce cuando los actores sociales, basándose en los materiales culturales de que disponen, construyen una nueva identidad que redefine su posición en la sociedad y, al hacerlo, buscan transformar toda la estructura de la sociedad.

En el caso de los últimos romanos en el alto Ebro la vieja identidad legitimadora, basada en el entramado cultural altoimperial, no había calado en exceso, dado su implantación tardía y en un espacio periférico, provocando, incluso, la generación de identidades de resistencia en el entorno, como entre los wascones o el movimiento bagaudico. Pero lo más trascendental para señalar cuando los últimos romanos dejaron de serlo para reconocerse como un grupo cultural distinto fue cuando aquellos materiales culturales poco romanos, incluso antitéticos al mundo altoimperial, como el cristianismo, la ruralización, la gestión regional o la convivencia con «los otros», pasaron a convertirse en los nuevos valores, creencias y formas de dar sentido a un mundo que había cambiado y que ellos mismos cambiaban con sus actos y cosmovisión, con su identidad de proyecto, para dar sentido a una sociedad que si no todavía completamente nueva sí se alejaba ya del viejo puerto romano iniciando su singladura hacia la feudalidad.

La confluencia en el espacio analizado de todos estos elementos en siglo v (fig. 10) supuso un momento crítico en lo que se refiere a la soberanía efectiva romana (Tudanca, 1997, p. 68). La provincia experimentó una traumática incorporación a la órbita visigoda entre las conquistas de Eurico (472-474) y la unificación del territorio, a finales del siglo vi, por Leovigildo (574-75). Al producirse ello en esta parte occidental de la provincia, un escenario con una nueva identidad de proyecto en sus actores sociales, la adaptación facilitó el inicio de una nueva identidad y la transición hacia una nueva sociedad.

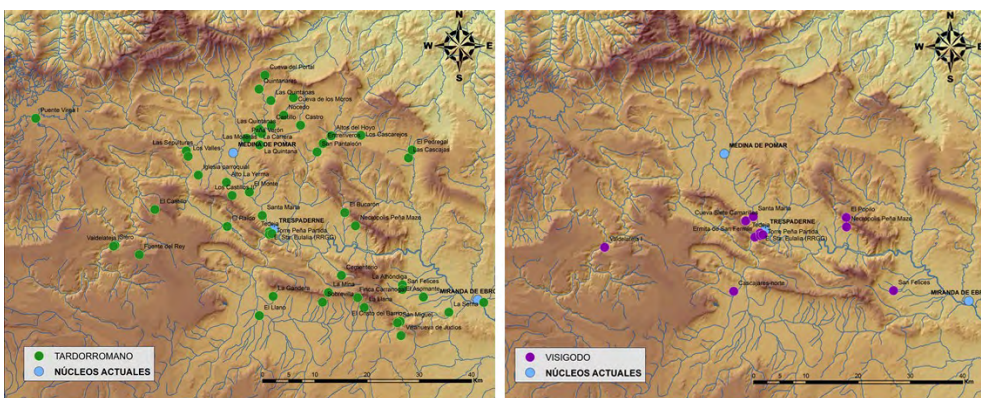

Figura 10. Mapas comparativos de densidad y distribución de los yacimientos de época tardorromana e hispanovisigoda en Las Merindades (alto valle del Ebro burgalés) (según Inventario Arqueológico Provincial, Junta de Castilla y León).

BIBLIOGRAFÍA

- Abásolo, J. (1985). Época romana. En A. Montenegro (Dir.), *Historia de Burgos. Vol. 1: Edad Antigua* (pp. 285-392). Caja Burgos.
- Abásolo, J. A. y Pérez, F. (1985). Excavaciones en Salinas de Rosío (Burgos). *Noticiario Arqueológico Hispano*, (24), pp. 159-263.
- Arce, J. (2009). *El último siglo de la España romana (284-409)* (2.ª ed.). Alianza Editorial.
- Azkarate, A. y García Camino, I. (2012). El espacio circumpirenaico occidental durante los siglos VI al X d. C. según el registro arqueológico. En L. Caballero, P. Mateos y C. García de Castro Valdés (Coord.), *Asturias entre visigodos y mozárabes. (Visigodos y Omeyas, VI, Madrid, 2010)* (pp. 331-351). Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Balil, A. (1970). La defensa de Hispania en el Bajo Imperio. Amenaza exterior e inquietud interna. En *Legio VII Gemina* (pp. 601-620). Diputación Provincial de León.
- Barenas, R. (2016). Calahorra y el cisma de la Tarraconensis occidental. *Kalakorikos*, (21), pp. 155-186
- Blázquez, J. M.^a (1996). *España romana*. Ed. Cátedra.
- Bohigas, R., Lecanda, J. A. y Ruiz Vélez, I. (2000). Evolución de las formas y funciones de la arquitectura militar romana en el norte de Hispania: el caso de Tedeja. En *Actas do 3º Congresso de Arqueologia Pennsular* (vol. VI, pp. 555-568). ADECAP.
- Brown, P. (2012). *El mundo de la Antigüedad tardía. De Marco Aurelio a Mahoma*. Ed. Gredos.
- Cardete, M.ª C. (2009). Construcciones identitarias en el mundo antiguo: arqueología y fuentes literarias. El caso de la Sicilia griega. En I. Sastre (Coord.), *Arqueología Espacial: identidades. Homenaje a M.ª Dolores Fernández-Posse*, 27, pp. 29-46).
- Carrié, J.-M. (1991). El soldado. En A. Giardina et al., *El hombre romano* (pp. 121-160). Alianza Editorial.
- Castellanos, S. (1994). Aproximación a la historia política del alto valle del Ebro durante los siglos V-VI d. C. *Brocar*, (18), pp. 119-138.
- Castells, M. (2003). *El poder de la identidad*. Madrid: Alianza Editorial.
- Castelví, G. (1995). Clausurae (Les Cluses, P.O.): fortéresses-frontière du Bas Empire Romain. En A. ROUSSELLE (Coord.), *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité* (pp. 81-117). De Boccard-Presses Universitaires de Perpignan.
- Cerrillo, E. (1995). Los últimos romanos en Lusitania. Entre la tradición y el cambio. En I. Velázquez, E., Cerrillo y P. Mateos (eds.), *Los últimos romanos en Lusitania* (pp. 11-48). Museo Nacional de Arte Romano.
- Chavarría, A. (2007). *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII d. C.)*. Brepols.

- Díaz, P. (2016). El obispo y las invasiones de los pueblos bárbaros. En S. Acerbi, M. Marcos y J. Torres, *El obispo en la Antigüedad Tardía. Homenaje a Ramón Teja* (pp. 133-149). Editorial Trotta.
- Dimás, C. Ma y Gonzalbes, E. (2012). Un momento crítico: el fin del dominio romano en las provincias hispanas. *Studia Historica, Ha Antigua*, 30, pp. 189-215.
- Espinosa, U. (1991). El siglo v en el valle del Ebro: arqueología e historia. *Antigüedad y Cristianismo*, (VIII), pp. 275-288.
- Etxeberria, X. (2004). *Sociedades multiculturales*. Ediciones Mensajero.
- Fernández Götz, M. (2009). La etnicidad desde una perspectiva arqueológica: propuestas teórico-metodológicas. *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 22, pp. 187-199.
- Fernández Götz, M. y Ruíz Zapatero, G. (2011). Hacia una Arqueología de la Etnicidad, *Trabajos de Prehistoria*, 68(2), pp. 219-236.
- Fernández Ochoa, C. y Morillo, Á. (1991). Fortificaciones urbanas de época bajo imperial en Hispania (primera parte). *Cuadernos de Arqueología y Prehistoria de la Universidad Autónoma de Madrid*, 18, pp. 227-260.
- Fernández Ochoa, C. y Morillo, Á. (1992). Fortificaciones urbanas de época bajo imperial en Hispania (segunda parte). *Cuadernos de Arqueología y Prehistoria de la Universidad Autónoma de Madrid*, (18), pp. 319-360.
- Fernández Ochoa, C. y Morillo, Á. (1994). La ruta marítima del cantábrico en época romana. *Zephyrus*, 46, pp. 225-232.
- García Camino, I. (2016). Espacios de frontera y arqueología entre la antigüedad y la Alta Edad media. El caso de Vasconia. *Anejos de Nallos*, 3, pp. 191-219.
- García Camino, I. y Lecanda, J. A. (2021). Centros de poder en espacios periféricos del norte peninsular en la Antigüedad Tardía. En M. Retuerce (ed.), *Actas del VI Congreso de Arqueología Medieval (España-Portugal)*. Alicante, 2019 (pp. 213-220). Asociación Española de Arqueología Medieval.
- García González, J. J. y Lecanda, J. A. (2023). Construir la diócesis de Oca en la Tardoantigüedad y en la Alta Edad Media. En S. Guijarro, L. Agúndez e I. García Izquierdo, *La construcción del espacio diocesano en la Europa medieval: actores, dinámicas y conflictos* (pp. 101-125). Editorial Trea.
- García Merino, C. (1975). *Poblamiento y población en Hispania romana. El Conventus Cluniensis*. Universidad de Valladolid.
- Gatti, G. (2007). *Identidades débiles*. Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Gorges, J-G. (1979). *Les villas hispano-romaines*. De Boccard.
- Gutiérrez, Ma Á. (1980). Nuevos yacimientos romanos en la zona de Briviesca (Burgos). *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, 46, pp. 219-233
- Halsall, G. (2011). Ethnicity and early medieval cemeteries. *Arqueología y Territorio Medieval*, 18, pp. 15-27.
- Iglesias, J. M. (1999). Roma en el país de los cántabros. En J.M. Iglesias y J. A. Muñíz, *Cántabros. La génesis de un pueblo* (pp. 157-216). Caja de Ahorros de Cantabria.

- Kolendo, J. (1991). El campesino. En A. Giardina et al., *El hombre romano* (pp. 228-256). Alianza Editorial.
- Kulikowsky, M. (2018). The Invasions of 405-407: The Beginning of the End? En J. López Quiroga (Ed.), *In tempore suevorum: el tiempo de los Suevos en la Gallaecia (411-585), el primer reino medieval de Occidente* (pp. 28-34). Diputación Provincial de Orense.
- Larrañaga, K. (2007). *El hecho colonial romano en el área circumpirenaica occidental*. Universidad del País Vasco.
- Lecanda, J. A. (1994). El epígrafe consacratorio de Santa María de Mijangos (Burgos). Aportaciones para su estudio. *Letras de Deusto*, 24(65), pp. 173-195.
- Lecanda, J. A. (2000a). Mijangos: la aportación de la epigrafía y el análisis arqueológico al conocimiento de la transición a la alta Edad Media en Castilla. En L. Caballero y P. Mateos (eds.), *Visigodos y Omeyas. Un debate entre la Tardoantigüedad y la Alta Edad Media* (pp. 181-206). Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Instituto de Arqueología de Mérida.
- Lecanda, J. A. (2000b). Santa María de Mijangos: de la arquitectura paleocristiana a la altomedieval, transformaciones arquitectónicas y litúrgicas. En *Actas do 3º Congresso de Arqueología Peninsular* (vol. VI, pp. 535-550). ADECAP.
- Lecanda, J. A. (2002). Arquitectura militar tardorromana en el norte de España: Tedeja (Trespaderne, Burgos), un ejemplo de recinto no urbano y no campamental. En Morillo, A. (coord.), *Arqueología militar romana en Hispania*. Gladius, Anejos, 5, pp. 683-692.
- Lecanda, J. A. (2002-03). Cerámica tardorromana, visigoda y altomedieval en el alto valle del Ebro. *Sautuola*, (IX), pp. 301-313.
- Lecanda, J. A. (2010). Civitas, castellum, vicus aut villa en el ducado de Cantabria. El panorama urbano y las formas de poblamiento en el ducado de Cantabria. En A. García (Coord.), *Espacios urbanos en el occidente mediterráneo (s. VI-VIII)* (pp. 229-238). Toletum Visigodo.
- Lecanda, J. A. (2012). Del locus de Paterno al condado de banu Gómez. Primeros indicios de articulación espacial y organización social en el núcleo primigenio de Castilla a la luz de la Arqueología. En B. Arízaga, J. A. Solórzano, D. Mariño, C. Díez, Esther Peña, S. Guijarro y J. Añibarro, *Mundos medievales. Espacios, sociedades y poder. Homenaje al profesor J. A. García de Cortázar* (vol.1, pp. 665-679). Universidad de Cantabria.
- Lecanda, J. A. (2016). *Estudio arqueológico del Desfiladero de La Horadada: la transición entre la tardorromanidad y la Alta Edad Media (ss. V-X dñe)* [Tesis doctoral, Universidad de Burgos]. Doi: 10.36443/10259/4641
- Lecanda, J. A. (2020). Tumbas privilegiadas en el Alto Valle del Ebro: del ducado de Cantabria al condado de Castilla (siglos V-X). En P.de Vingo, Y.A. Marano y J. Pinar, *Sepulture di prestigio nel bacino mediterráneo (secoli IV-IX)*. Atti del convegno di Pella 2017 (vol. 2, pp. 213-226). Università degli Studi di Torino.
- Lecanda, J. A. y Monreal (2002). El soporte ochavado y decorado de Santa María de los Reyes Godos (Trespaderne, Burgos). *Letras de Deusto*, 32(97), pp. 65-109.

- López Noriega, P. (1997). Organización territorial romana en el conventus cluniensis: algunas consideraciones sobre la creación de ciudades ex novo. *Zephyrus*, 50, pp. 217-224.
- López Quiroga, J. (2009). *Arqueología del mundo funerario en la Península Ibérica (siglos V-X)*. La Ergástula.
- López Quiroga, J. (2018). Los Suevos y el Reino Suevo. Un viaje historiográfico y un preámbulo para una historia sin principio. En J. López Quiroga (Ed.), *In tempore suevorum: el tiempo de los Suevos en la Gallaecia (411-585), el primer reino medieval de Occidente* (pp. 119-128). Diputación Provincial de Orense.
- Lucas, J. (2003). *Globalización e identidades*. Icaria Editorial.
- Martín Viso, I. (2006). La configuración de un espacio de frontera: propuestas sobre la Vasconia tardoantigua. En U. Espinosa y S. Castellanos (Coord.), *Comunidades locales y dinámicas de poder en el norte de la península Ibérica durante la Antigüedad Tardía* (pp. 101-140). Universidad de La Rioja.
- Moreno, I. (1999). *Via romana De Italia in Hispania en Burgos y Palencia*. Junta de Castilla y León.
- Nicolette, C. (1991). El ciudadano y el político. En A. Giardina et al., *El hombre romano* (pp. 29-68). Alianza Editorial.
- Novo, J. L. (1992). *Los pueblos vasco-cantábricos y galaicos en la Antigüedad Tardía. Siglos III-IX*. Universidad de Alcalá de Henares.
- Oller, J. (2014). La civitas sine urbe y su función de vertebración en el territorio provincial hispano: los casos de Egara y Caldes de Montbui. *Pyrenae*, 45(1), pp. 89-110.
- Palol, P. (1991). *Clunia 0. Studia varia cluniensia*. Diputación Provincial de Burgos.
- Palomino, A. L. y Negredo, M^a (2011). Arqueología de la transición en la Castilla del Ebro. El yacimiento 'Peña del Mazo' en Pajares, Valle de Tobalina (Burgos). En J. A. Quirós (Coord.), *Vasconia en la Alta Edad Media, 450-1000 poderes y comunidades rurales en el norte peninsular* (pp. 193-218). Universidad del País Vasco.
- Parzinger, H. y Sanz, R. (1991). *Informe acerca de los trabajos de prospección arqueológica efectuados en la comarca de La Bureba durante la campaña del mes de setiembre de 1991*. Inédito: Servicio Territorial de Cultura de la Junta de Castilla y León en Burgos.
- Quirós, J. A. (2010). La arqueología de las aldeas en el noroeste peninsular. Comunidades campesinas y poderes territoriales en los siglos v-x. En J.I. de La Iglesia (Coord.), *Monasterios, espacio y sociedad en la España cristiana medieval. XX Semana de Estudios Medievales de Nájera, 2009* (pp. 225-256). Instituto de Estudios Riojanos.
- Quirós, J. A. y Castellanos, S. (2015). Identidades y etnicidad en la Península Ibérica en los siglos v-viii. Una introducción. En J. A. Quirós y S. Castellanos (dir.), *Identidad y etnicidad en Hispania* (pp. 21-40). Universidad del País Vasco
- Thébert, Y. (1991). El esclavo. En A. Giardina et al., *El hombre romano* (pp. 161-200). Alianza Editorial.
- Torres, M., Gutiérrez, Mª Á. e Incera, R. (1997). La villa romana de los Cascarejos. *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 63, pp. 139-177.

- Tudanca, J. M. (1997). *Evolución socioeconómica del alto y medio valle del Ebro en época bajoimperial romana*. Instituto de Estudios Riojanos.
- Vega, J. R. (1985). La romanización. En M.A. García Guinea, R. Rincón, E. Van Den Eynde, J.R. Vega y C. Díez Herrera, *Historia de Cantabria. Prehistoria. Edades Antigua y Media* (pp. 241-275). Librería Estudio.
- Veyne, P. (1991). Humanistas: los romanos y los demás. En A. Giardina et al., *El hombre romano* (pp. 395-422). Alianza Editorial.
- Wickham, C. (2013). *El legado de Roma*. Ed. Pasado y Presente.

REDESCOBRINT EL PAISATGE MEDIEVAL DEL *LACI DU SUD* (ITALIA)

EL *MONTI AURUNCI PROJECT* (MAP)¹

Edoardo Vanni,² Federico Saccoccio³

EL SENTIT D'UN PROJECTE

L'objectiu de l'article és presentar una imatge global de la població medieval del districte territorial de les muntanyes Aurunci (*Monti Aurunci*) situat al sud del Laci (fig. 1). Aquestes reflexions, sobre un període històric concret, formen part d'un projecte arqueològic més ampli iniciat el 2021 (*Monti Aurunci Project*) en col·laboració amb el Parc Natural dels Monti Aurunci, la institució pública italiana que gestiona el patrimoni – coneguda com *Soprintendenza* – de Frosinone i de Latina, la Universitat per a Estrangers de Siena, la Universitat de Pavia i l'associació d'Arqueologia Difusa. La perspectiva de recerca del projecte pretén investigar, amb diferents metodologies i estratègies de multiescala (Attema et al., 2020), bona part de la zona occidental del

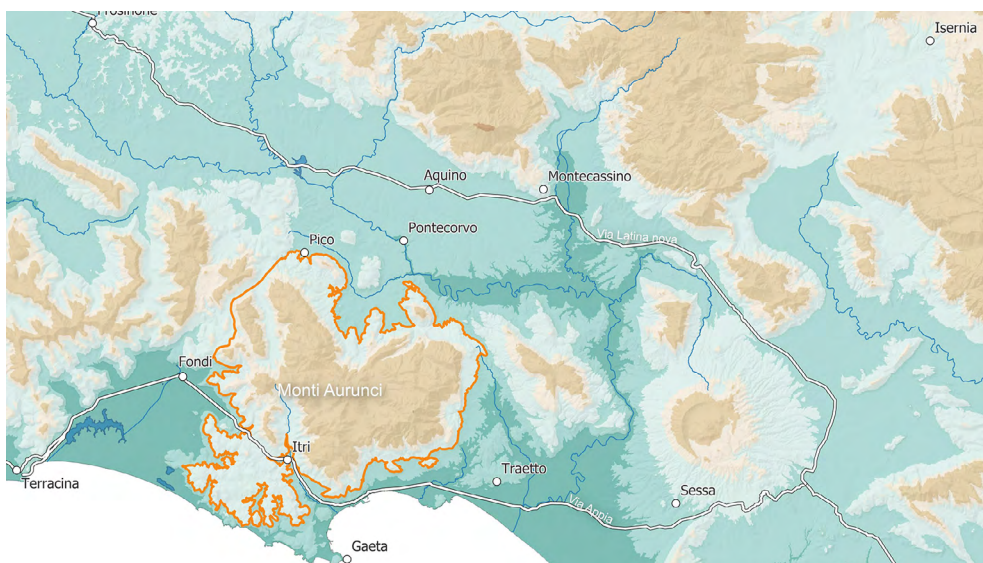

Figura 1. La regió de al sud del Laci amb les principals carreteres i els principals assentaments de l'època medieval.

1 Les aportacions han estat a cura d'Edoardo Vanni (§ 1, 2, 4) i Federico Saccoccio (§ 3). Les imatges han estat editades per F. Saccoccio.

2 Investigador Universitat per Stranieri di Siena-UNISTRASI.

3 Doctorand Universitat di Pisa-uniPI.

Parc Monti Aurunci, una regió càrstica molt rica en restes arqueològiques, però fins ara poc investigada, sobretot si es compara amb algunes zones veïnes com la plana Pontina, el nord de la Campània o la vall del riu Liri a prop dels Apeninis (Hayes i Martini, 1994; Arthur, 1991; De Haas, 2011; Ferrari, 2016; Launaro, 2011). Els objectius principals són, d'una banda, omplir un buit de coneixement lligat a aquest territori (mitjançant la realització de cartografies, georeferenciacions de les troballes materials, *surveys*, investigacions arqueològiques específiques i imatges de satèl·lit que permetin una actuació de protecció correcta i eficaç per part de les autoritats competents en la matèria); de l'altra, a través de l'adquisició i l'estudi de dades noves i heterogènies, dotar aquest sector sud del Laci d'una narració coherent que la pugui reinserir en un marc més ampli de problemàtiques historicoarqueològiques pròpies d'aquesta regió mediterrània, en una perspectiva de llarg termini, i en la mesura del possible inserit en un panorama històric i ecològic global (per exemple, Butzer, 1984; Leveau et al., 1999). El microcontext territorial investigat és només una part d'un sistema ecològic i històric complex, que adquireix sentit només si es col·loca dins d'un espai interpretatiu més ampli i que només és desxifrabla si s'orienta dins d'un discurs teòric i historiogràfic adequat. Conscients d'aquest mecanisme «lateral» i «non-linear» de formació del coneixement, procedirem a descriure la graella teòrica de referència i després ens submergirem en l'anàlisi descriptiva, per tornar a situar la nostra discussió dins de problemes historiogràfics concrets sobre l'espai geogràfic i cronològic de referència, en una mena de mecanisme d'abducció (Eco, 1985, pp. 165-167).

LA «MARGINALITAT» COM OBJECTE HISTÒRIC I EINA HEURÍSTICA

El projecte té com a objectiu investigar les antigues dinàmiques socioambientals en un paisatge de muntanya mediterrani de la península italiana situat al sud del Laci (Itàlia central), entre els Apenins i el mar Tirrè, i pretén estudiar aquest territori de manera global (en el temps i l'espai) des de la perspectiva de l'arqueologia del paisatge (Vanni, 2021b), impulsat per qüestions històriques coherents i a través d'un enfocament diacrònic (des de l'època preromana fins a l'alt medieval), utilitzant metodologies arqueològiques específiques. Partint d'un espai típic mediterrani, i reconstruint les interaccions a llarg termini entre transformacions antròpiques i ambientals, es pot reflexionar sobre la creació d'un nou paradigma històric, metodològic i arqueològic per a una comparació a llarg termini amb altres zones del Mediterrani antic (Van Leusen, Pizziolo i Sarti, 2007). A més, el fet de comprendre la dinàmica històrica entre comunitats del passat i el medi natural permet plantejar possibles solucions a les crisis ambientals del present, proporcionant una base operativa real per a la governança del territori contemporani i per dissenyar noves formes d'interacció entre les societats humanes i el medi ambient en coevolució entre ells. El repte epistemològic, en el context dels estudis del paisatge mediterrani antic, és estimular una sèrie de discussions entre paradigmes teòrics i historiogràfics sobre la història de la Mediterrània i anar més enllà de l'estat de la qüestió actual, que tendeix a estudiar aquests llocs d'una manera descriptiva i aïllada. En l'àmbit teòric general, s'han de tenir presents i qüestionar certes narracions.

Primer hem de considerar les conseqüències del fet que la Mediterrània ha estat percebuda com un espai cultural i físic comú (Braudel, 1949). Només en la historiografia clàssica, però en una certa manera seguint aquest punt de vista, una àmplia investigació arqueològica i històrica que explora l'antiga Mediterrània des de diferents perspectives i mitjançant diferents metodologies, ha posat èmfasi en fenòmens a macroescala, com l'auge i la dissolució de sistemes socioeconòmics i polítics sencers (per exemple, l'imperi romà o els regnats medievals). Aquesta perspectiva ha estat llargament contestada, matisada, i també substituïda després del «gir» lingüístic, postcolonial (Mondini, Muñoz i Wickler, 2004) i ara ontològic (Tilley, 1994; Holbraad i Pedersen, 2017; Kristiansen, 2017; Vanni 2021b) per una tendència a centrar-se en les narracions que tracten la regió com una mena de bricolatge cultural i econòmic que subratlla la peculiaritat de cada formació socioeconòmica que habitava aquest espai geogràfic (Horden i Purcell, 2001, cap. 5; Wickham, 2023, pp. 11-12).

La Mediterrània es va considerar durant molt de temps un tema d'estudi únic però fragmentat en el temps i l'espai. Aquesta fragmentació no només és cultural, política i econòmica sinó que és, en primer lloc, ecològica. Les discussions dels darrers anys sobre el mediterranisme i l'antiguitat (Malkin, 2004; Harris, 2005; Walsh, 2014) creuen que un marc panmediterrani és raonable i útil, en part a causa de les característiques ambientals compartides, però també a causa de les històries i desenvolupaments culturals connectats, evidents a tota la regió.

Si es pogués donar una definició clara d'un entorn típic mediterrani, emfatitzariem les dramàtiques diferències en les formes del paisatge que existeixen en espais relativament reduïts. Entre els Alps al nord i les muntanyes de l'Atlas al sud, hi ha planes, aiguamolls, zones àrides, boscos, i, potser el més important, una variació increïble en les formes del relleu costaner, i dins del mar, per descomptat, hi ha les illes.

Una de les principals característiques de la Mediterrània, concebuda com un nínxol ecològic i climàtic peculiar, és aquesta extraordinària variabilitat paisatgística. Aquesta variabilitat consisteix, més profundament, en una sèrie de sistemes complexos formats per una combinació de diferents microambients que interactuen mútuament (riberes costaneres, rius, planes al·luvials, aiguamolls, zones muntanyoses, etc.).

Al mateix temps, l'espai mediterrani presenta un alt grau de vulnerabilitat ecològica que podria desencadenar transformacions ambientals radicals i significatives. Aquesta configuració geològica i ecològica porta molts autors a caracteritzar la regió mediterrània com a intrínsecament inestable, i aquesta inestabilitat contribueix als processos de degradació i a l'evolució de paisatges o nínxols marginals de renom. Com passa amb els altres processos ambientals, l'impacte relatiu que els processos geològics han tingut en les societats humanes en el passat ha estat objecte de molt debat en els darrers anys (Horden i Purcell, 2000, cap. 8; Grove i Rackham, 2001, pp. 8-9).

Per aquestes característiques la Mediterrània ha generat al seu torn una complexitat en la resposta humana, tant en el temps com en l'espai, com a formes d'adaptació a microescala, produint múltiples sistemes humans sociopolítics i econòmics.

La vulnerabilitat ecològica i la inestabilitat de la Mediterrània ha produït narracions històriques i arqueològiques que intenten subratllar els ambients mediterranis com a marginals i degradats, produint al mateix temps una divisió

cultura/natura (Walsh, 2008). No obstant això, la «marginació» dels paisatges mediterranis ha estat fora de lloc.

Si els canvis climàtics i l'explotació humana durant el temps creen entorns marginals amb col·lapse i crisi dels sistemes socioambientals (Van Der Leeuw i Aschan-Leygonie, 2005; Perego et al., 2019), han arribat les nocions de «resiliència» i «persistència» (per exemple, Redman, 2005), i alguns arqueòlegs han desenvolupat narracions que van més enllà de l'avaluació científica arquetípica de la interacció humana amb els paisatges i els seus sediments (per exemple, Jusseret, 2010). Aquí, la teoria de la resiliència no implica que els entorns mantinguin l'equilibri de manera autònoma, sinó que les societats que es relacionen amb aquests entorns desenvolupen estratègies per garantir la persistència i la productivitat d'un nínxol determinat. A la llum de la resiliència humana davant els reptes sociopolítics i ambientals i la inestabilitat, l'enfocament a microescala del col·lapse, el canvi social i els microentorns han de mostrar la variabilitat de la solució humana en l'adaptació als paisatges marginals.

Alguns autors (Horden i Purcell, 2000) creuen que, si bé certs nínxols mediterranis no sempre són productius de manera aïllada (en el sentit que generen amb facilitat excedents), un cop veiem els diferents nínxols com a nodes dins d'una xarxa de producció integrada, el tot és molt més gran que la suma de les parts. Tot i que aquests marcs més recents són útils, també hem de considerar com els diferents grups de diferents societats en el passat es van comprometre amb aquests paisatges.

La manca de respostes per part de les comunitats humanes probablement hauria donat lloc a una major marginalitat de la condició econòmica d'aquestes poblacions. D'altra banda, un entorn que sigui, d'alguna manera, marginal o inestable o on hi hagi alguna amenaça per als mitjans de vida de la població humana o els seus recursos econòmics podria generar una estratègia econòmica i social reductora del risc (Walsh, 2005, p. 289), com per exemple la pràctica de la transhumància. Estem convençuts que la interacció entre marginalitat i organització de la societat produeix dinàmiques i processos socioambientals peculiars a través del temps i l'espai que cal investigar, i que la marginalitat constitueix l'eina heurística per l'estudi del paisatge mediterrani (Vanni, Saccoccio i Cambi, 2021), qüestionant la conformació dels paisatges mediterranis culturals i ecològics, posant al centre les dinàmiques marginals i socioambientals a microescala (Mazzoleni et al., 2004). Tot i que sovint s'ha reconegut que el factor humà és un agent primari del canvi del paisatge durant l'Holocè (Astill i Grant, 1988; Walsh et al., 1995; Roberts, 1998; Lewis, 1999), s'ha tendit a dedicar menys atenció als processos naturals. Tanmateix, en la majoria dels casos, aquests processos s'han revelat determinants dels canvis socioculturals (Wilkinson, 1997; Hodell et al., 2001; de Menocal, 2001). No obstant això, nombrosos estudis han demostrat que els canvis són de doble naturalesa, reconeixent la interacció dual i recíproca entre els humans i l'entorn que habiten de manera sincrònica i diacrònica (Walsh, 1999; Christie et al., 2004; Ayala i French, 2005; Dunning et al., 1999; Fletcher i Dunn, 1999). Els enfocaments recents també han demostrat que les percepcions humanes són una força impulsora principal en la configuració dels paisatges del passat (Ingold, 1993; Darvill, 1997). El canvi del paisatge és un altre tema amb què han de tractar els arqueòlegs. Algunes activitats humanes, com les agrícoles o ramaderes intensives, les pedreres o les mines, poden implicar processos un canvi important de la vegetació, erosió o pèrdua de nutrients del sòl que són molt difícils, si no impossibles, de revertir (Thornes, 1987; Roberts, 1998). Aquestes «cicatrius» físiques permanents que queden al paisatge influeixen

tant en els usos futurs del sòl com en les percepcions del paisatge cultural (Cevasco, 2007; 2013). En aquest sentit, cada generació incorpora en la seva pròpia concepció l'ús que les generacions anteriors van fer del paisatge.

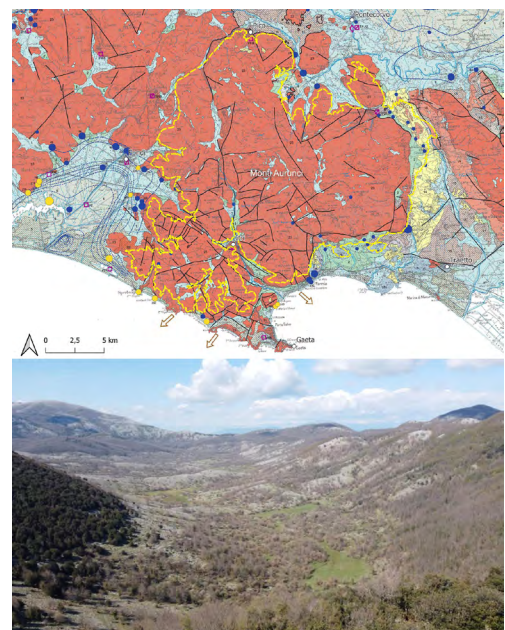
Epistemològicament, és crucial un enfocament de canvi de paisatge «acumulat» en un intent de relacionar les modificacions del paisatge físic amb els canvis en les estratègies de les persones, i viceversa, en la configuració dels paisatges culturals (Roymans et al., 2009). Es creu que els paisatges marginals són les àrees més valuoses per a l'aplicació d'aquest enfocament. Han conegut limitacions ecològiques, econòmiques i sociopolítiques (Young i Simmonds, 1999) que ajuden a destacar la caracterització de diferents dinàmiques socioculturals i l'ús d'aquests paisatges.

EL PAISATGE MEDIEVAL EN TRANSFORMACIÓ: MACRODINÀMICA, MARGINALITATS I ESPAIS HÍBRIDS

Les zones muntanyoses sovint s'han tipificat com a marginals (Chritie et al., 2004; Walsh, 2005; Varotto, 2020). Diversos factors ecològics, com ara la seva pronunciada inclinació, sòls de baixa qualitat o topografia limitada, han jugat un paper actiu en la creació d'aquesta caracterització. El subministrament d'aigua també pot ser una limitació important quan es tracta de serralades calcàries mediterrànies (Siart et al., 2010; Gazzetti et al., 2016). Els paisatges marginals de muntanya acullen múltiples usos i percepcions humanes (inclosos il·legals/legals, assentaments/mobilitat estables, productius/improductius) i, per tant, representen un escenari excel·lent per avaluar les diferents concepcions humanes del paisatge i el seu paper en la conformació d'aquestes zones. A més, els ambients de muntanya són molt sensibles a l'impacte humà (especialment els processos erosius), ja que els resultats són molt visibles (Butzer, 2005). Per tant, en aquestes zones és possible una anàlisi més exhaustiva dels mitjans pels quals els paisatges modificats influeixen en la creació de noves percepcions del paisatge (Ejarque i Orengo, 2009). La importància històrica del territori muntanyós de les Muntanyes Aurunci rau precisament en la

seva peculiaritat geològica i ecològica, que el converteix en un espai osmòtic marginal i híbrid, inserit en una densa xarxa de població i envoltat per una densa xarxa de corredors naturals utilitzats com a vies de pas per a les persones i animals (fig. 2). Aquest espai està delimitat per la vall del Liri a l'est, la plana de Minturno al sud, el mar i els aiguamolls a l'oest (Doorenbrosch i Field, 2019) —unes zones humides que s'han de concebre com a llocs de mobilitat i centralització de recursos particulars— i, òbviament, la *Via Appia*, que des de l'època romana constitueix la principal artèria de comunicació nord-sud (Quilici, 2011) i també un instrument de penetració i colonització de la zona (Stek, 2013; Stek i Pelgrom, 2014). Val la pena insistir en la característica de marginalitat atribuïda a la zona en qüestió, no només des del punt de vista geogràfic-muntanyós, sinó també des del punt de vista polític, social i econòmic que, de fet, fa que les Muntanyes Aurunci no siguin tan 'marginals'. I és que es tracta d'un lloc fronterer, d'una autèntica frontera entre diferents entitats polítiques i econòmiques que amb el

Figura 2. Fragment del mapa hidrogeològic de la regió del Laci (Capelli et al. 2012). Les calcàries de plataforma amb un potencial aquífer molt elevat, caracteritzades per moltes línies d'esquerdas, s'indiquen en taronja (n.23). Els punts blaus indiquen la posició i el cabal de les fonts que envolten les muntanyes. Sota un paisatge típic de les Muntanyes Aurunci.

temps han transformat, controlat, ocupat i gestionat els seus recursos (Martin, 1992; 2009, p. 746). Un lloc, doncs, no només per ser travessat o obviat, sinó que s'ha d'organitzar i modelar precisament en virtut de la seva naturalesa de col·lector entre aquells corredors ja esmentats i les estratègies poblacionals, que han donat tanta importància històrica a aquestes zones. I és precisament la densíssima xarxa de llocs de pas la que constitueix, a partir d'un estudi preliminar de les evidències arqueològiques registrades autòpticament o a partir d'imatges de satèl·lit, un lloc més complex i interessant d'ocupació antiga (fig. 3). A més, el caràcter d'espai híbrid fronterer (Fabietti, 2005; Quaini, 2005, pp. 189-190) fa de les Muntanyes Aurunci un context privilegiat per investigar determinades microdinàmiques històriques, polítiques i econòmiques que han tingut lloc en diferents èpoques, però amb certa continuïtat; així com per investigar importants conflictes i interessos entre les entitats territorials i transterritorials, com ara grups ètnics de l'antiga Itàlia (Pagliara 2017; Smith 2017, p. 453; Di Fazio, 2020, p. 167; Di Fazio, 2022, p. 33). Des d'aquest punt de vista, el *Monti Aurunci Project* pretén integrar la història de les transformacions ecològiques i geològiques del paisatge a llarg termini, dins del panorama arqueològic investigat, reflectint aquest últim la complexa interacció entre estratègies humanes a llarg termini i condicions ambientals específiques. Alhora, també pretén donar una nova llum a qüestions històriques més àmplies, que anirem esmentant amb relació als jaciments objecte d'aquesta investigació. Amb aquesta finalitat, l'enfocament vol ser global i complex sense deixar de banda cap perspectiva disciplinària ni privilegiar una sèrie documental sobre una altra o un període cronològic per sobre d'un altre.

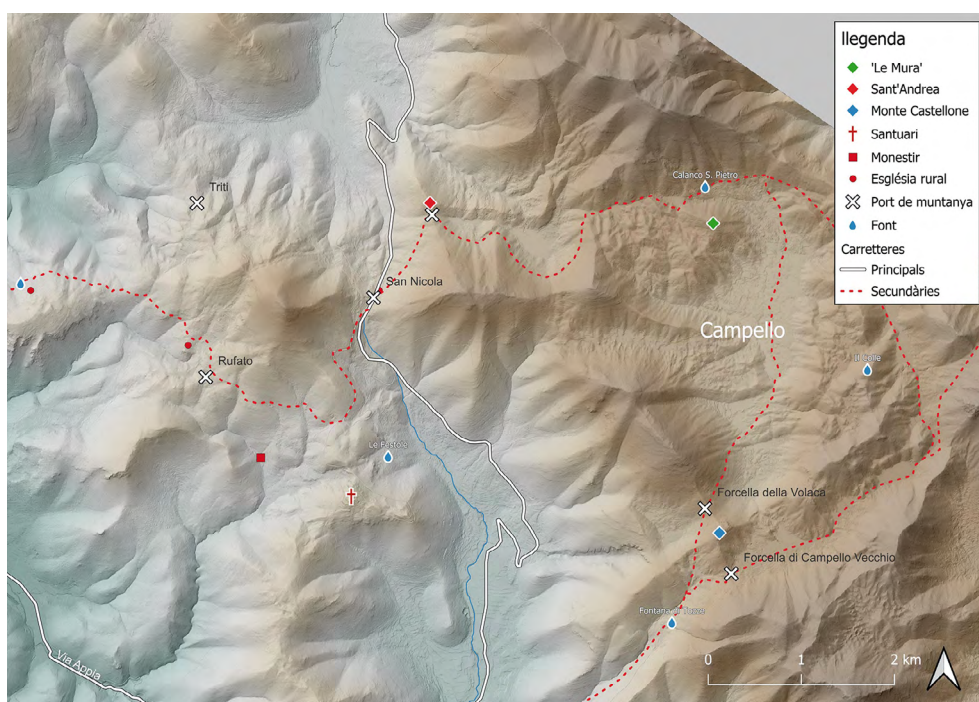

Figura 3. Passos de muntanya i principals vies de travessa de la regió occidental de Monti Aurunci en comparació amb els jaciments coneguts de la regió de Campello.

De fet, el projecte inclou jaciments de diferent naturalesa i cronologia com el preromà de Pianara (fig. 4), investigat en col·laboració amb la Universitat de Pavia, format per una gran muralla de la ciutat, o el santuari romà de San Cristoforo (Ferrante, Lacam i Quadrino, 2016; De Spagnolis, 2019) del qual actualment disposem de la primera documentació digital detallada (fig. 5). Malgrat això, la major part dels assentaments que hem començat a investigar està format per una

sèrie de jaciments medievals que constitueixen una xarxa de població molt densa. La investigació sobre les Muntanyes Aurunci es va iniciar amb una primera prospecció a la Piana del Campo, formada arran dels fenòmens d'erosió de les carenes calcàries (Goldschneider et al., 2008). L'objectiu era comprovar el tipus d'anomalies visibles a través de les imatges LiDAR disponibles de la zona. Aquestes prospeccions van permetre identificar i documentar una sèrie d'estructures pertanyents a un complex sistema de poblament repartit per tota la plana i per les carenes. Concretament, aquestes estructures estaven representades per cases circulars, semicirculars i el·líptiques, de les quals va quedar el sòcol de pedra calcària seca i la coberta de les quals devia ser majoritàriament d'elements peribles. En la majoria dels casos, aquestes barraques o cabanes tenien una divisió interna més o menys complexa i anaven acompanyades d'altres estructures molt probablement dedicades al tancament d'animals (fig. 6). La prospecció també va permetre identificar un sistema de regimentarraigua estès i extremadament complex, format per canalitzacions i punts de recollida, representat per pous de cisterna construïts en sec (fig. 7). Aquest conjunt d'infraestructures hídriques aprofita al màxim el sistema de recàrrega i descàrrega d'aigua garantit per les formacions càrstiques i alimentat per les precipitacions estacionals (Sappa et al., 2019; Iacurto et al., 2021).

El material recollit, esporàdic i no en contextos tancats, sembla indicar una ocupació primària de la plana entre els segles XII i XIV, amb reocupació en l'edat moderna i contemporània. Aquests fenòmens d'ocupació encara són visibles en determinades barraques gràcies a la coberta de teula. A partir d'aquest primer recull d'informació, la hipòtesi va ser l'existència d'un poble la continuïtat de la vida del qual no és clar si s'ha d'atribuir a formes estables d'ocupació o a microdinàmiques d'ús estacional de l'assentament compaginat amb pràctiques de transhumància o agrosilvopastorals (Florenzano, 2019; Vanni, 2021a), històricament esteses a la zona. Tanmateix, la tipologia de barraques circulars amb coberta cònica recorda amb força els anomenats tipus Apenins, també molt estesos a altres zones humides de la península Itàlica, on aquest tipus de conreu mòbil es practica massivament des del segle XII. Aquesta importància estratègica sembla confirmada per una continuïtat d'ocupació que sembla remuntar-se a l'època romana i preromana, tal com demostren una sèrie de materials trobats que indiquen una ocupació estable d'aquesta vall ja des de l'antiguitat. Sigui quina sigui l'estructura econòmica subjacent al naixement d'aquest assentament, la seva ubicació és certament estratègica, situada al llarg d'una de les vies internes de penetració entre la vall de Liri, Formia i la plana de Fondi, i amb tota probabilitat relacionada amb el nucli principal de Campello, amb un castell situat en un turó que controla la Piana del Campo (Saccoccio, 2022; 2024). Amb la voluntat, doncs, d'aclarir amb més precisió el naixement i l'organització d'aquesta sèrie d'assentaments medievals que controlen els ports de muntanya de les Muntanyes Aurunci, així com la microdinàmica de població de les valls, la nostra atenció s'ha orientat vers el turó

Figura 4. Les muralles de l'assentament preromà de Pianara a Fondi (foto E. Vanni).

Figura 5. Foto dron del santuari romà de S. Cristoforo a Itri (foto E. Vanni).

Figura 6. Una de les barraques de pedra de la Piana del Campo de forma el·lipsoidal allargada (foto E. Vanni).

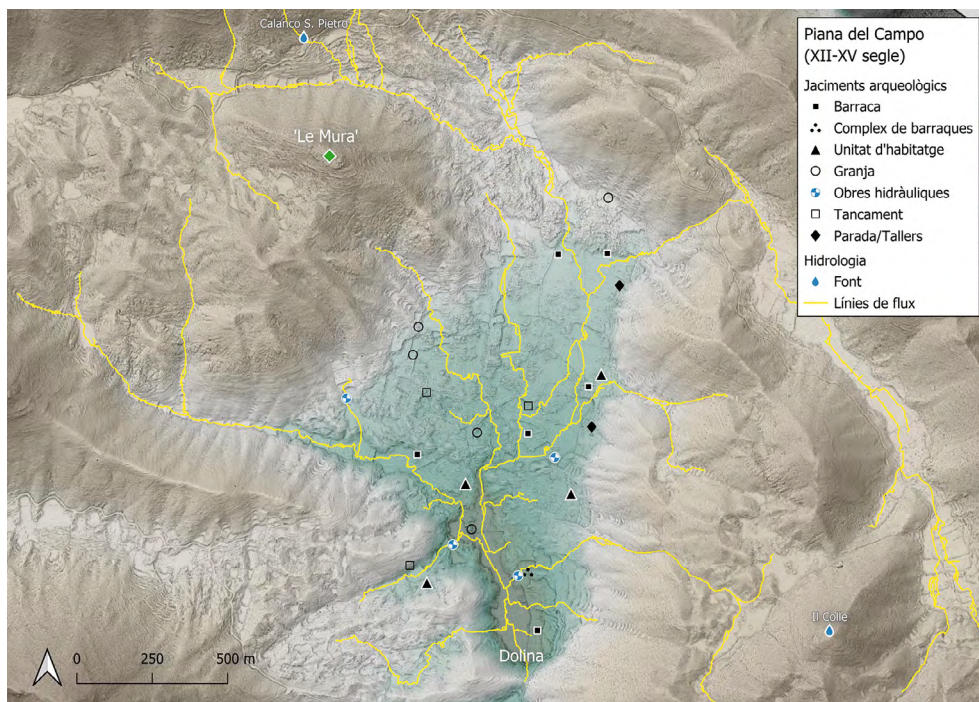

Figura 7. La Piana del Campo i els jaciments arqueològics medievals investigats l'any 2021. Les direccions de sortida de la conca endorreica són de color groc.

de Sant'Andrea, al vessant occidental del mateix conjunt muntanyós de Campello, posicionat per controlar l'important coll de San Nicola pel qual passava el corredor que unia les antigues Fregellae amb la *Via Appia* a prop de l'actual ciutat d'Itri. Aquest jaciment, totalment desconegut en la literatura arqueològica, va ser objecte d'una detallada excavació estratigràfica (fig. 8). El recinte consta d'una muralla de la ciutat ben conservada al centre de la qual hi ha una petita església d'una sola nau. La part més remarcable de les troballes es va trobar en les capes de drenatge i anivellament de l'edat medieval vinculades a activitats constructives diverses i reiterades, així com, potser, a l'espoli de les muralles circumdants. Encara que sigui en deposició secundària, hi ha una coherència bàsica de les troballes acumulades que ens permet entreveure els temps precisos d'organització de l'obra i l'aportació de materials d'altres zones. Els materials consisteixen en ceràmiques de taula i rebost, gerres amb vores de trèvol i peus d'anella, àmfores amb nanses en forma de cintes i fons possiblement convexos, i ceràmica cuita amb foc. Les formes més representades són les olles globulars de fons pla i vora revertida sobre les quals es col·loquen unes nanses lleugerament superposades, numèricament superiors a les olles amb una vora vertical. També està molt ben documentada la tapa-cubeta, que la literatura associa a una mena de forn portàtil, útil en el context de pràctiques agropastorals i utilitzat per cuinar productes fariners. En tot cas, els artefactes ceràmics semblarien revelar una activitat versemblant al jaciment almenys entre els segles IX i XII, període en què, sens dubte, podem parlar d'ocupació estable, encara que les restes de cases siguin escasses. Aquesta cronologia provisional sembla conformar-se amb l'absència gairebé total de majòliques arcaïques, que també es documenta en contextos geogràficament propers.

Per tant, en l'estat actual dels coneixements, es considera plausible una forta contracció de la vila durant el segle XII. Finalment, cal fer una menció especial a les troballes numismàtiques, que resulten ser quantitativament significatives. Ja a les capes més superficials s'han trobat diverses monedes de

Figura 8. Plànol fotogràfic de l'església d'una sola nau de Sant'Andrea (Campodimele).

la segona meitat del segle x - principis del segle xi. En detall, són 4 octolini, 2 follis de Marí II i un follis de Joan IV. Pel que fa als bataners, sembla que Marí II, cònsol *et dux de Gaeta* (978-984), va ser el primer que va encunyar diners a la Casa de la Moneda Gaetana, emetent diferents tipus de *follis*: els exemplars trobats corresponen a la variant que porta una M a l'anvers, al camp, amb la llegenda *con(sul) et dux* al seu voltant, i al revers el bust de sant Erasme amb una creu al pit. Per tant, aquestes troballes monetàries semblen estar associades a abundants ceràmiques datades aproximadament entre els segles ix i xii. En conjunt, les troballes permeten reconèixer un lloc certament actiu durant els períodes de formació i afirmació territorial del ducat de Gaeta (Delogu, 1988; Marazzi, 1991; Martin 2012), i del qual l'església constitueix físicament el límit físic de la diòcesi, almenys a partir del segle xii, com sembla que testimonia la documentació escrita (Pesiri, 2005; CDC II, 282, a. 1107).

Una de les claus fonamentals per entendre el jaciment de Sant'Andrea és el seu valor estratègic, derivat de la relació geogràfica amb els principals colls i rutes que travessen els Monti Aurunci. Un valor «intrínsec» i cronològicament «transversal» perquè no està vinculat a la presència d'una comunitat. De fet, el jaciment es troba sota el control del coll de San Nicola, punt de pas obligat per a tots els moviments que conduïen des de la vall de Liri cap a la Piana di Fondi i Gaeta. Això sembla confirmat pel paper del lloc durant el conflicte mundial, com a part de les operacions del Corps Expeditionnaire Français per a l'avenç de la línia Hitleriana. Tenim notícies d'enfrontaments molt ferotges entre Campello i Valle Piana, als quals va seguir un reposicionament alemany entre Monte Le Pezze i el coll de San Nicola. És molt probable que Sant'Andrea caigués també entre les posicions alemanyes, implicades en els enfrontaments fins a la presa definitiva de Campodimele i l'arribada de reforços aliats, com confirma el descobriment de nombroses bales.

El jaciment de Castellone també sembla ser natural, format al seu torn per una muralla clarament visible, tant a partir d'imatges LiDar com autòptic i l'horitzó cronològic de la qual sembla coincidir amb el de Sant'Andrea, tal com demostra el material trobat en superfície (fig. 9). En aquest cas, la posició estratègica que controla les vies de comunicació també sembla ser la base del seu naixement i de la seva supervivència.

Tots aquests jaciments semblen estar en estreta connexió entre ells, tal com demostra l'anàlisi de la intervisibilitat mútua, és a dir, són part d'una estratègia global destinada a establir una zona densament poblada dins de les Muntanyes Aurunci. L'única excepció sembla estar representada per l'assentament de «Le Mura» (literalment «les muralles») di Campello, un autèntic castell que va ser freqüentat durant molt de temps fins a almenys al segle xv (fig. 10; Crova, 2011, p. 27; 2018, p. 70).

Figura 9. Foto de les muralles del Castell de Campello (foto E. Vanni).

Figura 10. Visualització LiDAR de Monte Castellone. Es destaquen, a dalt, les rutes, els ports de muntanya i les valls circumdants controlades pel recinte fortificat. A baix, foto del recinte exterior del costat sud (foto E. Vanni).

EMMARCANT UNA HISTÒRIA PECULIAR ENTRE PARADIGMES HISTORIOGRÀFICS

En l'estat actual de la recerca, el paisatge medieval de les Muntanyes Aurunci encaixa en la problemàtica històrica sobre les dinàmiques de conflicte i apropiació territorial entre diferents actors polítics i socials per a l'organització d'un sistema de control unitari d'aquesta zona (Lanconelli, Romagnoli 2018), situat entre els interessos del Papat i dels organismes eclesiàstics, com les abadies de Montecassino i de San Vincenzo al Volturno (Del Ferro, 2020, pp. 70-72), l'Imperi carolingi i germànic, els objectius de les aristocràcies militars bizantines i territorials (Guillou, 1977, p. 60 Tabacco, 1979; 2000; Violante, 1991), la presència dels Longobards (Marazzi, 2016; Indelli, 2017) i les aspiracions del ducat de Gaeta, en plena formació (Marazzi 1998a, pp. 35-36; Saccoccio, Zocco, 2024). A més, l'extraordinari descobriment d'una quantitat considerable d'octolini, inusual per a una fortificació en aquest context geogràfic (Rovelli 2010, p. 165), podria fins i tot suggerir una intervenció directa d'una autoritat central i no exclou la presència de propietats públiques a la zona (Houben, 1989, p. 56; Galdi, 2017, p. 12). Així com,

per descomptat, afegir una nova peça al fenomen de l'assentament del sud de Laci i sobretot amb especial referència al fenomen de l'encastellament (Toubert, 1993; Toubert, 1995, pp. 23-43) i comprovar l'estabilitat —o les variacions— del model teòric (Augenti, 2018).

Per exemple, no podem excloure que la presència d'un espai híbrid, a la trobada de formes econòmiques, polítiques i poblacionals molt diferents, no hagi produït també tantes solucions híbrides per a l'ocupació i el control de les muntanyes i dels paisatges productius peculiars. La mostra d'estratègies socioambientals a llarg termini pot constituir una sèrie de possibles pràctiques per fer front als canvis climàtics actuals i a les crisis socioeconòmiques modernes que tenen lloc en aquests entorns marginals (Lentini et al. 2021). Finalment, les transformacions del paisatge provocades per qualsevol autoritat pública en l'apropiació de grans porcions de territori amb finalitats fiscals i productives (Loré, Bühner-Thierry i Le Jan, 2017; Bougard i Loré, 2021), ben acreditada per alguns contextos tant a Itàlia (Bianchi, 2022, pp. 233-239) com a altres llocs d'Europa (Schroeder, 2023, pp. 321-322), estan totalment per avaluar per aquest territori, juntament amb la microdinàmica de les pràctiques local.

La densa xarxa de jaciments i assentaments que sembla caracteritzar el sector geològic de les Muntanyes Aurunci occidentals deu la seva llarga presència a la innegable posició de control sobre les rutes obligatòries, que des de l'interior, principalment des de la vall de Liri, conduïen a la plana de Fondi, a Formia, a Gaeta i a Minturno, i que caracteritzen l'economia pastoral de la zona, lligada a economies de mobilitat per les quals es mouen homes, productes i animals (per exemple, Moreno et al., 2019). Això també planteja noves perspectives de recerca respecte a la revaloració d'aquests paisatges considerats, erròniament, marginals, caracteritzats per forts pendents, importants fenòmens càrstics i erosius, escassetat de recursos hídrics i punts de pas estrets i inaccessibles, però plens de continus moviments i de cabals múltiples, la regimentació dels quals també degué sobretot constituir un recurs econòmic pels qui aconseguiren garantir el seu monopoli.

BIBLIOGRAFIA

- Arthur, P. (1991). Romans in Northern Campania: Settlement and Land-Use Around the Massico and the Garigliano Basin. British School at Rome.
- Astill, G. i Grant, A. (1988). The Countryside of Medieval England. Blackwell.
- Attema, P., Bintliff, J., Van Leusen, M., Bes, F., De Haas, T., et al. (2020). A guide to good practice in Mediterranean surface survey project, *Journal of Greek Archaeology*, 5, pp. 1-62.
- Augenti, A. (2018). Castelli, incastellamento e archeologia. Dins A. Augenti, P. Galetti (a cura di), *L'incastellamento: storia e archeologia. A 40 anni da Les Structures di Pierre Toubert*. Fondazione Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, pp. 17-35.
- Ayala, G. F. i French, C. (2005). Erosion modelling of Past Land-use practices in the Fiume di Sotto di Troina River valley, North-Central Sicily, *Geoarchaeology*, 20(2), pp. 149-67.

- Bianchi, G. (2022). Archeologia dei beni pubblici. Alle origini della crescita economica in una regione mediterranea (IX-XI). All'Insegna del Giglio.
- Bougard, F. i Loré, V. (2019). Biens publics, biens du roi. Les bases économiques des pouvoirs royaux dans le haut Moyen Âge. Brepols.
- Braudel, F. (1949). La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Armand Colin.
- Butzer, K. W. (1984). *Archaeology as Human Ecology. Method and Theory for a Contextual Approach*. Cambridge University Press.
- Butzer, K. W. (2005). Environmental history in the Mediterranean world: cross-disciplinary investigation of cause-and-effect for degradation and soil erosion, *Journal of Archaeological Science*, 32(12), pp. 1773-1800.
- CDC II = AA. VV. (1969). *Tabularium Casinense: Codex Diplomaticus Cajetanus*, (2). Tipografia Editrice M. Pisani.
- Cevasco, R. (2007). Memoria verde. Diabasis.
- Cevasco, R. (2013). Sulla « rugosità » del paesaggio, *Entre espace et paysage*, 1-2, pp. 323-344.
- Christie, N., Beavitt, P., Gisbert Santoja, J. A., Seguí, J. i Gil Senín, M. V. (2004). Ethnography and Archaeology in Upland Mediterranean Spain. Manolo's World: Peopling the Recent Past in the Serra del Almirant. Leicester Archaeology Monographs, 12.
- Crova, C. (2011). Sistemi insediativi nell'Italia centro-meridionale (IX-XIV secolo), *Castellum*, 52, pp. 17-40.
- Crova, C. (2018). Sistemi insediativi nel *Latium Adiectum*: caratteri costruttivi dell'urbanistica medievale. Dins D. De Meo (a cura di), *Formia e il suo territorio: storia e archeologia*. Atti del convegno (Formia, 4 e 10 novembre 2017). Armando Caramanica, pp. 63-82.
- Darvill, T. (1997). Neolithic landscapes: Identity and definition. Dins P. Topping (ed.), *Neolithic landscapes*. Oxford, Oxbow Books Monographs, 86, pp. 1-14.
- De Haas, T. C. A. (2011). Fields, farms and colonists: intensive field survey and early Roman colonisation in the Pontine region, central Italy. Groningen University Library.
- De Menocal, P. (2001). Cultural responses to Climatic Change during the Late Holocene, *Science*, 292, pp. 667-673.
- De Spagnolis, M. (2019). Itri – Il santuario romano in località S. Cristoforo. Ali Ribelli.
- Del Ferro, S. (2020). La formazione del confine meridionale del Ducato Romano. Dinamiche di popolamento nel Lazio meridionale tra Tardo antico e Medioevo. Universitalia.
- Delogu, P. (1988). Il Ducato di Gaeta dal IX all'XI secolo. Istituzioni e società. Dins G. Galasso, R. Romeo (a cura di), *Storia del Mezzogiorno*, (2), (1). Editalia, pp. 191-236.
- Di Fazio, M. (2020). I Volsci: un popolo «liquido» nel Lazio antico. Quasar.

- Di Fazio, M. (2022). Call me Sostratos. «Empori» e «Santuari emporici» tra economia e religione nell'Italia antica, *Scienze dell'Antichità*, (28)2, pp. 357-376.
- Doorenbrosch, M. i Field, M. H. (2019). A Bronze Age palaeoenvironmental reconstruction from the Fondi basin, southern Lazio, central Italy, *Quaternary International* (499), pp. 221-230.
- Dunning, N., Scarborough, V., Valdez, F., Luzzadder-Beach, S., Beach, T. i Jones, J. G. (1999). Temple mountains, sacred lakes, and fertile fields: ancient Maya landscapes in northwestern Belize, *Antiquity*, 73, pp. 650-660.
- Eco, U. (1985). L'abduzione in Uqbar. Dins U. Eco. *Sugli specchi e altri saggi*. Bompiani, pp. 161-172.
- Ejarque, A. i Orengo, H. A., (2009). Legacies of change: The shaping of cultural landscapes in a marginal mediterranean mountain range, the Garraf Massif, north-eastern Spain, *Oxford Journal of Archaeology*, 28(4), pp. 425-440.
- Fabietti, U. (2005). La costruzione dei confini in Antropologia. Pratiche e rappresentazioni. Dins S. Salvatici (ed.), *Confini, costruzioni, attraversamenti, rappresentazioni*. Rubbettino, pp. 177-186.
- Ferrante, C., Lacam, J. C. i Quadrino, D. (2016). *Fana, templa, delubra. Corpus dei luoghi di culto dell'Italia antica. Regio I: Fondi, Formia, Minturno*. Quasar.
- Ferrari K. (2016). *Ad ostium Liris fluvii: storia del paesaggio costiero alla foce del Garigliano*. Bononia University Press.
- Fletcher, M. i Dunn, C. (1999). The evolution and changing perceptions of a moorland landscape. Dins P. Pattison, D. Field, S. Ainsworth (eds.), *Patterns of the past. Essays in landscape archaeology for Christopher Taylor* (Oxford), pp. 129-34.
- Florenzano, A. (2019). The History of Pastoral Activities in S Italy Inferred From Palynology: A Long-Term Perspective to Support Biodiversity Awareness, *Sustainability*, 11, p. 404. DOI:10.3390/su11020404
- Galdi A. (2017). Alle origini dell'Aureum Saeculum desideriano: Montecassino tra i secoli x-xi, *Mélanges de l'École Française de Rome - Moyen Âge*, pp. 129-1222.
- Gazzetti, C., Loy A., Rossi, S. i Sarandrea, P. (2016). Atlante delle sorgenti della provincia di Latina, Gangemi Editore.
- Goldschneider, N., Meiman, J., Pronk, M. i Smart, C. (2008). Tracer tests in karst hydrogeology and speleology, *International Journal of Speleology*, 37(1), pp. 27-40.
- Grove, A. T. i Rackham, O. (2001). *The Nature of Mediterranean Europe: An Ecological History*. Yale University Press.
- Guillou A. (1977). *Longobardi, Bizantini e Normanni: nell'Italia meridionale: continuità o frattura?* Dins C. D. Fonseca (ed.), *Il passaggio dal dominio bizantino allo Stato normanno nell'Italia meridionale. Atti del secondo Convegno internazionale di studio sulla Civiltà rupestre medievale nel Mezzogiorno d'Italia (Taranto – Mottola, 31-10/4-11-1973)*. Amministrazione Provinciale di Taranto, pp. 23-61.
- Harris W. V. (2005). *Rethinking the Mediterranean*. Oxford University Press.

- Hayes, J. W. i Martini, I. P. (1994). *Archaeological Survey in the Lower Liri Valley, Central Italy*. BAR Publishing.
- Hodell, D. A., Brenner, M., Curtis, J. A. i Guilderson, T. (2001). Solar forcing of drought frequency in the Maya lowlands, *Science*, 292, pp. 1367-1370.
- Holbraad, M. i Pedersen, M. A. (2017). *The Ontological Turn: An Anthropological Exposition* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Horden, P. i Purcell, N. (2000). *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*. Wiley.
- Houben, H. (1989). Gli imperatori tedeschi e il Ducato di Gaeta. Dins H. Houben, *Tra Roma e Palermo. Aspetti e momenti del Mezzogiorno medievale*. Congedo, pp. 55-65
- Iacurto, S., Grelle, G., De Filippi, F. M. i Sappa, G. (2021). Karst Spring Recharge Areas and Discharge Relationship by Oxygen-18 and Deuterium Isotopes Analyses: A Case Study in Southern Latium Region, Italy, *Applied Science*, 10, 1882. DOI: <https://doi.org/10.3390/app10051882>
- Indelli, T. (2017). I gastaldati longobardi nel Lazio meridionale. Dins F. Marazzi (a cura di), Felix Terra. *Capua e la Terra di Lavoro in età Longobarda*. Atti del convegno. Volturina edizioni (Studi Vulturini, 9), pp. 93-104.
- Ingold, T. (1993). The temporality of the landscape, *World Archaeology*, 25(2), pp. 152-174.
- Jusseret, S. (2010). Socializing geoarchaeology: Insights from Bourdieu's theory of practice applied to Neolithic and Bronze Age Crete, *Geoarchaeology*, 25(6), pp. 675-708.
- Kristiansen, K. (2017). The Nature of Archaeological Knowledge and Its Ontological Turns, *Norwegian Archaeological Review*, 50(2), pp. 120-123. DOI: 10.1080/00293652.2017.1372802
- Lanconelli, A. i Romagnoli, G. (2018). L'incastellamento nel Lazio. Dins A. Augenti, P. Galetti (a cura di), *L'incastellamento: storia e archeologia. A 40 anni da Les Structures di Pierre Toubert*. Fondazione Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, pp. 379-390.
- Launaro, A. (2011). *Peasants and Slaves: the rural population of Roman Italy (200 BC to 100 AD)*. Cambridge University Press.
- Lentini, A., De Caterini, G., Cima, E., Manni, R. i Della Ventura, G. (2021). Resilience to climate change: adaptation strategies for the water supply system of Formia and Gaeta (Province of Latina, Central Italy), *Acque Sotterranee – Italian Journal of Groundwater*, 10(4), pp. 35-46.
- Leveau, P., Trément, F., Walsh, K. i Barker, G. (1999). *Environmental Reconstruction in Mediterranean Landscape Archaeology*. Oxbow Books Books.
- Lewis, C. (1999). Braydon: a study of settlement in a parish-edge forest. Dins P. Pattison, D. Field, S. Ainsworth (eds.), *Patterns of the past. Essays in landscape archaeology for Christopher Taylor*. Oxbow Books, pp. 129-134.
- Loré, V., Bühner-Thierry, G. i Le Jan, R. (2017). Acquérir, prélever, contrôler: les ressources en compétition (400-1100). Brepols.

- Malkin, I. (2004). *Mediterranean Paradigms and Classical Antiquity*. Routledge.
- Marazzi F. (1998a). Proprietà pontificie lungo il litorale tirrenico laziale (secoli VIII-X). Dins M. G. Lauro (a cura di), *Castelporziano III. Campagne di scavo e restauro 1987-1991*. Viella, pp. 33-37.
- Marazzi F. (1998b). I «patrimonia Sanctae Romanae Ecclesiae» nel Lazio (secoli IV-X). Struttura amministrativa e prassi regionali, Roma.
- Marazzi, F. (1991). Il conflitto fra Leone III Isaurico e il papato fra il 725 e il 733, e il 'definitivo' inizio del medioevo a Roma: un'ipotesi di discussione, *Papers of the British School at Rome*, 59, pp. 231-257.
- Marazzi, F. (2007). Ita ut facta videatur Neapolis Panormus vel Africa. Geopolitica della presenza islamica nei domini di Napoli, Gaeta, Salerno e Benevento nel IX secolo, *Schede Medievali*, 45, pp. 159-192.
- Marazzi, F. (2016). Pandolfo IV principe di Capua (1016-1049) ovvero l'ultima avventura politica dei Longobardi, *Rassegna Storica Salernitana*, 33, 1, 65, pp. 15-45.
- Martin, J. -M. (1992). Les problèmes de la frontière en Italie méridionale (VIe-XIIe siècles) : l'approche historique. Dins J. -M. Martin (a cura di), *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*. Acte du colloque d'Erice (18-25 septembre 1988). École Française de Rome (Collection de la Casa de Velázquez, 38), pp. 259-276.
- Martin, J. -M. (2009). L'Italie méridionale. *A Città e campagna nei secoli altomedievali*, (2), Atti delle LVI Settimane di studio (Spoleto, 27 marzo-1 aprile 2008). Fondazione Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, pp. 733-774.
- Martin, J. -M. (2012). Les aristocraties des duchés tyrrhéniens (Xe-XIIIe siècle) : parcours variés de Byzance à l'Occident. A *Héritage byzantin en Italie (VIIIe-XIIIe siècle) II: les cadres juridiques et sociaux et les institutions publiques*. École Française de Rome (Collection de l'École Française de Rome, 461), pp. 585-604.
- Mazzoleni, S., Di Pasquale, G., Mulligan, M., Di Martino, P. i Rego, F. (2004). *Recent Dynamics of the Mediterranean Vegetation and Landscape*. Wiley.
- Mondini M, Muñoz S., Wickler S. (eds.) (2004). *Colonisation, Migration, and Marginal Areas: A Zooarchaeological Approach*, Oxford.
- Moreno, D., Cevasco, R., Pescini, V. i Gabellieri, N. (2019). The Archeology of Woodland Ecology: Reconstructing Past Woodmanship Practices of Wooded Pasture Systems in Italy. Dins F. Allende Álvarez, G. Gomez-Mediavilla, N. López-Estébanez (eds.), *Silvicultures: Management and Conservation*. IntechOpen.
- Pagliara, A. (2017). Ausoni e Aurunci nell'Eneide, *Mélanges de l'École Française de Rome - Antiquité* (129)1, pp. 85-100.
- Perego, E., Scopacasa R. i Amicone S. (2019). *Collapse or Survival: Micro-dynamics of crisis and endurance in the ancient central Mediterranean*. Oxbow Books.
- Pesiri, G. (2005). Per una definizione dei confini del ducato di Gaeta secondo il *preceptum* di Papa Giovanni VIII, *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo*, 107, pp. 169-191.
- Pollastri, S. (a cura di) (2006). *Inventarium Honorati Gaetani: l'inventario dei beni di Onorato II Gaetani d'Aragona (1491-1493)*. L'Erma di Bretschneider.

- Quaini, M. (2005). Ri/tracciare le geografie dei confini. Dins S. Salvatici (a cura di), *Confini, costruzioni, attraversamenti, rappresentazioni*. Rubbettino, pp. 187-198.
- Quilici, L. (2011). Il parco della via Appia nella valle di S. Andrea tra Fondi e Itri. Dins L. Quilici e S. Quilici Gigli (eds.), *Atlante tematico di topografia antica*, (22). Roma, pp. 81-102.
- Redman, C. L. (2005). Resilience theory in archaeology, *American Anthropologist*, 107(1), pp. 70-77.
- Roberts, N. (1998). *The Holocene. An environmental history* (2nd ed.). Wiley.
- Rovelli, A. (2010). Nuove zecche e circolazione monetaria tra X e XIII secolo: l'esempio del Lazio e della Toscana, *Archeologia Medievale* (37), pp. 163-170.
- Roymans, N., Gerritsen, F., Heijden, C., Van Der Bosma, K. i Kolen, J. (2009). Landscape Biography as a Research Strategy: The Case of South Netherlands Project, *Landscape Research*, 34(3), pp. 337-359.
- Saccoccio, F. (2022). Campello nei Monti Aurunci (Itri, LT): osservazioni preliminari sui sistemi di gestione delle acque nella Piana del Campo. Dins T. Baronti, F. Gizzani Marcia, R. Marcheschi, L. Marchisio, A. Monticolo, S. Rojo Munoz, F. Saccoccio, F. Sala, J. Tasselli, S. Vagnuzzi (a cura di), *AMNIS. L'acqua dalla materialità alla parola*, Atti del Convegno Internazionale di Studi (Università di Pisa, 1-3 dicembre 2021). All'All'Insegna del Giglio, pp. 67-77.
- Saccoccio, F. (2024). Monti Aurunci: paesaggi della montagna mediterranea 'di mezzo' nel lungo periodo, Tesi di Dottorato, Ciclo XXXVI. Università di Pisa.
- Saccoccio, F. i Zocco, S. (2024). Gaeta preducale delle aristocrazie invisibili, *Stratigrafie del Paesaggio*, 6, pp. 85-99.
- Sappa, G., De Filippi, F. M., Iacurto, S. i Grelle, G. (2019). Evaluation of minimum karst spring discharge using a simple rainfall-input model: The case study of Capodacqua di Spigno Spring (Central Italy), *Water*, 11(807), pp. 1-13.
- Schroeder, N. (2023). Fiscal Estates and Economy between Aachen and the river Meuse, 9th-11th centuries. AL. Tabarrini, T. Lazzari (a cura di), *Dinamiche economiche e fisco regio: strategie gestionali e circuiti redistributivi fra IX e XIII secolo*, *Reti Medievali Rivista*, 24(1), pp. 311-327. DOI: 10.6093/1593-2214/10106.
- Siart, C., Hecht, S., Holzhauser, I., Altherr, R., Meyer, H. P., Schukraft, G. i Panagiotopoulos, D. (2010). Karst depressions as archaeological activities: the paleoenvironmental reconstruction of Zominthos (Central Crete), based on geophysical prospection, sedimentological investigations and GIS, *Quaternary International*, 216(1-2), pp. 75-92.
- Smith, C. J. (2017) The Aurunci and Sidicini. Dins *People of Ancient Italy*, pp. 445-460.
- Stek, T. (2013). Question of cult and continuity in late Republican Roman Italy: «Italic» of «Roman» sanctuaries and the so-called pagus-vicus system. Dins M. Jehne, B. Linke, J. Rüpke (eds.), *Religiose Vielfalt Und Soziale Integration: Die Bedeutung Der Religion Fur Die Kulturelle Identitat Und Die Politische Stabilitat Im Republikanischen Italien*. Brill, pp. 137-162.
- Stek, T. i Pelgrom, J. (2014). *Roman Republican Colonization. New perspectives from archaeology and ancient history*. Scienze e Lettere.

- Tabacco, G. (1979). *Egemonie sociali e strutture del potere nel Medioevo italiano*, Torino.
- Tabacco, G. (1991). Impero e Papato in una competizione di interessi regionali. Dins *Il Lazio meridionale tra papato e impero al tempo di Enrico VI*, Atti del Convegno internazionale (Fiuggi-Guarcino-Montecassino, 7-10 giugno 1986). Ministeri Beni ed Attività Culturali, pp. 11-29.
- Tabacco, G. (2000). *Dai re ai signori. Forme di trasmissione del potere nel Medioevo*. Bollati Boringhieri.
- Tilley, C. (1994). *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Berg Publisher.
- Thornes, J. B. (1987). The Palaeo-ecology of erosion. Dins J. Wagstaff (ed.), *Landscape and culture. Geographical and archaeological perspective*. Blackwell, pp. 37-55.
- Toubert, P. (1973). *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IX siècle à la fin du XII siècle*. École Française de Rome.
- Toubert, P. (1995). *Dalla terra ai castelli. Paesaggio, agricoltura e poteri nell'Italia medievale*. Einaudi.
- Van der Leeuw, S. E., Aschan-Leygonie, C. (2005). A Long-Term Perspective on Resilience in Socio-Natural Systems. Dins H. Liljenstr, U. Svedin (eds.). *Micro, Meso, Macro: Addressing Complex Systems Couplings*. World Scientific, pp. 227-264.
- Van Leusen, M., Pizziolo, G. i Sarti, L. (2007). Hidden Landscapes of Mediterranean Europe. Cultural and methodological biases in pre- and protohistoric landscape studies. Proceedings of the international meeting, Siena, Italy, May 25-27. BAR Publishing.
- Vanni, E. (2021a). *Economie senza gloria. Sistemi agro-silvo-pastorali nell'Etruria settentrionale costiera in una prospettiva di lunga durata*. Edipuglia.
- Vanni, E. (2021b). Landscape in Theory. The unexpected virtue of archaeological approach, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada*, pp. 11-26.
- Vanni, E. i Cristoferi, D. (2018). The role of marginal landscapes in understanding transhumance in southern Tuscany (twelfth–twentieth centuries ad). A reverse perspective integrating ethnoarchaeological and historical approaches. Dins E. Costello, E. Svensson (eds.), *Historical Archaeologies of Transhumance across Europe*. Routledge, pp. 197-218.
- Vanni, E. i Saccoccio, F., c. s., Marginality on the stage: the Monti Aurunci Project (MAP), *Rassegna di Archeologia*, (32). All'Insegna del Giglio.
- Vanni, E., Saccoccio, F. i Cambi, F. (2021). Il Paesaggio come strumento interpretativo. Nuove proposte per vecchi paesaggi, *Stratigrafie del Paesaggio*, 1, pp. 2-15.
- Vanni, E., Saccoccio, F. i Zocco, S. (2023). Monti Aurunci Project: il sito altomedievale di Sant'Andrea (Campodimele, LT), *FOLD&R Italy*, p. 568.
- Varotto, M. (2020). *Montagne di Mezzo: una nuova geografia*. Einaudi.

- Violante, C. (1991). La signoria rurale nel secolo nel X. Proposte tipologiche, in Il secolo di ferro: realtà e mito del secolo X. A *Atti della XXXVIII Settimana di Studio (Spoleto, 19-25 aprile 1990)*. Fondazione Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, pp. 329-385.
- Walsh, K. (1999). Mediterranean landscape archaeology and environmental reconstruction. Dins Leveau et al., pp. 1-8.
- Walsh, K. (2005). Risk and marginality at high altitudes: new interpretations from fieldwork on the Faravel Plateau, Hautes-Alpes, *Antiquity*, 79, pp. 289-305.
- Walsh, K. (2008). Mediterranean Landscape Archaeology: Marginality and the Culture–Nature 'Divide', *Landscape Research*, 33(5), pp. 547-564.
- Walsh, K. (2014). *The Archaeology of Mediterranean Landscapes. Human–Environment Interaction from the Neolithic to the Roman Period*. Cambridge University Press.
- Walsh, K., O'sullivan, D., Young, R., Crane, S. i Brown, A. G. (1995). Medieval land use, agriculture and environmental change on Lindisfarne (Holy Island), Northumbria. Dins R. A. Butlin, N. Roberts (eds.), *Ecological relations in historical times: human impact and adaptation*. Blackwell, pp. 101-121.
- Wickham, C. (2023). *The Donkey and the Boat. Reinterpreting the Mediterranean Economy, pp. 950-1180*. Oxford University Press.
- Wilkinson, T. J. (1997). Environmental fluctuations, agricultural production and collapse: a view from Bronze Age Upper Mesopotamia. Dins D. Nüzhet, G. Kukla, H. Weiss (eds.), *Third Millennium BC, Climate change and old World collapse*. NATO ASI series, Serie I Vol. (49), pp. 67-106.
- Young, R. i Simmonds, T. (1999). Debating marginality: archaeologists on the edge? A J. Brück, M. Goodman (eds.), *Making places in the prehistoric world: themes in settlement archaeology*. Routledge, pp. 128–212.

LES TERRES DE PONENT A LA TARDOANTIGUITAT (SEGLES IV-VIII)

APROXIMACIÓ A LA XARXA DE POBLAMENT I LES VIES DE COMUNICACIÓ

Montse Baiges Minguella¹

INTRODUCCIÓ

A través de la metodologia de l'arqueologia del paisatge, l'objectiu d'aquest estudi és observar l'organització del territori durant la Tardoantiguitat (des del segle IV fins a inicis del segle VIII) a Ponent (Lleida, Catalunya) a partir dels patrons d'ocupació i distribució del poblament i la xarxa de comunicació terrestre i fluvial que el vertebrava. Ponent és una de les regions menys estudiades arqueològicament de Catalunya, i al seu torn, l'època tardoantiga és un dels moments més oblidats de la seua història. Amb aquesta comunicació pretenem crear un estat de la qüestió actualitzat per establir una base pels futurs estudis arqueològics sobre aquest període i territori, a més de presentar una primera proposta del patró de poblament i de la xarxa de comunicacions de la Tardoantiguitat a Ponent que caldrà continuar investigant més endavant.

Cal tenir en compte, però, que els espais escollits a la Tardoantiguitat per situar-hi els assentaments, tant en zones relativament planes característiques de la Plana d'Urgell com als cims i els vessants dels tossals, han estat intensament conreats des de l'època medieval (i molt possiblement abans) fins a l'actualitat, i en molts casos les tasques agrícoles han esborrat pràcticament tots els testimonis de les ocupacions humanes antigues, sobretot des de la implantació de les xarxes de reg a partir de mitjan segle XIX i la mecanització del camp a partir dels anys 1960, sense poder dur a terme adequadament la seua documentació arqueològica.

---

¹ Centre de Recerques del Pla d'Urgell Mascançà

CONTEXT GEOGRÀFIC

Les Terres de Ponent és la regió situada al centre-oest de Catalunya, al sud de l'actual província de Lleida, i està composta per les comarques de la Noguera, el Segrià, el Pla d'Urgell, l'Urgell, la Segarra i les Garrigues, amb una superfície de 5.584 km² (fig. 1). És una gran plana amb relleus molt suaus i valls d'antigues rieres i torrents poc profunds. Està delimitada al nord per la Serra del Montsec, a l'est per l'Altiplà de la Segarra, al sud pels contraforts septentrionals de la Serra del Montsant, i queda oberta a l'oest per la plana dels Monegres.

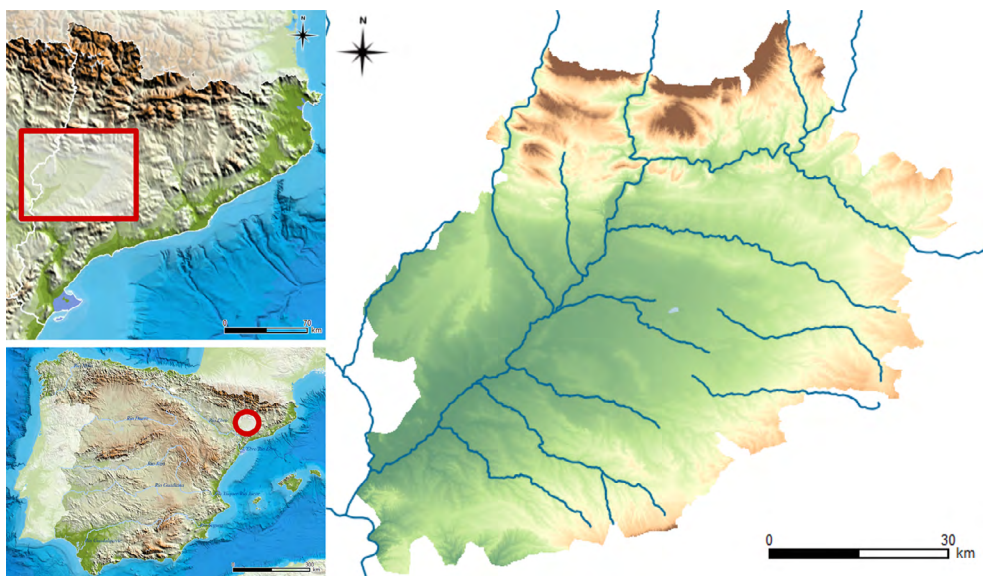

Figura 1. Localització de Ponent a Catalunya i la península Ibèrica (elaboració pròpia).

És la plana més extensa de tot el territori català, amb una altitud compresa entre els 200 i els 400 metres sobre el nivell del mar, i on el 90 % del territori té un pendent inferior al 20 %. Alhora són nombrosos els tossals isolats de cim pla d'entre 1.000 m² i 2 hectàrees, usats històricament com a talaies.

La xarxa hídrica de Ponent pertany a la conca del riu Ebre. Els principals rius del territori (el Segre, la Noguera Ribagorçana i la Noguera Pallaresa) neixen a l'Alt Pirineu i són de gran cabal, mentre que els seus afluents (Llobregós, Sió, Ondara, Corb, Femosa, Set, etc.) són de tipus mediterrani, de cabal escàs i irregular, amb capçalera a la Depressió Central. Al mateix temps, el relleu ha permès un gran nombre d'entollaments d'aigua, alguns petits i temporals (llacunes, clots) i altres grans i permanents (estanyes, basses), el més destacat dels quals és l'Estany d'Ivars i Vila-sana. També s'obtenia l'aigua dels d'aqüífers amb nivells freàtics poc profunds a través de fonts naturals i pous, i es recollia l'aigua de la pluja en embassaments de poca grandària i en les cadolles excavades a la roca de sauló. Aquesta complementarietat de fonts hídriques podria haver actuat com a focus d'atracció del poblament des de la Prehistòria.

A més, és un territori amb un gran potencial agrícola, ja que pràcticament el 95 % de les terres tenen una aptitud agrícola bona o moderada, i en especial els fons de les valls fluvials, que en èpoques de sequera conserven humitat i asseguren les collites. Alhora, l'endorreisme del centre de Ponent ha propiciat una alta salinitat de l'aigua estancada a la superfície, amb l'aparició de zones molt fèrtils per l'alimentació dels ramats i l'extracció de sal en salines (Maya, 1978, p. 65; López, 2000, p. 129;

Alonso et al., 2007; Nogué, Sala, 2008, p. 336; Mayoral, 2010, p. 117; 2016, p. 103; 2018, p. 105; Palacio, 2007, pp. 3.1-3.8; Clop, Gallart, Llussà, 2018, pp. 52-53).

Tant el relleu com les fonts hídriques i l'explotació dels recursos naturals han vertebrat el paisatge de Ponent i han permès l'assentament de població des del Paleolític fins a l'actualitat, malgrat que avui en dia són poc nombrosos els testimonis localitzats de la Tardoantiguitat, com ho posa de manifest la relació de jaciments registrats a l'Inventari Arqueològic i Paleontològic de Catalunya del Departament de Cultura (IPAPC).

Estudis recents han proposat una divisió natural de la regió de Ponent en dues subzones: les planes occidentals estructurades al voltant de la conca baixa del riu Segre, i les planes orientals de l'Urgell i la Segarra. Aquesta divisió s'ha observat tant en la vegetació climàtica de Ponent com en els estudis de materials arqueològics ceràmics i en la vertebració dels nuclis de poblament durant l'època ibèrica (Alonso et al., 2004, p. 21; Bernal, 2019), i també és evident en la divisió de l'espai rural de Ponent durant l'època romana entre les àrees d'influència de les ciutats d'*Ilerda* (Lleida, Segrià) i *Iesso* (Guissona, Segarra), que alhora pertanyien als *conventi iuridici* de *Caesaraugusta* i *Tarraco*, respectivament (Rodrigo, 2006, pp. 572-573; Reyes, Rodrigo, 2023, p. 196).

EL POBLAMENT AL BAIX IMPERI ROMÀ

A les Terres de Ponent s'han documentat fins ara 71 jaciments arqueològics amb ocupació durant el Baix Imperi Romà, entre el segle IV i mitjans del v. La major part corresponen a espais d'hàbitat (52 jaciments); també s'han documentat espais funeraris (11 jaciments) i industrials (1 jaciment), i els restants són jaciments d'ocupació desconeguda (7 jaciments) (fig. 2).

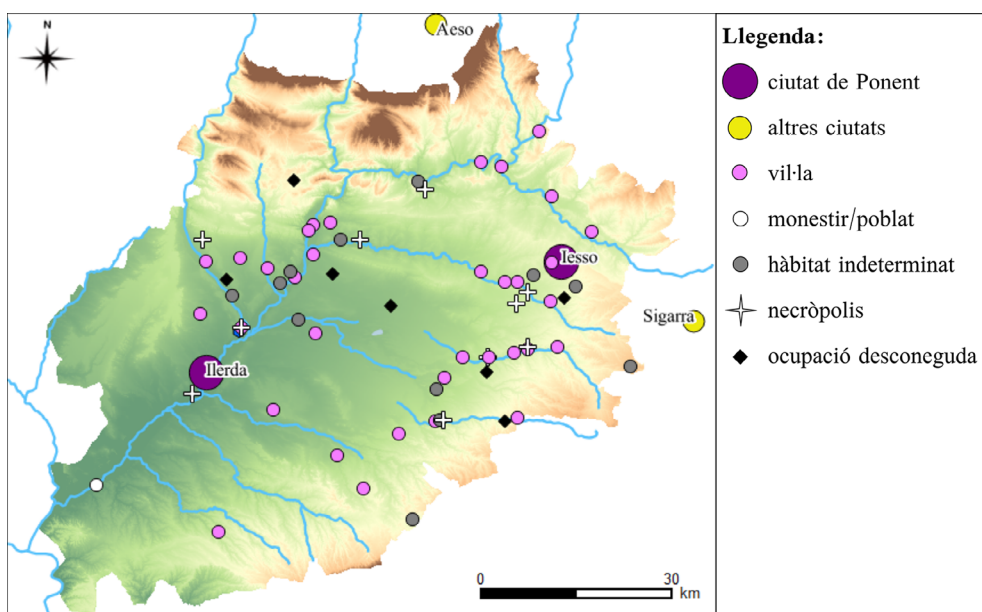

Figura 2. L'ocupació de Ponent al Baix Imperi Romà (segle IV-mitjans v) (elaboració pròpia).

El poblament durant el Baix Imperi Romà estava jerarquitzat a partir de les dues ciutats assentades al territori: *Ilerda* (Lleida) (Vila, Piqué, 2012; Iñiguez, 2015; Lorient, 2016; Garcés, Sabaté, 2017; IPAPC, n. 170, 174, 19.270, 19.526) i *Iesso*

(Guissona) (Guitart et al., 2003; Pera, 2006; Pàmies, 2009; Trullàs, 2010; IPAPC, n. 3.378, 11.984, 12.302, 12.311, 12.326, 15.103, 20.620), que vertebraven les seues respectives àrees rurals d'influència.

Lager ilerdensis (aproximadament les comarques del Segrià, el Pla d'Urgell, les Garrigues i la meitat occidental de la Noguera) estava explotat per un gran nombre de vil·les, situades especialment al voltant del riu Segre i properes a aquest (Marí, Revilla, 2023), i en alguns casos s'han documentat tant la part urbana com la rústica, les zones funeràries, les infraestructures industrials i els camins d'accés. Actualment, a *Lager ilerdensis* es coneixen les vil·les de la Torre de Cava (Balaguer) (Pérez, 2001a; IPAPC, n. 7.237), Bonany (Balaguer) (Pérez, 2001a; 2001b; IPAPC, n. 7.243), l'Hostalnou (Balaguer-Vallfogona de Balaguer) (Pita, 1980; Peña, 2010; Pérez, 2001a; Marí, Revilla, 2023, p. 206; IPAPC, n. 7.246), Palous I (Camarasa) (Pérez, 2001a; 2001b; Solanes, Alòs, 2003; IPAPC, n. 7.282), Morulls (Os de Balaguer) (Pérez, 2001a; Nolla, 2008; Camats, 2012; IPAPC, n. 7.326), la Torre Moles (Os de Balaguer) (Pérez, 2001a; IPAPC, n. 7.328), el Pla de Santa Cecília (Ponts) (Pérez, 2001a; IPAPC, n. 7.342), la Roca del Call (Ponts) (Pérez, 2001a; IPAPC, n. 7.344), Tiurana (Tiurana) (Hijós, Lafuente, Laglera, 2006; IPAPC, n. 12.441), el Romeral I (Albesa) (Pérez, 2001b; Marí, Revilla, 2003b; 2006; 2007; Neira, 2008; Blázquez, 2009; Boneu, 2009; Domingo, 2015; Marí, Revilla, 2018; Marí, Revilla, 2023, pp. 202-203; IPAPC, n. 7.185), Cal Montblanc (Albesa) (Rovira, Marí, 1988; Pérez, 2001a; Guevara et al., 2012; Marí, Revilla, 2018a; Marí, Revilla, 2023, p. 207; IPAPC, n. 7.189), Tossal del Moro (Corbins) (Marí, Mascort, 1986; Marí, Revilla, 2003a; 2023, pp. 203-204; IPAPC, n. 318), Santa Maria de Gardeny (Lleida) (González et al., 1986; IPAPC, n. 173), la Tossa de Dalt (Rosselló-Vilanova de Segrià) (Lladonosa, 1972; IPAPC, n. 202), Cantaperdius (Bellví) (Baiges, Bouzas, Puigredon, 2019; 2021a; 2021b; Graells, 2010; IPAPC, n. 3.473), Margalef III (Torregrossa) (Ferrer, 2008; Graells, 2010; Baiges, Bouzas, Puigredon, 2021b; IPAPC, n. 13.516), la Figuera Guiu (la Granadella) (IPAPC, n. 14.147), el Pla de la Manxa IV (l'Albi-les Borges Blanques) (Gallart et al., 2018; IPAPC, n. 2.844) i el Gatellar I (les Borges Blanques) (Giral, 2010; IPAPC, n. 2.847).

A més, en aquest moment va néixer El Bovalar, un assentament del qual s'està debatent el seu ús i funció, ja que les evidències s'interpreten tant com un poblat agropecuari com un monestir o convent (Pérez, 2001b; Folch, 2005; Sánchez, 2013; Beltran de Heredia, Macias, 2016; De Castellet, en premsa; IPAPC, n. 219). Altres hàbitats de *Lager ilerdensis* dels quals en desconeixem les seues característiques són Camporrells (Albesa) (Pérez, 2001a; IPAPC, n. 7.194), Antona (Artesa de Segre) (Pérez, 2001a; IPAPC, n. 7.210), el Corb II (Balaguer) (IPAPC, n. 11.609), la Trona del Marino (Balaguer) (Pérez, 2001a; 2001b; IPAPC, n. 7.236), Cascalls II (la Sentiu de Sió) (Pérez, 2001a; IPAPC, n. 7.345), la Calçada (Bellví) (Baiges, Bouzas, Puigredon, 2021a; 2021b) i el Serret (Tarrés) (Arbós, Arbós, 1999; IPAPC, n. 3.035).

La meitat oriental de Ponent formava part de *Lager iessonensis* (en termes generals les comarques de l'Urgell, la Segarra i la meitat est de la Noguera) (Reyes, Rodrigo, 2023, p. 195), i també estava explotat per una densa xarxa de vil·les, situades especialment al voltant de la ciutat de *Iesso* i al llarg dels cursos fluvials. Com en el territori anterior, en alguns casos s'han documentat tant la part urbana com la rústica, les zones funeràries, les infraestructures industrials i els camins d'accés. Actualment, a *Lager iessonensis* es coneixen les vil·les de la Jove (Vilanova de l'Aguda) (Pérez, 2001a; Camats, 2008; IPAPC, n. 7.363), els Palaus (Guimerà)

(Duch, 1980; IPAPC, n. 6.690), la Teuleria (Maldà) (IPAPC, n. 13.509), el Reguer (Puigverd d'Agramunt) (Pérez, 2001b; Castilla, 2004; Blázquez, 2009; SAGC, 2018a; IPAPC, n. 6.571), el Vilet (Sant Martí de Riucorb) (SAGC, 2018b; IPAPC, n. 6.580), el Pedregal II (Tàrrega) (IPAPC, n. 15.335), el Mas de l'Estadella (Vilagrassa) (Bach, 1972; Pérez, 2001; IPAPC, n. 6.776), Vilagrassa (Vilagrassa) (Domingo, 2015; IPAPC, n. 6.779), Sant Pelegrí (Biosca) (Arcos et al., 2004; Pera, 2006; Belmonte et al., 2006; SAGC, 2019; Marí, Revilla, 2023, pp. 204-205; IPAPC, n. 1.295), Capell (Cervera) (IPAPC, n. 12.335), les Hortes de Sisteró (els Plans de Sió) (Rodrigo, 2006; IPAPC, n. 16.319), Talarn (els Plans de Sió) (Marí, Revilla, 2023, p. 205; IPAPC, n. 15.495), Paterna (Granyanella) (Rodrigo, 2006; IPAPC, n. 1.310), la Curullada I (Granyanella) (Rodrigo, 2006; IPAPC, n. 1.302), el Rubiol II (Guissona) (Rodrigo, 2006; IPAPC, n. 16.327), els Reguers (Guissona) (Rodrigo, 2006; Pàmies, 2013; IPAPC, n. 16.337), la Vinya del Crispí (Guissona-Torrefeta i Florejacs) (Llinàs, Sagrera, 1993; Pera, Guitart, 2004; Pera, 2006; Rodrigo, 2006; Marí, Revilla, 2023, p. 205; IPAPC, n. 1.321) i els Vilassos (Tarroja de Segarra) (Pera, 1995; Rodrigo, 2006; Pera, 2006; Marí, Revilla, 2023, p. 205; IPAPC, n. 1.371).

Altres hàbitats de l'*ager iessonensis* dels quals en desconeixem les seues característiques són Los Picapolls (Preixana) (Baiges, Bouzas, Puigredon, 2022), la Creueta (Sant Martí de Riucorb) (IPAPC, n. 11.962), Cal Maginet (Sant Guim de Freixenet-Torrefeta i Florejacs) (Rodrigo, 2006; IPAPC, n. 1.362), Sant Termini (Sant Guim de la Plana-Torrefeta i Florejacs) (Maluquer et al., 1986; IPAPC, n. 1.364) i la Serra de Teuladells II (Torrefeta i Florejacs) (Rodrigo, 2006; IPAPC, n. 1.387).

Es desconeix si existien assentaments del tipus *vicus* a Ponent durant el Baix Imperi Romà, alhora que tampoc s'han excavat assentaments rurals menors que complementessin l'explotació del territori de les *villae*.

Més enllà de les inhumacions a les vil·les i a les ciutats, s'han documentat a Ponent 11 espais funeraris. A l'*ager ilderdensis* s'han trobat el Tossal de la Matadella (Algerri; a 3,2 km del Romeral, Albesa) (IPAPC, n. 7.200), el Camí Vell d'Artesa (Foradada; a 1,7 km d'Antona, Artesa de Segre) (Giral, 2010; Piera, 2010; IPAPC, n. 19.730), els Pedregals III (la Sentiu de Sió; al costat de la vil·la romana dels Pedregals II, de cronologia romana indeterminada) (Pérez, 2001a; IPAPC, n. 15.580), el Tossal del Moro (Corbins; el mausoleu i necròpolis de la vil·la de Corbins) (González, 1982; Sanmartí, 1984; IPAPC, n. 120), l'Estació (Lleida, la necròpolis nord de la ciutat d'*Ilerda*) (Moran, 2012; Vila, Piqué, 2012; IPAPC, n. 167) i Rufeia (Lleida; a 3 km de Lleida) (Gil et al., 2000; IPAPC, n. 12.418). A l'*ager iessonensis* es té constància dels espais funeraris de Puig Pelat (Sant Martí de Riucorb; probablement la necròpolis de l'assentament de la Creueta) (IPAPC, n. 11.963), el Pedregal I (Tàrrega; la necròpolis de la vil·la del Pedregal II) (Saula, 1994; IPAPC, n. 3.412), l'Empalme (els Plans de Sió; a 2,7 km de la necròpolis de la Pleta, 3,2 km de la vil·la de les Hortes de Sisteró i 3,4 km de la vil·la de Talarn) (Rodrigo, 2006; IPAPC, n. 1.348), la Pleta (els Plans de Sió; a 2 km de les Hortes de Sisteró) (IPAPC, n. 1.347) i la Curullada II (Granyanella; la necròpolis de la vil·la de la Curullada I) (IPAPC, 1.311).

L'únic espai industrial documentat fins ara és el Secà del Colo (Corbins), que formava part de la vil·la de Corbins (González, 1982; Marí, Mascort, 1988; Marí, Revilla, 2023, pp. 206-207; IPAPC, n. 122). I els jaciments de tipologia indeterminada del Baix Imperi Romà són Albesa (Albesa) (Pérez, 2001a), Lo

Pedris I (Bellcaire d'Urgell) (Pérez, 2001a; IPAPC, n. 7.268), la Serra d'Alfarràs (les Avellanes i Santa Linya) (Pérez, 2001a; IPAPC, n. 7.222) i el Castell del Remei (Penelles) (Pérez, 2001a) a l'*ager ilerdensis*, i els Obacs Xist (Guimerà) (Duch, 1980; IPAPC, n. 6.688), els Pilans (Tàrrega) (IPAPC, n. 11.973) i el Fondo de Meià (Torrefeta i Florejacs) (Rodrigo, 2006; IPAPC, n. 16.317) a l'*ager iessonensis*.

D'altra banda, caldria tindre en compte també els més de 200 jaciments de cronologia romana indeterminada de Ponent, alguns dels quals podien haver estat utilitzats entre els segles IV i V. L'estudi més exhaustiu d'aquests emplaçaments arqueològics podria permetre adscriure amb més precisió el seu moment o moments d'ocupació, i així ampliar l'anàlisi del poblament i l'ús del territori de Ponent durant el Baix Imperi Romà.

EL POBLAMENT A L'ALTA EDAT MITJANA

A les Terres de Ponent s'han documentat fins ara 36 espais arqueològics amb ocupació durant l'Alta Edat Mitjana, entre mitjans del segle V i inicis del VIII. La major part corresponen a espais funeraris (14 jaciments) i a espais d'hàbitat (13 jaciments), i també es té constància d'espais industrials (2 jaciments) i militars (2 jaciments), i els restants són espais dels quals desconeixem les característiques de la seua ocupació (5 jaciments) (fig. 3).

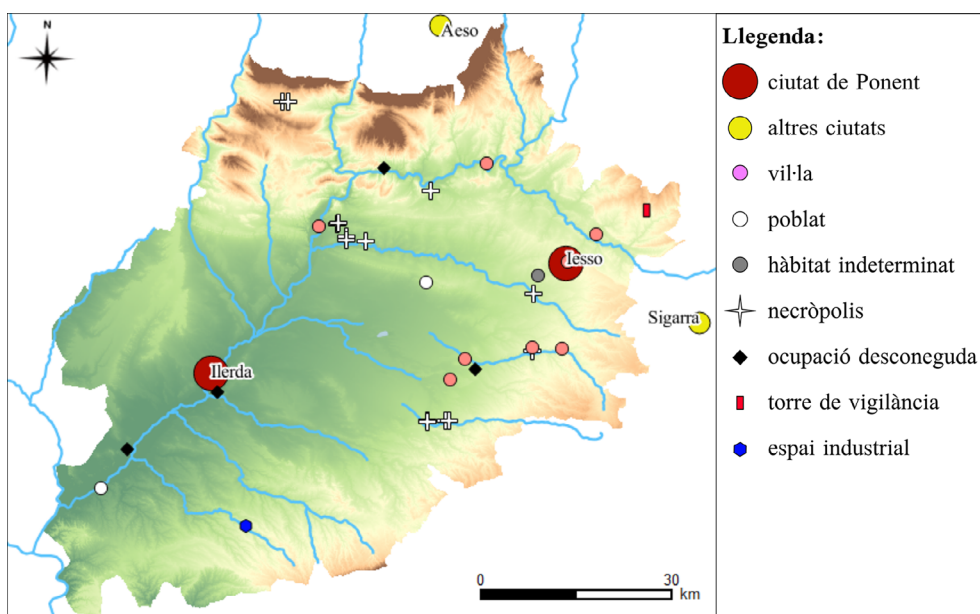

Figura 3. L'ocupació de Ponent a l'Alta Edat Mitjana (mitjan segle V-inicis VIII) (elaboració pròpia).

La implantació dels bisbats a Catalunya va marcar el paper de les dues ciutats romanes de Ponent a partir de l'Alta Edat Mitjana. Ambdues ciutats van recular en nombre de població i superfície urbana, però mentre que *Ilerda* (Lleida) va esdevenir seu episcopal, amb el poder administratiu, econòmic i simbòlic que implicava (Jàrrega, 2013; Sales, Salazar, 2013; Moral et al., 2012), *Iesso* (Guissona) va entrar en decadència sense deixar d'estar mai habitada (Prevosti, 2010; Pera i Guitart, 2012). El poblat o monestir del Bovalar (Seròs) va consolidar la seua posició durant l'Alta Edat Mitjana, possiblement esdevenint la principal població del Baix Segre, i alhora la capital

econòmica i administrativa, a més de religiosa i simbòlica (Pérez, 2001b; Folch, 2005; Sánchez, 2013; Beltran de Heredia, Macias, 2016; De Castellet, en premsa; IPAPC, n. 219). També en aquests moments va néixer el Tossal del Moro (Castellserà), un gran poblat fortificat situat en una posició predominant de la Serra d'Almenara i amb un gran control visual sobre gran part de la Plana d'Urgell (Escala et al., 2011; Clua, 2023; Coll, 2023; Escala, 2023; Roig, 2023; Ruestes, 2023; IPAPC, n. 6.641).

Tan sols 8 vil·les van continuar habitades des del Baix Imperi Romà fins a l'Alta Edat Mitjana, tant al voltant d'*Ilerda* com de *Iesso*, de les quals coneixem Morulls (Os de Balaguer) (Pérez, 2001a; Nolla, 2008; IPAPC, n. 7.326), el Pla de Santa Cecília (Ponts) (Pérez, 2001a; IPAPC, n. 7.342), el Mas de l'Estadella (Vilagrassa) (Bach, 1972; Pérez, 2001a; IPAPC, n. 6.776), Vilagrassa (Vilagrassa) (Domingo, 2015; IPAPC, n. 6.779), Sant Pelegrí (Biosca) (Arcos et al., 2004; Pera, 2006; SAGC, 2019; IPAPC, n. 1.295), Capell (Cervera) (IPAPC, n. 12.335), la Curullada I (Granyanella) (Rodrigo, 2006; IPAPC, n. 1.302) i els Reguers (Guissona) (Rodrigo, 2006; Pàmies, 2013; IPAPC, n. 16.337). En alguns casos, com en el Pla de Santa Cecília (Ponts) s'ha pogut documentar l'espai d'hàbitat, el temple cristià i la necròpolis (Pérez, 2001a; IPAPC, n. 7.342), però no es pot descartar que aquest patró es repetís en altres punts de Ponent. Desconeixem l'entitat de l'hàbitat situat a la Serra de Teuladells II (Torrefeta i Florejacs), situat al vessant d'un important tossal que li permetria controlar l'accés a *Iesso* des del sud-est (Rodrigo, 2006; IPAPC, n. 1.387).

A més de les inhumacions en els assentaments, s'han documentat a Ponent 14 espais funeraris: Santa Maria del Pla (Àger) (Trullàs, 2011; IPAPC, n. 16.085), Santa Coloma (Àger; on també s'ha trobat el temple cristià, i a tan sols 800 m de la necròpolis de Santa Maria del Pla) (Bertran, Fitè, 1987; IPAPC, n. 7.182), Palous II (Camarasa; a 400 m de la vil·la de Palous I i a 150 m de la necròpolis de Palous III) (IPAPC, n. 7.293), Palous III (Camarasa; a 200 m de la vil·la de Palous I) (Solanes, Alòs, 2003; IPAPC, n. 15.556), el Camí Vell d'Artesa (Foradada; a 1,7 km d'Antona, Artesa de Segre) (Giral, 2010; Piera, 2010; IPAPC, n. 19.730), els Pedregals III (la Sentiu de Sió; al costat de la vil·la dels Pedregals II) (Pérez, 2001a; IPAPC, n. 15.580), Santa Quiteria (la Sentiu de Sió; a 100 m del poblat ibèric i tardorepublicà del Tossal de les Forques, a 500 m de la necròpolis de Cascalls I i a 650 m de la vil·la de Cascalls II) (IPAPC, n. 7.347), Cascalls I (la Sentiu de Sió; al costat de la vil·la de Cascalls II) (Díez-Coronel, 1968; Giralt et al., 1983; IPAPC, n. 7.348), la Creueta (Sant Martí de Riucorb; on durant el Baix Imperi Romà hi havia hagut un assentament, i es desconeix si durant l'Alta Edat Mitjana també) (IPAPC, n. 11.962), Puig Pelat (Sant Martí de Riucorb; a 500 m de la Creueta i a 1,3 km de la vil·la del Vilet) (IPAPC, n. 11.963), Sant Martí de Maldà (Sant Martí de Riucorb) (Escala et al., 2014; IPAPC, n. 16.437), la Fogonussa IV (Sant Martí de Riucorb; a 120 m de la necròpolis de Sant Martí de Maldà) (Escala et al., 2015; IPAPC, n. 16.438), la Pleta (els Plans de Sió; a 2 km de la vil·la de les Hortes de Sisteró) (IPAPC, n. 1.347) i la Curullada II (Granyanella; al costat de la vil·la de la Curullada I) (IPAPC, n. 1.311). La manca d'estudis arqueològics realitzats a Ponent no permeten conèixer amb certesa els hàbitats d'on procedien els inhumats en la majoria d'aquestes necròpolis, ja que en alguns casos no coincideix la cronologia de la necròpolis amb les dels assentaments més propers.

S'ha proposat l'existència de la Torre de Vallferosa (Torà) ja durant l'Alta Edat Mitjana (Menchon, 2014; Esteve, Menchon, 2020; IPAPC, n. 15.980), i també el Castell de Verdú (Renyer, 2016). A els Vilans de Reig (els Torms) s'ha excavat un

camp de sitges, dos possibles forns i altres estructures vinculades amb les activitats agroindustrials, sense detectar cap assentament contemporani proper (Esquerda, 2003; IPAPC, n. 13.251) i s'ha documentat un conjunt de sitges aïllades al vessant del Castell de Tàrrega (Minguell et al., 2020).

Finalment, els jaciments de l'Alta Edat Mitjana dels quals no se n'ha pogut determinar la tipologia són la Cova del Parco (Alòs de Balaguer) (Maluquer, 1976; IPAPC, n. 7.203), Torre Andreu (Lleida) (Pérez, Rafel, 1993; Marí, Revilla, 2023, p. 202; IPAPC, n. 165), Gebut (Soses) (López et al., 2018, p. 264; IPAPC, n. 251), el tresor de la Valleta del Valero-Racó de la Pampa (Soses) (Pinar, 2006) i Cercavins (Tàrrega) (IPAPC, n. 11.966). Així mateix, en un punt indeterminat entre el Segrià i el Pla d'Urgell va aparèixer una sivella d'aquesta cronologia sense context arqueològic (Baiges, Bouzas, Puigredon, 2021a), que seria l'única evidència al sector occidental de la Plana d'Urgell.

Els pocs estudis arqueològics realitzats a Ponent impedeixen comprendre els motius que van portar a uns assentaments del Baix Imperi Romà a continuar habitats o ser reocupats durant l'Alta Edat Mitjana, i quins van ser els factors per abandonar els assentaments preexistents i establir-ne de nous en altres localitzacions. Tampoc han permès observar quina va ser l'evolució funcional i arquitectònica dels assentaments, ja que la majoria tan sols han estat estudiats en les seues fases altimperials o destruïts abans de documentar-los arqueològicament.

LES VIES DE COMUNICACIÓ DE PONENT A LA TARDOANTIGUITAT

El territori de Ponent es trobava ben comunicat gràcies a una densa xarxa de calçades i camins per tot el territori durant l'època romana, complementada amb ports fluvials als rius més cabalosos (De Soto, 2023, p. 178). La xarxa viària terrestre i fluvial durant la Tardoantiguitat devia conservar en termes generals el traçat de les vies terrestres i els ports fluvials existents en època altimperial durant el Baix Imperi, com ho demostra el fet que molts assentaments d'aquest període se situen a tocar dels eixos de la xarxa viària, i amb possibles modificacions a partir de la caiguda de l'Imperi Romà i la formació del regne visigot (Rodrigo, 2013, pp. 205-216; Reyes, Rodrigo, 2023, pp. 195-196).

Així, les Terres de Ponent estaven connectades principalment a través de la via *de Italia in Hispanias* o *ab Asturica Tarracone*, que comunicava la capital provincial, *Tarraco*, amb la costa cantàbrica i el centre de la península passant per *Ilerda*. A més, la xarxa viària estava formada per les vies que unien les ciutats d'*Ilerda* i *Iesso* amb les ciutats i els territoris del seu entorn: *Aeso* (Isona), *Iulia Libica* (Llúvia), *Sigarra* (Prats de Rei), *Barcino* (Barcelona), *Tarraco* (Tarragona), *Dertosa* (Tortosa), *Celsa* (Villalba de Ebro) i *Osca* (Osca), gràcies a diverses *mansiones* com *Ad Novas* (possiblement a Vinaixa), *Septimum Decimum* (possiblement a Vilaverd) (De Soto, 2010, pp. 123-124) i els Estinclells II (Verdú) (Pinto et al., en premsa), i també es valora la possibilitat de l'assentament de Cal Montblanc (Albesa), ja que està situat a la cruïlla de dos camins que es dirigien vers els passos practicables de la Serra Llarga (Algerri i Castelló de Farfanya) i s'hi va excavar un tram d'un camí (Marí,

Revilla, 2018a; Marí, Revilla, 2023, p. 207; IPAPC, n. 7.189).² I la xarxa viària terrestre estava complementada amb la navegació fluvial pels rius Segre, Noguera Ribagorçana, Noguera Pallaresa... (Lorient, 2016; De Soto, 2023, p. 178) (fig. 4).

Durant el Baix Imperi Romà, s'observa com la majoria dels assentaments estaven situats propers a les vies de comunicació, especialment les terrestres, però també les fluvials (fig. 5), i això sembla que es va incrementar a l'Alta Edat Mitjana (fig. 6).

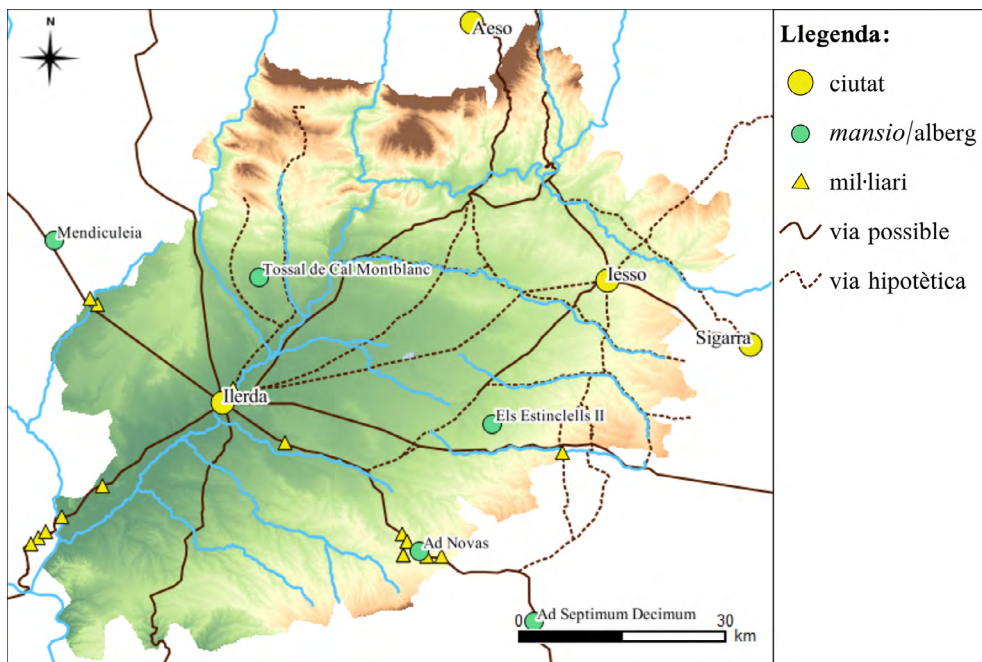

Figura 4. Xarxa viària terrestre i fluvial de Ponent en època romana (elaboració pròpia).

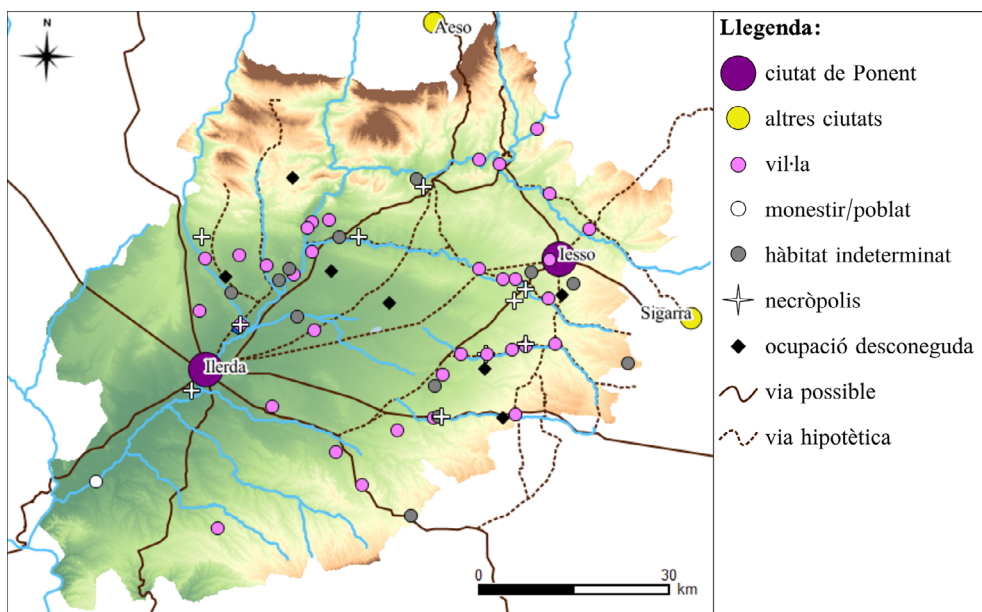

Figura 5. L'ocupació de Ponent al Baix Imperi Romà (segle IV-mitjans V) en relació amb la xarxa viària terrestre i fluvial de Ponent d'època romana (elaboració pròpia).

2 Fins ara, a Ponent s'han descobert 17 mil·liaris romans: Aitona (De Soto, 2010, p. 73), l'Albi I i II (Pérez, 1998, pp. 191-193; De Soto, 2010, p. 169; Calvera, Torres, 2012), l'Hostal de la Manxa (l'Albi-Vinaixa) (Arias, 2004; Calpena, 2011; Calvera, Torres, 2012; IPAPC, n. 20.687), les Comes d'en Vinaixa I i II (l'Albi) (Corominas, 2006; Calvera, 2010; Calvera, Torres, 2012), el Camí d'Esplús (Almacelles) (Lostal, 1992; IPAPC, n. 12.381), Guimerà (De Soto, 2010, pp. 77, 230, 232), Lleida I i II (Solana, 2001, p. 78-80; De Soto, 2010, p. 78), Grealó (Lleida) (De Soto, 2010, p. 78), Massalcoreig (De Soto, 2010, pp. 78-79), les Creus (Tarrés) (Calvera 2010; IPAPC, n. 15.474), Comaensegarra (Vinaixa) (Calvera 2010; IPAPC, n. 15.463), Vinaixa I i II (De Soto, 2010, pp. 86, 124), i un altre en un punt indeterminat entre Vinaixa i les Borges Blanques (Corominas, 2006).

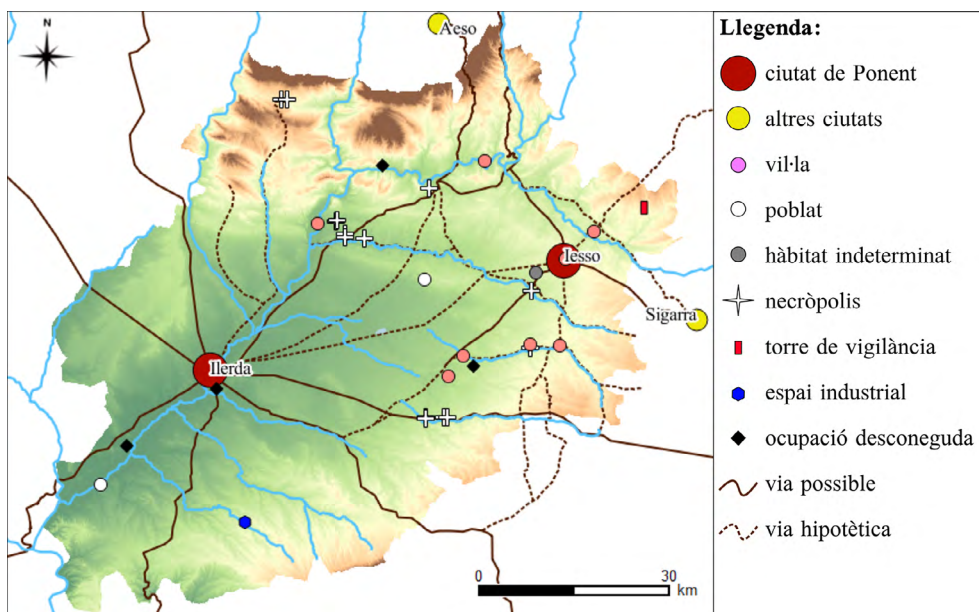

Figura 6. L'ocupació de Ponent a l'Alta Edat Mitjana (mitjan segle V-inicis VIII) en relació amb la xarxa viària terrestre i fluvial de Ponent d'època romana (elaboració pròpia).

BIBLIOGRAFIA

- Alonso, N., Armengol, J., Colet, A., Currás, A., Escala, Ò., Junyent, E., Julià, R., López, J. A., Marqués, A. M., Martínez, A., Mezquita, F., Reed, J., Riera, S. i Zamora, L. (2007). Primers resultats del projecte paleoecològic i historicoarqueològic «4.000 anys de l'estany d'Ivars i Vila-sana i la seva gent». Dins *Patrimoni natural i històric de l'Estany d'Ivars i Vila-sana. Ponències presentades a les Ies Jornades de Patrimoni Natural i Històric de l'Estany, celebrades el 15 i 16 de desembre de 2006 a Mollerussa* (pp. 61-78). Consorci de l'Estany d'Ivars i Vila-sana.
- Alonso, N., Ferrio, J. P., Florit, A., López, J. B., Piqué, R. i Voltas, J. (2004). Evolució climàtica de la plana occidental catalana durant els darrers 4.000 anys: primers resultats de la discriminació isotòpica del carboni ($\Delta^{13}C$). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 14, pp. 9-30.
- Arbós, R. M. i Arbós, A. (1999). Notes de la prehistòria de Tarrés. *Trobades d'estudiosos de les Garrigues*, 1, pp. 257-272. <https://raco.cat/index.php/TrobadesGarrigues/article/view/364468>
- Arcos, R., Belmonte, C. i Miquel, J. (2004). *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la romana de Sant Pelegrí i el camp de sitges de Sant Pelegrí nord*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- Arias, G. (2004). *Repertorio de caminos de la Hispania romana*. Gonzalo Arias Bonet.
- Bach, A. (1972). *Bellpuig i la seva antiga baronia al Pla d'Urgell*. Fundació Salvador Vives Casajuana.
- Baiges, M., Bouzas, M. i Puigredon, J. (2019). Ocupació del terme de Bellvís en època antiga. Les evidències numismàtiques. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 29, pp. 177-189. <https://doi.org/10.21001/rap.2019.29.6>
- Baiges, M., Bouzas, M. i Puigredon, J. (2021a). La presència ibèrica, romana i tardoromana a les Terres de Ponent. *Pyrenae*, 52(2), pp. 61-84. <https://raco.cat/index.php/Pyrenae/article/view/394707>

- Baiges, M., Bouzas, M. i Puigredon, J. (2021b). El patrimoni arqueològic del Pla d'Urgell. Revisió arqueològica de l'ocupació humana al territori entre l'Ibèric Final i la Tardoantiguitat (segle II aC-vii dC). *Mascaçà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 12, pp. 25-38. <https://raco.cat/index.php/Mascaçà/article/view/392615>
- Baiges, M., Bouzas, M. i Puigredon, J. (2022). L'ocupació ibèrica, romana i tardoantiga del terme de Preixana (l'Urgell). Noves dades sobre el poblament rural a l'est de Ponent. *Quaderns d'Urtx*, 1, pp. 61-105.
- Belmonte, C., Miquel, J. i Moret, L. (2006). La vil·la romana de Sant Pelegrí (Biosca, Segarra). Una explotació agrícola a l'ager Iessonensis. *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, pp. 179-202. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- Beltrán de Heredia, J. i Macias, J. M. (2016). Técnicas constructivas en la Tarraconensis durante la Antigüedad Tardía. Planteamientos y estrategias de investigación para una propuesta de síntesis. *Quarhis: Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona*, 12, pp. 16-38.
- Bernal, J. (2019). La ceràmica ilergeta del segle IV a.n.e. Aportacions per la caracterització de l'ibèric ple a la Ilergècia a través de l'estudi dels materials ceràmics recuperats en les cisternes dels Vilars (Arbeca, les Garrigues) i de les Roques de Sant Formatge (Seròs, el Segrià). Universitat de Lleida (tesi doctoral). <http://hdl.handle.net/10803/668935>
- Bertran, P. i Fité, F. (1987). El jaciment arqueològic de Santa Coloma d'Àger (província de Lleida). *I Congreso de Arqueología Medieval Española*, pp. 203-220. Diputación General de Aragón.
- Blázquez, J. M. (2009). Las villas de los Pirineos en la tarda antigüedad: Navarra, Huesca, Lérida. *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana. Celebrat a Lleida del 28 al 30 de novembre de 2007*, pp. 93-111. Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Boneu, F. (2009). Experiencia y comentarios personales sobre los mosaicos de Albesa. *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana. Celebrat a Lleida del 28 al 30 de novembre de 2007*, pp. 213-215. Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- Calpena, D. (2011). *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència al mil·liari de l'Hostal de la Manxa (l'Albi, les Garrigues). 3-7 d'octubre de 2011*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- Calvera, E. A. (2010). El pas de la Via Augusta per la comarca de les Garrigues. Recull de dades i noves aportacions. *Trobades d'estudiosos de les Garrigues*, 7, pp. 13-42. <https://raco.cat/index.php/TrobadesGarrigues/article/view/365110>
- Calvera, A. i Torres, M. (2012). Exemple d'associació de cruciformes i cupuliformes. Vall de la Coma, l'Albi (les Garrigues). *Jornades de Treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent*, 40, pp. 237-258. <https://raco.cat/index.php/JornadesGRTTP/article/view/363371>
- Camats, A. (2008). *Memòria del control i intervenció arqueològica del projecte: Xarxa de distribució de regadiu del sistema Segarra-Garrigues. Sector 1: Vil·la romana de*

- la Jove i Tossal del Barcelonès (T.M. de Vilanova de l'Aguda, La Noguera)*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- Camats, A. (2012). Intervenció preventiva a la necròpolis tardoromana de Morulls (Gerb, Os de Balaguer, Lleida). Dins N. Molist i G. Ripoll (eds.), *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)* (pp. 175-186). Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola (Monografies d'Olèrdola 3.1 i 3.2).
- Castilla, M. (2004). *Memòria de les prospeccions de l'obra «Millora de revolts i reforçament del ferm de la carretera L-303, entre la intersecció amb la L-310 fins a Agramunt»*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- Clop, X., Gallart, J. i Llussà, A. (2018). Els materials campaniformes de La Pleta i l'ocupació humana a la zona de Vila-sana (Pla d'Urgell) durant el IIIr Mil·lenni Cal Bc. *Mascançà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 9, 43-55.
- Clua, M. (2023). Les monedes visigodes del Tossal del Moro. *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 37, 61-69. <https://raco.cat/index.php/Urtx/article/view/420692>
- Coll, J.-M. (2023). Estudi dels materials de vidre d'època visigoda del Tossal del Moro. *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 37, pp. 71-77. <https://raco.cat/index.php/Urtx/article/view/420693>
- Corominas, M. (2006). *Memòria de la prospecció arqueològica realitzada a la Partida de les Comes - Pla de la Manxa, al terme municipal de l'Albi, les Garrigues (Lleida)*. https://calaix.gencat.cat/bitstream/handle/10687/427535/qmem12226_web.pdf
- De Castellet, L. (en premsa). Esquelles o campanes? Revisió de materials sonors del monestir de Bovalar (Lleida, segles VI-VII). *De l'Antiguitat a l'Edat Mitjana, un període de grans canvis. Novetats des de l'arqueologia. Actes del VI Seminari Internacional d'Arqueologia Medieval i Moderna*.
- Díez-Coronel, L. (1968). Lérida. *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 30, 332-347. <https://raco.cat/index.php/Empuries/article/view/103340>
- Domingo, J. Á. (2015). Tendencias y modelos decorativos en los capiteles de las villas tardorromanas de Hispania del siglos IV-V dC. *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, 36-37, pp. 83-132. <https://raco.cat/index.php/ButlletiArq/article/view/321594>
- Duch, J. (1980). *Contribució a l'arqueologia de la Vall del Corb (la Segarra i l'Urgell)*. Universitat Autònoma de Barcelona (tesi doctoral).
- Escala, Ò. (2023). El jaciment visigot que mai va poder ser: el Tossal del Moro (Castellserà, Urgell). *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 37, pp. 17-27. <https://raco.cat/index.php/Urtx/article/view/420684>
- Escala, Ò., Moya, A., Tartera, E., Vidal, A., Armentano, N. i Nociarova, D. (2015). La Fogonussa (Sant Martí de Riucorb). Ibers, romans i visigots a la comarca de l'Urgell. *Tribuna d'Arqueologia 2012-2013*, pp. 244-261.
- Escala, Ò., Mulet, M. i Colet, A. (2011). El Tossal del Moro, un jaciment visigot i ibèric a l'Urgell?. Primers resultats. *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 25, pp. 243-252. <https://raco.cat/index.php/Urtx/article/view/250334>
- Esquerda, M. (2003). Recerques arqueològiques a la Vall Major. *Trobades d'estudiosos de les Garrigues*, 3, pp. 149-174. <https://raco.cat/index.php/TrobadesGarrigues/article/view/364666>

- Esteve, J. i Menchon, J. (eds.) (2020). *Vallferosa, una torre singular en una frontera de temps antics*. Ajuntament de Torà.
- Ferrer, J. (2009). Ibèric Kastaun: un element característic del lèxic sobre torteres. *Cypsela: revista de prehistòria i protohistòria*, 17, pp. 253-271. <https://raco.cat/index.php/Cypsela/article/view/250406>
- Folch, C. (2006). La ceràmica de la Alta Edad Media en Catalunya (siglos VIII-IX dC.): el estado de la cuestión. *Arqueología y Territorio Medieval*, 12(2), 2 pp. 37-254. <https://doi.org/10.17561/aytm.v12i2.1715>
- Gallart, J., Monjo, M., Baiges, M., Pamplona, G., Moragues, X. i Miró, R. (2018). Revisió de la carta arqueològica del municipi de l'Albi. *Mirades. XI Trobada d'Estudiosos de les Garrigues. L'Espluga Calba, 21 d'octubre de 2017*, pp. 29-46.
- Garcés, I. i Sabaté, V. (2017). Nous esgrafiats ibèrics i llatins d'Ilerda (Lleida). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 27, pp. 237-265. DOI: <https://doi.org/10.21001/rap.2017.27.11>
- Giral, F. (2008). *Memòria d'intervenció arqueològica. Excavació arqueològica de les restes aparegudes al Camí Vell d'Artesa de Segre. Foradada (La Noguera)*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- Giral, F. (2010). *Memòria-informe d'intervenció arqueològica. Prospecció arqueològica als terrenys afectats per la concentració parcel·lària de Borges Blanques (Les Garrigues)*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- González, J. R. (1982). *Aproximación a la Carta Arqueológica del Segriá estricto*. Universitat de Barcelona (tesi doctoral).
- González, J. R., Markalain, J., Rubio, M. i García, J. (1986). Fortificacions entre Lleida i Balaguer. *Acta historica et archaeologica mediaevalia* (annex 3), pp. 53-112. <https://raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/191045>
- Graells, R. (2010). La recerca arqueològica al Pla d'Urgell: estat de la qüestió. *Mascaña: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 1, pp. 43-49. <https://raco.cat/index.php/Mascaña/article/view/217132>
- Guevara, J., Marí, Ll. i Revilla, V. (2012). *Memòria de la intervenció arqueològica en l'establiment romà, andalusí i baix-medieval del Tossal de Cal Montblanc (Albesa-Noguera), l'any 2012*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- Guitart, J., Pera, J. i Ros, J. (2003). Arqueologia a l'antiga ciutat romana de Iesso (Guissona, Lleida). Dins M. Genera (coord.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000. Lleida, 30 de novembre, 1 i 2 de desembre de 2000*, pp. 313-342.
- Hijos, F. J., Lafuente, F. i Laglera, A. (2006). Recuperación de restos arqueológicos afectados por la construcción del embalse de Rialb. *Ars sacra: Revista de patrimonio cultural, archivos, artes plásticas, arquitectura, museos y música*, 38, pp. 101-119.
- Íñiguez, L. (2015). Análisis de la decoración pictórica exhumada en la habitación 1 de la domus de l'Antic Portal de Magdalena en Ilerda (Lleida). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25, pp. 181-191. <https://raco.cat/index.php/RAP/article/view/318409>
- Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya. <https://invarque.cultura.gencat.cat>

- Járrega, R. (2013). Crisi i canvis estructurals a la Hispània oriental entre l'Alt Imperi Romà i l'antiguitat tardana. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 24, pp. 219-266. <https://raco.cat/index.php/ButlletiSCEH/article/view/296923>
- Lladonosa, J. (1972). *Història de Lleida, vol. I*. F. Camps Calmet.
- Llinàs, J. i Sagrera, J. (1993). La vil·la romana de la Vinya del Crispí (Guissona, la Segarra). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, pp. 323-331.
- López, J. B. (2000). *L'evolució del poblament protohistòric a la plana occidental catalana: Models d'ocupació del territori i urbanisme*. Universitat de Lleida (tesi doctoral).
- López, J. B., Alonso, N., Bernal, J., Castellano, A., González, S., Martínez, J., Moya, A., Oliva, J. A., Prats, G., Tarongi, M. i Vila, S. (2018). L'oppidum ibèric de Gebut (Soses, Segrià): avanç dels resultats de la campanya d'excavacions 2017. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 28, pp. 247-282. DOI: <https://doi.org/10.21001/rap.2018.28.15>
- Lorient, A. (2016). El port fluvial de Medina Larida. Realitat i hipòtesi de funcionament. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 26, pp. 245-285. DOI: <https://doi.org/10.21001/rap.2016.26.13>
- Lostal, J. (1992). *Los miliarios de la provincia tarraconense (Conventus Tarraconense, Caesaraugustiano, cluniense y cartaginense)*. Diputación Provincial de Zaragoza, Institución «Fernando el Católico».
- Maluquer de Motes, J. (1976). Nota sobre una moneda visigòtica de la Vall del Segre. *Cypsela: revista de prehistòria i protohistòria*, 1, pp. 157-158. <https://raco.cat/index.php/Cypsela/article/view/120202>
- Maluquer de Motes, J., Huntingford, E., Martín, R., Pallarès, R., Rauret, A. M. i Vilà, M. del V. (1986). *Arquitectura i urbanisme ibèrics a Catalunya. Programa d'Investigacions Protohistòriques*. Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona.
- Marí, Ll. i Mascort, M. T. (1986). Una instal·lació industrial oleícola d'època romana al municipi de Corbins (Segrià). *Recerques. Terres de Ponent*, 9, pp. 63-69.
- Marí, Ll. i Mascort, M. T. (1988). Una instal·lació industrial oleícola d'època romana al municipi de Corbins (Segrià). *Prehistòria i arqueologia de la Conca del Segre. Homenatge al prof. Dr. Joan Maluquer de Motes. 7è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Puigcerdà, 1986*, pp. 267-273.
- Marí, Ll. i Revilla, V. (2003a). El tossal del Moro (Corbins-Segrià). Economia i organització de l'espai en una vil·la del territori d'Ilerda. Dins M. Genera (coord.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000, comarques de Lleida, Lleida 30 novembre - 1 i 2 desembre 2000*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, pp. 343-361.
- Marí, Ll. i Revilla, V. (2003b). L'arquitectura i el programa ornamental de la vil·la romana del Romeral: estat de la qüestió i darreres excavacions (Albesa, la Noguera). Dins M. Genera (coord.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000. Lleida, 30 de novembre, 1 i 2 de desembre de 2000*, pp. 363-388.
- Marí, Ll. i Revilla, V. (2006). *La vil·la romana del Romeral. Els mosaics. Art, arquitectura i vida aristocràtica al segle IV*. Ajuntament d'Albesa.

- Marí, Ll. i Revilla, V. (2007). La vil·la romana del Romeral, a Albesa (la Noguera). Evolució arquitectònica i funcional d'un establiment rural a la vall de la Noguera Ribagorçana, entre els segles I-IV dC. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17, pp. 129-143.
- Marí, Ll. i Revilla, V. (2018). Cultura material y cultura escrita en la sociedad rural de Hispania en los siglos I-II dC. El conjunto cerámico y los grafitos del asentamiento de Cal Montblanc (Albesa, Lleida), *Archivo Español de Arqueología*, 91, pp. 217-242.
- Marí, Ll. i Revilla, V. (2023). Un nou paisatge rural: les vil·les i l'explotació del territori. *Romans a Ponent. Ilerda, Iesso i Aeso*, pp. 201-208. Museu de Lleida.
- Maya, J. L. (1978). *Lérida prehistórica*. Editorial Dilagro.
- Mayoral, A. (2010). Els paleocanals de la Plana d'Urgell: un patrimoni a conservar. *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 1, pp. 117-124.
- Mayoral, A. (2016). Biologia de les aigües corrents carbonatades de la Plana d'Urgell. *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 7, pp. 103-114.
- Mayoral, A. (2018). Biologia de les cadolles i d'altres ambients aquàtics de la Plana d'Urgell. *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 9, pp. 105-116.
- Menchon, J. (2014). La torre de Vallferosa (Torà, la Segarra): Cronologia i construcció. *Tribuna d'Arqueologia 2011-2012*, pp. 264-294.
- Minguell, J., Escala, Ò., Moya, A., Pujol, À., Vidal, A., Colet, A., Vidal, A., Cardona, A. i González, S. (2020). Memòria arqueològica. Intervencions arqueològiques al vessant sud del Castell de Tàrrega (CTT) entre 2014 i 2018 (Tàrrega, Urgell). Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. <http://hdl.handle.net/10687/453456>
- Morán, M. (2012). Les ocupacions al barri extramurs de Sant Pau del Mercadal. Intervenció en l'àmbit del Complex Vialia. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 22, pp. 171-182. <https://raco.cat/index.php/RAP/article/view/276690>
- Morán, M., Gil, I., Payà, X. i Lorient, A. (2012). Enterraments dispersos a la llerda tardoantiga. Dins N. Molist i G. Ripoll (eds.), *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, pp. 155-160. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola (Monografies d'Olerdola 3.1 i 3.2).
- Neira, M. L. (2008). Las villae: ¿Espacio de representación? El testimonio de los mosaicos. *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana. Celebrat a Lleida del 28 al 30 de novembre de 2007*, pp. 55-80.
- Nogué, J. i Sala, P. (2008). *Catàleg de paisatge de les Terres de Lleida*. Observatori del Paisatge, Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya.
- Nolla, J. M. (2008). Las villas tardías del noreste peninsular. Las «villae» tardorromanas en el Occidente del Imperio. Dins *Arquitectura y función. IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, pp. 369-390.
- Palacio, G. A. (coord.) (2007). *Pla territorial parcial de Ponent*. Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Generalitat de Catalunya.

- Pàmies, D. (2009). *Memòria de l'excavació arqueològica preventiva al Carrer de l'Om número 17. Guissona. (La Segarra)*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- Pàmies, D. (2013). *Memòria Científica. Intervenció arqueològica a Iesso. Parcel·les 210, 221, 230 i 231 del polígon 2. Guissona (La Segarra)*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- Payà, X., Gil, I., Lorient, A., Molist, M. i Morán, M. (2003). La ciutat romana d'Ilerda: darreres aportacions al seu coneixement (Lleida, Segrià). Dins M. Genera (coord.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000. Lleida, 30 de novembre, 1 i 2 de desembre de 2000*, pp. 279-312.
- Peña, Y. (2010). *Torcularia. La producció de vino y aceite en Hispania*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta, 14).
- Pera, J. (1995). La vil·la romana dels Vilassos (Tarroja de Segarra, la Segarra). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5, pp. 195-209. <https://raco.cat/index.php/RAP/article/view/250986>
- Pera, J. (ed.) (2006). *IESSO-GUISSONA. La descoberta d'una ciutat romana a Ponent*. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Pera, J. i Guitart, J. (2004). *Iesso. Miscel·lània arqueològica*. Institut d'Estudis Catalans.
- Pera, J. i Guitart, J. (2012). Necròpolis tardanes a la ciutat romana de Iesso: un problema per resoldre. Dins N. Molist i G. Ripoll (eds.), *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)*, pp. 161-174. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Olèrdola (Monografies d'Olèrdola 3.1 i 3.2).
- Pérez, A. (2001a). La Noguera romana. *La Noguera antiga. Des dels primers pobladors fins als visigots*, pp. 138-159. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Museu de la Noguera, Ajuntament de Balaguer.
- Pérez, A. (2001b). El Baix Imperi. *La Noguera antiga. Des dels primers pobladors fins als visigots*, pp. 160-167. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Museu de la Noguera, Ajuntament de Balaguer.
- Pérez, A. i Rafel, N. (1993). *La vil·la romana de Torre Andreu (la Bordeta, Lleida). Un establiment suburbà dels segles II-III dC*. Ajuntament de Lleida (col·lecció Monografies d'Arqueologia Urbana, n. 5).
- Piera, M. (2010). *Memòria del cobriment definitiu de les restes aparegudes al Camí Vell d'artesa de Segre (Foradada, la Noguera). 2010*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- Pinar, J. (2006). El collaret tardoantic de la Valleta del Valero (Soses, Lleida), noves dades per al seu estudi. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16, pp. 211-222. <https://raco.cat/index.php/RAP/article/view/251725>
- Pinto, M., Castillo, L., Asensio, D., Cardona, R., Celorrio, C., Franco, M., Garcia, C., Morer, J., Pou, A. J. i Pou, J. (en premsa). La Mansió romana dels Estinclells i l'edifici romà l'altimperial de la Pleta. Dues fites d'una mateixa via?. Dins de *Segones Jornades d'Arqueologia i Paleontologia de Ponent. Guissona, 20 i 21 d'octubre de 2023*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- Pita, R. (1980). La comarca de Balaguer en la época paleocristiana. *Ilerda*, 41, pp. 201-210.

- Prevosti, M. (2010). Els Grans canvis del poblament a Catalunya, de la protohistòria a l'antiguitat. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 21, pp. 45-76. <https://raco.cat/index.php/ButlletiSCEH/article/view/270811>
- Renyer, J. R. (2016). Control i seguiment arqueològic al castell de Verdú. *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 30, pp. 73-87. <https://raco.cat/index.php/Urtx/article/view/310339>
- Reyes, T. i Rodrigo, E. (2023). La Centuriació (els cadastres romans). *Romans a Ponent. Ilerda, Iesso i Aeso*. Museu de Lleida (Catàlegs, 4).
- Rodrigo, E. (2006). *L'evolució del poblament i de l'organització de l'Ager de Iesso de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana. Estudi de l'ocupació del territori*. Universitat Autònoma de Barcelona (tesi doctoral). <http://hdl.handle.net/10803/5544>
- Rodrigo, E. (2013). L'estructuració del territori i evolució del poblament i de la xarxa viària de l'ager iessonensis. *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional (Tarragona, del 27 al 28 d'octubre de 2010)*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta, 16).
- Roig, J. (2023). Els materials ceràmics visigots del Tossal del Moro. *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 37, pp. 29-47. <https://raco.cat/index.php/Urtx/article/view/420686>
- Rovira, J. i Mari, Ll. (1988). Un tram fossilitzat de la via romana Menàrguens-Albesa (la Noguera, Lleida) i consideracions sobre la xarxa viària zonal. *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia (Puigcerdà)*, pp. 191-199.
- Ruestes, A. (2023). L'Amagatall del pastor: els elements metàl·lics ramaders trobats al jaciment visigot del Tossal del Moro (Castellserà, Urgell). *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 37, pp. 49-59. <https://raco.cat/index.php/Urtx/article/view/420691>
- Sales, J. i Salazar, N. (2013). The pre-Pyrenees of Lleida in Late Antiquity: christianisation processes of a landscape in the Tarraconensis. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23, pp. 27-44. <https://raco.cat/index.php/RAP/article/view/283563>
- Sánchez, J. (2013). El final del regne visigot (710-725). *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 54, pp. 297-326. <https://raco.cat/index.php/AnnalsGironins/article/view/271573>
- Sanmartí, J. (1984). Els edificis sepulcralers romans del Paísos Catalans, Aragó i Múrcia. *Fonaments: prehistòria i món antic als Paísos Catalans*, 4, pp. 87-160.
- Saula, O. (1994). Història de les excavacions arqueològiques a la comarca de l'Urgell (II). De la postguerra a l'any 1975. *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 6, pp. 5-33. <https://raco.cat/index.php/Urtx/article/view/167240>
- Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya (2019). *Expedient de Declaració Espai de Protecció arqueològica Vil·la Romana de Sant Pelegrí*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya (2018). *Expedient de declaració espai de protecció arqueològica. Vil·la romana del Vilet, Sant Martí de Riucorb (Urgell). Pla d'Espais de Protecció Arqueològica. Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Febrer 2018*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.

- Solanes, E. i Alòs, C. (2003). Interpretació de l'aixovar de la necropolis visigòtica de Palous (Camarasa, la Noguera): apunts sobre l'adobatge de pells a l'antiguitat tardana. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13, pp. 345-350. <https://raco.cat/index.php/RAP/article/view/251611>
- Soto, P. De (2010). *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: estudis de distribució i mobilitat*. Universitat Autònoma de Barcelona i Institut Català d'Arqueologia Clàssica (tesi doctoral).
- Trullàs, O. (2010). *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a l'avinguda de la Generalitat, núm. 18 (Guissona, la Segarra), intervenció 2010*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- Trullàs, O. (2011). *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència realitzada a l'església de Santa Maria del Pla, Àger (la Noguera), 2011*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- Vila, S. i Piqué, R. (2012). Paisatge vegetal i gestió del combustible a la plana occidental catalana entre el neolític i l'edat mitjana: estat de la qüestió des de l'anàlisi antracològica. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 22, pp. 9-36. <https://raco.cat/index.php/RAP/article/view/276682>

CONTINUÏTATS I RUPTURES DEL POBLAMENT ROMÀ BAIXIMPERIAL I TARDOANTIC A L'EXTREM NORD-EST DE L'AGER TARRACONENSIS (COMARQUES DE L'ALT PENEDEÈS, BAIX PENEDEÈS I GARRAF)

Francesc Florensa Puchol,¹ Magí Miret-Mestre²

PRESENTACIÓ

El territori del Penedès ocupa el sector central de la costa catalana, entre el tram final del riu Llobregat i el Camp de Tarragona. Administrativament, està actualment dividit en tres comarques: l'Alt Penedès i el Garraf (província de Barcelona) i el Baix Penedès (província de Tarragona). Les comunicacions terrestres en sentit sud-nord entre la costa i l'interior eren dificultoses, perquè havien de seguir els sinuosos cursos del riu Foix i les rieres de Ribes, la Griera i la Bisbal. En canvi, per les planes interiors transcorrien durant l'Antiguitat les vies Heraclea i, posteriorment, l'Augusta.

En època romana el Penedès probablement constituïa l'extrem nord-oriental de l'*Ager Tarraconensis*, amb límit al riu Llobregat. Els *parva oppida* de Subur i Tolobi esmentats als segles I i II per Plini, Mela i Ptolomeu podrien estar situats vora la costa entre *Barcino* i *Tarraco*, però es desconeixen les seves característiques i llur localització. Tampoc hi ha constància de l'existència de cap altre tipus d'aglomeració rural menor tipus *vicus* o *pagus*.

El nombre de dades sobre el poblament en època romana i tardoantiga és molt desigual a les tres comarques. A més dels inventaris arqueològics del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i de les dades aportades en els darrers anys per excavacions d'urgència i preventives, es disposa dels resultats del projecte

1 Atics SL.

2 Arqueòleg.

Estudi del paisatge arqueològic antic a la Cossetània oriental (Guitart, 2001; Guitart et al., 2003) —promogut per l'Institut d'Estudis Catalans amb el suport de l'empresa AUCAT— i del Projecte *Ager Tarraconensis*, impulsat per l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Prevosti, 2014). Malgrat tot, encara hi ha moltes àrees buides de jaciments romans i els coneguts mostren una distribució molt irregular, conseqüència sens dubte d'una manca de coneixements.

El primer estudi de conjunt del poblament romà tardà en el Penedès va ser realitzat per Ramon Jàrraga (1992), i en la comarca de Garraf per Magí Miret (1992; 2003). Les dades sobre el Baix Penedès han estat donades a conèixer per Marta Prevosti (2007; 2008). Alguns treballs sobre la totalitat o parts del territori català han fet referència als jaciments penedesencs més importants coneguts i a uns pocs dels de menor entitat (Chavarria, 1998; López et al., 2009; Folch et al., 2015). La síntesi més actualitzada i extensa dels patrons de poblament i la seva evolució i de les estructures socioeconòmiques, culturals i de propietat en època romana al Penedès és la de Víctor Revilla (2015).

EL POBLAMENT EN ÈPOCA ALTIMPERIAL (SEGLES I-III)

Els estudis efectuats sobre les centuriacions a l'*Ager Tarraconensis* han palesat que una de les quatre trames identificades (Tàrraco IV) es localitza al Penedès, amb una datació probable augustal (Palet, 2003; 2007). En temps d'August es reorganitzà també la Via Augusta, que travessava les planes prelitorals de l'Alt i el Baix Penedès i sobre el traçat de la qual hi ha diverses hipòtesis (Vives, 2007; Soto, 2010). Les *mansiones* d'*Antistiana* i *Palfuriana* (esmentades als Vasos de Vicarello) i de *Stabulo Novo* (citada a l'Itinerari d'Antoní) no han pogut ser identificades arqueològicament. En el tram penedesenc de la Via Augusta es coneixen sis mil·liaris, datats entre els segles I i IV (Gorostidi, 2010).

Distribuïdes per tot el territori penedesenc es coneixen diverses *villae* —algunes d'elles amb àrees residencials de notable ornamentació arquitectònica i amb banys—, així com altres establiments més humils tipus granja i instal·lacions auxiliars destinades sobretot a l'elaboració de vi (fig. 1). A la línia de la costa destaquen les vil·les del Puig de Sitges i el Vinyet (Sitges), Darró (Vilanova i la Geltrú), Castell de Cubelles (Cubelles) i el Vilarenc (Calafell). A les planes interiors les vil·les conegudes —moltes d'elles no gaire allunyades de la Via Augusta— són les de la Torrota del Moro (Medina-Florensa, 2016), Ca l'Escuder³ i Can Bas (Subirats), Casalot d'Espuny i la Riba (Vilafranca del Penedès), Sant Valentí (les Cabanyes), Vinya del Taberner (Vilobí del Penedès), Cal Cuc-Fondos de Cal Cuc i Rectoria de Pacs (Pacs del Penedès), Camp de l'Aviació (Santa Margarida i els Monjos), Feixa del Cintet (Castellet i la Gornal), Masia dels Arcs (Sant Jaume dels Domenys), Tomoví i Mas Quefa (La Bisbal del Penedès) i Santa Maria (Santa Oliva). Les característiques i la gran extensió ocupada per les restes superficials del Torrent de Mar Güell (el Vendrell) fan pensar que podrien correspondre també a una vil·la. A partir de les dades aportades per les excavacions, sembla que fou sobretot a partir de

3 Excavació d'urgència realitzada l'any 2021 pel Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya sota la direcció d'Iñaki Moreno (Àtics, sl) que va documentar uns banys i diverses estructures constructives d'època altimperial i baiximperial.

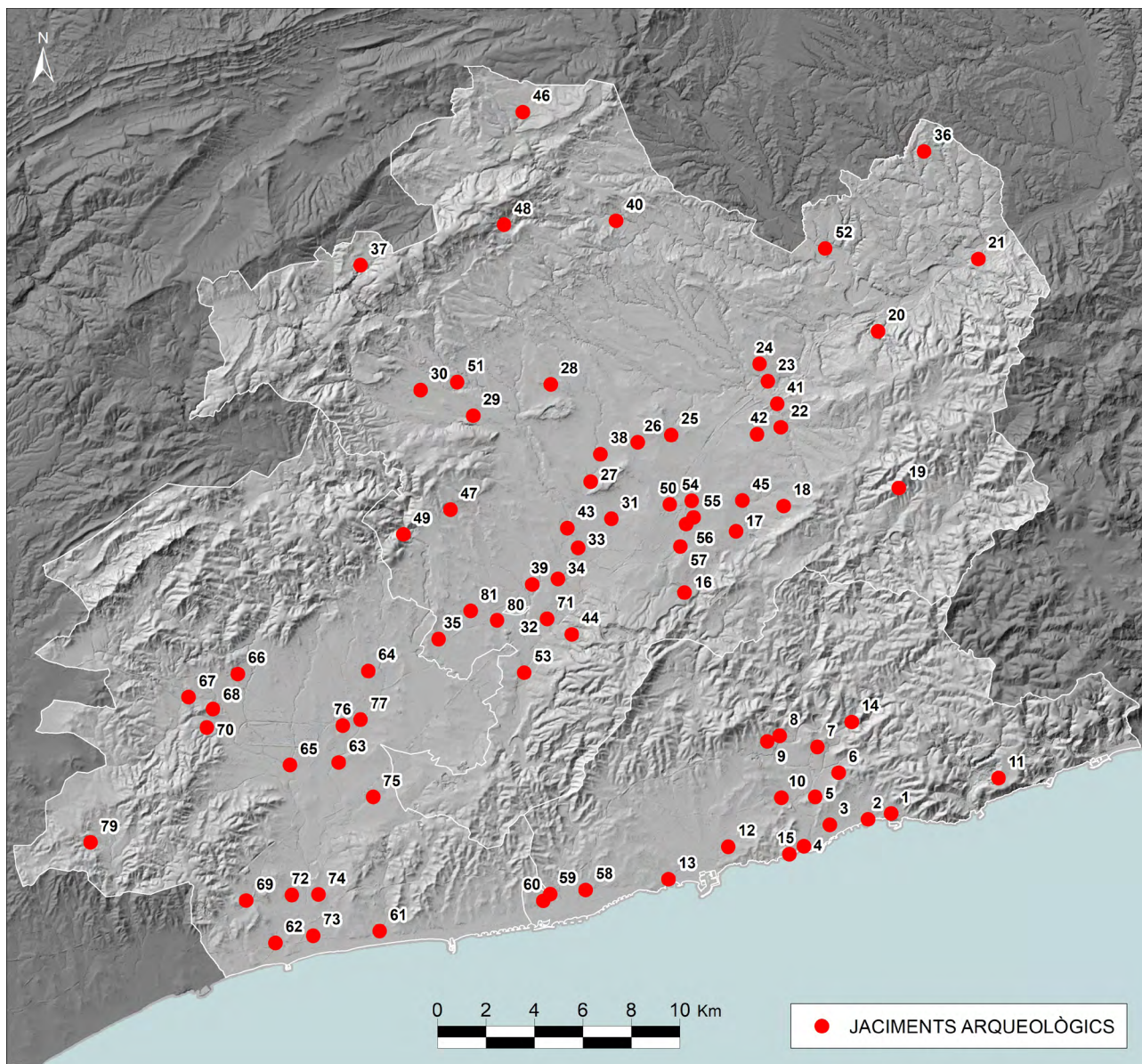

Figura 1. Localització dels jaciments romans i de l'antiquitat tardana al Penedès esmentats al text (autor, ÀTICS, SL).

1. Les Forques (Sitges), 2. Puig de Sitges (Sitges), 3. El Vinyet (Sitges), 4. Santa Margarida (Sitges), 5. Can Baró (Sant Pere de Ribes), 6. El Bosquet (Sant Pere de Ribes), 7. Garrofer de la Cisterna (Sant Pere de Ribes), 8. Sant Pau (Sant Pere de Ribes), 9. Allò en Ros (Sant Pere de Ribes), 10. La Pedra Encantada (Sant Pere de Ribes), 11. Ca l'Amell (Sitges), 12. Solicrup (Vilanova i la Geltrú), 13. Darró (Vilanova i la Geltrú), 14. El Vilar (Sant Pere de Ribes), 15. Cova del Gegant (Sitges), 16. Olèrdola, 17. Església de Sant Pere Molanta (Olèrdola), 18. Can Vendrell (Avinyonet del Penedès), 19. Serra de Riés (Olesa de Bonesvalls), 20. Pujol d'en Figueres (Subirats), 21. Vinya de les Parets (Gelida), 22. Sant Sebastià dels Gorgs (Avinyonet del Penedès), 23. Ca l'Escuder (Subirats), 24. Can Bas (Subirats), 25. Teuleria dels Àlbers (la Granada), 26. Sant Valentí (les Cabanyes), 27. La Rectoria (Pacs del Penedès), 28. Vinya del Taberner (Vilobi del Penedès), 29. Cal Posastre (Sant Martí Sarroca), 30. La Verna (Torrelles de Foix), 31. Casalot d'Espuny (Vilafranca del Penedès), 32. Santa Tecla-La Gravosa (Santa Margarida i els Monjos), 33. La Riba (Vilafranca del Penedès), 34. Camp d'Aviació (Santa Margarida i els Monjos), 35. Feixa del Cintet (Castellet i la Gornal), 36. Can Simó (Sant Llorenç d'Hortons), 37. Camp de l'Alzina (Torrelles de Foix), 38. Cal Cuc-Mas d'en Benet (Pacs del Penedès), 39. Cal Bruna (Castellví de la Marca), 40. La Muntanyeta (Sant Pere de Riudebitlles), 41. Torrota del Moro (Subirats), 42. Montargull (Avinyonet del Penedès), 43. Castell i Ermita de la Bleda (Santa Margarida i els Monjos), 44. Mas Castellar-2 (Santa Margarida i els Monjos), 45. Torrent de Sant Marçal (Sant Cugat Segrarriques), 46. El Cementiri (Mediona), 47. Puigserol (Castellví de la Marca), 48. Fondal de Vandellós (Mediona), 49. El Castellot (Castellví de la Marca), 50. Els Cirerers (Vilafranca del Penedès), 51. Mas Fumet-La Socarrada (Sant Martí Sarroca), 52. Plaça de Monistrol d'Anoia (Monistrol d'Anoia), 53. Sant Esteve (Castellet i la Gornal), 54. Vinya de Cal Monjo Sud (Vilafranca del Penedès), 55. Els Marges Alts (Vilafranca del Penedès), 56. Camí de Santa Maria del Horts (Vilafranca del Penedès), 57. Camí de Mas Romeu (Vilafranca del Penedès), 58. Castell de Cubelles (Cubelles), 59. La Solana (Cubelles), 60. Mas d'en Pedro (Cubelles), 61. El Vilarenc (Calafell), 62. Creu de Coma-ruga Est (el Vendrell), 63. Santa Maria (Santa Oliva), 64. Els Arcs (Sant Jaume dels Domenys), 65. Tomovi (Albinyana), 66. Penyora del Freió (la Bisbal del Penedès), 67. Serra de la Riba (la Bisbal del Penedès), 68. Vinya d'en Soler (la Bisbal del Penedès), 69. Les Albardes (el Vendrell), 70. Mas Quefa (la Bisbal del Penedès), 71. Santa Tecla-La Gravosa (Santa Margarida i els Monjos), 72. La Devesa (el Vendrell), 73. Torrent de Mar Güell (el Vendrell), 74. Masia Bartomeu (el Vendrell), 75. Les Calçades (Bellvei), 76. Entre Saïfores i l'autopista (Banyeres del Penedès), 77. Ermita de Sant Miquel-Garita Vella (Banyeres del Penedès), 78. Molí d'en Serra (Santa Oliva), 79. La Torreta (Bonastre), 80. Serreta de Viladordi (Castellet i la Gornal), 81. La Pencarona (Castellet i la Gornal).

principis del segle II quan algunes d'aquestes vil·les es monumentalitzen —excepte la primera vil·la del Vilarenc, que ho fou ja al segle I aC— i es doten de columnes i capitells, paviments de mosaic, pintures murals, mobiliari de marbre i escultures, sense assolir, però, l'esplendor ornamental de les grans vil·les suburbanes entorn de *Tarraco*. Es coneix l'existència de diverses necròpolis i mausoleus monumentals a partir de les seves restes (Sanmartí, 1984; Ciurana 2013) o d'inscripcions funeràries (Gorostidi, 2010; Revilla 2015), però no sempre hi ha dades sobre els establiments amb els quals es relacionarien.

A més de les vil·les hi havia un gran nombre d'establiments de caràcter aparentment més modest que tindrien una funcionalitat eminentment agropecuària, probablement sense disposar d'una àrea residencial notable (Miret, 2003; López, Fierro, Caixal, 2008; Guitart, 2001; Prevosti, 2007; Revilla, 2015). La major part es coneix solament a partir de materials arqueològics superficials, de restes constructives aïllades (sobretot fons de *lacus*), sitges o alguna sepultura, per la qual cosa no hi ha dades precises sobre les seves característiques. És el cas, entre molts altres jaciments, dels Cirerers (Vilafranca del Penedès), la Pencarona i Serreta de Viladordi (Castellet i la Gornal), Castell i Ermita de la Bleda i Mas del Castellar-2 (Santa Margarida i els Monjos), la Pedra Encantada i Allò en Ros (Sant Pere de Ribes), Ca l'Amell i Santa Margarida (Sitges), Mas del Fons i Masia Bartomeu (el Vendrell), les Calçades (Bellvei), Entre Saifores i l'autopista i Ermita de Sant Miquel-Garita Vella (Banyeres del Penedès), Molí d'en Serra (Santa Oliva), Vinya d'en Soler i Penyora del Freié (la Bisbal del Penedès) i la Torreta (Bonastre).

Sí que han estat objecte d'excavacions parcials els petits establiments de la Vinya de les Paret (Gelida), Plaça de Monistrol d'Anoia (Sant Sadurní d'Anoia), Montargull (Avinyonet del Penedès), la Teuleria dels Albers (la Granada), Cal Posastre (Sant Martí Sarroca), Santa Tecla-La Gravosa (Santa Margarida i els Monjos), el Garrofer de la Cisterna, Sant Pau, Can Baró i el Bosquet (Sant Pere de Ribes), les Forques (Sitges), Solicrup (Vilanova i la Geltrú), Mas d'en Pedro (Cubelles),⁴ la Creu de Coma-ruga i la Devesa (el Vendrell).⁵ L'establiment del Garrofer de la Cisterna (Sant Pere de Ribes), que no sembla tenir associades estructures d'habitació, correspondria a una instal·lació per a l'elaboració de vi que dependria d'alguna vil·la o establiment veí. També podria haver-hi ocupacions relacionades amb terrisseries com les de Can Raventós (Castellet i la Gornal) i Cal Sègol (Sant Martí Sarroca).

LA CONTINUÏTAT D'HÀBITATS ALS SEGLES IV I V

En tot el territori català es documenta al segle IV una forta disminució del nombre d'assentaments baiximperials en comparació amb els existents en els segles immediatament anteriors. Aquesta disminució es mostra en percentatges entre el 21 i el 50 % segons les comarques, que poden ser el resultat en bona part de diferències en els coneixements (Járrega, 2013, pp. 229-232; Prevosti, 2014). Al Penedès les dades actualment disponibles indiquen que al voltant d'un terç de les vil·les i establiments de menor entitat existents durant els segles I i II van

⁴ Agraïm a Daniel López (Arqueovitis), director del treball, haver-nos facilitat aquesta informació.

⁵ Vegis a la bibliografia: Rovira, Llecha, Ferrer, 1991; Rovira, Llecha, 1995; Amorós, 2016; Bermúdez, Varas, 2016; Farré, 2005; Garcia et al., 1990; Miret, Miret, 1983; Bosch, Miret, 1989; Cabrelles, 2016; Díaz, Roig, 2016.

ser abandonats durant o fins i tot abans del segle III dC (tau. 1). Per tant, aquesta «crisi» en l'estructura del poblament no es pot atribuir als efectes de la incursió francoalamana del darrer terç del segle III, sinó que és molt anterior, amb arrels al segle II (López et al., 2008; Jàrraga, 2008; Revilla, 2016). Es desconeixen els motius precisos que van provocar la continuïtat d'ocupació d'uns establiments i l'abandonament definitiu d'altres, situació que no necessàriament havia de comportar un descens demogràfic, atès que el poblament, si més no en una primera fase, podia haver-se concentrat entorn de les *villae* i establiments que perduraven. És probable que es produís una combinació de despoblament i de concentració de la població rural al voltant d'un grup més reduït de les explotacions més potents, així com una certa concentració de la propietat o de la possessió dels *fundi* (Prevosti, 2007; Jàrraga, 2013b).

	Alt Penedès	Baix Penedès	Garraf
Establiments dels segles I-III	72	37	32
Establiments dels segles IV-V	18	10	10

Taula 1. Segons dades extretes de: Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya; Jàrraga 1992, 2003; Prevosti, 2007.

Al segle IV van continuar ocupades les vil·les conegudes amb àrees residencials més riques: Darró, Castell de Cubelles, Casalot d'Espuny, Sant Valentí de les Cabanyes, Rectoria de Pacs i Ca l'Escuder (fig. 2). Les importacions ceràmiques de vaixel·la de taula i àmfors procedents de diverses regions mediterrànies palesen la vitalitat d'aquestes vil·les fins al moment de la seva extinció (López et al. 1997a). Es documenten transformacions arquitectòniques i funcionals a les vil·les de Darró (sala de recepció amb absis pentagonal i columnes) (López et al., 1990; 2002; 2009), Castell de Cubelles (arcs a la planta baixa per suportar un pis superior) (López et al. 1997b; 1998a; 1998b; 2009), Sant Valentí de les Cabanyes

Figura 2. Planta de la fase baiximperial dels banys de la vil·la romana de Ca l'Escuder (Subirats) (autor, ÀTICS, SL).

(paviment de mosaic del segle IV o V) (López et al. 1991; 1992; 2007b) i als banys de Ca l'Escuder. En algun moment avançat del segle IV o ja en el segle següent, les estructures residencials i els banys d'algunes vil·les podrien haver perdut la seva funció originària i passar a formar part de la *pars rustica* o *fructuaria*, com sembla ser el cas de la vil·la de la Rectoria de Pacs del Penedès, on un dels seus tres paviments de mosaic va ser foradat per encabir-hi diverses *dolia* (Járrega, 1992, pp. 84-87), que Yolanda Peña (2010, pp. 385-386, fitxa BAR22) suggereix que tal vegada podrien relacionar-se amb un trull per a l'obtenció d'oli. Al claustre del monestir romànic de Sant Sebastià dels Gorgs (Avinyonet del Penedès) es va reaprofitar un capitell tardoromà que podria haver estat espoliat d'alguna vil·la romana propera i que ha estat datat tipològicament als segles IV-V (Domingo, 2022, p. 128, fitxa 51) o al segle VI (Mancho, 1999, pp. 208 i 241), però tenint en compte la manca de restes monumentals conegudes del segle VI al Penedès és més versemblant que sigui de cronologia baix-imperial.

De la vil·la del Vinyet (Sitges) es coneixen bé les estructures constructives rústiques altimperial, mentre que la seva continuïtat com a mínim fins a principis del segle V està testimoniada per troballes ceràmiques descontextualitzades i algunes sepultures de tipologia diversa (Garcia, Revilla, 1998; Revilla, Garcia, 2007; Revilla, 2015, pp. 205-208, 213).

Les estructures constructives de la segona vil·la del Vilarenc (Calafell) —bastides a mitjan segle I dC a poca distància de les anteriors— estan molt arrasades i se'n desconeix la seva evolució arquitectònica, a excepció potser de les termes (López, 1993). L'amortització d'estructures de les termes i la modificació de les conduccions que les abastien es podrien situar, sense més precisions, a les dècades centrals del segle III. Aquests indicis poden reflectir una transformació dels espais residencials o una alteració de la natura de l'edifici, però no necessàriament un abandonament. La recuperació a les excavacions d'alguns fragments de TSA D indica una freqüentació al segle IV (Revilla, 2015, p. 209). A més, l'excavació del rebliment de dues grans cisternes d'aquesta mateixa vil·la sembla que també va proporcionar dos possibles fragments ceràmics de DSP (Berges, Santacana, 1969-1970; Járrega, 1992).

La continuïtat de la vil·la de Mas Quefa (la Bisbal del Penedès) està establerta solament a partir de ceràmiques superficials (Prevosti, 2007). Succeeix el mateix a la vil·la del Casalot d'Espuny a Vilafranca del Penedès (Járrega, 1992, p. 99), però en aquest cas probablement per mancances en l'estudi dels materials recuperats a l'excavació d'urgència que s'hi va realitzar (Farré, 1999). La continuïtat de les vil·les de Tomoví (la Bisbal del Penedès) i la Riba (Vilafranca del Penedès) és molt dubtosa, ja que únicament s'hi ha recuperat un fragment de ceràmica baix-imperial (Guitart, 2001).

La gran majoria d'establiments altimperial de menor entitat i vocació eminentment agrícola van ser abandonats. Cap dels jaciments d'aquest tipus que sembla perdurar durant el segle IV ha estat excavat arqueològicament en extensió. Està documentada la continuïtat dels de la Teuleria dels Albers (la Granada) i Montargull (Avinyonet del Penedès) pels rebliments de sitges, i la dels de Santa Margarida (Sitges) i Allò en Ros (Sant Pere de Ribes) per ceràmiques i sepultures datades per radiocarboni, on l'absència d'estructures constructives és deguda segurament a la parcialitat de les excavacions i a problemes de conservació. Destaca el fet que els establiments d'Allò en Ros i Sant Pau (Sant Pere de Ribes) continuessin ocupats malgrat que les característiques topogràfiques dels seus emplaçaments palesen que la seva extensió havia de ser a la força molt escassa. L'existència d'altres establiments baiximperial es pot inferir indirectament per la presència de sepultures.

La continuïtat d'alguns jaciments es basa únicament en unes poques troballes superficials de ceràmiques o monedes —Can Vendrell (Avinyonet del Penedès), Mas Castellar i Santa Tecla-La Gravosa (Santa Margarida i els Monjos), Sant Pau (Sant Pere de Ribes), Ermita de Sant Miquel de Segur (Calafell), Serra de la Riba, Penyorra del Freié i Vinya d'en Soler (la Bisbal del Penedès)—, i a vegades tan sols en un únic fragment ceràmic o moneda —Ca l'Amell (Sitges), la Pedra Encantada (Sant Pere de Ribes), la Riba (Vilafranca del Penedès), la Serreta (Castellet i la Gornal) i Tomoví (la Bisbal del Penedès)—, per la qual cosa no es pot saber si va haver-hi realment una certa continuïtat d'ocupació o només un aprofitament residual de les seves estructures constructives. Al jaciment de la Torreta (Bonastre) es van localitzar superficialment dos fragments de TSA D i una vora d'àmfora africana Keay LXIIA, datada a partir de final del segle v (Herrera, Babitsch, 1989; Virella, 1989). Sí que es va excavar el petit establiment —amb antecedents en època alt-imperial— de les Albardes (el Vendrell), que consistia en un edifici d'arquitectura modesta i poques dependències, aixecat en la segona meitat del segle IV i que sembla ocupat fins a un moment indeterminat del segle v (Morer et al., 1998, pp. 77-78), tal com indica la presència d'àmfores de producció africana i ceràmiques a torn de manufactura local (Macias et al., 1997, p. 155; Járrega, 2021, p. 149).

Es disposa de molt poques dades sobre les activitats agrícoles i artesanals al baix imperi, a causa de la manca d'estudis específics. A la vintena de sitges de la Teuleria dels Albers (la Granada) —amortitzades a mitjan segle IV— es van documentar restes de blat, ordi, vinya, figa i llenties. A la vil·la de Darró es va instal·lar un *torcularium* a principis del segle v, fet que testimonia l'elaboració de vi, probablement per a consum local i regional (López, Fierro, 1990, pp. 235-240). S'ha esmentat abans la possible existència d'un trull a la vil·la de la Rectoria de Pacs, tot i que la seva cronologia és imprecisa.

Pel que fa a la ramaderia, durant el baix imperi es documenta una disminució general del porc respecte al període anterior. Al Penedès els coneixements són escassos, per manca d'estudis de restes com, per exemple, les de la vil·la de Darró. Els únics jaciments dels quals hi ha dades són les vil·les del Vilarenc i, també, la del Vinyet, en la que es mantenen els mateixos percentatges que a l'alt imperi: una mica més de bovins (un 52 %) que ovis (un 36 %) i pocs suïds (un 12 %) (Nieto et al., 2020).

Al llarg del segle v es va produir l'abandonament definitiu de tots els establiments anteriors de menor entitat i de la major part de les vil·les, com també succeeix en altres territoris catalans, i una bona part de les que van perdurar van experimentar canvis en la seva naturalesa i funció (Canal et al., 2007; Prevosti, 2022; Gibert, 2023). La irrupció dels visigots no sembla haver afectat de forma significativa el poblament dels territoris catalans, que van restar sota domini de l'Imperi Romà d'Occident fins a la seva dissolució. Encara al segon quart del segle v es documenten tant a la *pars rustica* com a la *pars urbana* de la vil·la de Darró diverses reformes, sobretot a les dependències de treball (López, Fierro, 1990, pp. 233-235). A la vil·la de Sant Valentí de les Cabanyes un paviment de mosaic —tal vegada pertanyent a uns banys— podria datar-se tipològicament en el segle v (López, Fierro, Clua, 1991; López et al., 1992; Vico, Varas, 2016), igual que dos dels mosaics de la vil·la de la Rectoria de Pacs del Penedès (Balil, 1987).

Les invasions germàniques no van ocasionar tampoc una interrupció de les relacions comercials amb el Mediterrani oriental i, sobretot, el nord d'Àfrica (Járrega, 2013a). Les vil·les de Darró i Cubelles són les que han ofert les importacions ceràmiques

més tardanes. A Darró s'han recuperat fora de context algunes ceràmiques africanes del segle VI (López, Fierro, 1990, p. 240; 1993, p. 116) i una olla de procedència palestina del segle VI (López et al., 2009, p. 138, nota 9), la mateixa cronologia de les sepultures més recents de la seva necròpoli (López et al., 2008, p. 95), i Ramon Járrega indica la possible presència d'un fragment de *Late Roman Amphora 1* oriental (Járrega, 2013, p. 150), datada entre el segle V i final del VI o inicis del VII. Al castell de Cubelles hi hauria hagut també una llarga continuïtat d'ocupació, testimoniada per importacions de ceràmiques procedents del Mediterrani oriental del segle VI-primer quart del segle VII (una gerra palestina: López et al., 1998a, p. 144, lám. VII.6) i per la troballa en reblliments de dues sitges de fragments de ceràmiques a torn de pasta grisa, dura i ben decantada amb un repertori format majoritàriament per olles de mitjanes i grans dimensions, a les que s'ha atribuït cronologies diferents: segles VII-VIII a partir dels paral·lels similars al veí establiment de la Solana (López et al., 1998a, p. 144; 2008, p. 98; Gibert, 2006, p. 78). En aquestes fases més tardanes, més que una continuïtat funcional d'aquestes vil·les, podria haver-hi hagut un aprofitament de les seves estructures constructives i ocupacions puntuals per part dels habitants d'establiments tardoantics de l'entorn, com el de la Solana (Cubelles).

Entre les darreries del segle IV i el segle V es documenta l'ocupació d'algunes cavitats naturals al Fondal de Vandellós (Mediona) així com a la cova del Molinot (Pontons) i la cova del Gegant a Sitges (Gibert, 2023, pp. 82-88; Daura et al., 2024, en premsa). Si bé sovint aquestes ocupacions han estat relacionades amb pràctiques ramaderes, les característiques dels materials arqueològics documentats (vaixel·la de taula TSA D i DSP, recipients de vidre, objectes metàl·lics...) descarten l'ús d'aquestes cavitats com a lloc d'estada de pastors o relacionats amb pràctiques d'explotació forestal, sinó que sembla més aviat degut a la necessitat de disposar de llocs de refugi temporal en temps d'inestabilitat social o política, sense que es pugui descartar una funció relacionada amb l'eremitisme.

Els únics dos indrets amb restes baiximperials coneguts situats dalt elevacions muntanyoses són els del Castellot (Castellví de la Marca)⁶ —en un cim escarpat— i la Muntanyeta (Sant Pere de Riudebitlles) —sobre un petit monticle de vessants suaus (Cebrià, Ribé i Senabre, 1991, pp. 101-102)—, que podrien haver tingut funcions estratègiques de control de camins i vigilància, probablement en un marc local més que no pas formant part d'un enquadrament administratiu estatal.

Els estudis palinològics documenten a la costa central catalana entre els segles V i VII desforestacions, l'extensió de comunitats arbustives i herbàcies i la formació de prats humits, causades en bona part per accions antròpiques que estarien relacionades amb un increment de les activitats ramaderes (Riera, 2003; Burjachs i Schulte, 2003). En aquest sentit, algunes troballes de monedes baix-imperials, desgastades i que haurien circulat com a mínim en el segle V, poden respondre a l'aprofitament com pletes ramaderes dels recintes emmurallats d'antics *oppida* ibèrics. Al poblat d'Olèrdola es van recuperar un *nummus* del 335-341, un AE3 de Constanç Gal o Julià II cèsar de 351-361 i un AE2 de Magne Màxim de 383-387 (Campo, 2008, pp. 407-410), i al del Pujol d'en Figueres (Subirats) sis monedes antigues, entre les quals tres baiximperials, de Crisp, Constantí I i Honori (Járrega, 1992, pp. 93-94). A la serra de Riés (Olesa de Bonesvalls) Josep Matas Massana va recuperar un conjunt

6 Veure l'estudi sobre aquest jaciment en aquest mateix volum.

de setze monedes de cronologies diverses⁷ —lliurades al VINSEUM de Vilafranca del Penedès—, entre les quals set de romanes: un as de Tiberi, un antoninià de Gal·liè, dos antoninians de Claudi II, un AE3 de dinastia constantina i un AE2 i un AE4 de Constanci, en un petit replà a tocar d'una carrerada, on podria haver-hi hagut una cabana de pastors. Al gran tancat ramader d'origen protohisòtric de la Serra de la Font del Coscó (Avinyonet del Penedès) es va recuperar una moneda de Constans o Valens (Cebrià et al., 2003). No es practicaria una transhumància ramadera de llarga distància, sinó una transterminància amb moviments de curt radi per aprofitar les pastures de proximitat.

NOUS TIPUS D'ASSENTAMENTS DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA (SEGLES V-VII)

Com també en altres àrees catalanes, a partir de final del segle v i paral·lelament a la decadència de les vil·les, van sorgir al Penedès uns altres tipus d'assentaments de caràcter molt més rústic que semblen respondre a un tipus d'economia mixta, agrícola, ramadera i recol·lectora en unitats d'explotació autosuficients que utilitzarien la força de treball de grups humans reduïts (Revilla, 2016). Aquests nous assentaments camperols o nuclis poblacionals, originats de forma desigual a la segona meitat del segle v, es van anar desenvolupant i consolidant al llarg dels segles VI-VIII (Gibert, 2018; Roig, 2019a; 2019b; Casas et al., 2021). L'estatut i nivell social dels habitants d'aquests nous models d'hàbitats és incert, ja que podrien ser explotats per petits propietaris autònoms o per arrendataris dins grans *fundi* dels propietaris de les vil·les que continuaven ocupades o dels que vivien ja permanentment a les ciutats. Algunes sepultures anòmales fan pensar en la presència d'alguns serfs o esclaus (Roig, 2019).

Aquests nous assentaments s'ubiquen sovint sobre les restes parcialment abandonades de vil·les, aprofitant alguns dels seus murs, o properes a elles. També es donen casos d'ocupació de llocs aturonats habitats amb anterioritat com ara antics poblats ibèrics (Canal et al., 2007). Tant els jaciments que tenen precedents a les vil·les baix imperials com els assentaments de nova fundació ubicats en el pla es caracteritzen per la presència d'estructures fetes amb materials peribles o restes de murs de pedra lligada amb fang —sense indicis de cobertes amb *tegulae* i *imbrices*—, retalls excavats al terreny natural amb una adequació mínima de l'espai tipus cabana i àmbits de magatzem subterranis, així com àrees de producció com forns de pa, *laci* i dipòsits per al premsatge i per a l'emmagatzematge de cereals. Aquests establiments són de difícil atribució a contextos domèstics o de transformació-producció. Molt probablement es poden vincular a diverses fases de processos productius, magatzems especialitzats, corrals o tallers que disposaven d'estructures de coberta o bé funcionaven a l'aire lliure (a vegades no es documenten indicis d'elements de sustentació vertical).

Aquest nou tipus d'assentament rural presenta una distribució desigual al territori, amb una alta densitat d'assentaments a les comarques del Vallès: Can Vinyalets (Santa Perpètua de Mogoda), La Bastida (Rubi), Torre-Romeu (Sabadell), Can

7 Agraïm la seva classificació a Maria Clua Mercadal (Gabinet Numismàtic de Catalunya).

Gambús-1 (Sabadell), els Mallols (Cerdanyola del Vallès), Ca l'Estrada i Pla del Serrador (Canovelles). També han estat documentats a les comarques gironines (Casas et al., 2021).

Al Penedès l'existència d'alguns d'aquests nous establiments es pot deduir solament a partir de la presència de sepultures, alguna de les quals amb aixovar funerari —Can Simó (Sant Llorenç d'Hortons) i Camp de l'Alzina (Torrelles de Foix)— o datada per radiocarboni —el Vilar (Sant Pere de Ribes). Del Cementiri de Mediona es disposa només de ceràmiques superficials, la cronologia de les quals s'ha situat per paral·lels tipològics al segle VII-mitjan segle VIII (Coll et al., 1995-1996) o en un moment més aviat tardà del segle VII-ple segle VIII (Gibert, 2006, pp. 76-78). Algunes excavacions sí que han permès documentar les restes d'aquests nous assentaments, que es presenten en forma d'aglomeració —La Solana (Cubelles)— o de petits assentaments aïllats documentats a partir de sitges, estructures d'emmagatzematge, abocadors o estructures de combustió, sense presència estructures d'habitació per haver desaparegut possiblement per rebaixos agrícoles: Santa Digna 2 i 3 (Vilafranca del Penedès), Puigserol (Castellví de la Marca),⁸ Camí de Mas Romeu, els Marges Alts i Camí de Santa Maria dels Horts (Vilafranca del Penedès). A la Vinya de Cal Monjo Sud (Vilafranca del Penedès) es va documentar una cabana semisoterrada i una sitja propera.

A la Solana (Cubelles) la diversitat de restes i d'activitats econòmiques documentades (agricultura, ramaderia, metal·lúrgia), així com la superfície ocupada i la presència d'alguns enterraments fan pensar que era un petit grup d'unitats familiars que va existir des de les darreries del segle V fins ben entrat el segle VII, sense que es pugui concretar el seu moment final. Hi ha testimonis de productes arribats a través dels circuits d'intercanvi mediterranis, tal com evidencien els productes importats: oli del sud de la península Ibèrica i nord-africà i vi oriental, a més de vaixelles de taula ceràmiques fabricades al nord d'Àfrica i orient (Barrasetas, 2007). Aquesta aldea de caràcter rústic presentava una distribució espacial complexa (Gonzalo, 2010-2011, pp. 55-75) i estaria formada per unes cinc o set construccions o recintes malauradament molt arrasades, sense aparents subdivisions internes i no totes elles contemporànies, de les que es conservaven grans retalls i basaments de pedra seca enlluïda amb fang, per a murs que serien de tàpia, amb cobertes sense ni *tegulae* ni *imbrices*. Existia una instal·lació de premsatge i dos dipòsits aïllats per a la producció vinícola, així com un forn per a la cocció d'aliments i una norantena de sitges distribuïdes per tot el jaciment. S'ha documentat l'execució de treballs metal·lúrgics, des de la reducció del mineral fins al producte acabat, així com dotze sepultures. Les restes microscòpiques conservades en superfícies de molins pertanyien a blat/ordi i faves. Les quasi dues mil restes faunístiques recuperades a la Solana denoten que la dieta d'origen animal es fonamentava en recursos procedents d'espècies domèstiques, amb els ovcaprins més ben representats, seguits dels suïds, i amb presència també d'èquids i gossos. El gran nombre i varietat de restes de cérvol ha fet pensar que podria haver-hi hagut alguna instal·lació on es mantindrien aquests animals en vida per a activitats cinegètiques o directament per a la producció de carn. Pel que fa als recursos marins, està documentada la recollecció o pesca de mol·luscs i d'alguns crustacis, mentre que de peixos només es va identificar la presència de la llisa i el verat. També es van recuperar restes d'aus amb traces d'especejament i dos fragments

8 Aquest jaciment ha estat excavat l'any 2021 pel Dr. Jordi Gibert i l'esmentem gràcies a les informacions que ens ha transmès sobre les diverses sitges i grans retalls excavats —un de complex i un altre conservat molt parcialment—, que semblen amortitzar-se cap al segle VI (Gibert, 2023, p. 94).

ossis d'una balena de Cuvier. L'estratègia alimentària de la Solana concorda amb la que s'ha documentat en altres assentaments catalans de l'antiguitat tardana, orientats a un consum propi destinat a la subsistència dels grups familiars que els habitaven i aprofitant al màxim les possibilitats que els oferia el seu medi local, amb un creixement dels caprins i un descens del porc i dels bovins que suggereixen un model ramader més extensiu (Nieto-Espinet et al. 2020).

S'ha indicat que la proximitat —uns 1,3 km— i la parcial coincidència cronològica fan possible que la Solana fos inicialment una dependència de la vil·la del Castell de Cubelles i que, en abandonar-se aquesta, passés a ser l'únic nucli habitat (Revilla, 2016, p. 214). Tanmateix, és més probable que aquesta funció la realitzés —si més no durant l'època altimperial— el petit l'establiment de Mas d'en Pedro, situat a uns 800 metres al sud de la Solana, on es documentaren l'any 2017 parts d'algunes estances i dos encaixos per a *dolia*,⁹ i on abans s'havien recuperat fragments d'*opus signinum* i una àmfora vinària amb *titulus pictus* (Miret, 2007). Amb aquest mateix jaciment podrien estar relacionats els materials ceràmics romanorepublicans i altimperials inclosos en els farciments de cronologia tardana d'algunes sitges de la Solana. Cal destacar que en el contrapès del *torcularium* de la Solana es va aprofitar un fragment de base de columna molt probablement procedent de la vil·la del Castell de Cubelles, ja que és l'única propera de caràcter monumental, la qual cosa indicaria que es trobava, si més no en part, abandonada o transformada.

Durant el control de les obres de construcció de l'Eix Diagonal, realitzades l'any 2010,¹⁰ es localitzaren una sèrie de jaciments que aportaren diverses restes corresponents a l'antiguitat tardana: Camí de Mas Romeu, Camí de Santa Maria dels Horts, Els Marges Alts i Vinya de Cal Monjo Sud (situats tots dins el terme municipal de Vilafranca del Penedès). Tots ells se situen en les planeres cultivables, emmarcades per rieres i torrents. Aquest model d'assentament és el mateix des de la prehistòria, atès que en la majoria dels casos es recuperaren també restes d'aquesta cronologia.

En el jaciment Camí de Mas Romeu es documentà un retall/abocador amb un farciment heterogeni datat en el segle v, on aparegueren diversos fragments d'un morter en TSA D, forma Hayes 91b, i àmfora africana. El conreu agrícola continu de l'indret no va permetre localitzar les estructures d'habitació coetànies.

En el jaciment Els Marges Alts es localitzaren cinc cubetes/abocadors, una sitja, una estructura de combustió i tres retalls irregulars de funció indeterminada que han de correspondre a un assentament arrasat. En els farciments de les diverses estructures d'emmagatzematge i productives es localitzaren fragments ceràmics amb pastes grises, tant depurades com grolleres, realitzades a torn lent (Macias, 1999). L'absència de materials d'importació (tan sols es documenten dos fragments d'àmfora africana) permet situar la seva amortització entre els segles VII-VIII, moment a partir del qual desapareixen gradualment aquests grups ceràmics en el registre arqueològic. La producció de ceràmica comuna més representada al jaciment de Els Marges Alts són les ceràmiques de coccio reduïda de producció local (82,1 %). Es caracteritza per produir-se a mà o torn lent, amb una pasta de color negre o gris, tacte aspre i fractura rugosa. L'argila és poc depurada, amb partícules de color blanc, de gra mitjà a molt gruixut. Les superfícies es troben fonamentalment

9 Agraïm a Daniel López (Arqueovitis), director del treball, haver-nos facilitat aquesta informació.

10 Esqué et al., 2015.

allisades. Hi predominen els fragments informes (quatre-cents quaranta-nou), als quals cal afegir vint-i-una bases que tampoc s'han pogut atribuir a cap forma i sis nanses. Les formes representades dins aquest grup són: olla (65 exemplars), gerra (4), tapadora (3) i cassola (1). La forma olla presenta diàmetres entre 15 i 25 cm, perfils en S, cos globular, base generalment plana, amb les vores exvasades de llavis de secció sobretot triangular i arrodonits. Com a conclusió general respecte al material ceràmic d'aquest jaciment, cal remarcar la pràctica absència de materials d'importació (TSA D i àmfores), fet que coincideix amb el model explicatiu referent als jaciments de l'antiguitat tardana de caràcter rural, on la ceràmica d'importació és escassa. Sembla que aquests assentaments que funcionaven durant el segle VI adquiriren puntualment produccions d'importació, com es pot veure al jaciment de La Solana. Més endavant, durant els segles VII i VIII, les importacions van desapareixent del registre (Járrega, 2013a). Aquest seria el cas de Els Marges Alts amb una sèrie d'estructures amortitzades entre el segle VII-principis del segle VIII.

En l'assentament localitzat a l'anomenat Camí de Santa Maria dels Horts es documentaren una sèrie d'estructures corresponents a dos moments cronològics, sense la presència d'estructures d'habitat, l'existència de les quals hauran d'establir futures intervencions arqueològiques. Dins del període baix imperial (segles IV-V) s'exhumaren les restes d'un *lacus*, sis retalls per a possibles *dolia*, dos retalls indefinits i quatre forns disposats entorn d'una zona de treball. El *lacus* baiximperial E33, conjuntament amb els retalls de *dolia*, testimonien una possible activitat productiva relacionada amb el vi, que s'amortitzaria en els segles IV-V. A uns 200 m de distància es localitza un canal de 20 m de llarg i 3 m d'ample (E13), amb un seguit de quatre forns disposats al seu entorn immediat; el material arqueològic recuperat durant l'excavació —un parell de fragments informes de DSP grisa i un fragment d'àmfora africana— només ha permès datar l'amortització d'un dels forns a mitjan segle V i sembla que el conjunt d'estructures es pot situar en la fase baix imperial del jaciment.

En el mateix jaciment s'excavà un espai de treball amb quatre estructures de combustió, una sitja i quatre retalls indefinits, corresponents a l'antiguitat tardana (segles V-VII). L'estructura E31, situada a 200 m de l'E13, té una planta irregular allargada amb quatre forns: presenta una zona central que es pot interpretar funcionalment com a zona de treball on tres dels forns connecten directament i el quart forn se situa adjacent a la zona de treball, però no se li ha localitzat un accés directe des de l'E31 (fig. 3 a-b). En cap cas s'han documentat restes de materials

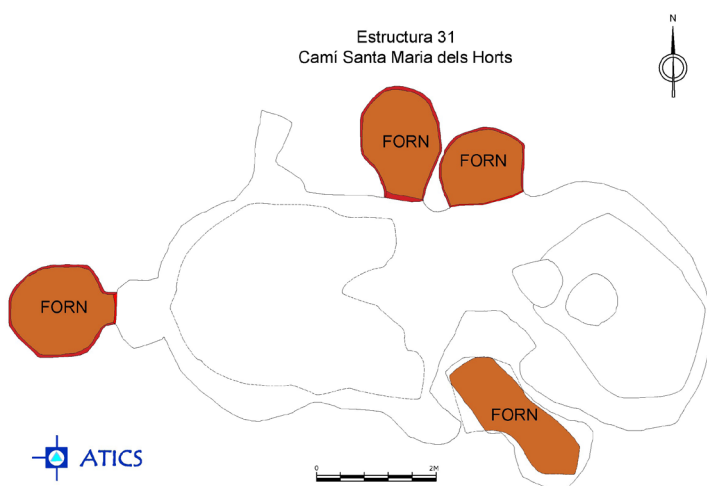

Figura 3 a-b. Planta i forns del fons de cabana tardoromana E31 del Camí de Santa Maria dels Horts (Vilafranca del Penedès) (autor, ATICS, SL).

ceràmics de rebuig, per la qual cosa podria tractar-se de forns de pa. Els forns i l'àrea de treball s'amortitzen com abocador i entre el material recuperat cal destacar fragments informes d'àmfora oriental, una vora de morter a torn acurada oxidada tipus 14 (Macias, 1999) i una vora de cassola a torn lent grollera mixta tipus 8 (Macias, 1999). L'adscripció cronològica de tota l'estructura ha de correspondre a l'antiguitat tardana (segles V-VII).

A les dues àrees amb forns corresponents a les dues fases del jaciment del Camí de Santa Maria dels Horts els estrats d'amortització no mostren presència de materials de rebuig típics dels tallers terrissers, per la qual cosa es pot pensar que, com a mínim l'estructura E31, ha de considerar-se com una zona productiva amb forns de pa. D'aquestes estructures destinades a la producció de pa, isolades o integrades en conjunts, se'n coneixen a la Solana (Cubelles) i a altres jaciments: Can Solà del Recó a Matadepera (Barrasetas, Garcia, 2000), Vilans de Reig a les Garrigues (Nieto i Escala, 2004), la Bastida a Rubí (Bacaria et al., 2000), Can Roqueta / Torre-Romeu a Sabadell (Terrats, 2005; 2009), Can Gambús-1 a Sabadell (Roig i Coll, 2007) i els Mallols a Cerdanyola del Vallès (Francès et al., 2007). A la Plaça Major de Castellar del Vallès (Roig i Coll, 2010) es va documentar una estructura similar, on es va poder determinar la zona central com a àmbit i espai de treball, envoltat per tres forns, que igual que al Camí de Santa Maria dels Horts i, posteriorment fou abandonat i utilitzat com abocador.

L'excavació arqueològica de les restes del jaciment de la Vinya de Cal Monjo Sud va permetre identificar una cabana semisoterrada i una sitja propera (fig. 4 a-b). La cabana és de planta irregular amb tendència ovalada, mesura 9,30 m de llarg i 4 m d'ample, amb una superfície d'uns 67 m², secció irregular amb parets lleugerament divergents i amb un desenvolupament vertical màxim conservat d'1,50 m. La base és lleugerament còncava. Presenta una rampa d'accés pel costat sud, amb dos graons a l'interior de la cabana excavats en el terreny natural. Es van poder diferenciar els espais de treball, àrees de pas o zones d'hàbitat E6 i E67; els forats de pal UE 3161, UE 3243, UE 3159 i UE 3160, els murs E69 i E70, una estructura de combustió dins l'àmbit E66 —possible llar— i l'estructura d'emmagatzematge E68. Les relacions físiques revelen l'existència de dues fases d'ocupació que comportaren petites reformes constructives, tot afectant les subdivisions internes de l'espai.

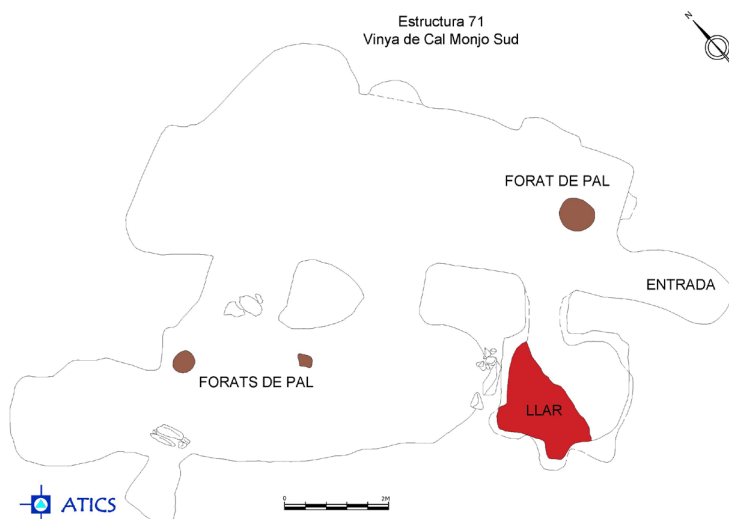

Figura 4 a-b. Planta i vista general de l'estructura E71 de Cal Monjo Sud (Vilafranca del Penedès) (autor, ATICS, SL).

Tenint en compte els materials procedents dels estrats d'amortització, la cabana de la Vinya de Cal Monjo Sud seria una construcció lleugera bastida en gran part amb materials peribles (fusta, fang...), complementada amb murs o sòcols. A causa de l'escassetat dels materials recuperats en l'estrat d'amortització, no es pot afirmar si complementaven construccions més sòlides o més complexes. Tampoc ha estat possible concretar si es tracta d'una construcció subsidiària d'algun procés productiu. Cal destacar el fet que no s'han evidenciat elements relacionats directament amb la combustió, a excepció d'alguns fragments de ceràmica tèrmicament alterats localitzats a l'E66 que podrien haver tingut una funció refractària. El material ceràmic, escàs, està constituït per recipients de cuina i emmagatzematge, dominats per la forma olla, eventualment tapadores, gerres amb nansa i bec, tenalles, i contenidors tipus *dolium*, amb escassa presència de materials d'importació (vaixel·la fina i àmfora). Es va concretar una cronologia dels segles V-VII a partir de l'escàs material recuperat a l'àmbit E6: dues vores d'olla (Macias, 1999), la producció de les quals es pot situar entre els anys 425 i 475 dC (aquest tipus de material es manté de forma residual en contextos més tardans del segle VI-VII). La resta de materials ceràmics es caracteritzen per unes coccions reductores irregulars i neutres que atorguen a la peça unes tonalitats que oscil·len del negre al marró, amb tonalitats terroses i ataronjades segons la part de la peça i el tipus de recipient. Presenten una elaboració a torn lent i a mà, oferint unes peces d'aspecte groller i poc acurat, de parets gruixudes i formes irregulars i deformades. Les olles poden ser globulars, esfèriques, allargades, globulars amb coll o acusadament panxudes, mostra d'un marcat localisme d'aquestes produccions. La sitja E63, de planta circular, 1,12 m de diàmetre, secció globular i fons còncav, presenta una profunditat d'1,94 m, i malgrat que els seus dos estrats d'amortització aporten materials escassos, la presència de ceràmiques reduïdes elaborades a torn lent permet situar l'amortització de l'estructura en els segles VI-VII.

Caldrà que futures intervencions arqueològiques facin possible millorar el coneixement sobre l'amortització definitiva de les *villae*, la seva potencial substitució per centres productius de menor entitat i l'aparició dels nous tipus d'assentaments.

NECRÒPOLIS TARDANES (SEGLES IV-VII)

Els estudis de les restes òssies sepulcral són necessaris per aproximar-nos al coneixement de l'estructura d'edats, les malalties i activitats físiques de les poblacions. En els darrers anys s'han dut a terme estudis de les restes antropològiques concretes d'alguns jaciments penedesencs, però no hi ha un estudi de conjunt.

Són nombroses al Penedès les notícies de troballes de sepultures en caixes de *tegulae* —com per exemple als Cirerers (Vilafranca del Penedès)—, però cal tenir present que aquest tipus de sepultura no té necessàriament una cronologia tardana, ja que és el més emprat al segle II a l'ager *Tarraconensis* (Ciurana, 2013). L'existència de sepultures baiximperial es pot deduir de la troballa d'inscripcions funeràries com les de Cal Pau Subirà i Can Xic Ferrer (Sant Pere Molanta, Olèrdola) i Sant Esteve de Castellet (Gorostidi, 2010, núm. 43, 45, 58).

Es coneixen diverses necròpolis tardanes —el Vinyet (Sitges), Allò en Ros (Sant Pere de Ribes), Darró (Vilanova i la Geltrú), la Solana (Cubelles)—associades a

establiments, així com altres —com les de Can Simó de Baix (Sant Llorenç d'Hortons), plaça de Monistrol d'Anoia (Sant Sadurní d'Anoia), Camp de l'Alzina (Torrelles de Foix), Santa Maria (Santa Oliva) i la Torreta (Bonastre)— de les quals no es coneixen els assentaments als quals haurien d'estar associades.

Tant les necròpolis del Camp de l'Alzina (Torrelles de Foix) com de Can Simó de Baix (Sant Llorenç d'Hortons) es caracteritzen per l'ús de tombes de fossa de lloses i per la presència en algun cas de dipòsits funeraris. En una tomba infantil del Camp de l'Alzina es va trobar una sivella de cinturó de bronze d'un tipus sense paral·lels en jaciments hispànics, que tal vegada es podria enquadrar a grans trets entre la darrer part del segle VI i l'inici del VIII (Vallès i Bosch, 1994; Roig, 1999). A Can Simó de Baix es va trobar una ampolleta de vidre que es pot interpretar com un recipient d'ofrena del segle VII (Molina et al., 1994; Coll, 2021). De la necròpoli de la Torreta (Bonastre) es coneixen tres sepultures en caixa de lloses, sense aixovar, relacionades amb un establiment que va perdurar en època baiximperial i possiblement fins al segle VI, per la troballa superficial d'una vora d'àmfora Keay LXII (Virella, 1989; Herrera, Babitsch, 1989). Les sepultures excavades a la plaça de Monistrol d'Anoia no tenen una cronologia precisa, ja que si bé els seus excavadors les van datar en època baiximperial, s'ha apuntat que per la seva tipologia podrien ser com a mínim dels segles V-VI (Folch, Gibert, 2011, p. 369).

A Darró (Vilanova i la Geltrú) es van poder documentar diverses sepultures romanes en fossa i caixes de *tegulae* disposades al sud de les restes de la vil·la romana (Bellmunt, 1983-1985; Risch, Carbonell, 1983-1985), per a les quals s'ha proposat una datació dels segles IV-VI (López et al., 2002, pp. 191-192; 2008, p. 95). Dues tombes en fossa es van localitzar allunyades, sobre àmbits abandonats de la *pars rustica* del segle III i retallant estrats que contenien materials ceràmics i numismàtics de finals del segle IV o principis del V, però també una peça que podria arribar a la segona meitat del segle VI (López, Fierro, 1990, p. 240).

De la vil·la del Vinyet (Sitges) es coneix un sarcòfag amb decoració amb acanalats verticals del taller de *Tarraco*, datable al segle III-principi del IV, així com quatre altres sepultures de tipologia diversa, una d'elles infantil dins una àmfora del tipus Keay XXVII amb una cronologia de finals del segle IV-segle V (Garcia, Revilla, 1998; Revilla, Garcia, 2007; Revilla, 2015: pp. 205-208, 215).

És imprescindible disposar de datacions per radiocarboni a fi d'establir una cronologia de les sepultures més fiable que la que es pot desprendre de les seves característiques tipològiques, clarament imprecises. A la vegada, cal ser caut a l'hora de presentar les datacions radiocarbòniques com dates absolutes en el període de l'antiguitat tardana, atès que la corba de calibratge presenta oscil·lacions en època tardoantiga i altmedieval (Folch, Gibert, 2016).

Presentem a continuació un seguit de datacions -la major part d'elles inèdites- de sepultures que han d'ajudar a contextualitzar els jaciments on apareixen (taula 2).¹¹

Durant la intervenció d'urgència realitzada el 2017 per la Generalitat de Catalunya a la platja de les coves de Santa Margarida (Sitges) es localitzaren tres individus. Es van realitzar dues datacions de C14: per una banda, de l'individu 2, datat entre els

¹¹ La datació de la platja de les Coves (Sitges) va ser realitzada per Beta Analytic i ens ha estat facilitada amablement per Joan Garcia Targa, director de l'excavació, així com les dades sobre el jaciment. La resta de datacions van ser efectuades pel Laboratori de Datació per Radiocarboni de la Universitat de Barcelona, sota la direcció de Joan S. Mestres, i encarregades pel Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, a qui agraïm que ens n'hagi autoritzat la difusió.

segles I i principis del segle III, i, d'altra banda, de l'individu 3, una jove d'uns quinze anys sebollida en caixa de *tegulae*, que va ser datat en els segles III-IV. Aquestes sepultures podrien estar relacionades amb un establiment situat a la propera ermita de Santa Margarida, on s'ha localitzat material en superfície datat entre els segles I aC i el III dC. Aquest assentament costaner podria haver tingut una certa pervivència durant el baix imperi vista la datació de l'individu 3.

Taula 2. Datacions radiocarbòniques de sepultures.

Jaciment	Municipi	Data radiocarbònica	Calibratge a 2 σ [Interval] Àrea relativa
Platja de les Coves-Santa Margarida (individu 3)	Sitges	1750 $\pm$ 30 BP	cal dC 222-385 (94,5 %)
Allò en Ros (esquelet masculí)	Sant Pere de Ribes	1697 $\pm$ 33 BP	cal dC 252-305 (24,51 %) cal dC 311-413 (75,49 %)
Allò en Ros (esquelet femení)	Sant Pere de Ribes	1645 $\pm$ 30 BP	cal dC 336-433 (82,5 %) cal dC 457-468 (1,2 %) cal dC 488-533 (11,7 %)
Mas d'en Pedro (UF13)	Cubelles	1687 $\pm$ 39 BP	cal dC 251-422 (100 %)
La Solana (esquelet 1033)	Cubelles	1575 $\pm$ 30 BP	cal dC 417-549 (95,4 %)
La Solana (esquelet 1202)	Cubelles	1305 $\pm$ 30 BP	cal dC 659-726 (66,8 %) cal dC 738-768 (28,6 %)
La Solana (esquelet 1330)	Cubelles	1565 $\pm$ 30 BP	cal dC 420-555 (95,4 %)
El Vilar (esquelet femení sencer)	Sant Pere de Ribes	1465 $\pm$ 30 BP	cal dC 549-646 (95,3 %)
Sant Pere Molanta (esquelet del sarcòfag-mil·liari)	Olèrdola	1310 $\pm$ 30 BP	cal dC 655-730 (67,3 %) cal dC 735-772 (28,1 %)

La intervenció arqueològica a Allò en Ros (Sant Pere de Ribes) fou realitzada per A. Ferrer i J. Carbonell, i consistí en l'excavació d'un gran retall en el rebliment de la qual es recuperaren fragments ceràmics de TSA D, DSP i de dues àmfores tardanes, així com dues sepultures. En un nivell superior es localitzà el cos d'un noi d'una vintena d'anys sebollit en caixa de *tegulae* que duia un ganivet de ferro a la cintura. A una cota inferior es va documentar el cos d'una dona d'uns vint anys que mostrava símptomes d'haver fet considerables treballs físics, a més de mostrar una possible fractura en el crani que li podria haver causat la mort (Ferrer et al., 1983-1985). Les datacions d'ambdós individus es poden situar preferentment entre el segle IV i el primer terç del segle V. Superficialment es van recollir materials ceràmics d'època altimperial i baiximperial (Járrega, 1992, pp. 57-62). Cal ressaltar la posició anòmala en la qual s'enterrà l'individu femení, dipositat sense cap cura i arraconat a un lateral del fons del retall. El contrast en el tractament funerari entre aquests dos individus i la seva proximitat cronològica fa pensar que la dona podria haver tingut un estatut social de tipus servil, com podria ser també el cas d'alguns dels individus inhumats de la Solana (Cubelles).

La intervenció arqueològica realitzada l'any 2018 per Daniel López (Arqueovitis) al jaciment de Mas d'en Pedro a Cubelles constatà l'existència d'un jaciment agropecuari amb unes estructures i nivells arqueològics datades en l'alt imperi romà. Adossat a un dels murs de l'establiment s'excavà una tomba de lloses, amb un esquelet femení adult i restes d'un infant. De l'individu femení es realitzà una datació radiocarbònica que ha ofert una cronologia entre mitjans segle III i el primer quart del segle V. Tot i que la majoria de les restes arqueològiques presenten una datació situada durant l'alt imperi, la datació de la tomba pressuposa un possible

manteniment de l'establiment durant el baix imperi. A uns 800 m d'aquest jaciment se situa el de La Solana, que ha aportat una fase baix imperial i de l'antiguitat tardana. Caldrien noves excavacions per determinar millor les relacions entre els jaciments de Mas d'en Pedro, la Solana i el Castell de Cubelles.

Durant l'excavació arqueològica del jaciment de la Solana a Cubelles (Barrasetas, 2007) s'excavaren dotze sepultures disperses: sis enterraments dins sitges; un en una fossa poc més gran que una sitja, dos en tombes de lloses, dos en caixa de *tegulae*, i l'enterrament d'un nadó dins una àmfora. De totes elles, només s'ha de realitzar la datació radiocarbònica de tres esquelets. L'individu 1033 —una dona inhumada de forma acurada en una tomba de lloses— i l'individu 1330 —un home adult sobre un sòcol format per *tegulae* planes— es daten entre el segle V i mitjan segle VI. En canvi, l'individu 1202 —una dona dipositada dins la sitja 1107 amb les cames flexionades i braços separats del cos— es data entre mitjans del segle VII i principi del segle VIII. Les excavacions parcials realitzades l'any 1961 per Joan Bellmunt en uns terrenys situats a uns 200 m al sud/sud-est de la zona excavada de la Solana l'any 1996 van localitzar vint-i-tres tombes de tipologia diversa (tretze de fossa, una de banyera, quatre de lloses laterals, una de fossa amb coberta de lloses i un pseudosarcòfag de lloses, distribuïdes de forma irregular, tal vegada pel fet que l'excavació va ser parcial i efectuada mitjançant rases (Bellmunt, 1982; Miret, 2007); els enterraments en fosses, per la seva tipologia, podrien correspondre a un moment final d'ús de la necròpolis (Gibert, 2006, p. 70).

La petita necròpolis del Vilar (Sant Pere de Ribes) és coneguda des de principis del segle XX. En una excavació duta a terme l'any 1978 (Costa et al., 1980) s'excavà una fossa simple de capçalera arrodonida i tres lloses a la coberta que contenia al seu interior l'esquelet d'un individu femení i diverses restes d'altres individus dipositats a sobre a manera d'ossera (Martí, 1986; Campillo, 1985). La datació radiocarbònica realitzada sobre l'individu femení la situa entre mitjans del segle VI i mitjans del segle VII.

Testimoni arqueològic d'una possible necròpoli dels segles VII-VIII és la sepultura en sarcòfag que reaprofitava un miliari romà localitzada a l'entorn immediat de l'església d'origen romànic de Sant Pere Molanta (Segura et al., 2015) (fig. 5). Contenia un individu masculí de 43-45 anys relativament alt (1,68 m) amb fortes insercions musculars que indiquen que executà una activitat muscular important en la seva activitat laboral quotidiana.

La disposició d'individus a l'interior de sitges, sovint en posicions forçades i sense indicis de ritual funerari documentat a Allò en Ros (Sant Pere de Ribes) i la Solana (Cubelles) semblen indicar l'existència de persones amb un estatut social de tipus servil. Casos similars han estat documentats en una trentena de jaciments, sobretot al Vallès —a Can Gambús-1 (Sabadell), Santa Maria l'Antiga (Santa Perpètua de Mogoda), Camps de Can Colomer (Terrassa) i els Mallols (Cerdanyola del Vallès) i Can Cabassa (Sant Cugat del Vallès), entre altres jaciments (Roig, 2019; Gibert, 2018, pp. 96-100; 2023; Roig, 2019, pp. 451-461)—

Figura 5. Sepultura dins un sarcòfag a Sant Pere Molanta (Olièrdola) que reaprofitava un miliari romà (fotografia de Sergi Segura).

, i més puntualment al Maresme i a les ciutats de Barcelona i Guissona (Ripoll i Molist, 2014, pp. 25-27). En una de les sitges (E-10) baix-imperials de Montargull (Avinyonet del Penedès) es va localitzar al fons d'una sitja una inhumació simultània d'un adult i un infant, però disposats acuradament un al costat de l'altre, amb indicis d'haver mort per brucel·losi (febres de malta) (Amorós, 2016).

IMPLANTACIÓ DEL CRISTIANISME

Hi ha diversos testimonis epigràfics (Gorostidi 2010: 103-104, 152 i 110-111) i funeraris que es poden posar en relació amb la implantació del cristianisme al territori penedesenc. Un d'ells podria ser la làpida funerària datada al segle IV recuperada a Can Xic Ferret (Sant Pere Molanta, Olèrdola), ja que utilitza el formulari *hic requiescit in pace* propi de les inscripcions tardanes de *Tarraco*. En una *tegula* pertanyent a una sepultura de la necròpolis de Mas Fumet-La Socarrada —de localització imprecisa, a la partió dels termes de Vilobí del Penedès i Sant Martí Sarroca— es va inscriure un crismó *ante cocturam*, amb una datació imprecisa en els segles IV-VII. La inscripció funerària trobada a les Masuques, amb formulari i elements decoratius cristians, pot correspondre —igual que la inhumació dins sarcòfag que reaprofitava un mil·liari de Julià l'Apòstata (360-363)— a una necròpoli que es trobaria entorn l'església romànica de Sant Esteve (Castellet i la Gornal), que podria ser la successora d'un temple paleocristià. El sarcòfag dels segles VII-VIII abans esmentat que es localitzà junt a l'església de Sant Pere Molanta (Olèrdola) i que reutilitzava també un mil·liari podria també estar associada a una església anterior a l'actual d'origen romànic, al marge que el topònim del lloc *Palatio* —esmentat per primera vegada l'any 966— es pugui posar en relació amb una primerenca xarxa d'establiments que el nou estat musulmà organitzaria fruit de la dinàmica de la conquesta i de la verificació del cinquè estatal i que respondria a unes necessitats bàsiques de control del territori i gestió dels recursos fiscals (Folch, Gibert, 2011, pp. 369-372).

A mig centenar de metres al nord-est de l'establiment de Santa Tecla-La Gravosa a Santa Margarida i el Monjos (Farré, 1999) es conserva un mur d'*opus caementicium* bastit amb la tècnica d'encofrat que presenta a la seva superfície interna una creu llatina gravada al morter. Es desconeix la cronologia d'aquesta construcció i l'origen del seu topònim —mur de Santa Tecla—, del que no hi ha cap cita documental. Es van localitzar tres sepultures d'inhumació en fossa al costat de les restes rústiques de l'establiment (Garcia et al., 1993) i la data radiocarbònica calibrada d'una d'elles es fa fixar entre mitjans segle IX i el primer terç de l'XI (Mestres et al., 2001).

L'església de Sant Valentí (les Cabanyes) es va bastir directament sobre paviments romans i algunes esglésies i ermites construïdes en època medieval moderna es troben en el mateix emplaçament que alguns establiments i necròpolis romanes, com és el cas del Vinyet (Sitges), Sant Pau (Sant Pere de Ribes), Sant Gervasi a Darró (Vilanova i la Geltrú), Sant Esteve (Castellet i la Gornal) i Sant Miquel (Banyeres del Penedès). Alguns investigadors han suggerit la possibilitat que hagués hagut en aquests indrets una basílica (Sales, 2007; 2012) o un oratori paleocristians (Chavarría, 1996, pp. 193-199), però malauradament al Penedès encara no n'hi ha constància arqueològica. Cal tenir present que la coincidència de localització d'una ermita o església amb restes romanes o tardoantigues —siguin d'hàbitat o funeràries— no implica necessàriament que hi hagués existit un lloc de culte paleocristià (Chavarría, 1998, pp. 21-24).

Tal com s'ha esmentat, no es coneix l'establiment amb el qual estaria relacionat la necròpolis de Monistrol d'Anoia (Sant Sadurní d'Anoia), indret esmentat documentalment per primera vegada l'any 917. El topònim Monistrol (*monasteriolum*) —que es troba en diversos indrets del territori català— s'ha posat en relació amb la possible existència de petits nuclis monàstics tardoantics que perdurarien al llarg de l'alta edat mitjana, sense depassar mai la conquesta comtal del territori, moment a partir del qual només es mantindria el topònim (Folch i Gibert, 2011).

BIBLIOGRAFIA

- Amorós, J. (2016). El pou amb rampa de Montargull, un unicum d'època altimperial a Avinyonet del Penedès (Alt Penedès). *Jornades d'Arqueologia del Penedès 2011*. Vilafranca del Penedès. pp. 221-231.
- Bacaria, A., Caballé, G., Griñó, D., Muñoz, J. A., Torres i D., Juan, J. (2000): *Memòria arqueològica de la intervenció realitzada al polígon industrial de La Bastida (Rubí, Va- llès Occidental). Octubre 1999-Març 2000*. Memòria inèdita. Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- Balil, A. (1987). La villa romana de Pacs (Penedès, Barcelona). *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*. Valladolid, pp. 181-189.
- Barrasetas, E. (coord.) (2007). *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment (Cubelles, Garraf)*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya (18). Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- Barrasetas, E. i Garcia, G. (2000). El jaciment arqueològic de Can Solà del Racó. *IV Trobada d'Estudiosos de Sant Llorenç del Munt i l'Obac (20 novembre de 1997)*. Col·lecció Monografies (29). Diputació de Barcelona, pp. 169-173.
- Bellmunt, J. (1982). Excavaciones en la necròpolis de La Solana, Cubelles (El Garraf), *Informació Arqueològica (39)*. Barcelona, pp. 40-44.
- Bellmunt, J. (1983-1985). Dades inèdites del lloc d'Aderró: ubicació de la necròpolis de la villa romana. *Butlletí de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer (6a època)*. Vilanova i la Geltrú, pp. 9-18.
- Berges, M. i Santacana, J. (1969-1970). Cisternas romanas en «El Vilarench», Calafell (Tarragona). *Boletín Arqueológico, 69-70*. Tarragona, pp. 129-133.
- Bermúdez, X. i Varas, Ó. (2016). La granja romana de la teuleria dels Àlbers (La Granada, Alt Penedès). *Jornades d'Arqueologia del Penedès 2011*. Vilafranca del Penedès, pp. 233-242.
- Bosch, J. i Miret, J. (1989). L'excavació de la vil·la romana del Bosquet (Sant Pere de Ribes). *Miscel·lània Penedesenca, 13*, pp. 135-166.
- Burjachs, F. i Schulte, L. (2003). El paisatge vegetal del Penedès entre la prehistòria i el món antic. *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (El Vendrell, 8-10 de novembre de 2001). Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona, pp. 249-254.

- Cabrelles, I. (2016). La Creu de Coma-ruga Est (el Vendrell). Un centre productor alt imperial al Penedès marítim. *Jornades d'Arqueologia del Penedès 2011*. Vilafranca del Penedès, pp. 243-254.
- Campillo, D. (1985). Estudio de un sacro humano procedente de «El Vilar» (Sant Pere de Ribes), perteneciente a la época medieval. *Empúries*, 47, pp. 292-295.
- Campo, M. (2008). Troballes monetàries del sector 01. Dins Molist, N., Bosch, J. M., Mestres, J., Ros, A., Senabre, M. R. (2008). *La intervenció al sector 01 del conjunt històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*. Monogràfics d'Olèrdola (2). Museu d'Arqueologia de Catalunya, pp. 599-607.
- Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagraera, J. (2007). La crisi de les *villae* i la noblesa de la Tarraconensis en el canvi del segle v al vi. Fonts textuais i evidències arqueològiques. *Empúries* (55), pp. 185-198.
- Casas, J., Nolla, J. M. i Prat, M. (2021). Després de les vil·les. Establiments rurals de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana al nord-est de Catalunya. Anàlisi de conjunt. *Annals de l'Institut d'Estudis gironins (LXII)*. Girona, pp. 32-56.
- Cebrià, A., Ribé, G. i Senabre, M. R. (1991). L'arqueologia a l'Alt Penedès: estat de la qüestió als anys 90. *Miscel·lània Penedesenca 1991*. Institut d'Estudis Penedesencs, pp. 37-135.
- Cebrià, A., Esteve, X., Mestres, J. (2003). *Enclosures a la serra del Garraf des de la Protohistòria a la Baixa Antiguitat. Recintes d'establiment vinculats a camins ramaders. Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Generalitat de Catalunya. Barcelona, pp. 313-316.
- Chavarría, A. (1996). Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la *Tarraconensis* durante la Antigüedad tardía, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi (X)*. Barcelona, pp. 165-202.
- Chavarría, A. (1998). Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'antiguitat tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins (XXXIX)*, pp. 9-30.
- Ciurana, J. (2013). Les àrees funeràries de l'Ager *Tarraconensis* (segles I-III). *Ager Tarraconensis (5)*. Institut d'Estudis Catalans-Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona, pp. 119-140.
- Coll, J. M. (2021). *El vidre de l'antiguitat tardana a Catalunya i Andorra. Contextos i tipologia del vidre a la Tarraconense Oriental entre el baix imperi romà i l'antiguitat tardana (segles IV-VIII)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.
- Coll, J. M., Roig, J. i Molina, J. A. (1995-96). El Cementiri (Mediona): un jaciment d'època visigòtica al Penedès. *Olerdulae (XX/XXI)*. Museu de Vilafranca del Penedès, pp. 53-67.
- Costa, B., Gabaldà, J., Miret, J., Miret, M., Miret, X. i Riu, E. (1980). Dues sepultures possiblement alt-medievals al Vilar (Sant Pere de Ribes). *Miscel·lània Penedesenca II (1979)*. Institut d'Estudis Penedesencs, pp. 65-78.
- Daura et al. (2024, en premsa). Ocupaciones efímeras en cueva desde la protohistoria hasta la actualidad: la cova del Gegant (Sitges, Barcelona). *Lucentum (XLIII)*. Alacant.

- Díaz, M. i Roig, J. F. (2016). El jaciment de la Devesa (el Vendrell): un exemple d'explotació agrícola al Baix Penedès (*ager Tarraconensis*). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 26. Universitat de Lleida, pp. 2015-229.
- Domingo, J. A. (2011). *Capiteles tardorromanos y visigodos en la península ibérica (siglos IV-VIII d.C.)*, Documenta (13). Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.
- Esqué, M., Medina, E. i Segura, S. (2015). *Memòria de les intervencions arqueològiques a l'Eix Diagonal C15 i C37. Tram 1* (Memòria inèdita). Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Generalitat de Catalunya.
- Farré, J. (1999). *El Casalot d'Espuny*. Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència de 1998. (Memòria inèdita). Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Generalitat de Catalunya.
- Farré, J. (2005). Santa Tecla-la Gravosa, els romans vora el Foix (la Ràpita, Santa Margarida i els Monjos; Alt Penedès). *I Trobada d'Estudiosos del Foix*. Diputació de Barcelona, pp. 193-197
- Ferrer, A., Risch, R., Miret, M. i Carbonell, J. (1983-1985). Sitja amb dos enterraments baix-imperials a Allò en Ros (Sant Pere de Ribes–El Garraf). *Butlletí de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer (6a època)*. Vilanova i la Geltrú, pp. 45-66.
- Folch, C. i Gibert, J. (2011). Arqueologia, documentació escrita i toponímia en l'estudi de l'Alta Edat Mitjana: els casos dels topònims *pharus*, *monasteriolum* i *palatium*. *Estrat Crític*, 5(2), pp. 364-377.
- Folch, C., Gibert, J. i Martí, R. (2015). Les explotacions rurals tardoantigues i altmedievals a la Catalunya Vella: una síntesi arqueològica. *Estudis d'Història Agrària*, 27. Barcelona, pp. 91-114.
- Folch, C. i Gibert, J. (2016). L'ús de datacions radiocarbòniques en jaciments altmedievals de Catalunya (segles V-XI dC): estat de la qüestió i noves perspectives de recerca». Dins Barceló, J. A., Bogdanovic, I., Morell, B. (ed.). *Ibercrono: Actas del Congreso de Cronometrías para la Historia de la Península Ibérica*. Barcelona. Universitat de Barcelona, pp. 293-303.
- Francès, J. (coord.) (2007). *Els Mallols. Un jaciment de la plana del Vallès entre el neolític i l'antiguitat tardana*. Excavacions arqueològiques a Catalunya (17). Generalitat de Catalunya.
- García, J., Lezana, S., Miret, M. i Moragas, N. (1990). El Garrofer de la Cisterna: un assentament romà i medieval a Sant Pere de Ribes (El Garraf). *Miscel·lània Penedesenca*, 14, Institut d'Estudis Penedesencs, pp. 49-70.
- Garcia, J., Aguilera, A. i Alacid, E. (1993). Santa Tecla-La Gravosa: estudi arqueològic i antropològic de tres enterraments humans. *Miscel·lània penedesenca 1992*, vol. II, pp. 175-192.
- Garcia, J. i Revilla, V. (1998). Vil·la romana del Vinyet: noves aportacions. *Miscel·lània Penedesenca*, XXIII (1995). Institut d'Estudis Penedesencs, pp. 35-52.
- Gibert, J. (2006). Els inicis de l'edat Mitjana (segles VII-X) al Penedès i el Baix Llobregat: una aproximació arqueològica. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XVII, Barcelona, pp. 65-84.

- Gibert, J. (2018). La fi del món antic i els inicis de l'edat Mitjana a la Catalunya Central. Economia, societat i territori entre els segles VI i VIII, *Trama, 4. Treballs d'Arqueologia de la Mediterrània antiga*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona, pp. 32-44.
- Gibert, J. (2023). Els inicis crítics del poblament rural altmedieval a Catalunya: el segle V a la llum de l'arqueologia. *Estudis d'Història Agrària, 35*. Barcelona, pp. 69-108.
- Gonzalo, X. (2010-2011). *Dinàmiques d'organització social i territorial in territorio Terrachone. Aproximació històrico-arqueològica al territori de la ciutat de Tarracona/Tarrakūna/Terrachona i els seus marges (s. VII-X DNE)*. Mémoire M2R Études Médiévales. Université de Toulouse II – Le Mirail.
- Gorostidi, D. (2010). Les inscripcions romanes. *Ager Tarraconensis 3. Documenta (16)*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.
- Guitart, J. (2001). *Estudi del paisatge antic a la Cossetània oriental*. Memòria del projecte de recerca Estudi del paisatge arqueològic antic a la Cossetània oriental (Memòria inèdita). Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Generalitat de Catalunya.
- Guitart, J., Palet, J. M. i Prevosti, M. (2003). La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori. *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona, pp. 129-157.
- Herrera, J. A. i Babitsch, I. (1989). Troballes arqueològiques recents a Bonastre. *Gran Penedès, 17*. Institut d'Estudis Penedesencs, p. 5.
- Járrega, R. (1992). Aproximació a l'estudi de l'antiguitat tardana a les comarques del Garraf, Alt Penedès i Baix Penedès. *Olerdulae, XVII*. Museu de Vilafranca del Penedès, pp. 53-112.
- Járrega, R. (2008). La crisi del segle III a l'àrea compresa entre Tàrraco i Saguntum. Aproximació a partir de les dades arqueològiques. *El camp al segle III. De Septimi Sever a la Tetrarquia. Estudis sobre el món rural d'època romana, 3*. Universitat de Girona-GRAPE, pp. 105-139.
- Járrega, R. (2013a). Las últimas importaciones romanas de cerámica en el este de *Hispania Tarraconensis*: una aproximación. *SPAL, 22*, pp. 143-172.
- Járrega, R. (2013b). Crisi i canvis estructurals a la Hispània oriental entre l'alt imperi romà i l'antiguitat tardana. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, XXIV*, pp. 219-266.
- Járrega, R. (2021). Reflexiones sobre el ánfora de la forma Africana 3 – Keay 25 (Dressel 27). Un contenedor del siglo V. *Quad. Preh. Arq. Cast., 39*, pp. 139-164.
- López, A. i Fierro, J. (1990). La época romana en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona). *Espacio, Tiempo y Forma (S. I, Prehist. y Arqueol t. 3)*. Madrid, pp. 203-254.
- López, A. i Fierro, J. (1993). Un conjunt ceràmic tancat, del segle V d.C, trobat a Darró, Vilanova i la Geltrú, Barcelona, *Miscel·lània Penedesenca 1993*. Institut d'Estudis Penedesencs, pp. 113-139.

- López, A., Fierro, X. i Clua, M. (1991). Resultats de l'excavació duta a terme a l'església de Sant Valentí de les Cabanyes. *Miscel·lània Penedesenca 14 (1990)*. Institut d'Estudis Penedesencs, pp. 71-100.
- López, A., Fierro, X., Clua, M., Salvà, M. G., Castellanos, A. i Salvadó, J. (1992). *Arqueologia, història i art de l'església de Sant Valentí de les Cabanyes*. Institut d'Estudis Penedesencs-Ajuntament de les Cabanyes.
- López, A., Fierro, X. i Caixal, A. (1997a). Ceràmica dels segles IV al X procedents de les comarques de Barcelona. *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*. Arqueo Mediterrània (2). Diputació de Barcelona-Universitat de Barcelona-Museu de Badalona, pp. 59-82.
- López, A., Caixal, A. i Fierro, X. (1997b). Un nou jaciment a l'ager de Tarraco: la vil·la romana del Castell de Cubelles. *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XXXVII*, pp. 853-873.
- López, A., Caixal, A. i Fierro, X. (1998a). El lloc del castell de Cubelles durant l'època antiga i medieval (segle II aC-segle XV) a través de l'arqueologia. *El castell de Cubelles. Textos de recerca històrica. Quaderns Científics i tècnics de Restauració Monumental (10)*. Diputació de Barcelona, pp. 135-178.
- López, A., Fierro, X. i Caixal, A. (1998b). Ceràmica trobada a l'excavació de la vil·la romana i el castell de Cubelles, campanyes 1994-1995. *Miscel·lània Penedesenca XXIII (1995)*. Institut d'Estudis Penedesencs, pp. 7-34.
- López, A., Fierro, X., Riera, M. i Suau, L. (2002). Les excavacions a Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) entre 1996 i 1998. *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*. Generalitat de Catalunya, pp. 175-210.
- López, A., Fierro, J. i Caixal, À. (2008). El segle III en algunes vil·les significatives del sector meridional de l'ager *Barcinonensis* i el septentrional de l'ager *Tarraconensis*. *El camp al segle III. De Septimi Sever a la Tetrarquia. Estudis sobre el món rural d'època romana, 3*. Universitat de Girona-GRAPE, pp. 79-104.
- López, A., Fierro, J. i Caixal, À. (2009). Les vil·les romanes al sector meridional de l'ager *barcinonensis* i el septentrional de l'ager *tarraconensis*. *Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana. Monografies, 10*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, vol. I, pp. 125-143.
- López, J. (1993). El Vilarenc. Dins *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*. Universitat Rovira i Virgili. Tarragona, pp. 52-56.
- Macias, J. M. (1999). La ceràmica comuna tardoantiga a Tarraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII). *Tulcis. Monografies Tarraconenses, 2*. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.
- Macias, J. M., Menchon, J., Puche, J. M. i Remolà, J. A. (1997). Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona, *Arqueo Mediterrània, 2*. Universitat de Barcelona, pp. 153-177.
- Mancho, C. (1999). Capitells i fragments arquitectònics d'una altra procedència. Dins *Del romà al romànic: història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Enciclopèdia Catalana, pp. 238-244.

- Martí, X. (1986). Restos humanos de un enterramiento tardoromano en el Vilar (S. Pere de Ribes, Barcelona). *Trabajos de Antropología*, XX(1). CSIC. Barcelona, pp. 37-47.
- Medina, E. i Florensa, F. X. (2016). Intervenció arqueològica d'urgència a la Torrota del Moro (Lavern, Subirats, Alt Penedès). *Jornades d'Arqueologia del Penedès 2011*. Vilafranca del Penedès, pp. 285-290.
- Mestres, J. S., Garcia, J. i Aguilera, A. (2001). Datació d'un enterrament humà a Santa Tecla-la Gravosa (Santa Margarida i els Monjos, Alt Penedès). Aspectes fonamentals de la datació per radiocarboni. *Miscel·lània penedesenca 1997*. Institut d'Estudis Penedesencs, pp. 43-68.
- Miret, M. (1992). Dades sobre el poblament a la comarca de Garraf durant la Baixa Romanitat i els inicis de l'Alta Edat Mitjana. *XXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. Grup d'Estudis Sitgetans. Sitges, pp. 219-227.
- Miret, M. (2003). El poblament d'època ibèrica i romana a la costa oriental de la Cossetània a la comarca del Garraf. *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona, pp. 363-376.
- Miret, M. (2007). Preàmbul. Dins Barrasetas, E. (coord.) (2007). *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment (Cubelles, Garraf)*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya (18). Generalitat de Catalunya. Barcelona, pp. 9-13.
- Miret, J. i Miret, M. (1983). La vil·la romana de Sant Pau (Sant Pere de Ribes, Garraf), *Miscel·lània Penedesenca*, VI, Institut d'Estudis Penedesencs, pp. 149-162.
- Molina, J. A., Roig, J. i Coll, J. M. (1994). Can Simó: una necròpoli romano-visigòtica inèdita a l'Alt Penedès. *Miscel·lània Penedesenca 1994*. Institut d'Estudis Penedesencs, pp. 141-153.
- Morer, J., Rigo, A. i Barrasetas, E. (1998). Les intervencions arqueològiques a l'autopista A-16. Valoració de conjunt. *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*. Generalitat de Catalunya, pp. 67-98.
- Nieto, A. i Escala, Ò. (2004). Vilans de Reig (els Torms, les Garrigues): un assentament rural del segle VII dC. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 14. Universitat de Lleida, pp. 275-286.
- Nieto-Espinet, A., Trentacoste, A., Guimarães, S. i Valenzuela-Lamas, S. (2020). Continuitats i canvis en la ramaderia a Catalunya del primer mil·lenni a. n. e. a l'antiguitat tardana. Adaptació ecològica o canvis sociopolítics? *Tribuna d'Arqueologia 2017-2018*. Generalitat de Catalunya, pp. 76-130.
- Palet, J. M. (2003). L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tarraco: estudi arqueomorfològic. *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, pp. 211-229.
- Palet, J. M. (2007). Formes del paisatge i trames centuriades al Camp de Tarragona: aproximació a l'estructuració del territori de Tarraco. *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*. Fòrum, 13. Tarragona, pp. 49-64.
- Peña, Y. (2010). *Torcularia. La producción de vino y aceite en Hispania*. Documenta (14). Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.

- Prevosti, M. (2007). Estudi del poblament rural de l'ager *Tarraconensis*. Una aplicació a la Cossetània oriental. *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona. Forum (13)*. Museu Nacional d'Arqueologia de Tarragona, pp. 65-93.
- Prevosti, M. (2008). Las *villae* del ager *Tarraconensis* II. *Actes del simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana.tarragona*, vol. I, Monografies, 10. Museu Arqueològic de Catalunya. Barcelona, pp. 161-182.
- Prevosti, M. (2014). Els estudis de paisatge al territori de la ciutat romana de Tarraco. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, XXV*. Barcelona, pp. 191-223.
- Prevosti, M. (2022). L'evolució de la vila romana en el període tardoromà a Catalunya, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, XXXIII*. Barcelona, pp. 73-95.
- Revilla, V. (2000). La villa de El Vilarenc (Calafell, Tarragona): Arquitectura y organización espacial de un *fundus* del territorio de Tarraco. *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital romana. Documents d'Arqueologia Clàssica (3)*. Universitat Rovira i Virgili. Tarragona, pp. 257-273.
- Revilla, V. (2006). L'ocupació ibèrica i romana al Vilarenc (Calafell, Baix Penedès): resultats de les darreres campanyes. *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*. Generalitat de Catalunya, pp. 157-178.
- Revilla, V. (2015). Territori, poblament i sistemes agraris al Penedès en època romana. *Jornades d'Arqueologia del Penedès 2011*. Vilafranca del Penedès, pp. 197-219.
- Revilla, V. i García, J. (2007). Poblamiento y sociedad rural en el litoral del Garraf en época romana: una inscripción procedente de la villa del Vinyet (Sitges, Barcelona). *Pyrenae (38-1)*, pp. 57-77.
- Riera, S. (2003). Evolució vegetal al sector de Vilanova-Cubelles (Garraf) en els darrers 3000 anys: processos naturals i transformacions antròpiques d'una plana litoral mediterrània. *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Generalitat de Catalunya, pp. 303-312.
- Ripoll, G. i Molist, N. (2014). *Cura mortuorum* en el nordeste de la Península ibèrica, siglos IV al XII d.C. *Territorio, Sociedad y Poder. Revista de Estudios Medievales (9)*, pp. 5-66.
- Risch, R. i Carbonell, J. (1983-1985). Los enterramientos ibéricos y romanos de Darró (Vilanova i la Geltrú). Estudio osteológico. *Butlletí de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer (6a època)*. Vilanova i la Geltrú, pp. 19-43.
- Roig, J. (1999). Materials funeraris. Dins *Del romà al romànic*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona, pp. 316-318.
- Roig, J. (2019a). Prácticas funerarias de época visigoda y altomedieval (siglos VI al X): el ejemplo arqueológico del noreste peninsular (Cataluña). *Anejos de Nalios (5)*. Oviedo, pp. 431-481.
- Roig, J. (2019b). Necrópolis de época visigoda, ajuares funerarios y depósitos humanos anómalos de los s. V-VIII en la *Tarraconense* oriental (Cataluña): ¿indicadores de «etnicidad» y/o nivel económico? e indicios arqueológicos de desigualdad y exclusión social. *Identidad y etnicidad en Hispania. Propuestas*

- teóricas y cultura material en los siglos V-VIII, Documentos de Arqueología Medieval* (8). Universidad del País Vasco, pp. 333-393.
- Roig, J. i Coll, J. M. (2007). El paratge arqueològic de Can Gambús 1 (Sabadell, Vallès Occ.), *Tribuna d'Arqueologia 2006*. Generalitat de Catalunya, pp. 85-109.
- Roig, J. i Coll, J. M. (2010). El jaciment de la Plaça Major de Castellar del Vallès (Vallès Occidental): L'assentament del neolític i el vilatge de l'antiguitat tardana. *Tribuna d'Arqueologia 2008-2009*. Generalitat de Catalunya, pp. 187-220.
- Rovira, J., Llecha, T. i Ferrer, A. (1991). La primera campanya d'excavacions d'urgència a la plaça central de Monistrol d'Anoia (Alt Penedès). Resultats preliminars. *Olerdulae (XVI, núms. 1, 2, 3, 4)*. Museu de Vilafranca del Penedès. Gener-Desembre 1991, pp. 117-135.
- Rovira, J. i Llecha, T. (1995). Excavacions arqueològiques d'urgència a Monistrol d'Anoia. *Miscel·lània Penedesenca 1994*. Institut d'Estudis Penedesencs, pp. 307-318.
- Sales, J. (2007). Esglésies tardoantigues a Catalunya (segles IV-VII): els exemples de l'Anoia, el Bages, el Baix Llobregat, el Garraf i el Penedès. Una valoració territorial. *Esglésies rurals a Catalunya entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana (segles V-X)*, pp. 67-85.
- Sales, J. (2012). *Las construcciones cristianas de la Tarraconensis durante la Antigüedad Tardía. Topografía, arqueología e historia*. Universitat de Barcelona.
- Segura, S., Florensa, F. X., Mestre, J. S., Miret, M., Rodà, I. i Subirà, M. E. (2015). Un mil·liari romà reutilitzat com sarcòfag en època visigòtica-andalusina (segles VII-VIII) a Sant Pere Molanta (Olèrdola, Alt Penèdes, Barcelona). *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (2014)*. Ajuntament de Barcelona-ACRAM, pp. 1201-1212.
- Soto, P. de (2010). *Análisis de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Terrats, N. (2005). El jaciment tardoantic de Can Roqueta/Torre-Romeu (Sabadell, Vallès Occidental). Un exemple d'assentament rural. *Empúries (54)*, pp. 213-230.
- Terrats, N. (2009). La ocupación tardoantigua de Can Roqueta/Torre-Romeu (Sabadell, Barcelona): caracterización de las estructuras. Quirós J. A. (ed.): *The archaeology of early medieval villages in Europe. Documentos de Arqueología e Historia*. Bilbao, pp. 303-313.
- Vallès, J. i Bosch, J. M. (1994). Hipòtesis sobre l'espai funerari rural del segle quart al segle onze. El camp de l'Alzina, un exemple de cementiri comunal. *Olerdulae, XIX*. Museu de Vilafranca del Penedès, pp. 103-122.
- Vico, J. i Varas, Ó. (2016). Intervenció arqueològica al voltant de l'església de Sant Valentí de les Cabanyes. *Jornades d'Arqueologia del Penedès 2011*. Vilafranca del Penedès, pp. 371-380.
- Virella, X. (1989). La Torreta d'en Soler. *Gran Penedès (17)*. Desembre 1989. Institut d'Estudis Penedesencs, pp. 7-9.
- Vives, M. (2007). *L'evolució històrica de la xarxa viària entre el Llobregat i el Foix. Des de l'època romana fins al tercer decenni del segle XX*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.

DE TÀRRACO I L'AGER TARRACONENSIS OCCIDENTAL A TARRAGONA I EL CAMP ENTRE ELS SEGLES V I XII¹

CAP A UN NOU RELAT HISTÒRIC

Joan Josep Menchon Bes²

INTRODUCCIÓ

El pes de la historiografia per explicar què va succeir a les terres de la Tarraconesa nord-occidental entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana és un llast que cal considerar i ponderar de manera prudent i objectiva, perquè ens pot fer caure en parany interpretatiu de difícil alliberament.

És innegable que la successió de fets i la seva explicació entre els segles VIII i XII ha estat tingut un condicionant força gran: el perquè, el com i l'abast de la conquesta araboberber iniciada el 711. Va truncar sobtadament el desenvolupament —o desintegració— de l'Estat visigot i abocà a un període excessivament llarg fins que, segons la identitat de nació a la qual se subscriu, es conquesten Tortosa (1148), Lleida (1149), Mallorca (1229-1231), València (1129-1245) o Granada (1492).

Queden estrebats uns discursos que com la pluja van xopant la terra de la memòria col·lectiva: un regne visigot en fallida; una invasió ràpida per part d'una amalgama d'àrabs, sirians, africans i amazics curulls d'ansies de conquesta en nom d'una nova fe; una resistència relativa de les classes benestants que pacten amb els nousvinguts, i la fugida d'altres a les muntanyes del nord. Després, l'heroisme numantí d'un tal Pelagi a una cova de Cantàbria, l'establiment d'una zona tampó al Pirineu per part de Carlemany, o la contumàcia de vascons i càntabres. Tots ells endeguen un heroic procés de *reconquesta* que cristal·litza amb la desfeta del regne nasrí de Boabdil poc abans de l'arribada de Cristòfor Colom a les Antilles. Resum: 781 per l'alliberament

¹ Aquest treball forma part de les tasques d'investigació dels projectes de recerca dels quals formo part: ENALFE (*Entre al-Àndalus y la feudalidad: poderes territoriales, edilicia y cultura material en tiempos de cambio, siglos VIII-XI*). Universitat Autònoma de Barcelona, director Ramon Martí. Anys 2021-2025. Referència PID 2020-114484GB-I00; i Grup de Recerca Consolidat en Arqueologia Medieval i Postmedieval (GRAMPMed). Universitat de Barcelona. SGR00236 i de l'Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona.

² Ajuntament de Tarragona, ORCID: 0000-0002-9891-1624, jmenchon@tarragona.cat.

dels territoris patris. Ni el mateix Ortega y Gasset s'ho empassava quan sentenciava «no entiendo cómo se puede llamar reconquista a una cosa que dura ocho siglos».³

Acció-reacció, conquesta i reconquesta... o potser millor parlar de «desconquesta»? Reconquerir implica restablir l'*statu quo* i aquest és el quid de la qüestió: és justificar el relat nacional amb la vindicació del regne visigot perdut el 711 per causa d'un exabrupte històric que va ser la conquesta araboberber. O en sentit contrari, el desig d'independència respecte al poder carolingi, resultat de la sorda resposta de Lotari a la petició d'auxili quan les hordes d'Al Mansur eren gairebé *ad portas* de Bàrcino. Però el *háyib* d'Al Hakem II a diferència d'Anníbal a Roma, sí que va assaltar la ciutat un llunyà 985. Tres anys després el comte Borrell es negarà a renovar els pactes de vassallatge amb Hug Capet.

La confecció d'aquestes narracions ha estat un teixit de lenta factura en mans d'unes Penèlopes historiogràfiques. Però que ara toca començar-los a desfer i no pas amb nocturnitat, sinó també a plena llum del dia.

No és tasca fàcil, ja que s'han teixit amb prou èxit i és difícil desfer-lo perquè tant l'ordit com la trama s'han travat amb força. S'ha popularitzat d'aïtal manera que forma part del més arcà del nostre ADN.

Recordi's que les identitats i les diferències són la base dels relats nacionals. I en el fons, el que importa és el relat, no la veritat històrica. Ara bé, com historiadors que som o almenys intentem ser-ho, cal cercar la veritat del fet històric, coneixedors, però, que som dins la caverna platònica. Una cosa no treu l'altra, és el dualisme i la contradicció de l'ésser humà que ens porta a una mena d'agnosticisme historiogràfic, per no dir relativisme o escepticisme vital.

Però tornem a l'objecte d'aquest article: què va succeir a l'ager *Tarraconensis* occidental entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal, és a dir entre els segles v i XII dècada amunt, dècada avall...

L'ORDIT I LA TRAMA D'UNA TELA ENVELLIDA

Com si estiguéssim observant el tapís de Bayeux (1066-1100), mirem què diuen els escrits medievals que parlen de les nostres terres. No toca ara fer referència pas a les cròniques, ja sabem què expliquen, sinó a documents més prosaics, generalment transaccions de terres, que aporten un retrat prou interessant dels aspectes més quotidians del procés d'expansió feudal. Per exemple parlen de producció, poblament, topònims, regs, edificis...

Hem de tenir present que l'expansió dels comtats catalans va ser més per l'apropiació de terres pels aprisiadors, pioners, artigadors, lliures o en nom del poder, que no pas les grans campanyes militars, les quals s'organitzen més tardanament: Balaguer, Tortosa, Lleida, Siurana i Miravet.

En aquests documents, es parla de desert, d'espais buits, fins i tot que són «*in loco horroris et vastae solitudine*» que en llatí del segle XXI podem traduir en el lloc de

3 Atès que l'article és un resum de la nostra tesi doctoral, i per evitar la repetició que pot ser abusiva de citacions, bibliogràfiques, s'ha optat per evitar-les en el text, i aportar un resum bibliogràfic final en el qual el lector pot pouar en la informació aquí aportada.

l'horror i la gran solitud. Eren realment deserts? Ens trobem amb un *topos*, un formulisme que vol fer veure que són zones buides, sense propietaris.

I ja se sap, *excusatio non petita acusatio manifesta*. En veritat es tracta d'unes zones entre cristians i musulmans on sí que hi havia poblament, un territori d'aiguabarreig que podem definir amb certa comoditat com la frontera.

El *loco horroris* i altres variacions formulàries semblen posar-se per fer por als incauts, als infants i als crèduls. Són l'avantsala de descripcions de partides de terra, més o menys extenses que tenen topònims antics (fins i tot preromans), on hi ha hortes, vinyes, camps, cases, fortificacions, vies, esglésies, fins i tot centres monàstics o cenobítics de vell encuny si ens refiem de l'hagiografia. La cosa fa de mal dir quan l'escrivà fa anar aquestes expressions, tira de fons d'armari i es revesteix de cultismes bíblics (Deuteronomi 32, 10). Donen pàtina de fe, heroisme, obren les portes a l'evocació del sacrifici dels màrtirs, però al mateix temps justifiquen l'apropiació d'unes terres que es poden prendre lliurement perquè no són de *ningú*. I si tenen amo, es tracta de pagans, d'agarens, potser de jueus, i si són seguidors del Natzarè, ben segur que són mals cristians, per no dir heretges o... mossàrabs. Tema resolt, no hi ha gent reconeguda com a pròpia (catòlics), apropiació assegurada i, si hi ha problemes, ja ho resoldrà la raó de les armes i les penes de l'infern.

MÉS ENLLÀ DELS ESCRITS

Basar la reconstrucció històrica només en la documentació escrita és perillós perquè és una font d'informació que a més ha arribat fragmentada i d'entrada no és completa. Són fonts intencionals, de part, per la qual cosa s'han de contrastar. Arriba el torn d'altres dades, com l'arqueologia, la toponímia, els escrits islàmics, els estudis científicotècnics, la investigació del territori...

Uns treballs que són essencials a l'hora d'entendre els paisatges culturals actuals i també la seva posta en valor i protecció. La progressió a l'estudi des d'una perspectiva diacrònica és una de les grans aportacions en els darrers decennis. El Manifest per a l'estudi i la conservació del paisatge històric a Catalunya i la resta d'Europa (Lleida, 2008) i la Llei de protecció, gestió i paisatge de Catalunya són indicadors de la importància del tema.

Ara parlarem de la zona occidental de l'ager *Tarraconensis*, si fa no fa el Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat. Els diferenciem dels territoris de *Barcino*, *Ausa*, *Egara*, *Sicarra*, *Dertosa* o *Ilerda*. Uns i altres formaran part de les zones d'influència carolíngia o andalusina a partir de la data de conveniència del 801 quan Barcelona pivota a la Marca Hispànica o Gòtica.

Recordem que es tracta d'un espai força gran, molt romanitzat i ordenat espacialment des del tombant dels segles II-I aC. Hom coneix les trames de centuriació romana organitzades des de la ciutat de Tàrraco, força clares en determinades zones, vinculades a les grans vies, i que encara són presents. De tota manera cal aprofundir en la romanització en les zones de muntanya, on si bé hi ha dades interessants i suggerents, és un tema encara pendent (fig. 1).

Comptat i debatut, massa ha durat la visió d'un *ager Tarraconensis* occidental a l'alta edat mitjana que s'ha congelat en un *frame*: unes terres buides entre els límits

dels comtats catalans liderats per Barcelona, i els territoris islàmics sota l'ègida de Tortosa i Lleida. L'expansió comtal, ara carolíngia, ara feudal salta del vell *Rubricatum*, el Llobregat i temps ençà *limes* amb l'ager *Barcinonensis*, al riu d'un tal *Caius*, el Gaià, a 5 kilòmetres escassos de la vella Tàrraco (fig. 2). Serem al segle x, i els diplomes comtals parlen d'*ipsa marka extrema*: Camp de Tarragona i la Conca de Barberà són la frontera, àmplia i encarada al districte de Tortosa, cap i casal de la marca oriental d'al-Àndalus, amb les serres de Llaberia, Argentera i Prades com a gran muralla i el seu baluard de *Xibrana* (Siurana).

Però la invasió agarena no significa mecànicament despoblació fins a l'expansió feudal, almenys en aquestes terres que conformen l'anomenada Catalunya Nova. Cal trencar el cercle viciós: no hi ha poblament abans de la conquesta feudal perquè no se sap identificar, i no s'identifica perquè tots sabem que no n'hi ha.

Figura 1. Territori objecte d'estudi: comarques de l'Alt Camp, Baix Camp, Tarragonès, Conca de Barberà i Priorat (base IGCC).

DE LA SOSPITA A UNA NOVA PROPOSTA DE RELAT

L'evolució de la investigació històrica, acompanyada de la corresponent dosi de dialèctica hegeliana (tesi, antítesi, síntesi) porta a replantejar la qüestió i val a dir que ja fa uns quants anys que els investigadors s'ho qüestionen (no entrem ara en un plantejament d'adamisme o eurekaisme en proposar coses com si fóssim els primers a dir-ho, ans al contrari). Fem un repàs mal que sigui ràpid al que plantegem, perquè l'espai d'un article dona pel que dona i cal anar al resum.

Iglésies i Bonnassie ja parlen de col·lectius humans abans de l'expansió feudal, la mala gent, els mossàrabs. Les escasses restes arqueològiques també ho indiquen, com el cas de les necròpolis aïllades, i ho sabem des de fa molts anys... És un poblament aïllat i residual entre l'antiguitat tardana i l'expansió feudal? Queda clar que un territori per gran que sigui no es desmanega d'un dia per l'altre, no es desestructura de cop a excepció d'un cataclisme natural. I aquest no és el cas per molt que Tariq, Mussa, o Al Hurr passessin per aquí a la segona dècada del segle VIII.

La toponímia dona senyals de continuïtat, cosa impossible si no hi ha gent que transmet el nom. El territori de Siurana (*Xibrana*) és hereu del castell de *Severus* citat a la carta XI* de Consenci a sant Agustí (419). A la butlla d'Anastasi IV (1154) en què s'estableixen els límits de la diòcesi de Tarragona, s'esmenta un seguit d'esglésies rurals que no neixen l'endemà de la conquesta. A la citació matinerà de llocs d'arrel antiga com Gaià (*Caius*), *Silva Constantina*, el *Campus Barberanus*, *vila Pritignana* (Pere), Prades, Marçà (*Martius*), sumem topònims andalusins i jueus com els *rubut* (sing. *ribat* o ràpita), La Cirera, Alforja, Altafulla, Bonastre,

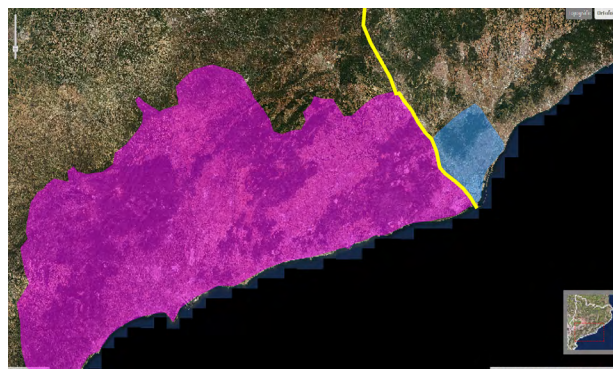

Figura 2. Comparació entre l'extensió aproximada de l'ager *Tarraconensis* i el *Barcinonensis* amb el riu Llobregat com a límit. Amb la presa de Barcelona el 801 pels carolíngis el seu límit és la separació historiogràfica de la Catalunya Nova i la Vella. Però si en època antiga el *Rubricatum* marcava una línia jurisdiccional entre dues ciutats, en època de conquesta feudal passa no és així, sinó el que tenim és una franja territorial, els antics territoris de Tàrraco i *Sicarra* que separen les terres sota control carolíngi dels que són sota l'òrbita de l'emirat (base IGCC).

Villas Yudaicas (Puigpelat), Albiol o Montravà... El rastre del català preliterari o mossàrab es deixa veure en documents antics a la Conca de Barberà, fins i tot Mariner Bigorra i Badia i Margarit són del parer que els darrers andalusins de Siurana no parlaven pas l'àrab ni l'amazic.

Determinats topònims s'han vinculat a comunitats cristianes en territori agarè, focus d'eremitisme, de monaquisme d'arrel potser mossàrab, explicats per la cerca de Déu i la palma del martiri en terres d'infidels. Hi ha exemples d'establiments cristians de l'antiguitat tardana sobre vil·les, com El Cogoll (Alcover), algunes de les quals esdevenen espais de culte o nuclis rurals en època feudal: Paret Delgades (Selva del Camp), Els Montgons (Tarragona) o Sant Bertomeu dels Tascals (Borges del Camp). En altres ocasions, tenim rastre d'hagiotoponímia des de ben antic: Sant Pere d'Embigats (Barberà de la Conca), Santa Perpètua i Santa Susagna de Gaià (Pontils), Santa Coloma... Santes Creus, Poblet, Vallbona, Fra Guerau, Escaladei s'estableixen en zones on les traces arqueològiques, documentals i les tradicions parlen de focus eremítics i monàstics prefeudals. Però sempre hi ha el dubte si realment s'estan disfressant com a comunitats mossàrabs que no són exclusivament religioses.

Què passaria al pla?

En termes generals, ens referim a les zones agrícoles del Camp, Conca i Priorat, espais que en principi serien organitzats per les centuriacions romanes vinculades a Tàrraco, les quals s'ha seguit el rastre fins a Cabassers (Priorat). La permanència de les traces de cadastre romà, mantingut o transformat pot indicar la continuació de l'explotació rural: prop Prenafeta (Montblanc) Blancafort de Queralt, Vallverd... o altres prefeudals com a les Pedrenyeres (Capçanes). El famós conflicte dels pagesos del Codoç amb els monjos de Poblet (1178-1187), una zona també amb rastres de parcel·lació ben antiga, és un exemple d'enfrontament violent per causa de la implantació del sistema feudal en uns predis que ja eren explotats per comunitats pageses que cal veure si són d'origen tardoromà o posteriors. Recordem que són les terres vinculades al *hisn* de *Xibrana*, i al castell de *Severus* de la carta XI* de Consenci... i precisament no hi manquen vil·les romanes...

Entre la Conca i l'Urgell tenim la vall del riu Corb, espai amb presència humana en època romana i no poques necròpolis de lloses. L'estudi del parcel·lari indica una organització prefeudal clara, precisament unes terres que tenia un topònim ben andalusí testificat en els documents, la vall d'*Alphe* que ve d'*alfoz* o d'*al-fàhs* és a dir zones agrícoles prop un nucli, de pastures.

Feta aquesta entrada, repassem què passa amb els establiments rurals de l'ager *Tarraconensis*, altrament coneguts com a vil·les. En el cas dels Munts (Altafulla) es detecta una important transformació de la *pars urbana* que passa a ser espai de producció. A més una àmplia necròpolis de l'antiguitat tardana a poca distància. Aquí un document del 1056 diu que hi havia el vilatge de Setna (fig. 3). A Centelles l'assentament imperial es transforma dràsticament i es construeixen una sèrie d'edificis de discutida definició, amb una espectacular cúpula musivària de caràcter paleocristià. Establiment militar?, eclesiàstic?, predi

Figura 3. Enterraments de l'antiguitat tardana de la vil·la dels Munts.

imperial?, un gran propietari? La veritat és que es documenta ja al segle x, tot i que el diploma és suspecte, i en època medieval és un vilatge. Aquestes terres fins a la Selva del Camp, es coneixen com la *Silva Constantina*, i a poca distància tenim Constantí.

Més intrigant és el castell de *Severus* de les cartes de Consenci a sant Agustí que després serà el territori andalusí de *Xibrana* (Siurana). A l'antiga granja cistercenca de Riudabella (Vimbodí) la qual és sobre la vil·la, es va identificar una inscripció romana que parla de la gestió de l'aigua. Possiblement és una propietat imperial en una zona rica tant agrícola com en primeres matèries: plata, plom, ferro, pastures i carbó. Són unes terres no llunyanes al Codoç i a l'establiment d'alçada de Castellfollit, amb una torre que cal saber si és tardoromana o més aviat andalusina, prop de tombes de lloses, unes construccions antigues a estudiar i toponímia que ens parla de producció d'argent. No endebades hom pensa que un dels grans actius del districte andalusí de Siurana és l'explotació de plata, que al segle xiv serà impulsada per l'infant Pere, comte de Prades.

Les troballes «casuals» insinuen continuïtat de poblament en algunes vil·les de la Conca, amb peces de bronze, eines de ferro, i alguns fellús del moment de la conquesta agarena: Pedrinyà, Plana del Pau, Els Borrells o Milmanda.

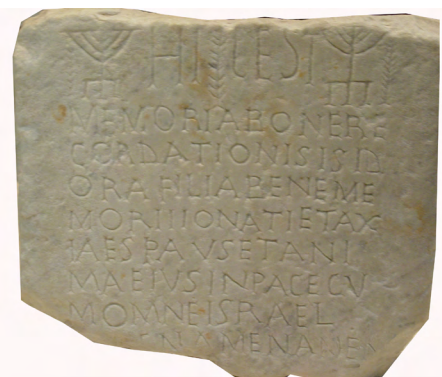
Les excavacions preventives han identificat tant fases funeràries com espais de producció i habitatge vinculats a les antigues vil·les, però no acaba de lligar-se del tot el salt fins època medieval. Ara bé, el seguit de treballs a Vilardida, topònim prou eloqüent indiquen un poblament continuat des d'època romana fins ara.

Establiment a la frontera del Gaià, prop del riu, conegut d'antic, ara un petit poble amb castell i església. Una completa actuació arqueològica documenta l'evolució de l'espai agrícola com dels equipaments rurals, que es combinen amb successives fases funeràries, inclosa una d'andalusina, i un espai d'enterraments de l'antiguitat tardana que sembla estendre's cap a l'església medieval. La presència d'inhumacions en decúbit lateral és determinant i no sembla ser un cas excepcional. En tenim també associats a altres vil·les com Riudoms, Marçà, i la Nou de Gaià.

Fem ara espòiler: a Vilardida es va trobar un fragment de *terra sigillata* amb una incisió que s'ha interpretat com una menorà, i per tant que hi havia algun jueu. No és un fet isolat, ja que de Perafort procedeix la famosa inscripció del segle vi-vii dedicada a Isidora, decorada amb sengles *menorot* (fig. 4). Es va trobar fa un segle, en una zona amb enterraments d'època: una vil·la propietat de jueus? La realitat és tossuda perquè la toponímia indica presència mosaica (que també pot ser islàmica) al Camp: Salomó, Bràfim, les terres d'un tal Salomó i la seva esposa Ranlo al terme del castell de Querol (1001). I és claríssim que l'any 1009 es parla de les *Vilas Judaicas*, que s'identifiquen amb Puigpelat. És més, els textos àrabs citen de Tarragona com ciutat de jueus.

En resum, sabem d'establiments rurals de l'antiguitat tardana que tenen continuïtat en època andalusina, fins i tot a l'expansió feudal. En quin percentatge?, no ho sabem del cert, tot i que cal pensar que si bé alguns com la Torre Bargallona (Cambrils) superen sense problemes la invasió agarena (a més no hi ha indicis de destrucció) no ens podem atrevir a pensar si continuen més enllà del segle viii, desapareixen o es traslladen. El temps ho dirà.

Figura 4. Inscripció jueva d'Isidora, procedent dels Pallaresos (CIL II2, supl. 14, 1075).

Les anàlisis de pòl·lens dels aiguamolls de la Pineda (Vila-seca) apunten, com es veu en altres zones del llevant mediterrani, que el territori continua explotant-se sense interrupció. La interpretació del que succeeix a la franja entre els anys 600 i 1050 indiquen un augment de l'olivera i el cereal acompanyat de desforestacions associades a la generació de pastures per la transhumància, com es veu en altres zones com Cubelles, Amposta o l'Empordà (fig. 5).

Figura 5. Columnes sedimentàries de l'estany de La Pineda, Vila-seca (Riera, S.; Miras, Y.; Giral, S.; Servera, G. 2010, fig. 6 i 7, p. 168).

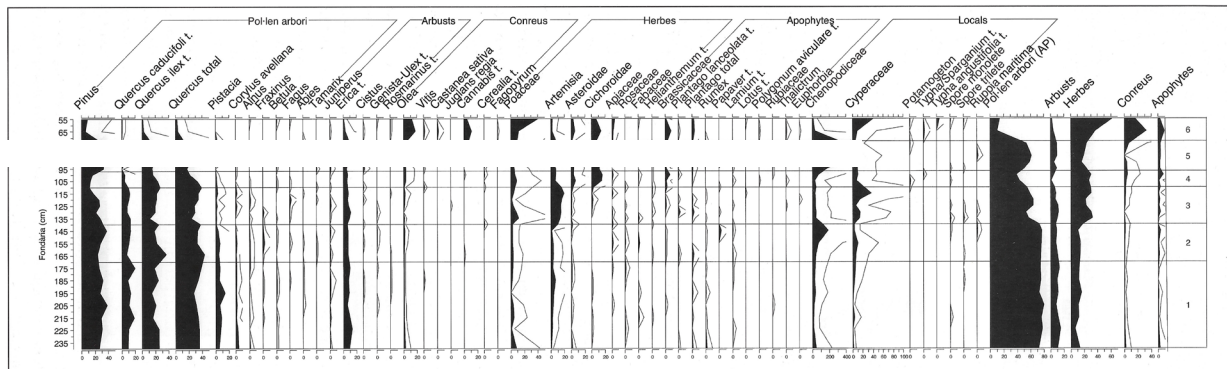
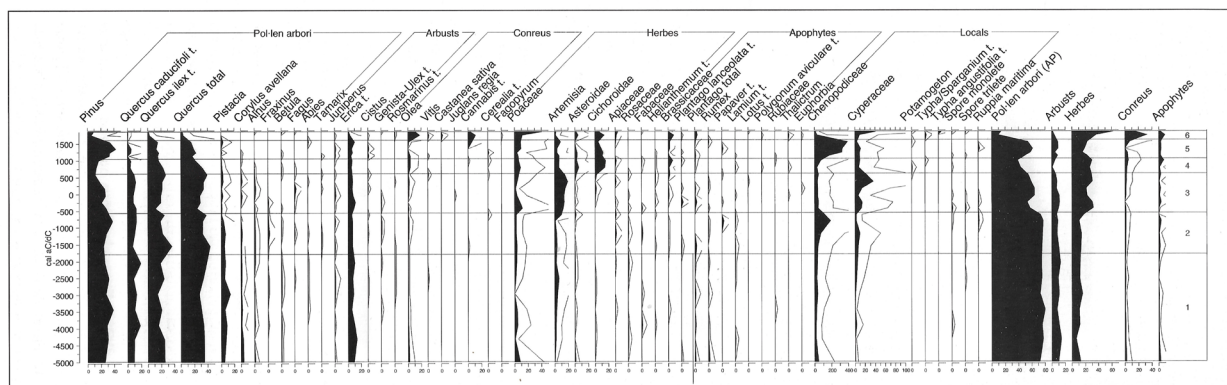

Figura 6. Diagrama pol·línic percentual de la Sèquia Major en escala de fondària. Selecció dels principals taxons pol·línics.

Què passaria a la muntanya?

Doncs també podem dir coses. És el cas de la mina de coure de la Turquesa/ Mas de les Moreres en Cornudella de Montsant (Priorat). Les datacions radiocarbòniques dels sediments de colmatació indiquen que s'amortitza entre els segles VII-X. I l'estudi dels pòl·lens ens parlen també de desforestacions vinculades a l'antropització (de nou la ramaderia), cultius de cereals i olivera. Les anàlisis metal·logràfiques dels materials de la Cova G d'Arbolí identifiquen la presència d'isòtops de plom que poden procedir de Sud-àfrica, cosa que s'explica per l'arribada en època islàmica en el marc d'un comerç de llarg abast, però també podrien procedir de Sierra Morena. Estem en una zona de producció minera d'antic, com testifica Plini el Vell en parlar del plom negre d'*Oleastrum*, o el que ens expliquen els textos islàmics.

Per acabar les sorpreses al dolmen de Querol, òbviament prehistòric, es va documentar una tomba de lloses en situació excèntrica la qual pot ser perfectament de l'antiguitat tardana o alta edat mitjana. El dubte cronològic és innegable perquè són excavacions antigues. En canvi, les anàlisis de 14C de les restes humanes de la Coveta de l'Heura (Ulldemolins) no identifiquen no solament prehistòriques sinó dels segles VII-X. Afegim, mal que sigui a tall d'inventari que en no poques coves i balms amb ocupació prehistòrica també es documenten materials romans, de l'antiguitat tardana i època medieval. Per exemple a la cova del Garrofet (Celma,

Querol) o la de Mont-ral on es troba ceràmica grisa paleocristiana (DSP), vidre o ceràmica comuna. Més conegudes són les peces visigòtiques de bronze del Tossal de les Venes i la Cova de les Bruixes (Montblanc), la Roca de Miravet o Coll del Sègol (Espluga) zona on sabem també de tombes de lloses (fig. 6).

De fa temps que sabem de petits conjunts de tombes de lloses, i alguna a la roca, que cal datar entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal. Són enterraments senzills, gairebé sense aixovar ni dipòsit funerari, però els pocs materials ens porten als segles v-viii, i per analogia les anàlisis de 14C en altres contrades també a l'alta edat mitjana (fig. 7).

Què ens està marcant tot això? És impossible negar que a muntanya hi havia ocupació a l'antiguitat tardana i alta edat mitjana. Però és una ocupació nova fruit de la inestabilitat de les invasions germàniques, de l'antiguitat tardana i la conquesta araboamazic? Matisem les coses, i no caiguem en la trampa, ja que per començar l'impacte germànic va ser molt menor al que s'havia pensat. Per continuar cal calibrar la intensitat de l'explotació de la muntanya en època imperial, perquè les investigacions en altres llocs com el Pirineu, demostren clarament que hi havia activitat ramadera i minera. A l'ager *Tarraconensis* no seria tan diferent. Les excavacions recents a Gallicant, topònim a associar a tropes gal·les vinculades al control de mines, sens dubte proporcionaran dades importants. La mineria del Priorat, a més de la cita de Plini el Vell sobre el plom, és present des de la prehistòria i testificada per les fonts islàmiques, així com la documentació baix medieval. Els topònims parlen d'ocupació antiga, de producció lligada a l'explotació minera i primera transformació del mineral: Serra Carbonera, Argentada, Argentera, La Febró (farga), i a la ramaderia com descaradament explica el nom de Prades...

Al costat de tot això, les construccions que si bé hom havia pres com obra de conquesta, la seva reinterpretació porta al domini andalusí, fins i tot a l'antiguitat tardana. Ja hem parlat de l'origen etimològic de Siurana/*Xibrana*, i aquí tenim un *hisn* a vincular amb el reforç de la marca oriental d'al-Àndalus a la segona meitat del segle ix. És quan la pressió comtal va en augment i el califat en el fons se sap incapaç de controlar una frontera tan llunyana. La seva torre encofrada, feta amb tongades blanques i vermelles com l'adovellat de la mesquita de Còrdova parla d'una arquitectura estatal. Aquesta manera de construir (vinculable a la *tabiya* però no de terra, sinó pedra i morter) es deixa veure a les torres de l'Albiol, ja controlant el Camp, i Castellfollit, vilatge que domina una zona de mineria de plata, al costat de Poblet. I a Santa Perpètua de Gaià, la seva imponent torre que controla el riu, la frontera del segle x i una carrerada, les anàlisis de 14C de les fustes ens porten als segles vii-viii, just abans o després de la invasió islàmica. I a pocs metres una església preromànica, Santa Susanna, que també pot ser més antiga (fig. 8)

Figura 6. Sivella d'època visigoda procedent de la Cova de les Bruixes, Rojals (terme de Montblanc).

Figura 7. Enterrament de lloses de la Roca del Grinjol (Prades).

Figura 8. Torre de Santa Perpètua de Gaià.

FINALMENT, LA CIUTAT DE TÀRRACO

Tornem al bucle historiogràfic: després de la invasió islàmica, *Terracona* resta buida, fins i tot la van destruir. I per això no hi ha vestigis fins a la restauració de la ciutat entre els segles XI i XII. I no en coneixem perquè es va devastar per les hosts de Tariq, o va ser Mussa?, o tal vegada Al Hurr? És igual, la qüestió és que amb més d'un miler d'intervencions arqueològiques encara no s'han localitzat els nivells de la destrucció que explica la Crònica de Rasis. Més aviat el contrari, ja que tot sembla apuntar que almenys el barri portuari continua funcionant al segle VIII.

La troballa de monedes, o la reinterpretació d'alguns elements d'escultura arquitectònica insinuen activitat constructiva a la Part Alta després de la conquesta del 713-717. Afegim algunes notícies antigues d'enterraments a la roca i de lloses propers al Fòrum de la Colònia, o d'altres a la Pedrera del Port que podrien vincular-se a decúbits laterals.

No ens enganyem, però, si al segle VIII cerquem la Tàrraco imperial. La ciutat havia canviat molt i s'havia polaritzat entre la Part Alta, antiga seu del Concili Provincial, i el port. Una muralla encara dempeus i un espai intramurs ruralitzat que no acabem d'aclarir que hi passava. Tot i la pèrdua de pes polític conservava el prestigi de vella capital i de ser seu metropolitana. Precisament recuperar aquest *statu quo* pretesament perdut per la invasió agarena va ser la causa de la seva recuperació com a realitat urbana: tornar a ocupar la sella del bisbe màrtir Fructuós († 259) significava que els territoris sota control del comte de Barcelona no haguessin de dependre de Narbona, de manera que es tallava qualsevol vincle amb els regnes francs i s'assolia una clara independència política (fig. 9).

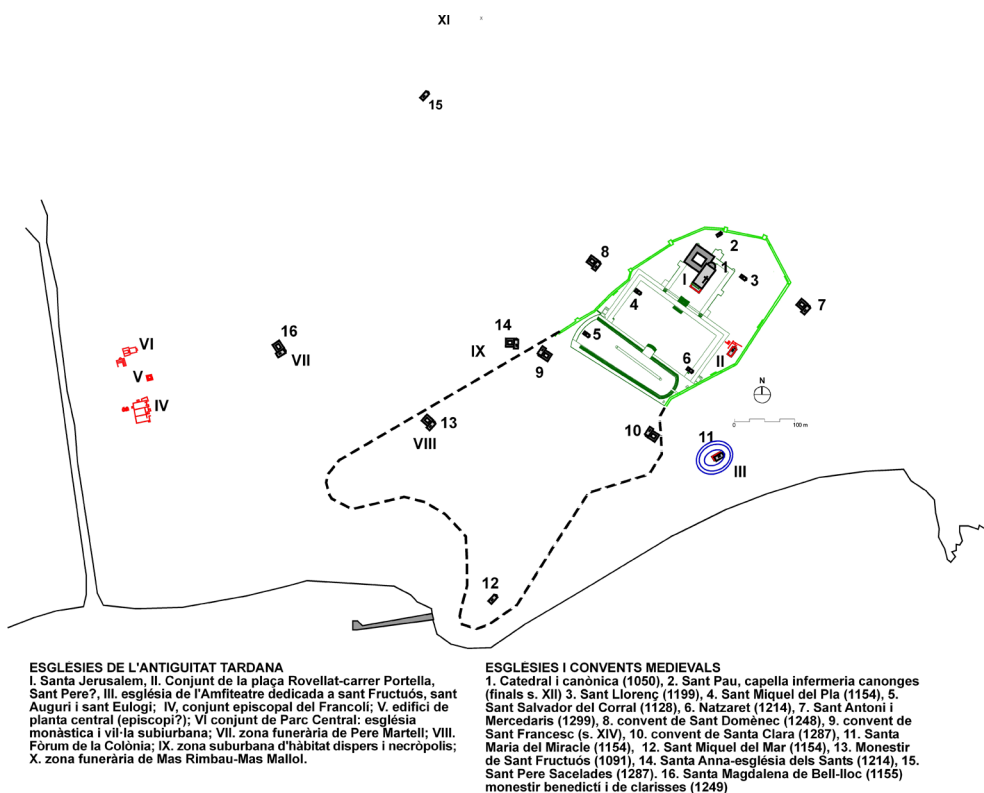

Figura 9. Comparació de la ubicació de les esglésies i espais funeraris de l'antiguitat tardana i època medieval.

Com tota ciutat de l'antiguitat tardana tindrem un urbanisme força transformat on pesaran els equipaments del poder civil i eclesiàstic, més quan és catedral metropolitana. Edificis i espais imperials en transformació radical, però a un temps un cert ornat, un esforç per tenir la ciutat endreçada, fins i tot amb termes privades, però que sembla no tenir ja serveis com clavegueram, gestió de brossa o aigua d'aqüeductes.

S'ha pensat que la invasió agarena va provocar la fugida del bisbe Pròsper, però la qüestió és que el darrer prelat històric o és Vera o Jordi, i potser en el moment de la conquesta no en teníem cap. De fet, la figura de Pròsper és més llegendària que altra cosa. Això no és obstacle perquè les elits eclesiàstiques fugissin cap al nord d'Itàlia emportant-se les relíquies de Fructuós i els seus diaques, així com el tresor i els llibres de culte, cas de l'Oracional de Verona, vinculat clarament amb la vella Tàrraco.

No oblidem que *Terracona / Tarraquna* era una *statio* de la Via Augusta, després *strata francisca o maurisca*, tenia un port del qual ens parlen les fonts àrabs, les quals també citen el territori en explotació, i com no en parlen com a *urbs* abandonada (o desarticulada) i de les excel·lències dels seus vells monuments i marbres. És probable que la combinació entre port per fer aiguada, vella *mansio*, *outlet* de marbres, fos un reclam per la freqüentació de *Tarraquna*.

Tot i que no se cita la ciutat, és de pensar que per aquí passaria la famosa expedició de Lluís el Pietós contra Tortosa (806-809), la qual va seguir la Via Augusta i es va topar amb la resistència dels «*loca, castella et municipia*».

Imaginem una ciutat que al segle VIII continuava funcionant com a base de l'expansió islàmica, però la seva situació geopolítica al final li va anar en contra. Una *urbs* massa gran per gestionar: les 60 Ha intramurs en època imperial es van reduir dràsticament a l'antiguitat tardana. La comunicació amb Còrdova i Saragossa era més complicada que segles abans amb Roma o Milà. De fet, el caràcter fluvial de les capitals del califat i de la Marca Superior van ser determinants per l'auge de Lleida i Tortosa. A més, un *ager Tarraconensis*, una *chora* difícil de defensar. Això combinat amb la distància força gran amb Barcelona i Tortosa, la deixaven en una situació estratègica marginal com per mantenir-la com a realitat urbana estable.

Afegim a això que a mitjan segle IX el califat és conscient de les seves limitacions i es parapeta, a la ciutat de Tortosa. L'ager *Tarraconensis* se sacrifica. La pressió comtal va augmentant i al segle X ja es consolidava a la riba del riu Gaià. Els pactes semblen establir una zona-tampó que aviat serà *okupada* pels uns i atacada pels altres: Al-Mansur primer i després els almoràvits.

Lluny de veure la conquesta de *Tarraquna* com una empresa impossible, en la ment dels comtes pesava molt aquest projecte. L'objectiu era bàsicament polític: recuperar la seu metropolitana significava el deslliurament de les diòcesis catalanes de la dependència de Narbona, tancant el cercle d'allò que s'ha definit com a procés d'independència respecte als francs. Després dels intents de Cesari (966), Ató (971), i de la donació al vescomte Berenguer de Narbona (1050), s'assoleix el 1091 en mans de Berenguer Seniofred de Lluçà, tot i que caldrà esperar al 1019 amb el bisbe de Barcelona Oleguer Bonestruga, i l'acció colonitzadora de Robert Bordet (1029). Després vindrà la consolidació definitiva amb les conquestes de Tortosa i Lleida culminades el 1154 a la presa de Siurana.

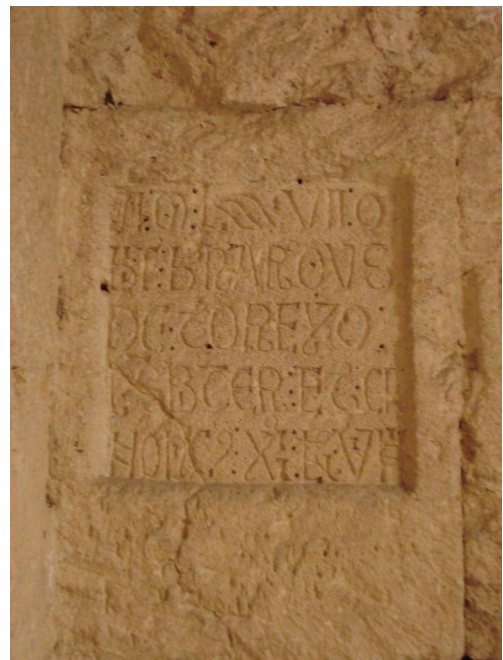
Mentrestant què passava a la ciutat? Ja hem dit que Tarragona no va ser destruïda i tot apunta al fet que va tenir vida urbana al llarg del segle VIII, però a partir del segle IX les circumstàncies descrites la marginen com a estructura política. Continuava havent-hi gent, segur tot i que cal fixar-la arqueològicament. Continuava el port, també, tant per fer aiguada com per exportar/espoliar pedres de luxe. Però també continuaria com a lloc amb cert paper religiós, almenys conservat a la memòria col·lectiva. És significatiu que restaurada la vida urbana, entre finals del segle XI i el XII, es reocupen antics espais de culte cristià (religiós i funerari) visigots. Algun indici fa pensar que la seu metropolitana funcionés temporalment com mesquita (i no estem parlant de l'anomenat *mibrab* de la Catedral, que és un trofeu de conquesta de *Qurtuba* o *Turtusba*), sinó d'algun padellàs de terrissa a vincular amb els pelegrinatges a la Meca.

La inscripció perduda de (*T*)*euticius*, que hom la pren com a mossàrab, i la seva vinculació amb altres epígrafs cristians, enterraments sobre un assentament al carrer Pere Martell fan pensar en un lloc de culte suburbà la memòria del qual no es va perdre. No endebades, aquí es documenta l'església i monestir feudals de Santa Magdalena de Bell-lloc. El 1091, poc després de la restauració de la seu metropolitana, una deixa testamentària es dedica a les obres del monestir de sant Fructuós, el qual era prop del Fòrum de la Colònia. La tradició i el *Peristephanon* diu que allí van jutjar el prelat i els seus diaques. Aquestes memòries, Santa Magdalena i Sant Fructuós s'han de transmetre de boca a orella, i això indica que hi ha un grup humà que com a mínim coneix la topografia urbana.

Una realitat espacial que sap ubicar el *castrum episcopale*, a la donació de la ciutat al vescomte de Narbona (1050). Coincideix amb la seu visigoda i amb el barri eclesiàstic medieval de la ciutat: l'antic Recinte de Culte Imperial. Sembla casualitat, però l'estudi radiocarbònic de les restes del reliquiari de sant Cebrià (segle VII, amb la seva inscripció d'època transliterada al XV) apunta a un conjunt tancat al segle V, sense contaminacions posteriors: és casualitat o algú, una comunitat, ha sabut mantenir la cadena de custòdia?

A la mateixa catedral, les inscripcions funeràries més antigues tenen forma de *tabula ansata*. Destaquem una de 1087 —anterior a la donació de la restauració episcopal de 1091— que pertany al canonge Bernat de Torelló: del bisbat de Vic com Seniofred (fig. 10). No seria un agent feudal que ja es va enviar per organitzar una ignota comunitat cristiana mossàrab que va mantenir la tradició del culte? La citació expressa de Fructuós a la butlla de 1091 és el nou encadellat de la seu feudal amb la càtedra visigoda. Però apareix també Tecla d'Iconia, la deixebra de Pau de Tars. És un recurs de prestigi a vincular amb la pretesa evangelització d'Hispania per l'apòstol dels gentils o és una suplantació de la monja Tecla de la inscripció del conjunt paleocristià de Parc Central? En ciències, una vegada és casualitat, dues és coincidència, tres és llei...

Figura 10. Lauda funerària de Bernat de Torelló (1087).

BIBLIOGRAFIA

- Amengual, J. (1999). Carta de Consenci a Sant Agustí sobre alguns afers priscil·lianistes de la Tarraconense. Dins de Palol, P. i Pladevall, A. (dir.), *Del romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X* (pp. 46-50). Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- Armentano, N. (2018). *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència als camps de la Rasota de la Nou de Gaià (el Tarragonès)*. Inèdita, memòria dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat.
- Bolòs, J. (2014). L'arqueologia del paisatge. Una nova manera de conèixer el passat i de valorar allò que tenim entorn nostre. *Afers*, 78, pp. 423-449.
- Bolòs, J., Bonales, J., Flórez, M. i Martínez, A. (2016). *Caracterització històrica del paisatge del Priorat-Montsant-Siurana*, dossier de la candidatura UNESCO Priorat-Montsant Siurana, Paisatge agrícola de la muntanya mediterrània, Consell Comarcal del Priorat-Diputació de Tarragona-PRIORITAT. http://www.catpaisatge.net/pahiscat/cat/resultats_pr.php
- Bosch Casadevall, J. M. (2017). *L'escenari del feudalisme a la frontera del comtat de Barcelona. Anàlisi territorial dels assentaments, l'espai obert i els camins del terme castral d'Olèrdola (segles X-XI)*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona. <https://www.tdx.cat/handle/10803/525826#page=1>
- Bramon, D. (2000). *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010* (continuació de l'obra de J. M. Millàs i Vallincrosa). Eumo Editorial, Vic.
- Burés, L., Gurt, J. M., Marquès, A. i Tuset, F. (1989). Cadastres d'època romana a les ciutats de Tàrraco, Ilerda i Iesso. *Tribuna d'Arqueologia 1988-89*, pp. 113-120.
- Cabestany, J. F. (1980). Les mines d'argent de les Muntanyes de Prades. *Butlletí arqueològic*, època V, 2, pp. 129-131.
- Carreras, A. (1981). La torre de guaita de Castellfollit (Serra de Prades). *Butlletí arqueològic*, època V, 3, pp. 65-99.
- Carreras, A. (2006). A propòsit del poblament de la Conca de Barberà abans del domini comtal (segles v-x). *Aplecs de treballs*, 24, pp. 41-72.
- Carreté, J. M., Keay, S. J. i Millett, M. (1995). A roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990, *Journal of Roman Archaeology*, Oxford.
- CIL II2 suppl. 14. Abascal, J. M., Haensch, R., Mayer; M., Stylow, A. I., Velaza, J., Gimeno, H. i Schmidt, M. (2016). *Corpus Inscriptionum Latinarum II 2 suppl 14*, pp. 1891-2384, De Gruyter, Berlin.
- CIL II2 suppl. 14. Alföldy, G., Abascal, J. M., Mayer; M., Stylow, A. I., Gimeno, H. i Schmidt, M. (2011). *Corpus Inscriptionum Latinarum II 2 suppl 14, 1-1199*, De Gruyter, Berlin.
- CIL II2 suppl. 14. Alföldy, G., Abascal, J. M., Mayer; M., Stylow, A. I., Gimeno, H. i Schmidt, M. (2016). *Corpus Inscriptionum Latinarum II 2 suppl 14, 1200-1890*, De Gruyter, Berlin.
- Coromines, J. (1995-1998). *Onomasticon Cataloniae: els noms al personatge de totes les Terres de llengua Catalana*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, vol. IV, V, VI.

- Domergue, Cl. (1988). *Catalogue des mines et des fonderies antiques de la péninsule Ibérique*. Casa Velázquez, Madrid.
- Espelt, J. i Poblet, C. (1978). Una sivella visigòtica del segle VIIè. *Aplecs de treballs*, 1, pp. 25-32.
- Font Rius, J. M. (1969-1983). *Cartas de población y franquicias de Cataluña*. CSIC, Barcelona-Madrid.
- García Sanjuan, A. (2019). *La conquista islámica de la Península Ibérica y la tergiversación del pasado*. Marcial Pons, Madrid.
- Gonzalo, X. i Martí, R. (2015). El poblament altmedieval del territori de Tarragona: campanyes de prospecció arqueològica a l'Alt Camp i la Conca de Barberà (2012-2013). Primers resultats. *V Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*. Barcelona 22-25 de maig de 2014. ACRAM, Barcelona, vol. II, pp. 721-729.
- Gort, E. (2003). *Història de Falset*, Dalmau Editor, Barcelona.
- Gort, E. (2023). *El comtat de Prades i la baronia d'Entença en els temps medievals*. Dalmau Editor, Barcelona.
- Guitart, J. i Prevosti, M. (eds.) (2011). *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, ICAC, Tarragona.
- Guitart, J., Palet, J. M. i Prevosti, M. (eds.) (2003). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del simposi internacional d'arqueologia del Baix Penedès*. El Vendrell, del 8 al 10 de novembre de 2001, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 129-153.
- <http://www.catpaisatge.net/cat/documentacio.php>
- <https://tir-for.iec.cat/>
- <https://www.facebook.com/Oriol.Olestivila>
- <https://www.lavanguardia.com/historiayvida/20191208/472055743507/historia-y-vida-reconquista-al-andalus-historia-rae-don-pelayo-covadonga.html>
- Maluquer, J., Giró Romeu, P. i Masachs, J. M. (1963). *Excavaciones en sepulcros megalíticos de Valldosera (Querol, Tarragona)*. Madrid (Excavaciones Arqueológicas en España 20).
- Martí, R. (2011). Los territorios catalanes en la encrucijada del 711. Dins DDAA, *Zona arqueològica. 711 Arqueología e historia entre dos mundos*. Museo Arqueológico Regional, Alcalá de Henares, pp. 11-24.
- Massó, J. i Capdevila, R. (1999). Sobre una placa de sivella visigòtica trobada a Rojals. *Aplecs de treballs*, 17, pp. 5-8.
- Mauri, A. (2006). *La configuració del paisatge medieval: el comtat de Barcelona fins al segle XI*, tesis doctoral, Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/2445/35556>
- Menchon, J. (2006). Necrópolis y husun. Dos aspectos de la arqueología de Tarragona anterior a la conquista feudal. *Sautuola*, XII, pp. 331-348.
- Menchon, J. (2021). *Carreus, columnes, inscripcions... i pedres trencades a Tarragona. Sobre la construcció, el reciclatge de materials, usos i espais en època antiga i medieval*, Patrimoni 2.0 Barcelona.

- Menchon, J. (2021). *In loco horroris et vastae solitudine? Necròpolis i poblament entre els segles V i XII a l'ager Tarraconensis occidental/Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona. <https://www.tdx.cat/handle/10803/675058#page=1>
- Menchon, J. (2022). Entre visigots i feudals. El Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat abans de la Conquesta feudal (segles VIII-XII). *Miscel·lània del CERE*, 32, pp. 281-298.
- Menchon, J. (2022). La inscripció del prevere (T)eutici: esglésies extramurs a l'antiguitat tardana i edat mitjana a Tarragona. Randa, 88, *Homenatge a Josep Amengual i Batle*, vol. 2. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 141-158.
- Menchon, J. (2023). Cuevas, abrigos y minería entre época romana y la conquista feudal en el *ager tarraconensis* occidental. *Sautuola* XVII-XVIII. Santander, Homenaje a Ramon Bohigas Roldán, pp. 91-108.
- Menchon, J. i Serrano, M. (2021). Tarraco 'civitas iudeorum.' (I) Una aproximación desde la documentación y la arqueología. *Boletín de Arqueología Medieval*, 19, pp. 25-51.
- Monjo, M., Montero, I. i Rafel, N. (2020). Nuevos datos arqueológicos sobre el poblamiento altomedieval del Priorat (Tarragona). *Arqueología y territorio medieval*, 27, pp. 221-233.
- Nogué, J. i Sala, P. (coord.) (2010). *Camp de Tarragona. Catàleg del paisatge*, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Barcelona. http://www.catpaisatge.net/cat/catalegs_presentats_T.php
- Olesti Vila, O. i Olesti Prats, F. (2013). L'ager Tarraconensis i les Muntanyes de Prades. Un espai colonial mal conegut. Dins Prevosti, M., López Vilar, J. i Guitart, J. (eds.) *Ager Tarraconensis 5: Paisatge, poblament, cultura material i història: Actes del simposi Internacional*, ICAC, Tarragona, pp. 45-56.
- Ortega, J. (2018). *La conquista islàmica de la Península Ibèrica. Una perspectiva arqueològica*. La Ergástula, Madrid.
- Plaza, C. (2012). Els topònims de la Conca de Barberà a l'Onomasticon Cataloniae. *Actes del XXXIII col·loqui de la Societat d'Onomàstica* (Montblanc, 21 i 22 d'octubre de 2006). Diputació de Tarragona, Tarragona, pp. 11-26.
- Plini el Jove: *Naturalis Historia*. Madrid, Gredos, vol. III, 2016.
- Prevosti, M. i Guitart, J. (2010). *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, ICAC, Tarragona
- Prevosti, M. i Guitart, J. (2014). *Ager Tarraconensis 4. Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*, ICAC, Tarragona.
- Prevosti, M., López Vilar, J. i Guitart, J. (2013). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del simposi internacional*, ICAC, Tarragona.
- Remolà, J. A (2022). *Vil·la romana dels Munts (Tarraco)*. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona.
- Riera, S., Miras, Y., Giralt, S. i Servera, G. (2010). Evolució del paisatge vegetal al Camp de Tarragona: estudi pol·línic de la seqüència sedimentològica procedent de la Sèquia Major (La Pineda, Vila-seca). Dins Prevosti, M. i Guitart

(eds.) *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, ICAC; Tarragona, pp. 163-173.

Sabaté, F. (1996). *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): conquesta o repoblació?* Universitat de Lleida, Lleida.

Serrano, M. i Menchon, J. (2022). Tarraco 'civitas iudeorum.' (II) Una aproximación arqueológica y documental a la presencia judía en Tarragona (II): la juyaria en la edad media hasta su desmantelamiento en 1492. *Boletín de Arqueología Medieval*, 20, pp. 29-96.

EL CASTELLOT DE CASTELLVÍ DE LA MARCA (BARCELONA), ENTRE L'ANTIGUITAT I ELS FEUS

Ramon Martí, Cristian Folch, Jordi Gibert, Xavier Gonzalo¹

PRESENTACIÓ

Conegut popularment com el Castellot, el castell de Castellví de la Marca es troba en l'extrem meridional de les comarques de Barcelona, sobre un pic prominent de 465 m d'altura que protegeixen els penya-segats. En connexió amb nombrosos cims perifèrics, l'emplaçament disposa d'un ampli domini visual sobre la plana penedesenca i les muntanyes del Garraf, fins al congost de Martorell, per on discorren les principals vies de comunicació tradicionals. L'antiguitat de la fortificació és palesa en la denominació de *Castrum Vetulum* que li atorguen les fonts, malgrat que l'ocupació permanent del lloc planteja seriosos problemes de manca de recursos i d'aigua suficient. Per tal de proveir-se des del pla diversos senders salven el desnivell de 200 metres que separa el cim dels primers camps i la riera de Marmellar, no sense dificultats, amb recorreguts pedregosos de poc més d'un kilòmetre. Són condicions que limiten severament les diverses ocupacions que ha conegut l'emplaçament, de temps remots (fig. 1).

Figura 1. El castell de Castellví de la Marca, any 2022 (Catarqueòlegs SL).

¹ Universitat Autònoma de Barcelona.

Sense altres dades que les descripcions de les restes aparents (Autors Diversos, 1993a, pp. 111-112), l'estudi arqueològic del castell de Castellví de la Marca s'inicià l'any 2016 i encara continua, amb la participació de l'Ajuntament de Castellví, que promou la restauració del conjunt, i del nostre grup de treball, que condueix la investigació.² Al principi hom realitzà prospeccions sistemàtiques per tal de valorar l'extensió del jaciment i per integrar-lo al seu entorn immediat. Així, al Castellot hom distingí dues àrees distintes d'ocupació, tant sobre el cim de la muntanya com en la plataforma rocallosa que es troba als seus peus, on el pendent se suavitzava. Les excavacions conduïdes han incidit als dos sectors, en el marc de la restauració del castell (anys 2018 i 2020-2022) i en l'exploració de la plataforma inferior (anys 2017 i 2022). Malgrat que la major part del castell ja ha estat excavada, els treballs arqueològics no han finalitzat encara, perquè resta intervenir en algun sector preferent i cal completar l'acondicionament del lloc (fig. 2).

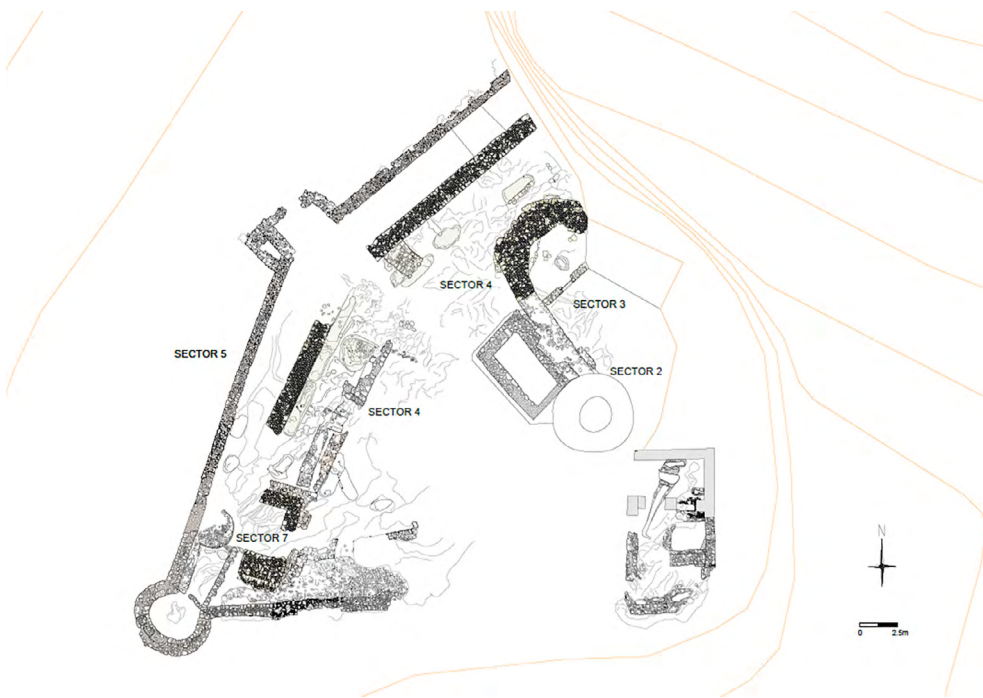

Figura 2. Planta de l'excavació del castell (Catarqueòlegs SL).

Dels avenços obtinguts fins ara només s'han donat a conèixer els resultats preliminars, on s'observa l'ocupació recurrent del lloc en època prehistòrica, antiga i medieval (Folch et al., 2018). Ara s'han multiplicat les dades, tot documentant altres presències puntuals d'època moderna i contemporània. Queda palès que el Castellot de Castellví és un jaciment arqueològic de cronologia molt àmplia, on s'acumulen les ocupacions recurrents i proliferen els materials de gran interès. Lògicament, les fases pitjor conegudes són les primeres, de les quals no es conserva cap estructura. Reconèixer i entendre les restes conservades tampoc no és una tasca senzilla, malgrat el recurs de les datacions absolutes i el suport d'un registre prou abundant. Mentre continuen les anàlisis específiques, el principal recurs és el material ceràmic, que supera 12.000 fragments, on a escala macroscòpica s'observen centenars d'individus. Aquí ens ocuparem només de les primeres fases del jaciment, les més difícils d'interpretar.

² Avui en el marc dels projectes de recerca: *Entre al-Àndalus y la feudalidad. Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos altomedievales en el nordeste peninsular* (PID2020-114484GB-I00), Ministerio de Ciencia e Innovación; *Dels visigots als feudals, de Monistrol de Gaià a Castellví de la Marca*, (CLT_2022_EXP_ARQ001SOLC_00000113), Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

L'ANTIC CASTELLVÍ

El cim del Castellot presenta un pla inclinat de planta triangular, amb força pendent en la cara nord i envoltat d'espaldats en els flancs oriental i meridional, tot convergint en el pic que ocupa la torre mestra i en l'esperó rocallós on és l'església. El conjunt emmurallat ocupa una superfície aproximada de 900 m², malgrat que el jaciment arqueològic també s'estén als peus del cim, on destaca una gran balma que perfora la base del penya-segat oriental i que lamentablement va ser buidada cent anys enrere, sense que hom conegués registres d'aquella actuació.

A l'espera d'un estudi específic, la primera ocupació del cim del Castellot correspondria a un petit establiment de l'Edat del Bronze, d'acord amb certes ceràmiques a mà presents arreu, sovint brunyides i algunes decorades amb incisions semicirculars als llavis, cordons amb digitacions impreses o petits botons sobre el cos de les peces. Són materials que procedeixen principalment dels farciments més profunds de les esquerdes entre roques, sense que es preservin sols de les primeres fases d'ocupació.

Després d'una llarga fase d'abandonament, cal esperar fins a un moment avançat d'època republicana per tal que es constati la reocupació del cim en temps històrics, com indicaria una moneda recuperada fora de context, un as de la seca *Kese* que s'atribueix a la fi del segle II aC, tot reportant una data *post quem* on referenciar l'inici (Estarán i Beltrán, 2015, llegenda 12, pp. 198-199). Representades per una dotzena d'individus, les àmfores de tradició ibèrica també ens remeten vers el context republicà, malgrat que no es detecta cap altra forma coetània entre uns materials molt fragmentats, d'un o dos centímetres habitualment. La presència romana encara es renovaria vers la fi de l'alt imperi, com bé proven les importacions de *terra sigillata* hispànica, principalment vasos o copes, i de ceràmica de cuina nord-africana, preferentment cassoles i plats o tapadores (Hayes 23B, 182, 196 i 197), amb alguns vidres (Autors Diversos, 1993b, pp. 88-89; Roca, Madrid, Celis, 2014). Altres materials comuns de cronologia més imprecisa acompanyen les importacions, com gerros, ampolles i diversos contenidors, a banda de *tegulae*, *dolia* i fusaioles, tot sumant desenes d'individus que suggereixen una ocupació imperial més intensa que la fase inicial (fig. 3).

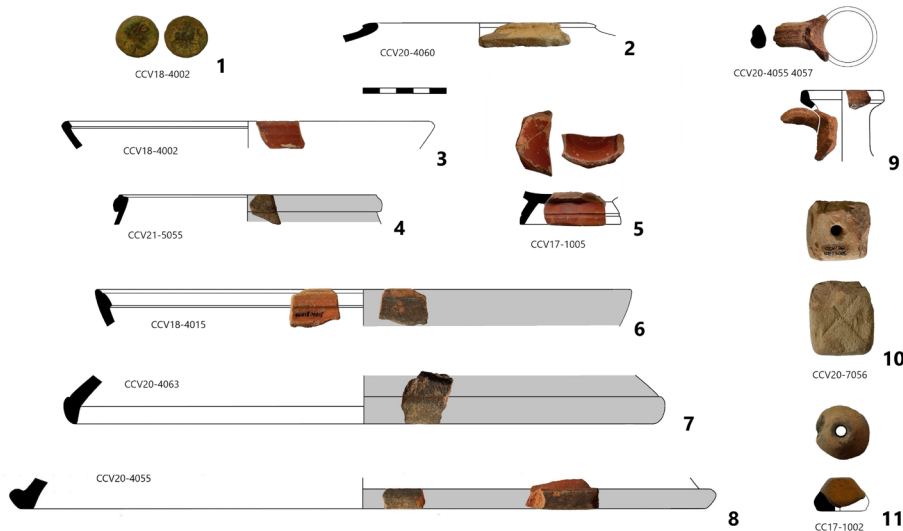

Figura 3. Materials d'època romana (els autors).

Sense estructures associades, cal creure que d'ençà d'un moment avançat d'època republicana existí alguna construcció sobre el cim, potser al mateix emplaçament que després ocupà la torre medieval, d'acord amb la dispersió dels materials. L'exigüitat del registre, però, suggereix que seria un establiment petit, on existia algun edifici cobert de *tegulae* vers la fi de l'alt imperi. Tant el topònim com l'emplaçament denoten el caràcter militar que li pertoca, des d'un principi i durant la seva vigència, molt probablement amb funcions de vigilància territorial o viària. Sense traces d'armament, però, el registre només denota certa acomodació als recursos de l'indret, d'acord amb la proliferació de fusaioles i d'algun contrapès.

D'altra banda, el lloc més pròxim d'on podria aprovisionar-se o dependre es localitza en l'entorn de Cal Morgades del Grau, un extens jaciment que se situa al peu de la serra i a llevant del Castellot, a poc més de 2 km, on s'observà un forn i una àmplia dispersió de materials antics als camps, principalment altimperials. A prop seu també proliferen els establiments altmedievals de menor entitat, com al mas de Puigserol, on persistia una petita explotació amb estructures precàries durant el segle VI (Gibert, 2023, p. 94). Més lluny, diversos jaciments antics es concentren al voltant de l'actual població de la Múnia, situada a poc menys de 4 km del Castellot, sobre el traçat de l'antic camí que enllaçava les comarques de Barcelona amb les del nord de Tarragona i el sud de Lleida.

La posició estratègica del Castellot es complementaria aleshores amb l'emplaçament homònim de Castellví de Rosanes, al Baix Llobregat, que se situa a gairebé 32 km de distància, sobre l'altre extrem dels plans. Aquí existí un establiment en alçada que hom proposà relacionar amb la construcció del Pont de Diable de Martorell vers la fi del segle I aC, on una antiga intervenció observà una tomba de *tegulae*, algun fragment de *sigillata*, fusaioles i restes amfòriques indeterminades, i on es discuteix si la torre mestra del castell és antiga o medieval (Mauri, 2014, p. 37). Com a punts de vigilància complementaris, és molt probable que tots dos establiments tinguessin una entitat molt similar al principi, relativament modesta, tot seguint recorreguts històrics gairebé paral·lels en temps medievals i moderns.

Al seu àmbit territorial, l'establiment dels dos Castellví bé podria relacionar-se amb la darrera fase de la gran fortificació republicana d'Olèrdola, que s'abandonaria vers mitjan segle I aC (Bosch et al., 2003). En un marc més ampli, però, són notòries les transformacions que es produeixen vers la fi de la República i, especialment, en temps d'August, tot comportant la desmobilització de tropes, l'abandonament generalitzat dels assentaments en alçada o la reordenació territorial i fundiària. Són transformacions que s'aprecien arreu al corredor prelitoral i, en particular, a les comarques de la Cossetània oriental i de la Laietània interior, tot culminant en la fundació de la ciutat de *Barcino* poc abans del canvi d'era (Sobrequès, 1991; Oller, 2015, pp. 187-273). Si la correlació fos certa, l'establiment sincrònic dels dos Castellví evidenciaria una notable simplificació del sistema de vigilància territorial, que es confiaria a una breu selecció de talaies prominents. Si més no, sembla clar que el dispositiu de vigilància que conformen jalona la *Via Augusta* i que s'estendria més enllà, on no mancarien altres referents coetanis en alçada, amb distintes denominacions.

CASTELLVÍ VISIGOT I ANDALUSÍ

L'absència de ceràmiques d'importació tardanes als registres de Castellví de la Marca suggereix certa dilació en la reocupació medieval del cim, atesa l'assídua presència d'aquests materials en la primera generació de fortificacions que es detecta a finals del segle v (Gibert, 2020). Malgrat tot, vers la fi del segle vi o poc més tard, avalaria certa presència d'època visigoda la troballa per un particular d'un ornament escutiforme de cinturó, recuperat als peus de la plataforma inferior.³ Aquest és, però, l'únic indicatiu que ens remetria tan d'hora, perquè al castell no s'observen ceràmiques de cuïta reduïda que hom pugui atribuir al període visigòtic, quan predominen en tota mena de contextos (Macias, 1999; Cela, Revilla, 2004; Beltrán, 2005; Roig, Coll, 2011; Rodríguez, 2020).

Distintament, als primers estrats medievals sovintegen els materials comuns de cuïta oxidada, que sumen diverses desenes de gerros o gerres, bols i altres contenidors, tot conformant un grup heterogeni on es barregen i confonen els materials antics. Principalment, són gerros, amb la vora vertical motllurada sobre l'arrencament de la nansa, amb encaix per tapadora i bec pinçat, on predominarien les produccions antigues sobre les medievals. Altres peces de cuïta oxidant, però, ens remetent inequívocament al període andalusí, amb formes i característiques pròpies de les produccions d'època emiral avançada.

No sembla, així, que el cim de Castellví de la Marca hagi estat un lloc de residència permanent durant els primers segles medievals, malgrat que pugui haver acollit presències episòdiques. Així ho suggereix també la posició marginal que li correspondria entre les defenses de Barcelona durant els segles vi-vii, quan els principals conflictes del regne got se situen molt més al nord, enfront dels francs. A principis del segle viii el seu paper estratègic començaria a canviar, d'ençà de la conquesta islàmica de Tarragona o el breu preàmbul que precedí la presa de Barcelona i Narbona, tot portant les fronteres d'al-Àndalus més enllà dels Pirineus. Finalment, però, la situació es transformà com a conseqüència de la conquesta carolíngia de la ciutat de Barcelona l'any 801, que suposà el retrocés efectiu del domini andalusí vers els confins del riu Llobregat, una situació que perdurà més d'un segle.

Molt temps abandonada, cal considerar que la fortificació antiga de Castellví de la Marca devia estar completament arruïnada quan el lloc es reocupà i és significatiu que alguns materials medievals singulars vinguin de l'esperó rocallós que ocupa l'església, gairebé sense sediments. A banda de tégula i *dolium*, el breu repertori d'aquest indret es limita a distintes formes insòlites de cuïta oxidant, com algunes gerres de vores primes i sinuoses, així com un bol amb apèndix de botó digitats (fig. 4, n. 1-3). És un grup peculiar que potser indica l'existència preliminar d'alguna instal·lació que aprofités la defensa de l'espadat, uns materials que de forma genèrica i imprecisa ens remetent vers les produccions nord-africanes tardanes, com ara als materials de Volúbilis del segle viii (Bonifay, 2004; Amorós, 2020, p. 20). Malgrat tot, cal reconèixer que són indicis insegurs i que potser només testimonien un ús episòdic, previsiblement com a lloc de vigilància eventual en temps de conflicte.

3 Agraïm el coneixement d'aquesta peça al seu descobridor, Daniel Lacruz, i a l'arqueòleg territorial Magí Miret.

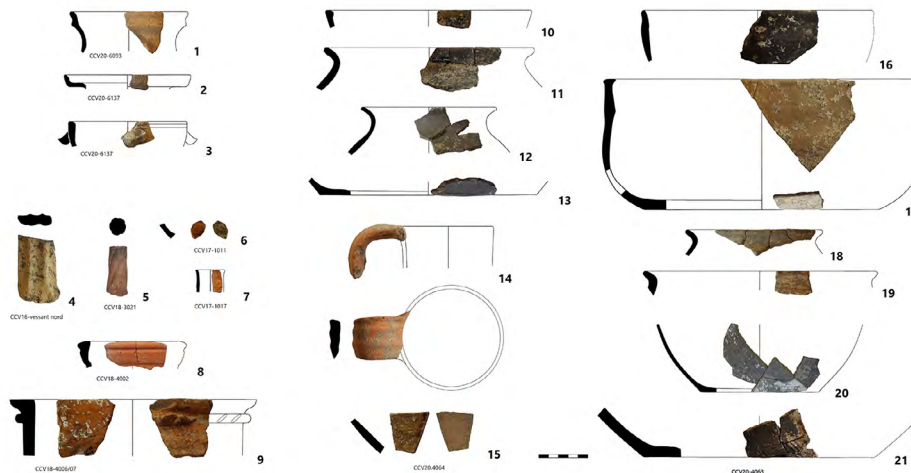

Figura 4. Materials d'època emiral (els autors).

Al capdavant, però, la reocupació definitiva del cim de Castellví de la Marca s'ha de relacionar amb la construcció de la torre mestra, que és l'obra més antiga que es conserva, bastida sobre la roca després d'arrasar i condicionar el cim, tot ocupant una posició nuclear en el desenvolupament ulterior del castell. Avui reconstruïda, és un edifici de planta circular de 5,5 m de diàmetre, una obra de maçoneria irregular de pedra i calç arrebossada, amb la base massissa i lleugerament atalussada per tal d'adaptar-se al terreny, amb dos àmbits interiors i terrat separats per trespols de fusta. Originalment, tindria una alçada d'uns 11 m, amb porta sobre el flanc oest del segon pis, que és per on bona part del mur s'esfondrà repetidament en època contemporània. De fet, fou probablement durant les guerres carlines que es realitzà una reconstrucció molt deficient de l'edifici i seria aleshores quan s'obrí l'actual porta d'accés en la base, una reforma que les restes d'un graó de fusta daten de forma imprecisa.⁴

Sense estrats associats a l'obra original, la construcció de la torre i els seus usos inicials bé s'haurien de relacionar amb els primers contextos altmedievals o amb alguna altra estructura de menor entitat. Aquest podria ser el cas de dues pasteres de morter de calç situades al quadrant nord-oest de la torre, una d'elles de planta circular i l'altra rectangular, que flanquegen un petit dipòsit de recollida d'aigües pluvials. A l'espera de datacions absolutes, presenta un especial interès la pastera de planta circular (UE 4078), amb uns estrats d'amortització ben particulars (UE 4064 i 4063). Aquí per primera vegada predominen les ceràmiques de cuïta reduïda o neutra, tot reportant dues peces oxidades de clara ascendència andalusina (fig. 4, n. 14-15). Una d'elles correspon a un gran ataïfor, amb vidrat verd oliva només a l'interior i pasta depurada de color rosat. L'altra és una nansa de cinta nervada amb depressions, que arrenca de l'extrem d'un llavi vertical i correspondria a un gerro, amb pasta de gra gruixut i color ataronjat. Paral·lels d'ambdues peces es troben entre les produccions del Nivell I de Bayyāna (Almeria), d'ençà de finals del segle IX i fins a l'inici del Califat (Castillo, Martínez, 1993), també documentades en la ciutat de València (Rosselló, 1999).

En els contextos d'amortització de la mateixa pastera, però, les produccions locals o regionals de cuïta reductora superen àmpliament les peces oxidades, on comptem diverses olles i recipients globulars, dues cassoles, un gibrell i una tenalla. Grans o de format mitjà, les olles destinades al foc presenten un perfil en S i pastes grolleres

4 BETA-588467: 150 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes, 1718 - 1954 AD (95,4 %)

de color divers, amb la vora exvasada i el llavi arrodonit, lleugerament engrossit o bé afuat, alhora que els recipients petits presenten el llavi recte i disminuït, amb pastes grises, primes i més depurades. Al seu torn, les cassoles tenen la superfície polida o allisada, una amb llavi engrossit a l'interior i l'altra amb llavi girat enfora, dues formes que evocuen les produccions tardoantigues i troben paral·lels coetanis a Barcelona (Autors Diversos, 1993b, p. 366; Macias, 1999, pp. 80-94). Al seu torn, el gibrell presenta parets verticals i una forma irregular, un exemplar precoç que difereix dels cossis oberts d'època comtal.

Hom pot relacionar aquests contextos inicials amb altres materials esparsos, procedents principalment del cim, malgrat que caldria detallar cas per cas l'estratigrafia i els contextos. Així, entre els materials oxidants hom reconeix diverses formes paleoandalusines, com diferents gerros o cànirs amb nansa de cinta o tubular, amb depressions o estries, tant si són verticals com helicoidals, a banda d'una tenalla de coll vertical amb cordó d'impressions digitades (fig. 4, n. 4-9). Malgrat que no es pugui determinar la procedència, són formes i decoracions ben característiques, amb paral·lels als registres de l'entorn de Tortosa i entre les produccions valencianes, o més lluny encara, tot evidenciant els progressos que assoleix el procés d'islamització vers finals de l'emirat (Gutiérrez, 2007; Negre, 2014; Miguélez i Alonso, 2017). Més precises, en la plataforma inferior també s'han recuperat altres restes vidrades d'una petita redoma, de color melat per les dues cares, i d'un ataïfor, de color melat a l'interior i verd a l'exterior, així mateix amb paral·lels a Baÿyāna.

Altres peces de cuïta reduïda similars a les de la pastera es distribueixen arreu del jaciment, on els petits recipients poden presentar profuses decoracions de línies incises al cos superior, tant horitzontals com ondulades, o la combinació dels dos tipus. Són formes que s'inscriuen en el marc de les produccions regionals de les comarques de Barcelona i que en bona part es documenten a la plaça del Rei de la ciutat durant els segles ix-x, genèricament (Beltrán, 2006). Altres paral·lels més pròxims s'observen al castell d'Olèrdola, procedents de l'amortització d'algunes sitges situades vora la muralla i que en conjunt s'atribueixen entorn del segle x, en un sector on es discriminen els estrats amb materials vidrats, que es consideren tardans (Bosch et al., 2002, p. 787). Aquí interessa distingir algunes olles o recipients globulars procedents de les sitges 5, 7, 20, 23 i 27, que presenten vores engrossides i llavis bisellats, amb algun paral·lel a Castellví. De fet, aquests contextos precoços del Penedès manifesten certes peculiaritats locals, especialment visibles en la proliferació dels gibrells i en els petits recipients, que difereixen als establiments rurals coetanis del comtat de Barcelona (Roig, 2017, pp. 113-121).

Concloem que en els primers registres altmedievals de Castellví de la Marca conflueixen les produccions locals i regionals amb les foranes, algunes procedents del sud d'al-Àndalus, tot generant arguments que situen la reocupació permanent del lloc vers un moment avançat del segle ix. Previsiblement, això coincidiria amb la construcció de la torre mestra amb funcions de guàrdia o talaia territorial, que degué custodiar una petita guarnició de forma contínua, sense altres estructures defensives o residencials atribuïbles al període andalusí. Aquesta iniciativa bé podria correspondre al governador de Tortosa que tenia assignada la defensa de la frontera, tot comptant amb la participació d'alguns guerrers de l'emir, com els genets cordovesos que envià a les guarnicions de la costa l'any 850-51 (Bramon, 2000, pp. 205-206), quan potser encara no existia la torre del Castellot.

Evidentment, la de Castellví no fou la torre andalusina més precoç, sinó que s'inscriu en la problemàtica que planteja la introducció de les torres de planta circular i arrodonida en les successives fronteres, d'ençà del segle VIII i en contextos molt incipients del procés d'islamització (Martí i Viladrich, 2018). Torres exemptes similars a les més primitives també proliferaren en la permeable frontera del riu Llobregat després de la pèrdua de Girona i Barcelona, bé com a talaies de vigilància o bé relacionades amb establiments rurals, tot conformant un veritable sistema de defensa que afermà els límits territorials d'al-Àndalus durant tot el segle IX.

Aquí, les torres de planta oblonga són les més comunes i proliferaren ben aviat fins a l'entorn de Tarragona, tot sumant més d'una desena de casos amb aquest model insòlit, sense continuïtat ulterior. Pot servir d'exemple la torre de planta oblonga de Can Pascol, que se situa ben a prop i a l'interior de la mateixa vall que el Castellot, on les prospeccions reporten ceràmiques reduïdes atribuïbles al segle IX i la realització d'un sondeig no detecta permanències fins a gairebé l'època moderna. Aquesta duplicitat de casos suggereix que la torre de Can Pascol degué precedir la del Castellot, com també ho faria la construcció oblonga de Montferri, que proporciona materials similars (Gonzalo i Martí, 2015). Fins i tot existeix un precedent gironí idèntic en la Torre Desvern (Celrà), que s'ha considerat d'època visigoda (Prat, 2020), malgrat que una de les datacions podria correspondre al segle VIII.

En la mateixa frontera del Llobregat, altres torres de planta circular també s'edificarien durant el segle IX, o poc abans. Entre les més precoces, aquí destaquen les torres monumentals de Castellví de Rosanes i les Gunyoles (Avinyonet del Penedès), totes dues amb el basament massís i aparell molt similar al dels fars monumentals de Girona i el nord de Barcelona (Gibert, 2006). Altres torres posteriors, però, mostrarien un increment progressiu en l'alçada dels edificis, on caldria comptar la del castell de Ribes (Sant Pere de Ribes), que ateny uns 20 m i incorpora merlets al terrat, amb porta d'arc de ferradura de molt bona factura. Són progressos que aleshores se certifiquen en la frontera de Lleida, gràcies a les datacions d'època emiral que proporcionen diferents casos, com la torre de Vallferosa, i que també s'observen en l'entorn de la ciutat de Tortosa (Menchon, 2018; Esteve, Menchon, 2020; Martí i Viladrich, 2018, pp. 68-75).

EL CASTELL COMTAL DE CASTELLVÍ

D'acord amb els textos, l'annexió del Penedès i dels districtes occidentals del comtat de Barcelona s'ha d'atribuir al comte Sunyer, potser vers els anys vint del segle X. La instauració del domini comtal comportà el ràpid desenvolupament d'una atapeïda xarxa castral a ponent del riu Llobregat, integrada per desenes de castells jurisdiccionals, que implantaren i dirigiren les elits vicarials en representació del príncep (Martí, Gibert, 2019). Un d'aquests castells termenats fou el de Castellví de la Marca, que amplià notablement les seves defenses durant tot el segle X i assolí un paper principal, ara com a fortificació avançada del comtat de Barcelona. Així ho prova la documentació d'arxiu que l'esmenta d'ençà de l'any 951 (Baiges, Puig, 2019, doc. 324), al principi com a propietat comtal, després cedida al prevere Guadamir i son germà Calabuig, per revertir finalment als Castellvell, senyors de Castellví de Rosanes (Martí, 2017). Aleshores s'hi construïren les muralles i edificis que

conformaren el castell, tot acollint una població permanent, amb diverses obres i àmbits que cal atribuir al segle x o no gaire més tard (fig. 5).

Així, en un primer moment hom remodelà tota la superfície de l'esperó rocallós, on es construí un gran edifici de planta rectangular (6x11 m) que arrasà qualsevol estructura precedent. És una obra de maçoneria i parets primes (0,7 m), de pedra desbastada disposada en filades, que només presenta carreus en les cantonades i obertures, on s'ignora el sistema inicial de cobertes. De fet, al principi podria haver estat una construcció parcialment descoberta, atès que la cara interna del mur oriental presenta un fort enlluït en la part inferior, la base del qual proporcionà un carbó datat en ple segle x.⁵ En ocupar un penyal, aquest edifici bé podria ser un baluard defensiu i un escenari idoni de representació del poder, d'escassa utilitat residencial, però, perquè aviat serví de cementiri, abans de remodelar-se en capella vers inicis del segle xi. Així, sobre l'extrem meridional de l'edifici original s'aprecia una agrupació de tres tombes fetes amb morter, molt deteriorades i buides, que ocupen un espai pràcticament desaparegut i que s'hauria derruït abans de la conversió en capella. També el quadrant nord-est de l'edifici presenta un conjunt de tres tombes d'obra, dues d'elles infantils, on la inhumació de l'adult facilita una datació en ple segle x i es va veure afectada per la construcció dels pilars de cobertura de l'església.⁶

Simultàniament, sobre el flanc nord-oriental de la torre mestra també es documenten certs àmbits precaris i estructures que cal atribuir a un primer moment d'època comtal, com la solera d'un possible forn i un fogar, vora restes de murs de pedra i fang. Aquest fogar facilita una datació en ple segle x,⁷ similar a la que proporciona, en l'entorn, un os de bòvid procedent de l'amortització del dipòsit de recollida d'aigües pluvials.⁸ Sobre el mateix fogar i el seu àmbit aviat s'edificà una muralla o baluard annex a la torre, que només coneixem parcialment. Amb un gruix considerable (1,3-2,3 m), els seus murs perfilen una planta oblonga incompleta, amb un dels extrems semicircular i un espai intern aproximat de 4,5x9 m. Malauradament, la construcció es remodelà des dels fonaments durant la reocupació del lloc al segle xv, tot eliminant els estrats associats al primer edifici. L'amplada del mur indicaria que es tracta d'un veritable front de muralla, destinat a la defensa del flanc oriental del castell, on ocupa una posició dominant sobre el penya-segat, la cova i un dels senders. No obstant això, també podria ser l'àmbit residencial que s'assignés al castlà i la seva planta recorda l'edifici annex a la torre mestra del castell de Castellví de Rosanes, de parets més primes i que potser replicaren aquí els mateixos senyors.

També cal atribuir a un moment relativament primerenc la construcció de la muralla comtal que envolta el cim, una obra de maçoneria encofrada de planta poligonal, molt arrasada i que només coneixem al flanc nord. Amb un mur d'1,20 m d'ample, els diversos trams degueren sumar un recorregut aproximat d'uns 60 m, tot

Figura 5. Restitució aproximada de les obres d'època comtal (els autors).

5 BETA-587791: 1120 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes 876 - 994 AD (92,8 %).

6 BETA-585186: 1100 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes 886 - 995 AD (92,0 %).

7 BETA-587792: 1080 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes 892 - 1023 AD (95,4 %).

8 BETA-605387: 1110 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes 882 - 995 AD (93,9 %).

envoltant un espai aproximat de 600 m². La construcció es relaciona amb diverses pasteres de morter de calç, de forma allargada i adherides al mur, que s'amortitzen amb materials prou precoços, com una gran olla decorada amb línies paral·leles i un petit gerro polilobulat de cuita oxidant, que potser no depassarien el segle X (fig. 6, n. 8-9). La porta principal del recinte se situaria en l'extrem occidental, on diverses dovelles i carreus s'amortitzaren en nivells posteriors. La porta la flanquegen dos espais d'habitació contigus que s'adossen a la muralla, com a cos de guàrdia, i una torreta quadrangular que marcaria l'inici del mur meridional.

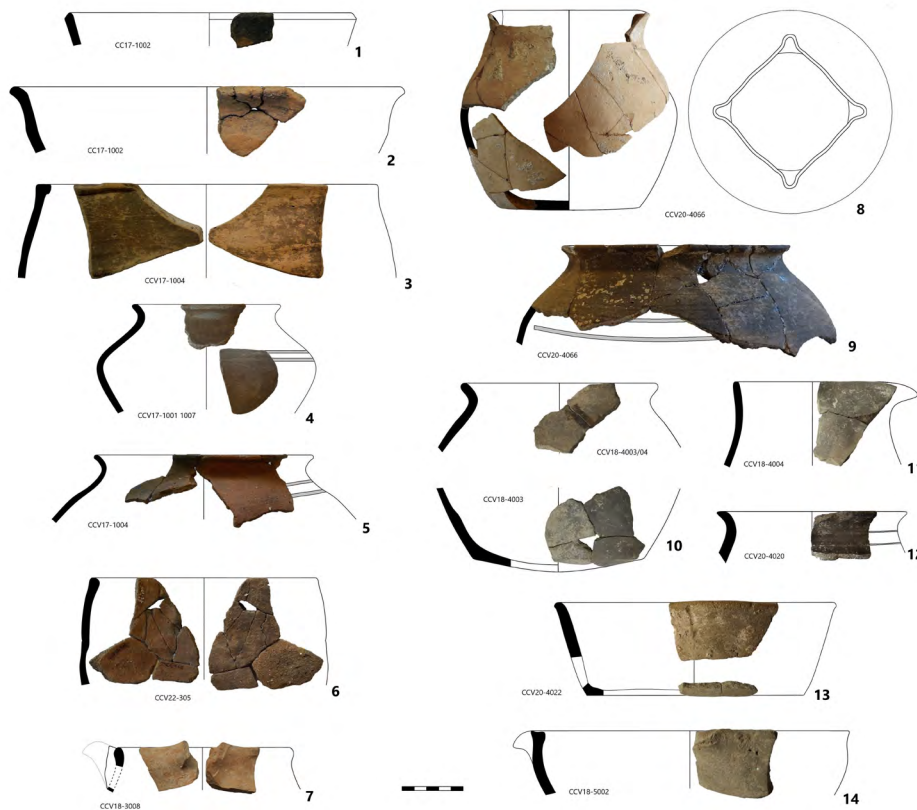

Figura 6. Materials d'època comtal (els autors).

D'altra banda, durant el període comtal s'esplanà tot l'interior del recinte, progressivament i amb l'aportació de terres o l'acumulació de residus, per tal de regularitzar les superfícies. Poc precisos, les produccions regionals de ceràmica reduïda predominen arreu i sumen centenars de peces, representades principalment per les formes globulars d'olles i gerros amb vessador o altres recipients sense nanses, així com per les formes obertes de nombrosos cossis o gibrells i algunes peces espatulades, més primerenques, un repertori que és habitual durant els segles X-XI en les comarques de Barcelona i també al castell d'Olèrdola (fig. 6, n. 7-14; Roig, 2003 i 2012).

Amb aquelles, algunes ceràmiques vidrades esparses aporten una major precisió cronològica, com les restes de diverses redomes o ampolles decorades amb verd i manganès, que representen trenats esquemàtics, palmetes i cercles, motius d'inequívoca atribució al califat i a l'entorn cordovès (Escudero, 1988-90). La majoria mostren vidrats opacs sobre fons blanc, malgrat que alguna presenta decoracions policromes sota vidrat transparent, amb colors que es disposen en forma d'esquitxades o goterons, similars als dos tipus d'obra que hom constata en la ciutat de Còrdova vers inicis del califat (Salinas i Pradell, 2020).

Materials insòlits com són a Catalunya, la seva presència als estrats d'època comtal de Castellví resulta del tot extraordinària i podria relacionar-se amb diverses ambaixades cordoveses. Així, podria ser que alguna peça arribés com a resultat de l'ambaixada que l'any 941 conduí Sendred, parent del comte Sunyer i ancestre dels Castellvell, per tal d'acordar la pau amb el califa. Sembla més probable, però, que aquests materials provinguin de l'ambaixada cordovesa que l'any 971 encapçalà Ènnec Bonfill, fill de Sendred, on el califa oferí a la comitiva regals, robes i atzembles adequades per tornar, com detalla Ibn Ḥayyān (Bramon, 2000, pp. 298-299 i 317-321). La presència d'algun home de Castellví de la Marca al seguici té fàcil explicació, atès que els Castellvell hi tingueren propietats des d'un principi i que el castell devia pertànyer aleshores a algun familiar.

Al seu torn, la plataforma inferior del castell també reflecteix l'ocupació permanent i l'activitat constructiva desenvolupada durant el segle x, perquè aquí coneixem dos àmbits coetanis, entre d'altres que pogueren existir. Tots dos són a prop de la cova, on la superfície s'eixampla i una graderia de fronts de roca facilita l'aixecament de construccions precàries. Els casos excavats es troben als dos extrems i proporcionen contextos arqueològics tancats, tot incorporant algunes formes fetes a mà que recorden les tradicions precedents.

Així, sobre l'extrem oriental de la plataforma s'identifica un àmbit que podria tenir cert valor estratègic, d'acord amb la posició avançada que ocupa sobre el penya-segat. És un espai d'habitació allargat que aprofita un angle de la roca, molt deteriorat i que encara conserva el mur de pedra seca de l'extrem nord, amb brancal de porta d'accés. Aquí es detecten dos paviments o nivells de circulació consecutius, on el més antic facilità alguns fragments vidrats de Baÿyāna i una datació absoluta en ple segle x, procedent d'un os de la zona del fogar.⁹ Les altres formes ceràmiques corresponen a una vintena de peces de cuita reductora i neutra, principalment olles i gerros fets a torn o torneta, decorats amb línies incises horitzontals, en companyia d'algunes formes fetes a mà, tant obertes com tancades (fig. 6, n. 1-5).

Un segon àmbit d'habitació es localitza al peu de l'esperó de la capella, un sector on els retalls i la presència de grans blocs abandonats evidencien les activitats d'una pedrera. De menor entitat i més precari que l'altre, aquest àmbit també aprofità l'angle d'un front de roca, on es perforà un fogar enfonsat al terra que és l'única estructura conservada. La seva amortització reportà força fauna, així com un disc de banya de cérvol i un petit punxó de ferro de secció circular (12x1,5 cm), força més curt que un altre que hom recuperà a la sitja 7 d'Olèrdola (Bosch et al., 2002, làm. 4). Procedent del fogar, l'anàlisi d'un os d'au proporciona una datació vers l'entorn de l'any mil,¹⁰ alhora que els nivells associats reporten una dotzena de peces ceràmiques, algunes fetes a mà (fig. 6, n. 6). D'acord amb la seva localització i cronologia, bé hom podria relacionar aquest àmbit amb la presència d'un grup d'obres que participés en la reforma i cobertura de l'espai de la capella, quan s'ensulsi l'extrem meridional de l'edifici inicial.

Sense altres obres que ressenyar, queda provada la intensa activitat constructiva que hom desenvolupà al castell durant els primers anys de domini comtal i fins inicis del segle xi, malgrat que l'ocupació del lloc encara perdurà més d'un segle. Ambdues fases també defineixen dos models distints de gestió del castell, amb diferències

9 BETA-471123: 1080 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes 894-1018 AD (95,4 %).

10 BETA-639686: 1040 ± 30 BP; calibrat 2 sigmes 951-1041 AD (88,4 %); calibrat 1 sigma 992-1026 AD (68,2 %).

notòries. Així, durant la fase inicial se certifica la presència de famílies residents, en companyia d'altres col·laboradors, tot conformant un grup heterogeni. Distintament, durant el segle XI s'aprecia una clara especialització militar dels usuaris, ben visible en la construcció annexa a la torre mestra i als dos àmbits del cos de guàrdia. Són canvis que cal relacionar amb la innovació dels usos feudals, com bé reflecteix la documentació coetània, on Castellví continuà tenint un paper precursor.

Així, l'any 1022 els Castellvell adquiriren del comte de Barcelona l'administració de justícia i altres drets feudals de la jurisdicció de Castellví, que llavors s'estenia fins al riu Francolí (Udina, 1947, doc. 8). Quatre anys després, en l'*aula* o capella hom restituïa un document, presumptament perdut, que justificava l'adquisició del castell per part dels germans Guadamir i Calabuig (Feliu i Salrach, 1999, doc. 175). En aquest acte un tal Guillem Lotó encapçala els testimonis i devia ser el castlà aleshores, atès que Llop-Sanç Guillem, molt probablement son fill, ho seria quan administrava justícia en 1064 (Feliu i Salrach, 1999, doc. 644). Net i fill d'aquests, a Pere Llop-Sanç s'encomanà la fortificació de Castellví l'any 1092, ara de mans dels nous feudataris de Banyeres del Penedès, amb la concessió de tres cavalleries de terra i el compromís de proveir altres dos guerrers (*militēs*; Baiges, Feliu i Salrach, 2010, doc. 241). Poc després, en 1101 el substituïen Guillem Miró i altres dos vicaris en l'acte de dotació de l'església parroquial de Sant Sadurní de Castellví, situada al peu de la muntanya (Ordeig, 1993-2001, doc. 279).

Com indiquen els textos, una mateixa família exercí el càrrec de castlà durant tot el segle XI, tot comptant amb la col·laboració, si més no, d'altres dos combatents. Òbviament, cal relacionar l'estructura bàsica d'aquesta guarnició amb els tres àmbits que aleshores existien al castell. També és cert, però, que els serveis i les residències familiars dels cavallers al capdavant es desvinculen de la fortificació, en concedir-los terres al pla i exigir-los disposició per unir-se a les tropes del seu senyor. Nominalment, veritables dinasties de castlans i cavallers perduraren a Castellví de la Marca durant segles, tot i que la fortificació esdevindrà inútil a curt termini, a conseqüència de l'ocupació definitiva de Tarragona i l'allunyament de la frontera. A partir d'aquí s'inicià la seva decadència i ruïna, una situació que es confirma l'any 1152, quan els serveis d'obra del castell de Castellví s'assignen a la nova batllia del sector de Tarragona (Baiges, Feliu i Salrach, 2010, doc. 950). Més enllà, només es constata l'abandonament del lloc durant tres segles, fins que l'indret esdevé una posició estratègica en el context de la guerra civil catalana.

CONCLUSIONS

La principal conclusió que hom pot extreure de l'estudi del Castellot de Castellví de la Marca és que la seva ocupació se situa, habitualment, en moments crítics de seguretat al territori penedesenc o bé en situacions inestables. Així degué ser en temps prehistòrics i també en època antiga, tot aprofitant les qualitats defensives que ofereix l'emplaçament. De distinta intensitat, els usos militars sempre prevalen en època medieval i moderna, amb reocupacions reiterades i notòries, entre d'altres esporàdiques o episòdiques, sempre relacionades amb alguna autoritat que les promou.

D'acord amb l'antiguitat que denota el topònim, l'excavació del castell bé prova l'ocupació del lloc en època romana, quan existí algun edifici sobre cim, potser

amb funcions de vigilància viària. De forma discontinua, els registres situen l'inici d'aquesta presència antiga en un moment força avançat del període republicà, una ocupació que encara es renovaria vers la fi del període altimperial. Aquest no és un cas únic, però, atesa la duplicitat de Castellví de Rosanes, que també persisteix en època imperial.

Malgrat tot, en cap d'aquests dos Castellví s'aprecien estructures certes de l'antiga fortificació i caldria cercar els seus referents en altres jaciments tardorepublicans, especialment entre aquells que no hagin sofert reocupacions medievals i que presentin alguna construcció turriforme, condicions que redueixen dràsticament els possibles candidats a Catalunya. De fet, la torre gironina de Puig d'Àlia (Amer) podria ser l'únic cas que compleixi els requisits, un edifici de plana rectangular i murs gruixuts, amb doble parament de pedra lligada en sec, la vigència del qual se situa durant el segle I aC i no superaria el tercer quart (Llinàs et al., 1999; Molist, Principal i Padrós, 2022, pp. 241-245). Genèricament, però, l'estudi de les fortificacions turriformes en l'àmbit ibèric tardà i iberoromà ofereix una gran diversitat de fórmules, principalment integrades en fortins, on es defensen algunes propostes equívokes ben arrelades en les tradicions erudites (Moret i Chapa, 2004; Martí, Folch i Gibert, 2007, pp. 30-36).

Aquest és el cas de les torres monumentals de planta circular de les comarques gironines i barcelonines, que les fonts denominen fars i que atribuïm a la iniciativa del governador Sulaymān al-Ārābī, durant el tercer quart del segle VIII (Martí ed., 2008; Martí i Viladrich, 2018, pp. 61-62). Entre altres edificis més modestos, aquest dispositiu integra quatre torres amb aparell quadrat i encoixinat, que serien les obres andalusines més precoces amb aquest tipus de parament, que esdevindrà ben característic en les fronteres de la vall del riu Ebre (Asensio, 2020). Totes quatre han estat excavades i tres d'elles s'han donat a conèixer com a construccions romanes, atesa la presència de materials antics als emplaçaments (Sánchez, 2008; Tura i Mateu, 2008; Pratdesaba et al., 2017), malgrat que totes proporcionen registres altmedievals, que són exclusius en la torre del Far de Santa Coloma de Farners (Folch, Gibert i Llinàs, 2008).

En aquest marc, l'excavació del Castellot de Castellví omple un lloc significatiu per l'estudi de les fortificacions andalusines del Penedès, malgrat que al principi no fos altra cosa que una talaia ocasional. Al capdavant, però, la posició es consolidà amb la construcció de la torre alimara i amb l'assignació d'una guarnició permanent, molt probablement ben avançat del segle IX. Aleshores s'observa una notable diversificació del registre ceràmic, amb diverses peces d'inequívoca ascendència andalusina entre altres produccions locals i regionals, com alguns materials vidrats que no s'haurien d'anticipar a les darreres dècades del segle.

Com es podia esperar, però, la major part de les estructures i restes de Castellví corresponen al període comtal, quan s'edificà el castell i el lloc s'habità permanentment, d'ençà d'inicis del segle X i fins inicis del segle XII. Durant aquest temps proliferen les notícies documentals, que primer detallen els successius titulars, per descriure després la introducció de les pràctiques feudals i els seus actors. Són canvis que també es reflecteixen al castell, que comença per acollir diversos grups familiars i al capdavant disposa d'una guarnició específica, que encapçalen el castlà i altres dos cavallers. Més enllà el castell només fou una institució que persistí durant segles, fins als conflictes de la fi de l'edat mitjana.

Així, el cas de Castellví de la Marca s'integra en la problemàtica més àmplia que plantegen les torres exemptes a Catalunya, que principalment proliferaren durant

els segles VIII-XI, tot desenvolupant diferents tipus de formes i de solucions constructives (Martí, 2022, pp. 332-336). És una qüestió que tant afecta les fronteres d'al-Àndalus com les comtals, amb centenars de casos que sovint proporcionen registres arqueològics molt magres o inclassificables fora del seu àmbit local. No dubtem, però, que les discrepàncies només es resoldran amb una correcta anàlisi estratigràfica i dels materials associats, quan es reconegui a l'arqueologia medieval la consideració que mereix, sense ingerència dels apriorismes ni del soroll academicista. De fet, a la salut de l'arqueologia clàssica tampoc li convenen unes obres que no encaixen en les dinàmiques del procés romanitzador.

BIBLIOGRAFIA

- Amorós, V. (2020). Entre ollas y Marmitas. Una reflexión sobre la producción cerámica entre los siglos VII y IX en el sureste de la península ibérica. *Arqueología y Territorio Medieval*, 27, pp. 11-36. DOI: <https://doi.org/10.17561/aytm.v27.5258>
- Asensio, J. A. (2020). Las fortificaciones andalusíes en sillar regular de gran aparejo en los distritos de Wasqa y Barbastur (provincia de Huesca, Aragón). Dins J. Brufal, J. Negre, F. Sabaté eds. *Arqueologia Medieval. Fortaleses a la vall de l'Ebre (segles VII-XI)*, pp. 49-96. Pagès Editor, Agira 9.
- Autors Diversos (1993a). *Catalunya Romànica XIX. El Penedès, El Garraf, L'Anoia*. Fundació Enciclopèdia Catalana.
- Autors Diversos (1993b). *Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale (VII ème s. av.n.è. - VII ème s. de.n.è.)*. Lattara, 6.
- Baiges, I., Feliu, G. i Salrach, J.M. (dirs.) (2010). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Fundació Noguera.
- Baiges, I. i Puig, P. (2019). *Catalunya Carolíngia. El Comtat de Barcelona. VII*. Institut d'Estudis Catalans.
- Beltrán, J. (2005). Las producciones locales e importaciones de la cerámica común del yacimiento de la Plaza del Rei de Barcelona, entre la época visigoda y el período islámico. Siglos VI-VIII. *Quarhis*, 1, pp. 68-89.
- Beltrán, J. (2006). Los contextos altomedievales de la Plaza del Rei de Barcelona: la cerámica de tradición carolingia (siglos IX-X). *Quarhis*, 2, pp. 108-139.
- Bosch, J. M., Mestres, J., Molist, N., Senabre, M. R. i Socias, J. (2002). Les sitges del sector 01. L'ocupació del castrum Olerdula al segle X (Olèrdola, Alt Penedès). Dins *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes*, pp. 775-789. Ajuntament de Sant Cugat del Vallès - Acram.
- Bosch, J. M., Mestres, J., Molist, N., Ros, A., Senabre, M. R. i Socias, J. (2003). Olèrdola i el seu territori en els segles II-I aC. Dins *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, pp. 349-361. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- Bramon, D. (2000). *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 a 1010*. Eumo Editorial.

- Castillo, F. i Martínez, R. (1993). Producciones cerámicas en Baḡyāna. Dins A. Malpica (ed.) *La cerámica altomedieval en el sur de al-Andalus*, pp. 67-116. Universidad de Granada.
- Cela, X. i Revilla, V. (2004). *La transició del municipium d'Iluro i Alarona (Mataró). Cultura material i transformacions d'un espai urbà entre els segles v i VII dC. Laietania*, 15.
- Escudero, J. (1988-90). La cerámica decorada en «verde y manganeso» de Madinat al-Zahra. *Cuadernos de Madinat al-Zahra*, 2, pp. 127-161.
- Estarán, M. J. i Beltrán, F. (2015). *Numismática paleohispánica*. Universidad del País Vasco.
- Esteve, J. i Menchón, J. (coord.) (2020). *Vallferosa. Una torre singular en una frontera de temps antics (s. VIII-XI)*. Ajuntament de Torà.
- Feliu, G. i Salrach, J. M. (dirs.) (1999). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Fundació Noguera.
- Folch, C., Gibert, J., Gonzalo, X., Martí, R. i Martínez, N. (2018). La fortificació antiga i medieval de Castellví de la Marca (Barcelona), primeres dades arqueològiques. *Treballs d'Arqueologia*, 22, pp. 83-105. DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/tda.77>
- Folch, C., Gibert, J. i Llinàs, J. (2008). La Torre del Far del Santa Coloma de Farners (La Selva). Dins *Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*, pp. 155-166. Edar.
- Gibert, J. (2006). La torre sobirana de Castellví de Rosanes, un edifici vinculat a la conquesta islàmica. *Materials del Baix Llobregat*, 12, pp. 53-58.
- Gibert, J. (2020). Una presència difusa: dades i indicis per al reconeixement de les primeres fortificacions altmedievales a l'àrea catalana (segles v-viii). Dins *Recintos fortificados en época visigoda: historia, arquitectura y técnica constructiva*, pp. 153-171. Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- Gibert, J. (2023). Els inicis crítics del poblament rural altmedieval a Catalunya: el segle v a la llum de l'arqueologia. *Estudis d'Història Agrària*, 35, pp. 69-108.
- Gonzalo, X. i Martí, R. (2015). El poblament altmedieval del territori de Tarragona: Campanyes de prospecció arqueològica a l'Alt Camp i la Conca de Barberà (2012-2013). Primers resultats. Dins *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, pp. 721-728. Ajuntament de Barcelona-Acram.
- Gutiérrez, S. (2007). La islamización de Tudmir: balance y perspectivas. Dins Ph. Sénac (coord.) *Villa 2. Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (vr-xr siècles): la transition*, pp. 275-318. Université Toulouse-Le Mirail. <https://doi.org/10.4000/books.pumi.25763>
- Llinàs, J., Merino, J., Nolla, J. M., Sagrera, J. i Sureda, M. (1999). La torre romana de Puig d'Àlia (Amer). *Quaderns de la Selva*, 11, pp. 97-108.
- Macias, J. M. (1999). *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles v-vii)*. Museu de Tarragona.
- Martí, R. (ed.) (2008). *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*. Edar Ediciones Arqueológicas.

- Martí, R. (2017). Els Castellvell durant el segle x, artifexs i veguers de la Marca de Barcelona. *Anuario de Estudios Medievales*, 47(2), pp. 679-705. <https://doi.org/10.3989/aem.2017.47.2.07>
- Martí, R. (2022). El desarrollo de las fortificaciones altomedievales en el nordeste hispano, del imperio a los feudos. *Cuadernos de Arquitectura y Fortificación*, 7, pp. 325-342.
- Martí, R., Folch, C. i Gibert, J. (2007). Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens. *Arqueologia Medieval. Revista catalana d'arqueologia medieval*, 3, pp. 30-43.
- Martí, R. i Gibert, J. (2019). Els vicaris del comte de Barcelona, gresol de nobleses. Dins A. Blasco i O. Vergès (eds.) *Estudis sobre els orígens de la noblesa al nord-est peninsular (siglos X-XII)*, pp. 143-178. Anem Editors.
- Martí, R. i Viladrich, M. M. (2018). Les torres de planta circular de la frontera extrema d'al-Andalus a Catalunya (segles VIII-X). *Treballs d'Arqueologia*, 22, pp. 51-81. DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/tda.76>
- Mauri, A. (2014). *El Castellvell de Rosanes*. Centre d'Estudis Martorellencs.
- Menchón, J. (2018). Dos torres y un relato histórico en revisión: Santa Perpètua de Gaià (Tarragona) y Vallferosa (Lleida). *Treballs d'Arqueologia*, 22, pp. 107-134. DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/tda.81>
- Miguélez, A. i Alfonso, J. (2017). Cerámicas emirales y califales en la excavación arqueológica del Antiguo Conservatorio (Onda, Castelló). *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 35, pp. 213-227.
- Molist, N., Principal, J. i Padrós, C. (2022). Noves evidències arqueològiques de la presència militar romana al NE de la Hispània Citerior en època tardorepublicana: les torres de Puig d'Àlia, Tentellatge 1 i el fortí d'Olèrdola. *Treballs d'Arqueologia*, 25, pp. 239-260. DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/tda.139>
- Moret, P. i Chapa, T. (eds.) (2004). *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s. III a. de C. – s. I d. de C.)*. Universidad de Jaén.
- Negre, J. (2014). La cerámica altomedieval de Tortosa (siglos VII-X). Una primera clasificación y análisis interpretativo. *Arqueología y Territorio Medieval*, 21, pp. 39-67. DOI: <https://doi.org/10.17561/aytm.v21i0.2220>
- Oller, J. (2015). *El territorio y el poblamiento de la Layetania interior en época antigua (ss. IV AC – I DC)*. Universitat de Barcelona Edicions.
- Ordeig, R. (1993-2001). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. Estudis Històrics.
- Prat, M. (2020). Una torre de època visigoda en el nordeste peninsular: el caso de Torre Desvern, Celrà. Dins J. Brufal, J. Negre, F. Sabaté (eds.) *Arqueologia Medieval. Fortaleses a la vall de l'Ebre (segles VII-XI)*, pp. 241-254. Pagès Editor, Agira 9.
- Pratdesaba, A., Frigola, J., Padrós, C. i Madroñal, A. (2017). El Castell de Falgars: Estudi arqueològic d'una torre de guaita des de la Baixa República romana fins a l'època medieval. *El territori de Besalú abans del comtat. Quaderns de les Assembles d'Estudis*, 2, pp. 95-120.
- Roca, M., Madrid, M. i Celis, R. (eds.) (2014). *Contextos ceràmics d'època altoimperial en el Mediterrani occidental*. Universitat de Barcelona Edicions.

- Rodríguez, F. (2020). *El comerç mediterrani a Tarragona a les portes de l'Islam (segles VII i VIII dC)*. Universitat Rovira i Virgili, tesi doctoral.
- Roig, J. (2003). Primeres dades sobre la ceràmica medieval d'Olèrdola (Alt Penedès). *Del Penedès*, 7, pp. 51-64.
- Roig, J. (2012). La cerámica del período carolingio y primera época condal en la Cataluña Vieja: las producciones reducidas, oxidantes y espatuladas (siglos IX, X y XI). Propuesta de tipología. Dins S. Gelichi (ed.) *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo*, pp. 199-202. All'Insegna del Giglio.
- Roig, J. (2017). La cerámica reducida de cocina entre el bajo imperio romano y la alta edad media en el noreste peninsular (Cataluña): análisis de contextos y visión de conjunto (s. V al X). Dins *Obra Negra y alfarería de cocina. Actas del XIX Congreso de la Asociación de Ceramología*, pp. 63-121. Ajuntament de Quart.
- Roig, J. i Coll, J. M. (2011). El registre ceràmic dels assentaments i vilatges de l'antiguitat tardana de la depressió litoral i prelitoral (s. VI-VIII). Caracterització de les produccions i estudi morfològic. Dins *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, 1, pp. 211-226. Ajuntament de Tarragona-Acram.
- Rosselló, M. (1999). Evolució i transformació de l'espai urbà des de l'època emiral fins l'època taifa: les excavacions del C/ Comte de Trènor, 12 (València). Dins *Actes del I Congrés d'estudis de l'Horta Nord*, pp. 57-87. Centre d'Estudis de l'Horta Nord.
- Salinas, E. i Pradell, T. (2020). Revisando las primeras producciones vidriadas islámicas cordobesas a la luz de la arqueometria. *Arqueología y Territorio Medieval*, 27, pp. 37-61. DOI: <https://doi.org/10.17561/aytm.v27.5416>
- Sánchez, E. (2008). Ressenya sobre els resultats de l'excavació arqueològica a l'interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès. Dins *Fars de l'islam. Antiques alimares d'al-Andalus*, pp. 125-137. Edar.
- Sobrequès, S. (ed.) (1991). *Història de Barcelona. 1. La ciutat antiga*. Fundació Enciclopèdia Catalana.
- Tura, J. i Mateu, J. (2008). Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva). Una ocupació alt-medieval al Montseny. Dins *Fars de l'islam. Antiques alimares d'al-Andalus*, pp. 139-154. Edar.
- Udina, F. (1947). *El «Llibre Blanch» de Santas Creus*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

CIUTATS I VILATGES

ENTRE EL MÓN CLÀSSIC I EL MÓN FEUDAL

GERUNDA ENTRE EL BAIX IMPERI I L'ALTA EDAT MITJANA

J. M. Nolla

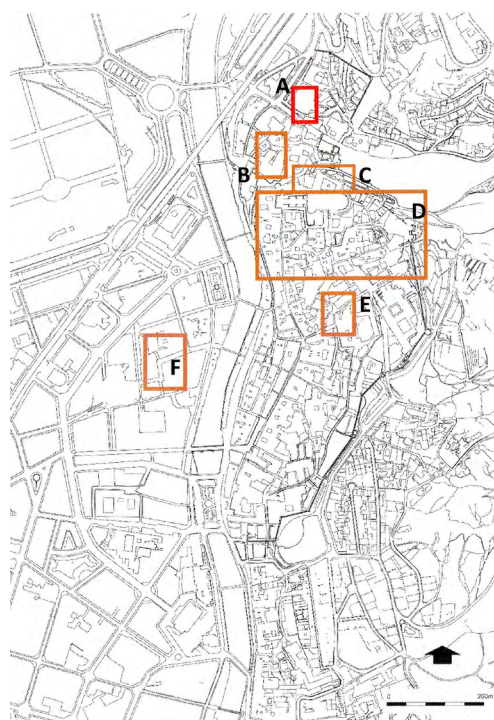
PRESENTACIÓ

Ens sembla oportú agafar com a punt de partida d'aquesta comunicació la presentació, l'any 1977, d'una tesi doctoral que es llegí a la UAB sobre *Gerunda* a època romana que constituïa un acurat i exhaustiu estat de la qüestió d'allò que sabíem sobre aquella ciutat. Com a obra del seu temps, feia pròpies algunes idees molt arrelades, que, aleshores, semblaven inalterables com el suposat cop de mà dels francs durant el principat de Gal·liè que hauria estat devastador i de pregones conseqüències (Nolla, 1977, pp. 1015-1028). Per al baix-imperi (segles iv-v), se seguia, amb petits matisos, les opinions d'autors consagrats (per exemple, Palol, 1967, pp. 36-37) tot incorporant algunes dades noves (sobre la figura de Rufí o sobre la necròpolis del Mercadal) (fig. 1F) que han acabat formant part del relat històric sobre aquella etapa de la història de la ciutat. No era, només, el buit documental sobre el nucli urbà de l'antiga *Res publica Gerundensium*, sinó també, general, de tot el territori de l'antiga *ciuitas* i de les *ciuitates* veïnes, amb poques dades i, ben sovint, mal interpretades. En total, el capítol VII d'aquell treball (*Los dos últimos siglos*), ocupava escassament tres pàgines (Nolla, 1977, pp. 1028-1030), on, òbviament, s'escriu ben poques coses originals. Quedava volgudament fora del relat la baixa antiguitat, l'etapa del domini visigot.

Entorn d'aquells anys caldria situar canvis substancials en la pràctica arqueològica en aquest país nostre que propicià no només noves i ambicioses excavacions sinó, també, un procés de recopilació i anàlisi crítica de les antigues que van permetre canvis interpretatius i l'obertura de nous camins, noves vies amb resultats nous i, sovint, ben ancorats (una interpretació global sobre aquests problemes historiogràfics a Nolla, 2024).

Una dècada més tard, en relació amb *Gerunda* podíem dir que sabíem unes quantes coses més (Nolla, 1988, pp. 69-108 i cinc làmines sense paginar). En aquell llarg article de síntesi,

Figura 1. Planta actual de la ciutat de Girona on es marquen els llocs esmentats en el text. a) Hospital (xenodochium) al burg de Sant Pere de Galligants. b) Basilica martirial i seu episcopal al burd de Sant Feliu. c) Sitjar de Sant Feliu. d) Força Vella (nucli urbà emmurallat). e) Temple de Sant Martí Sacosta. f) Necròpolis martirial del Mercadal.

ja es qüestionava la invasió dels francs en aquest territori per la manca absoluta de dades del pas d'aquella gent i sense indicis, en la mateixa ciutat i en el seu suburbi immediat, que contrastava amb una certa eufòria urbana (reforma de les muralles, presència de sofisticats sarcòfags d'importació...). L'episodi de Feliu era remarcat tal com la consolidació de la seu episcopal, ben documentada molt poc després del 400. S'intuïa la importància que la ciutat va tenir sota domini got i s'incorporava la documentació generada per la presència dels seus bisbes en els concilis provincials i generals d'ençà del 516. En canvi, continuàvem tenint escasses dades topogràfiques i urbanístiques que només les excavacions, si de cas, podrien arribar a resoldre (Nolla, 1988, pp. 95-101).

Justament els anys 1987 i 1988, s'efectuaren modestes excavacions urbanes dins de la ciutat antiga, a l'extrem més oriental, al castell de Gironella i a la caserna d'Alemanys, amb excel·lents resultats (Nolla et al., 1989, pp. 111-130, Nolla i Sagrera, 1991, pp. 177-195, respectivament) (fig. 1.D i fig. 2.A i G) un procés que s'ha intensificat exponencialment fins al dia d'avui que ha anat en paral·lel a l'estudi de la forma urbana de la ciutat,¹ de les fonts tardoantigues (Amich, 2006), que permeten fer-se una idea més precisa, més rica, del nucli urbà de *Gerunda*, entre el 300 i el 800, que mostren una ciutat en transformació en el pas del món clàssic al món medieval (Canal et al., 2003; Nolla et al., 2008). Vegem, tot seguit, ordenat per espais i sectors, què en sabem del cert.

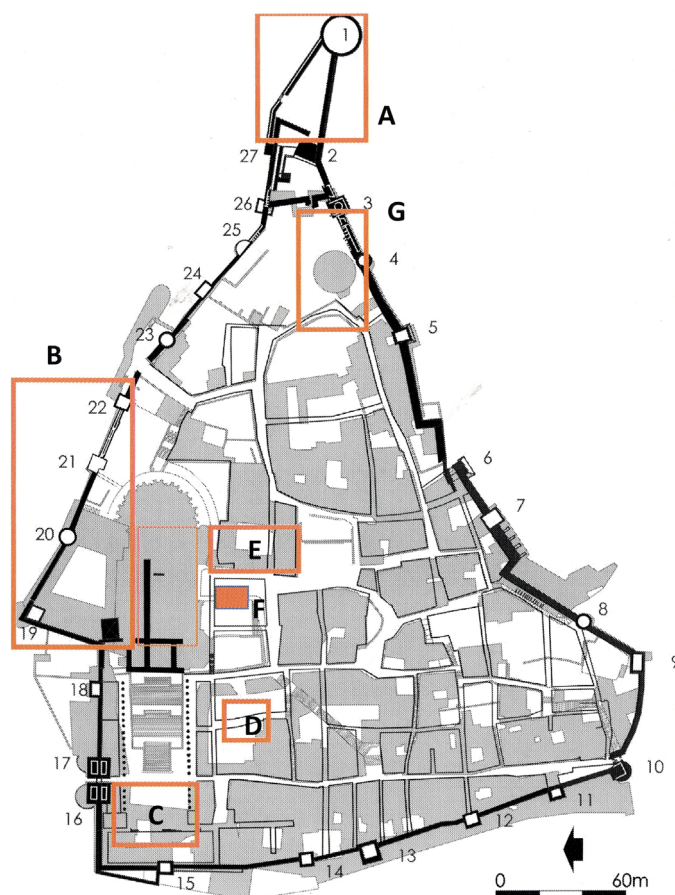

Figura 2. Planta actual de la Força Vella (amb indicació de les torres numerades). a-b) Àrees de creixement de la superfície urbana de finals del segle VIII, respectivament, alcassaba o castell de Gironella i sector lligat a la seu de Santa Maria. c) Palau del comes ciuitatis. A migdia, església de Sant Genís i a tramuntana, petit temple de Santa Maria de les Puelles, documentats a època carolíngia. d) Cruïlla de carrers amb sòl de còdols a l'antiguitat tardana. e) Palau episcopal des de finals segle X. Just a migdia, petita xenodochia d'Oliba Llobató. f) Situació de la sinagoga a finals del segle X. g) Caserna d'Alemanys.

1 D'ençà de 1995 i fins avui mateix s'han publicat tretze volums sota el títol genèric *Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica* que analitzen l'evolució de diferents sectors de la ciutat o, a voltes, tot el seu conjunt en una època determinada.

LES MURALLES

Globalment en tenim, ara mateix, un bon coneixement tot i que hi ha sectors i detalls que encara se'ns escapen. A època tetràrquica, entorn del 300, les defenses urbanes foren objecte de profundes reformes, d'una intensa reconstrucció general que, tanmateix, queda molt emmascarada per la construcció dels murs carolingis posteriors (*infra*) (en general, Nolla, 2007, pp. 633-647; Nolla i Vivó, 2012, pp. 49-69). Un segle després calgueren reformes puntuals com la fortificació de la porta del Fòrum (Nolla et al., 2008, pp. 174-183, fig. 153-155). Ben a finals del segle VIII, abans de la conquesta, pels carolingis, de Barcelona (801), les muralles urbanes foren refetes contundentment, amb un excel·lent resultat i una llarga durada (Canal et al., 2003, pp. 107-153; Nolla, 2018). Aprofitant l'avinentsa, es feu créixer la superfície urbana un xic més de mitja hectàrea i no solament per raons defensives (Canal et al., 2003, pp. 109-111; Nolla et al., 2008, pp. 183-205; Nolla, 2013, p. 71-84). És interessant, però ben difícil d'explicar i contextualitzar la referència a un *antemurale* a època carolíngia (Rius, 1928, doc. núm. VI, p. 358), un fet únic en tota la documentació catalana d'aquell període històric (fig. 1.D i fig. 2.A i B)

L'INTERIOR DE LA CIUTAT

La nostra informació és desigual i, en molts aspectes, escassa. Basant-nos en els estudis d'història urbana (vegeu nota 1), sabem que l'estructura urbana no canvià (o ho feu, només subtilment) i que alguns carrers foren renovats i dotats d'un sòl de còdols, una manera de fer que la ciutat ha fet seva (fig. 2.D). Sabem, també, que les profundes transformacions del fòrum s'iniciaren al voltant del 500. Fou un canvi continu i lent. Encara, ben avançat al segle XIV, se'n conservaven notables vestigis (Canal, Nolla i Sagrera, 2015, pp. 63-74). Durant l'interregne ostrogot, pràcticament tot el costat occidental de l'antiga plaça foral l'ocupà el casal, enorme, del *comes ciuitatis*, la primera autoritat militar i civil de la *ciuitas* (fig. 2.C). El coneixem prou bé (Canal et al., 2010, pp. 224-234). Les noves excavacions que s'hi realitzen hauran de permetre conèixer-lo millor i, potser, definir-ne la superfície. A època carolíngia hi havia, en la suposada perifèria d'aquell edifici, dues capelles dedicades respectivament a Santa Maria de les Puelles (nord) i al màrtir Genís (migdia) que perduraren fins a època moderna (Canal et al., 2003, pp. 164-176) (fig. 2.C). S'ha proposat que podrien haver aprofitat petites construccions simètricament disposades de l'antiga plaça foral. Caldrà confirmar-ho arqueològicament (Nolla et al., 2008, pp. 183-205).

La reconstrucció profundíssima de les defenses urbanes significà un creixement de la superfície urbana de mitja hectàrea (un notable 10%), en direcció a tramuntana i a llevant. Devers sol ixent, es bastí la potentíssima alcassaba de Gironella, aquesta construcció té una sòlida base poliòrquica en millorar considerablement un punt molt feble del sistema defensiu global; en canvi, l'expansió més enllà de l'actual catedral era militarment innecessària, difícil de fer i costosíssima (fig. 2.A). Cal, però, convenir que s'aprofità intel·ligentment l'avinentsa per aconseguir l'espai que calia per assegurar, en un futur immediat, un establiment còmode al nou conjunt

episcopal, al nou *episcopium*, que convenia situar dins dels murs urbans i en una situació dominant d'un poderós simbolisme (Nolla, 2013, pp. 71-84) (fig. 2.B).

Les dades documentals (i arqueològiques) confirmen l'existència d'algunes places interiors (les actuals dels Lledoners, de la Pabordia, de l'Institut Vell) que amb moltes possibilitats serien fundacionals.

Molt a finals del segle x cal situar l'aparició del palau episcopal que ocupà un edifici i els patis d'una construcció anterior on ara trobem el Museu d'Art, ben a prop de la seu de Santa Maria, que feu servir, segons pensem, l'antic temple romà, i de la sinagoga (fig. 2.F). Més cap a migdia, existí una modesta *xenodochia* privada bastida a la segona meitat del segle x i que desaparegué aviat (Canal et al., 2003, pp. 200-206; Amich i Nolla, 2011, pp. 95-112; Nolla, 2023, pp. 253-265) (fig. 2.E).

Tenim indicis fragmentaris de cases unifamiliars carolíngies, amb presència de llars senzilles, però ben bastides contra una de les parets de l'estança i, recurrentment, sitges o pregons orificis on es posaven grans *dolia defossa* (Nolla, 2022, pp. 209-230).

EL SUBURBIUM

En coneixem més coses, disposem de més informació. Ara ens queda clar que la denominació, ben arrelada i antiga, de *burgus*, referit exclusivament als dos barris perifèrics que s'alcen al sector septentrional de les muralles urbanes, separats pel riu Galligants, els únics sectors urbans perifèrics que reberen aquest nom,² és una conseqüència directa d'un origen antic que cal situar al baix-imperi o a l'antiguitat tardana. El primer, el més antic, fou, raonablement, el de Sant Feliu al voltant de la tomba del màrtir de la persecució de Diocleciana. En coneixem algunes coses i en podem deduir i suposar moltes més. La peça central fou la *memoria* del sant que acabà esdevenint una notable basílica (Nolla i Palahí, 2011) (fig. 1.B). Hi hagué moltes altres construccions que han desaparegut, entre les quals el casal de l'abat (Sobrequés et al., 2003, doc. núm. 435, pp. 386-389) i el gran *cellarium* que convindria situar a redós de la muralla (fig. 1.C), a l'est de Sobreportes (Nolla, 2013, pp. 71-84). Aquest barri s'expandia, amb més o menys intensitat, per un costat i altre de la via (actual carrer del rei Martí o del Llop). Immediatament, a l'altre costat del riu Galligants, s'alçava el burg de Sant Pere l'origen del qual seria la *mansio* lligada al *cursus publicus* i, de seguida, el *xenodochium*, l'hospital eclesial que n'aprofitaria l'espai, amb una llarga permanència fins a la segona meitat del segle XII, quan fou profundament reformat. Estigué en servei fins a època moderna quan acabà integrat a l'hospital de Santa Caterina. S'ha de datar devers el 500. A l'entorn hi hagué un cementiri i un sitjar que s'hi relligaven (Fuertes i Nolla, 2024). Ens queda clar: el cenobi de Sant Pere no fou fundat en un sector inhabitat sinó en un burg prou potent centrat en el *xenodochium*-hospital (fig. 1.A).

La necròpolis que nasqué com a complement de la *mansio* i que continuà fent servir l'hospital, fou utilitzada, també, per gent de religió musulmana dins del segle VIII. En aquells anys inicials de la presència àrab les dades més recents posen de manifest que els seguidors d'aquelles creences s'enterraren aparentment sense problemes de

2 Cap dels barris que van néixer i créixer devers migdia (Areny, Cap de l'Areny, Vilanova) o a l'altra banda del riu Onyar (Mercadal i Cuguçacs) van rebre aquella definició.

cap mena, on se bollien els cristians (Fuertes, 2020, pp. 137-160, amb bibliografia; Fuertes i Nolla, 2024).

Pel que fa al temple, inicialment funerari, de Sant Martí Sacosta, al costat meridional de la ciutat, més enllà dels murs i en una situació equidistant entre dues portes urbanes senyeres, la de l'Onyar (a ponent) i la Rufina (a llevant), que sabem que existia cap al 900, podria tenir un origen tardoantic. És una possibilitat a considerar que només noves troballes arqueològiques podran confirmar o rebutjar (Canal et al., 2003, pp. 87-98; Nolla, 2014-2015, pp. 71-84). És, tanmateix, un lloc que començà a dinamitzar-se a partir del segle x (Canal et al., 2003, pp. 87-98; Nolla, 2022, pp. 209-230) (fig. 1.E).

Podria ser interessant recalcar el paper simbòlic que jugaren, en la defensa virtual de la ciutat, les relíquies de Feliu i les de Martí, en la immediata proximitat de les tres grans portes urbanes (Nolla, 2013, pp. 71-84).

Al centre de l'actual barri del Mercadal, a redós d'un important camí est-oest, existí un cementiri i, versemblantment, una altra *memoria* martirial, complementària de la de Sant Feliu (*supra*), que commemoraria el lloc del martiri, on la sang fou vessada. Voldríem pensar, però no en tenim dades, que l'actual temple dedicat a Santa Susanna, esmentat documentalment per primer cop al segle XI, podria tenir el seu origen, potser llunyà, en la construcció commemorativa parcialment descoberta el 1895 (Nolla i Palahí, 2014, pp. 95-116; Nolla et al., 2016, núm. 115, pp. 448-452) (fig. 1.F).

LA PRIMERA CATEDRAL I EL PRIMER CONJUNT EPISCOPAL. ON EREN?

És una qüestió complicada i, de moment, ben difícil de resoldre ateses les circumstàncies. Queda clar, en la documentació carolíngia conservada, que a principis del segle IX la basílica de Sant Feliu, on reposaven les despulles del sant màrtir, era la seu episcopal. Santa Maria, dins dels murs, no se'n fa present fins al 842 (Sobrequés et al., 2003, doc. núm. 20, pp. 77-79). Després i durant molt temps, una i altra foren cocatedrals. El procés de divisió es perllongà de finals del segle IX fins a mitjan segle XI i les relacions entre ambdós temples han estat continuades i intenses (Canal et al., 2004, pp. 141-159; Sureda, 2008). Podem deduir, amb bases prou fermes, que aquesta situació es pot fer retrocedir fins a inicis del segle VIII. Però i abans? No hi ha dades de cap mena, però allò que sabem sobre la part *infra muros* de la ciutat, especialment sobre el terç septentrional, no permet, ni poc ni molt, assenyalar amb possibilitats un lloc on situar-lo. Deixem-ho, de moment, així.

BIBLIOGRAFIA

- Amich, N. M^a. (2006). *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Felu de Girona a l'antiguitat tardana*, Girona (Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, núm. 19).
- Amich, N. M^a i Nolla, J. M. (2011). Caritat a la ciutat tardoantiga i carolíngia de Gerunda: els *xenodochia*. *Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Güibas. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, LII*, pp. 95-112.
- Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2015). El fòrum de Gerunda. Vestigis documentals. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, LVI*, pp. 63-74.
- Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2003). *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona, Ajuntament de Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5).
- Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2004). L'entrada del complex episcopal dins murs entre els segles X-XI. *Actes del II Congrés d'Història de Girona. La catedral de Girona (27 i 28 de novembre de 2003)*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XLV*, pp. 141-159.
- Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2010). El palau comtal de Girona. De la fundació a la desaparició (circa 500 – segona meitat del segle XII). Dins N. Figueras i P. Vila (eds.). *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*, pp. 224-234. Barcelona, Abadia de Montserrat.
- Fuertes, M. (2020). La nau central de l'antic Hospital dels Capellans de Girona: intervenció arqueològica. *Actes del VIè Congrés d'Història de Girona. Hospitalitas et caritas. Hospitals, cases de beneficència i caritat a Girona al llarg de la història. Girona, 22 de març de 2019. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, LXI*, pp. 137-160.
- Fuentes, M. i Nolla, J. M. (en premsa). El primer hospital de Girona. Una proposta ferma d'ubicació, *VII Congrés d'Història de Girona. La historiografia gironina, avui. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, LXV*.
- Nolla, J. M. (1977) *La Ciudad romana de Gerunda*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Nolla, J. M. (1988). *Gerunda: dels orígens a la fi del món antic. Fonaments. Prehistòria i món antic als Països Catalans*, 7, pp. 69-108 i dues làmines.
- Nolla, J. M. (2007). *Gerunda* y la defensa de la Via Augusta en la Antigüedad Tardía. Dins A. Rodríguez Colmenero i I. Rodà de Llanza (eds), *Murallas de Ciudades romanas en el occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma. Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo (26-29-XI-2005) en el V aniversario de la declaración, por la UNESCO, de las Murallas de Lugo como Patrimonio de la Humanidad*. Lugo, pp. 633-647.
- Nolla, J. M. (2013). La ciutat entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana (segles V-XI). Dins *Girona. Construir la ciutat (I). De Kerunta a la crisi baixmedieval*. Girona, pp. 71-84.
- Nolla, J. M. (2014-2015). En els orígens del temple de Sant Martí Sacosta. Noves reflexions. *Butlletí Arqueològic*, 36-37, pp. 133-145.

- Nolla, J. M. (2018) *Carlemany i Girona. Discurs de recepció de Josep Maria Nolla i Brufau com a membre numerari de la Secció Històrico-arqueològica llegit el dia 27 de setembre de 2018*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Nolla, J. M. (2022). La casa urbana unifamiliar a Girona durant l'alta edat mitjana (segles x i xi). Dades documentals i arqueològiques. *Rodis. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology*, 5, pp. 209-230.
- Nolla, J. M. (2023). La *xenodochia* de l'ardiaca Oliba Llobató, *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XXXI, pp. 253-265.
- Nolla, J. M. (2024). Món antic i alta edat mitjana a Girona en la historiografia d'ençà de la fundació de l'Institut d'Estudis Gironins (1946-2023). *VII Congrés d'Història de Girona. La historiografia gironina, avui, 24 de març de 2023. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LXV, en premsa.
- Nolla, J. M. i Palahí, L. (2011) *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona. Dades documentals i arqueològiques. Estat de la qüestió*, Girona (Estudis Arqueològics, 9).
- Nolla, J. M. i Palahí, L. (2014). El cementiri tardoantic del Mercadal de Girona i el culte al màrtir Feliu. Una nova interpretació. *Pyrenae*, 45(2), pp. 95-116.
- Nolla, J. M. i Sagrera, J. (1991). Noves exploracions arqueològiques a la Caserna d'Alemanys (Girona). Campanya d'excavacions de 1988. *Cypsela*, IX, pp. 177-195.
- Nolla, J. M. i Vivó, D. (2012). *Gerunda: les muralles*. Dins D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla (eds.) *Parva Gerunda*. Girona, pp. 49-69 (Col·lecció Història de Girona 48).
- Nolla, J. M., Alberch, X., Merino, J. i Vivó, D. (1989). El sector oriental de les muralles de *Gerunda*. Noves aportacions al seu coneixement (Campanya d'excavacions de 1987 a la Torre Gironella). *Cypsela*, VII, pp. 111-130.
- Nolla, J. M., Palahí, L., Sagrera, J., Sureda, M., Canal, E., Garcia, G., Lloveras, Mª J. i Canal, J. (2008) *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8).
- Nolla, J. M., Burch, J., Palahí, L., Amich, N. M^a, Canal, E., Casas, J., Castanyer, P., Sagrera, J., Sureda, M., Tremoleda, J., Vivó, D., Vivo, J., Costa, A., Prat, M., Simon, J. i Varenna, A. (2016), *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany*, Girona.
- Palol, P. de (1967) *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV-VI)*, Madrid-Valladolid.
- Rius, J. (1928). Cartes antigues de Sant Martí Sacosta. *Analecta Sacra Tarraconensis*, IV, pp. 343-394.
- Sobrequés, S., Riera, S., Rovira, M. i Ordeig, R. (2003) *Catalunya carolíngia. Volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona. Institut d'Estudis Catalans.
- Sureda, M. (2008) *Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona, De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC-XIV dC)*, Tesi doctoral, Universitat de Girona.

LA TRANSFORMACIÓ D'AIX-EN-PROVENCE (FRANÇA) ENTRE L'ANTIGUITAT I L'INICI DE L'EDAT MITJANA

Núria Nin¹

PRESENTACIÓ

Les dades arqueològiques relatives al desenvolupament urbà d'Aix-en-Provence entre els segles V i XI, i particularment de la primera edat mitjana, són des de fa temps tan pobres com la documentació textual relativa a aquest període (Février 1977, p. 51 i 55; Coulet 1977, p. 63), tant és així que, fins a finals de la dècada de 1990, els investigadors encara podien descriure aquesta darrera com «l'âge obscur d'une ville médiocre».² A partir de la dècada del 2000, diverses excavacions han ajudat a esvaïr una mica aquesta foscor, i han aportat fites que aclareixen, a grans trets, els processos que van marcar la metamorfosi gradual de la capital de la ciutat que era *Aquae Sextiae* en la modesta aglomeració tripolar que esdevingué al segle XI³ (fig. 1). Aix està, de fet, constituïda aleshores per tres poblacions, totes compreses en l'antiga zona urbanitzada de la ciutat antiga: a l'est, el poble de Saint-Sauveur, al sud-est, la ciutat comtal i, a l'oest, la ciutat de les Torres.

Aquests tres grups urbans, antic i medieval, s'han beneficiat de manera diferent de la recerca arqueològica. A part d'algunes intervencions modestes (vigilància de la xarxa; prospeccions puntuals), les dades arqueològiques relatives a la ciutat de Saint-Sauveur i al barri de les Thermes són antigues (1976-1987 per al conjunt de la catedral; 1991-1998 per al jaciment de Sextius Thermes: fig. 1, núm. 1 a 9). La part occidental de la ciutat antiga (l'actual recinte de Seds, que més o menys ha assumit la forma de la ciutat de les Torres), s'ha documentat principalment a partir dels anys 2000 (unes deu intervencions en vint anys: fig. 1, núm. 10 a 19); menys nombroses, les exploracions realitzades entorn de la «Porte d'Italie», que marcava l'entrada

¹ Conservadora en cap del patrimoni. Cap del departament d'Arqueologia i Museu d'història natural de la ciutat d'Aix-en-Provence.

² Títol d'un capítol dedicat a la vila medieval: Coulet, 1977, p. 73.

³ Dos textos perfilen l'estructura polinuclear de la ciutat, que sembla haver estat adquirida al segle XII: el jurament dels vescomtes de Marsella, datat 1049-1050 (Coulet, 1979), i la donació de Pierre Geoffroi, datat entre 1082 i 1096 (Claude i Coulet, 2020, p. 92).

sud-est de *Aquae Sextiae*, i sobre la qual posteriorment es va ancorar la ciutat comtal, es van beneficiar de dos importants projectes urbanístics: la reestructuració d'un antic centre de presó preventiva en un Palau de Justícia (excavacions del Palau Monclar, 1994-1996) i la requalificació de les places de Verdun i Prêcheurs que van afectar 1,4 ha (2016-2019) (fig. 1, núm. 20 a 24).

Figura 1. Ortofoto on es representen la ciutat antiga (blanc pla) i les vil·les medievals dels segles XI-XII. (blau pla).
 Núm. 1: excavacions i prospeccions realitzades a la catedral de Saint-Sauveur i els seus annexos; núm. 2: excavacions del palau arquebisbat; núm. 3: enquesta a la plaça de l'arquebisbat; núm. 4: plaça de la Catedral; núm. 5: Thermes Sextius 1991; núm. 6: Thermes Sextius 1993-1994; núm. 7: Thermes Sextius 1997; núm. 8: Thermes Sextius 1998; núm. 9: carrer Silvacane; núm. 10: La Seds 1990; núm. 11: La Seds 2004; núm. 12: 10, avinguda Maréchal-de-Lattre-de-Tassigny; núm. 13: Xarxa de calor; núm. 14: 1, avinguda Maréchal-de-Lattre-de-Tassigny; núm. 15: cours des Minimes 2009; núm. 16: cours des Minimes 1970; núm. 17: Petites Soeurs des Pauvres; núm. 18: 1, carretera de Galícia; núm. 19: 8, carrer des Boeufs; núm. 20: Palau Monclar 1994-1995; núm. 21: carrer Peiresc; núm. 22: plaça de Verdun i rodalies; núm. 23: carrer Monclar; núm. 24: carrer Boulegon.

EL DESENVOLUPAMENT URBÀ DURANT L'ALT IMPERI

Per entendre completament la complexa evolució urbana d'Aix-en-Provence, és necessària una visió general ràpida del seu passat antic.⁴ Perquè, per profundes i radicals que fossin les transformacions que van afectar la ciutat després de l'Antiguitat, la seva topografia va romandre durant molt de temps impresa amb el teixit urbà dels segles I-II. Encara ho és avui, encara que aquest patrimoni s'expressi en forma de palimpsest sovint difícil de desxifrar.

L'obscura ciutat original

No sabem res dels primers temps d'Aix-en-Provence, a part del que diuen els autors antics.⁵ Primer lloc militar romà a terra gal·la, compost per una guarnició i un *oppidum*, hauria estat creat ex nihilo l'any 122 aC per substituir la capital de la confederació Salyan destruïda el 124.⁶

La materialitat de la ciutat tardorepublicana només és perceptible a partir dels anys 70 aC (fig. 2a). Les restes més antigues reconegudes fins ara revelen un barri estructurat segons un pla urbanístic reglat, que constitueix la matriu del marc que imperarà a l'Alt Imperi. És impossible dir quin lloc ocupava aquest barri dins de la ciutat que s'està formant —ni fins a quin punt abastava aquesta darrera—, però ja hi ha un monument públic (basílica) (fig. 2a, núm. 1), establert sens dubte a la riba nord del *decumanus maximus* (fig. 2a, núm. 2), i diversos blocs residencials (fig. 2a, núm. 3). Des dels inicis, aquest barri, servit per un gran eix, té una vocació monumental que continuarà fins a finals de l'Antiguitat.

Aquae Sextiae al segle I dC

A diferència de Nimes, Arles o Fréjus que van experimentar un gran creixement a partir de l'època augustea, *Aquae Sextiae*, tot i que la capital d'un vast territori i beneficiada de l'estatus de colònia llatina, sembla que es va desenvolupar una mica més tard (fig. 2b).

Entre els èxits remarcables de la primera meitat del segle I dC són el recinte que materialitza el nucli urbà, estimat en 70 ha, i el teatre, que sabem que estava dotat d'un *post scaenam* pòrtic⁷ (fig. 2b, núm. 1 i 2). Alt lloc de vida col·lectiva i de poder, aquest edifici, per la seva excèntrica ubicació a ponent (es troba al recinte de Seds), ha modificat sens dubte l'equilibri orgànic de l'estructura urbana i el seu funcionament, va provocar noves dinàmiques de freqüentació i de circulació. La seva erigida, de fet, va participar en la formació d'un nou barri monumental a 600 m de distància del que es va reestructurar al voltant de la basílica tardorepublicana sota August, en

4 Sobre el desenvolupament urbanístic d'Aix durant l'Antiguitat, vegeu: Ambard, 1984; Guyon et al. 1998; Nin, 2006, pp. 169-442; Nin, 2020a i 2020b; Nin i Sánchez, 2023, pp. 34-37; Claude i Nin de propera publicació; Nin de propera publicació.

5 Cassiodore, *Chronica*; Tite Live, *Periocha* LXVIII; Diodore, 34, 23; Strabon, *Géographie*, 4, 1, 5; Pline, *Hist. Nat.*, III, 4, 36. Sobre aquest període, vegeu: Guyon et al. 1998, pp. 227-229; Nin 2006, pp. 182-199; Nin 2020a; Nin, Sánchez 2023, pp. 34-37.

6 Capital identificat amb l'oppidum d'Entremont, establert a la vora de l'altiplà de Puyricard; el jaciment es troba a menys de 5 km al nord de la ciutat d'Aix (Arcelin, 2006; Arcelin, 2021).

7 Molt parcialment descoberta el 1843-1844, aquesta esplanada, construïda sobre una terrassa amb vistes de 2 a 3 m al *decumanus maximus*, podria haver cobert una gran extensió. Desconeixem la data de la seva construcció.

què ho veuríem clarament la plaça pública principal de la ciutat (fig. 2b, núm. 3). En aquest moment, *Aquae Sextiae* estava així equipat amb almenys dos grans grups monumentals establerts a la vora nord del *decumanus maximus*. El creixement urbà també és perceptible en els habitatges que s'expandeixen a barris que abans no estaven o poc ocupats, i en les carreteres la xarxa de les quals s'expandeix. Les restes perfilen dos teixits urbans, la coexistència dels quals ens costa explicar.

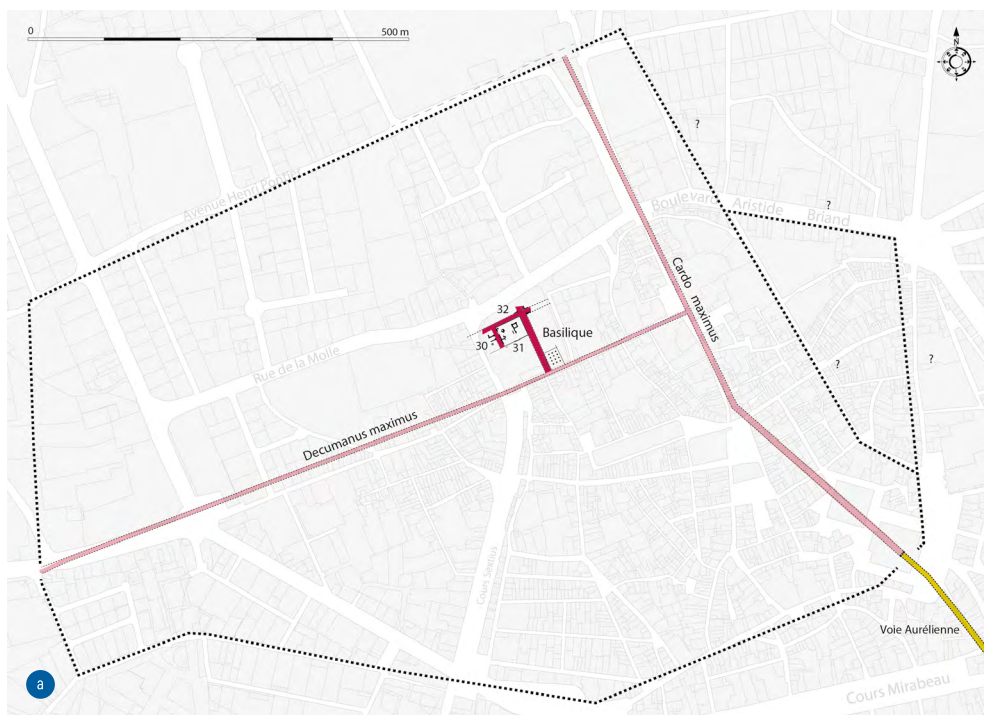

Figura 2. Evolució d'*Aquae Sextiae* entre el període final-repúblicà i el segle III. a) Període repúblicà tardà; b) Primera meitat del segle I dC.

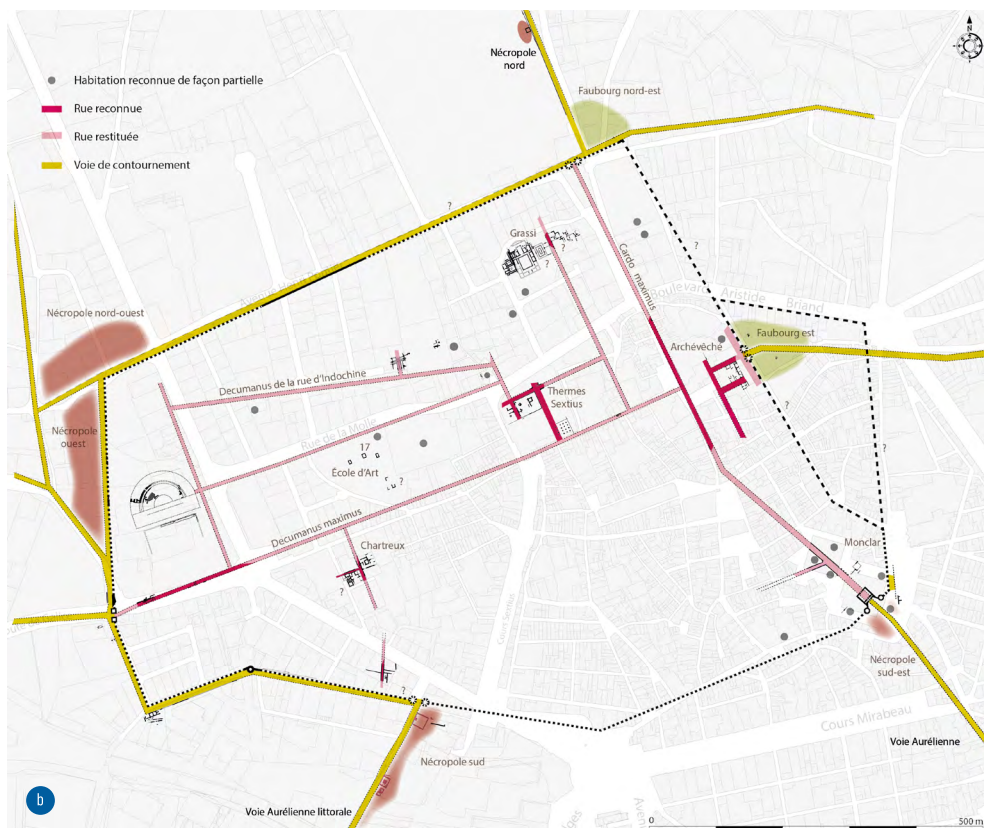
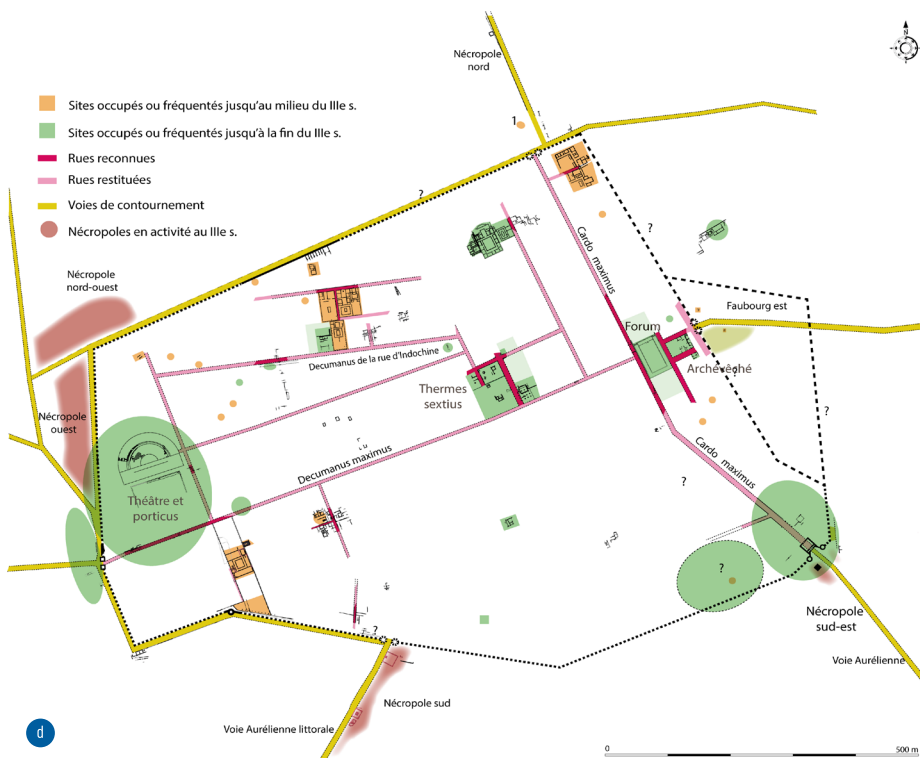

Figura 2. Evolució d'Aquae Sextiae entre el període final-republicà i el segle III. c) Finals del segle I-segle II dC; d) Segle III.

Aix a finals del segle I dC i al segle II

Sota el regnat dels Flavis, quan Aix va assolir el rang de colònia romana, l'impuls arquitectònic va continuar (fig. 2c). A finals del segle I dC, l'antiga basílica i l'esplanada augustea donen pas a un complex termal (fig. 2c, núm. 1 i 2) (Guyon et al. 1998, pp. 151-156 i 253-255; Nin, 2006, pp. 246-253); més al sud, es va aixecar un col·legi de *sevirs augustals* (fig. 2c, núm. 3) (Gros, Varène 2001), mentre que a l'est es va construir un fòrum secundari que un altre monument (temple o basílica) dominava al nord (fig. 2c, núm. 4 i 5). Aquest edifici tanca ara la perspectiva del *decumanus maximus* el traçat del qual interromp, afavorint l'orientació nord-sud del *cardo maximus*. Al sud-est, una anomalia a la trama actual potser indica la presència d'un amfiteatre la morfologia del qual podria haver impregnat la trama urbana (fig. 2c, núm. 6) (Marais et al. 2014). Si aquest amfiteatre va existir realment —cosa que encara està per demostrar—, la seva ubicació, exactament al costat oposat del teatre, és probable que hagi modificat la jerarquia dels «llocs de consens» per utilitzar una expressió de Pierre Gros. Hi ha un altre gran programa municipal: la reestructuració dels carrers que després es pavimenten amb pedra al voltant de monuments públics, i la reparació de la xarxa d'aigües residuals.

Al districte nord, on sembla que es concentren les cases residencials, la construcció és tan dinàmica que la urbanització desborda el recinte i colonitza la perifèria immediata de la ciutat (Bernardi i Bonifay, 1986; Susini, 2011). Aquest moviment contribueix a la creació de suburbi al llarg d'eixos viaris que estenen extramurs les principals artèries urbanes, com la carretera de Durance, traçada com una prolongació del *cardo maximus* (fig. 2c, núm. 7) (Aujaleu et al. 2020, pp. 32-35).

Sota els Antonins, tot i que l'activitat arquitectònica encara mostrava un relatiu dinamisme en la construcció privada, es va alentir en el domini públic. Només tres edificis es poden atribuir a aquest període: un mausoleu-torre monumental (fig. 2c, núm. 8), banys públics (fig. 2c, núm. 9) i un aqüeducte (Fino i Furhy 2020). A la relativa immobilitat de finals del segle II va seguir un procés d'abandonament, que va continuar durant el segle III (Nin, 1996), provocant un important procés de decadència urbana al districte nord de la ciutat, i, als afores urbans, la deserció de nombrosos centres funeraris (Nin, 1987; Nin, 2006, pp. 147-158), així com l'abandonament dels abocadors als costats de la carretera de Marsella (Nin i Leguilloux, 2003; Huguet, 2013) (fig. 2d). No obstant això, sorgeix un punt: el caràcter progressiu d'aquest abandonament, sense sobresalts sobtats ni brutalitat aparent, suggereix més un fenomen a llarg termini que un estat de crisi aguda.

L'ÈPOCA TARDOANTIGA

Si la ciutat tardoantiga conserva més o menys la seva estructura anterior (perímetre tancat per la fortificació; marc urbà), les transformacions que percebem als llocs explorats inicien una evolució significativa amb la ciutat de l'Alt Imperi: a partir del segle IV i més encara al segle V, l'abast d'ocupació va ser menor que abans i el paisatge urbà es va transformar (Nin de propera publicació). Tanmateix, paradoxalment, aquest període també es caracteritza per una relativa continuïtat amb èpoques anteriors, d'aquí la seva qualificació de «tardor llarga» (Guyon, 2020, p. 67).

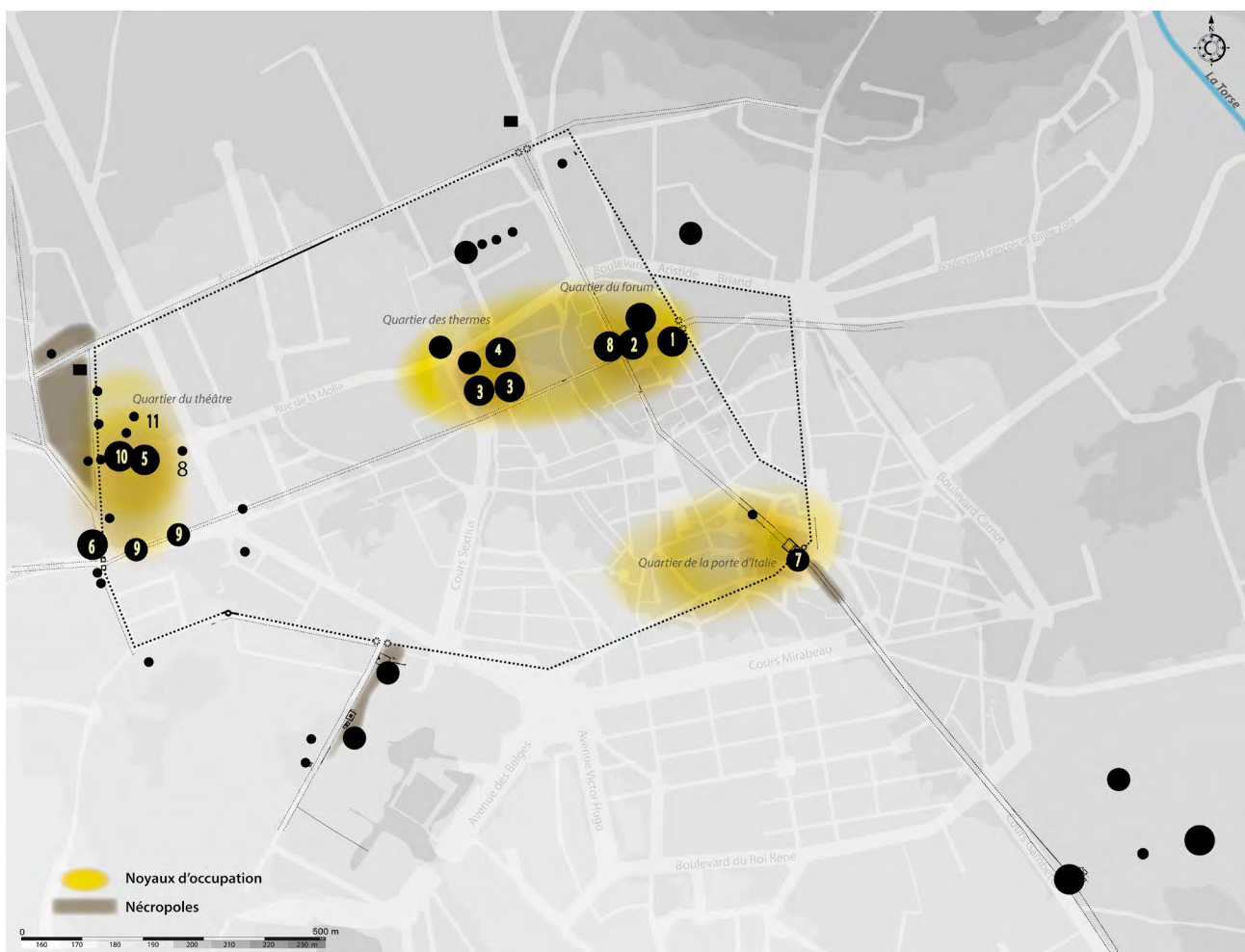

Entre la permanència i la mutació: la ciutat als segles IV i V

A l'alba de l'època tardoantiga, la ciutat ofereix una imatge contrastada⁸ (fig. 4). Si l'abandonament urbà és important en els barris residencials —l'ocupació que es manté a l'antiga domus crea una dispersió de llocs de vida, reservant grans superfícies desocupades—, el fenomen de l'abandonament, que ha començat ja a principis del segle III, est lluny de ser general. Fins i tot podria haver estat menys radical del que fa temps que s'ha pensat; la qualificació de «temporal» donada a determinats llocs residencials (Benoit 1947; Lacombe 2013), que en el passat s'han vinculat sistemàticament a llocs de recuperació, pot ser reductora, com suggereix la situació a l'hipercentre urbà: en els insulae conegudes, l'ocupació estava tan ben integrada als edificis de l'Alt Imperi que és arquitectònicament imperceptible; només el moble testimonia aleshores el seu manteniment (Guyon et al. 1986, pp. 231-232) (fig. 4, núm. 1).

Figura 4. Aix-en-Provence als segles IV-V.

També observem que certs edificis públics van romandre elevats durant molt de temps. El fòrum oriental, certament, encara era en peu (fig. 4, núm. 2). El mateix passa amb el complex termal present al barri central de la ciutat (fig. 4, núm. 3 i 4). Si el teatre ha sens dubte conservat, per la seva banda, la seva estructura general (fig. 4, núm. 5), sabem que va començar a ser colonitzat per edificis a partir de

⁸ Sobre aquest període i el de la primera edat mitjana a Aix, vegeu: Guyon 1977, 1982, 1986, 1989a, 1989b, 2020; Guyon i Nin, 2014.

mitjan segle v, o al mateix temps que el teatre Apt (Michele 2003, p. 221; 2007).⁹ La transformació dels edificis públics en zones residencials argumenta una situació demogràfica força positiva (Reynaud, 2004).

És la mateixa visió ambivalent que reflecteix la fortificació, el mur cortina de la qual apareix destruït en alguns trams (Benoit, 1954) i elevat en d'altres, mentre les seves portes sud-est i oest continuen imposant la seva monumentalitat a les dues entrades de la ciutat (fig. 4, núm. 6 i 7). Els carrers principals van continuar utilitzant i només van perdre el seu caràcter monumental tard (no abans de finals del segle v/inicis del VI per al *decumanus maximus*: Nin, Huguet propera publicació).

La variabilitat de la dissolució urbana és clarament perceptible al barri del teatre (La Seds). A l'est de l'edifici, les parcel·les prèviament subdividides van ser, a partir del segle IV, retornades a l'estat rural (fig. 4, núm. 8) (Nin 2012), mentre que al nord i a l'oest, a l'espai comprès entre la fortificació i el teatre, diverses edificacions es van mantenir diverses dècades més (fig. 4, núm. 10 i 11) (Nin, 2008). La densitat d'ocupació al voltant del monument ha donat, així, un renovat crèdit a una antiga hipòtesi basada en el topònim medieval del jaciment, Notre-Dame du Siège (*ecclesia beate Marie Sedis o Marie de Sede*): la probable presència en aquest districte, des de finals del segle IV i més segurament al segle v, d'una primera catedral de la qual l'adhesió de la ciutat al rang d'Església metropolitana, l'any 380 o 408, va imposar l'existència (Février, 1964, p. 54; 1977, pp. 55-56).

Però, si l'aglomeració veu reduïda la seva zona i la seva ocupació es desintegra, i si, sens dubte, adquireix un aspecte ruïnós en molts indrets, no deixa de ser menys dinàmica com ho demostren les reparacions dels principals eixos de trànsit, els llocs de recuperació i la difusió de llocs d'ocupació.¹⁰ No obstant això, l'activitat constructora s'expressa en diferents formes arquitectòniques, caracteritzades per l'ús massiu de materials reutilitzats, mentre que les superfícies pavimentades dels carrers es cobreixen progressivament amb llast. Tants aspectes que reflecteixen una nova relació amb la representació de la ciutat: edificis amb un aspecte més compost i menys net; pèrdua de monumentalitat de la carretera.

Les dades encara són massa parcials per entendre el procés de contracció urbana a finals del segle v. En aquesta data, però, sembla haver-se recompost en diversos nuclis entre els quals certament persistien altres llocs d'ocupació que l'arqueologia encara no ha revelat o que podem endevinar sense poder mesurar-ne l'extensió.

A partir de les poques finestres d'observació que s'ofereixen a l'arqueologia, no obstant això, seria arriscat suggerir que aquestes concentracions urbanes formaven tants nuclis diferenciats. La permanència de les vies urbanes, perceptible en el seu manteniment regular, pressuposa més aviat unes connexions estretes i, de fet, potser és la xarxa viària encara en ús la que aporta les millors pistes del perímetre de l'espai ocupat.

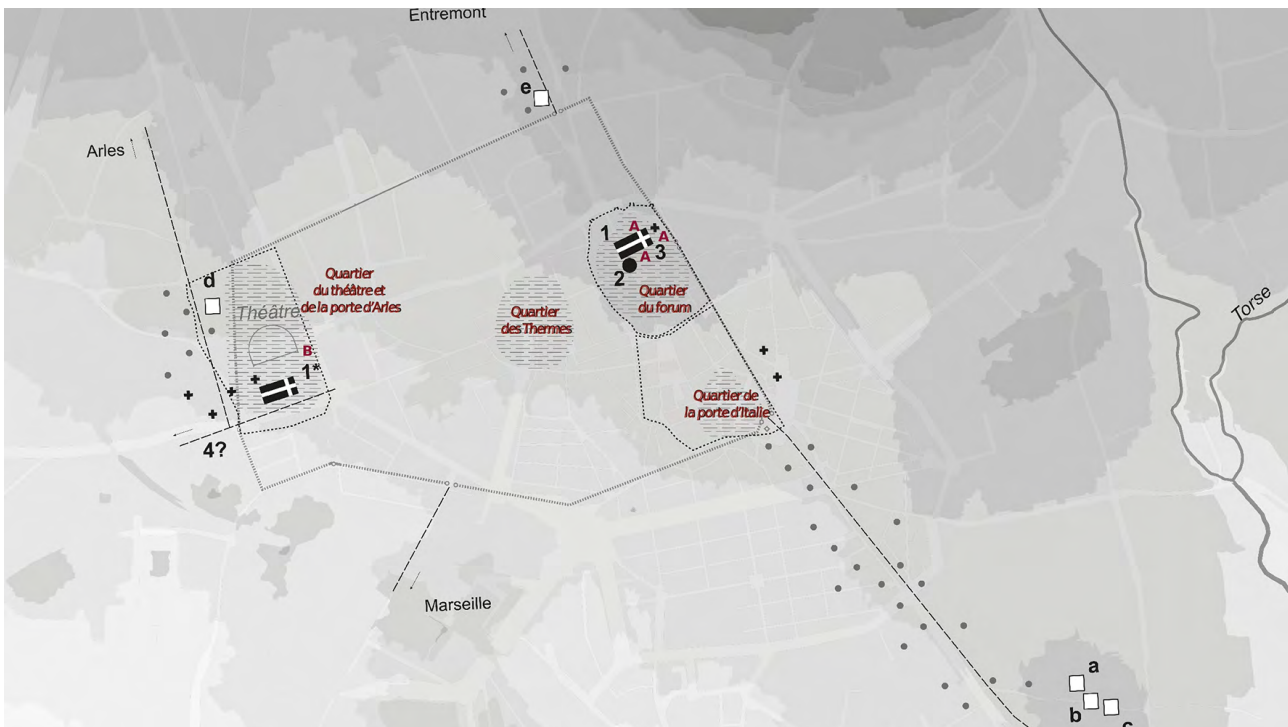
9 La data d'abandonament de l'edifici d'Aix és, però, anterior a les del teatre o del circ d'Arles, encara actius a principis del segle vi (Rothé i Heijmans, 2008, pp. 300-301; Sintès, 1994). Queda per determinar quin període de temps va separar el seu desmantellament del seu desmembrament, i a quin ritme es van dur a terme els treballs de desmembrament, que sens dubte estaven ben avançats en el moment de la seva requalificació com a zona residencial, com ho demostren les monumentals reutilitzacions en les construccions establertes a la seva *ima cavea* (Nin, 2008; Heijmans, 2006).

10 Al que cal afegir també la represa de la freqüentació de diversos centres funeraris de l'Alt Imperi, a les necròpolis meridionals (Nin, 2006, pp. 147-158), oest (Guyon et al. 1998, pp. 33-35 i 296-298), i sud-est (Nin, 1987, pp. 263-271; Aujaleu, 2023).

LA RECONFIGURACIÓ DE LA CIUTAT ALS ALBORS DE L'ALTA EDAT MITJANA

Dels segles VI-VII. l'habitatge es reconfigura a partir de tres (o fins i tot quatre) grans pols monumentals, mentre que, a tot arreu, la zona antigament urbanitzada està, si no abandonada, almenys força estesa (fig. 5a). Aquests tres centres estan situats a l'oest, al voltant del teatre, a l'est, al barri del *forum adjectum* i les termes, al sud-est, a la «Porte d'Italie».

Figura 5a. Aix-en-Provence als segles VI-VIII.

A l'oest, el barri dels teatres i la Porta d'Arles (seu de Seds)

Al barri de ponent, on sembla que el teixit urbà s'esfondra, l'ocupació es concentra al voltant de la «Porte d'Arles» i, sobretot, a l'interior i entorn del teatre la transformació del qual en zona residencial està en marxa (fig. 5b). Tanmateix, les modalitats de la colonització del teatre són encara força vagues. No sabem res del destí de l'edifici escènic, encara soterrat, i, a la part explorada de l'*ima caeua*, l'estructura semicircular i esglaonada de la qual era especialment restrictiva, les investigacions realitzades l'any 2004 van demostrar que l'ocupació havia avançat des de l'*orchestra*, i va motivar, en diverses etapes, la disposició de terraplens gruixuts per tal de crear la planitud i la superfície necessària per a la construcció de conjunts coherents d'edificis (Nin, 2006b; 2008). L'organització ortogonal d'aquests últims i la seva orientació nord-sud/est-oest semblen haver estat dictades per l'orientació de l'edifici escènic (fig. 6). Així, a partir de mitjan segle VI, a la part baixa de l'*ima caeua*, és possible restaurar un edifici de vocació domèstica, d'estructura ordenada i ocupat de forma continuada durant tres segles. Si seguim les seves successives transformacions fins als segles VIII-IX, se'ns escapa el seu entorn immediat, i per tant la forma en què s'integrava dins l'espai circumscrit a l'edifici d'espectacles: presència de cases adossades, vincles amb possibles carrers?, morfologia i organització dels mateixos?

Figura 5b. Ortofoto amb les restes altmedievals conservades al recinte de Seds.

Menys ben entès, l'ocupació fora del teatre continua sent extensa i encara modelada en el pla urbanístic de l'Alt Imperi, com ho demostra el manteniment del *decumanus maximus* i un *cardo* secundari que encara delimiten l'illa monumental pel sud i l'est. Utilitzat fins a finals del segle v, la pavimentació d'aquests carrers va quedar, però, obliterated per capes de llast de principis del segle vi (Nin, Huguet propera publicació). A l'est del solar, el seguiment d'una xarxa de calefacció l'any 2019 també va tocar altres dos illots on l'ocupació va continuar almenys fins a finals del segle v/ inicis del segle vi. (Bouquet, a Aujaleu et al. 1921, p. 48); a ponent, una altra vasta *insula* va ser freqüentada fins al segle vii.

Una característica que crida l'atenció és l'entrada dels enterraments a l'espai urbà en la transició dels segles vii al viii (fig. 5a, A); un d'ells en concret marca la fi de l'ocupació domèstica d'un bloc d'habitatge (Bouquet, a Aujaleu et al. 1921, pp. 57-59) (fig. 5a, B).

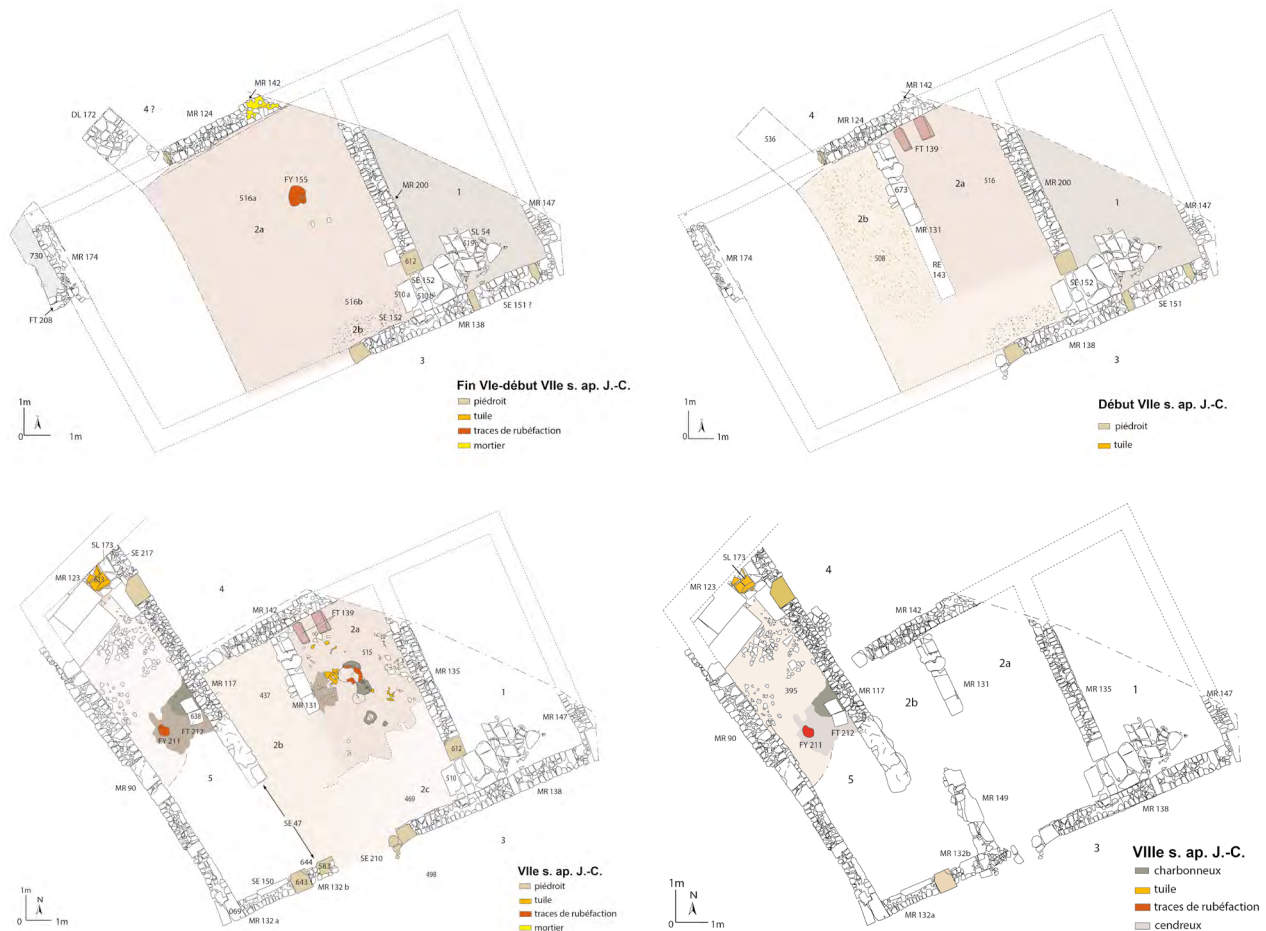

Figura 6. Plànols evolutius d'una casa instal·lada a la cavea del teatre.

El districte oriental, segona seu episcopal

Tot i que no ha estat objecte d'una investigació extensa des de finals dels anys noranta, el districte de l'est mereix un moment d'atenció. Hi vinculem els descobriments fets tant al conjunt de la catedral com als seus voltants,¹¹ com al jaciment de les Termes de Sextius, que es troba a 150 m a ponent (fig. 5a).

La construcció d'una nova catedral a principis del segle VI va comportar l'erradicació del fòrum secundari que hi havia des de finals del segle I dC —acció que requeria l'acord de l'ordo municipal—, i el probable trasllat de la seu episcopal del barri del teatre a aquest lloc situat a l'altre costat de la ciutat. Pas decisiu en la vida religiosa, aquesta instal·lació va constituir una ruptura radical (fig. 7a i b). En primer lloc, a escala de barri, del qual ha modificat l'organització i el funcionament; reconegut a través de diversos annexos i edificis (catedral, baptisteri, termes, residència episcopal), el grup episcopal té, de fet, una escala considerable, que dona la mesura del control que l'Església havia adquirit sobre la topografia d'Aix al segle VI. Després, a escala de ciutat, perquè va participar en la redefinició dels futurs llocs de poder. Com va assenyalar P. A. Février, aquest projecte «a marqué le paysage urbain pour des siècles» (1964, p. 60).¹²

11 Aquesta recerca va donar lloc a nombroses publicacions: Guild, Guyon i Rivet, 1980; 1993-1994; Guild et al., 1983; 1988; 1995; Fixot et al., 1986; Guyon, 2001; 2015.

12 P. A. Février havia constatat l'arcaisme d'aquest barri clerical en el paisatge urbà de la ciutat del segle XI, que s'hi centrava totalment: 1964, p. 60.

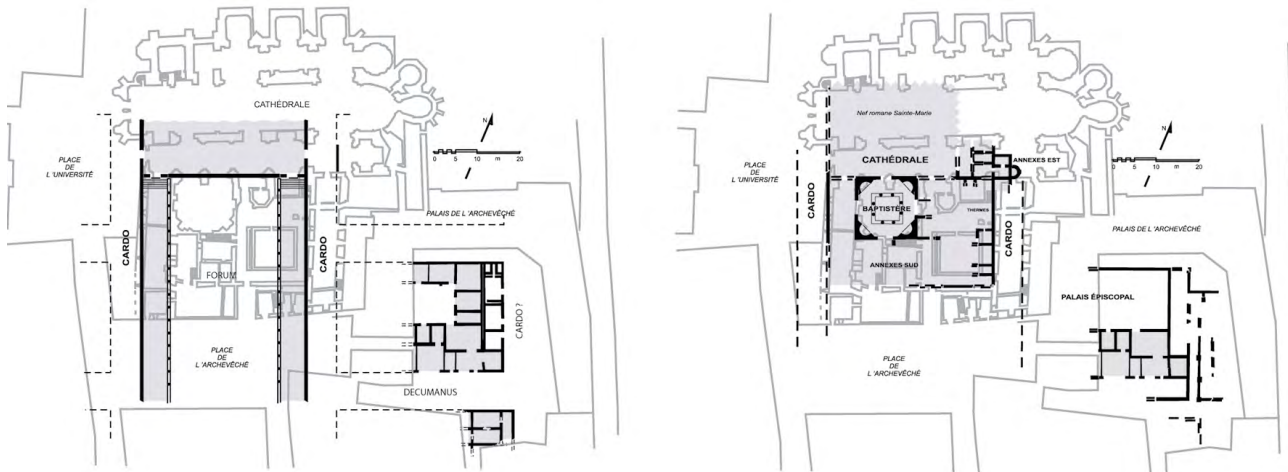

Figura 7a. Barri de la catedral entre els segles I i vi-viii.

No és segur, però, que aquest programa modifiqués profundament l'urbanisme anterior; el conjunt catedralici sembla que es trobava confinat dins del conjunt monumental que va substituir, i si l'ocupació va canviar de forma als illots riberencs, va ser sense cap evolució arquitectònica notable: la residència episcopal podria haver tingut lloc en una insula del Alt Imperi.

Al districte de les termes, el pla urbanístic es manté de la mateixa manera (Nin, 2014c). Si diversos monuments públics de l'Alt Imperi sembla que estaven ocupats per cases, els antics blocs residencials conserven més o menys la seva estructura anterior. Pel que fa als carrers, més que la pèrdua del seu caràcter monumental, són aquí els canvis observats en el seu ús els que reflecteixen un canvi important en el comportament urbà: ara s'hi aboquen residus domèstics. La proliferació d'abocadors intramurs és una característica d'aquest període. En aquest districte, però, l'ocupació no tindrà la mateixa longevitat; es va interrompre a principis del segle VIII, llevat dels dos establiments de bany construïts a la riba nord del *decumanus maximus*, que podrien haver romangut en ús força més enllà.¹³

Figura 7b. Baptisteri.

El barri del «Porte d'Italie»

És a l'entrada sud-est de la ciutat on es concentra l'últim suposat nucli d'ocupació, l'existència del qual neix de la conservació, al palau dels comtes de Provença, de la principal porta urbana de l'Alt Imperi, el «Porte d'Italie», i el monumental mausoleu-torre que s'alçava extramurs, a uns 9 m d'ella (fig. 8a). Les excavacions realitzades els anys 2017 i 2018 van aportar elements decisius sobre el futur d'aquesta porta per la qual la *Via Aureliana* entrava a la ciutat (fig. 8b i c). La colonització del camí per enterraments a principis del segle VIII delata la pèrdua del seu paper d'entrada a la ciutat, almenys a partir d'aquesta data, i la seva probable reconversió (Nin, 2018-2019, pp. 55-157; Nin, propera publicació).

¹³ Aquesta hipòtesi sorgeix de la representació que François de Belleforest va fer d'aquest barri l'any 1575. A la ubicació d'aquestes termes, va situar els banys de vapor, representats com a edificis de volta que evocaven edificis gal·loromans.

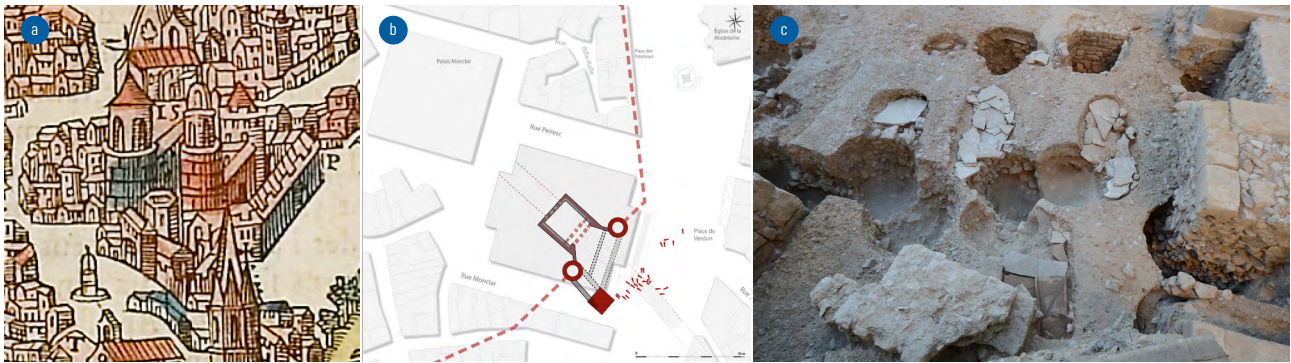

Figura 8. Zona de la porta sud-est de la ciutat. a) Les dues torres de la porta i el mausoleu-torre conservats al palau dels comtes de Provença (detall del plànol de la ciutat elaborat pel P. de Belleforest l'any 1575); b) Hipòtesi de restitució de restes; c) Vista de les tombes instal·lades a la calçada del via Aureliana.

La seva destrucció a finals del segle XVIII fa impossible conèixer els detalls d'aquest canvi, però el futur del barri permet perfilar-ne les grans línies. Mitjançant un procés d'encastament impossible de restaurar, aquesta porta i la torre-mausoleu han constituït, de fet, la base d'un recinte fortificat que esdevindrà el lloc de residència dels comtes de Provença a finals del segle XII.¹⁴

AL SEGLE XI: UNA CIUTAT I TRES POBLES

La recomposició de l'hàbitat iniciada a finals de l'Antiguitat va donar com a resultat, entre mitjans del segle XI i finals del segle XII, un singular paisatge urbà, ara articulat al voltant de tres poblacions que, cadascuna, quedaven sota un senyoriu diferent: a l'oest la ciutat de les Torres, al sud-est la ciutat comtal sota l'autoritat del comte de Provença i, al nord-est, el Bourg Saint-Sauveur que depèn del prebost de la catedral (Coulet, 1977, pp. 65-67) (fig. 9).

A l'oest, el poble de les Torres

Fortificada abans de 1193, la ciutat de les Torres té la forma de quadrilàter irregular que mesura 400 m de nord a sud i aproximadament 200 m d'est a oest, i ocupa una superfície d'aproximadament 8 ha (fig. 9b). Les seves provisions només eren ben conegudes a la vigília del seu abandonament a finals del segle XIV, però, gràcies als textos d'arxiu, podem veure què deu la seva formació a la divisió senyorial que s'hi va establir a partir de mitjan segle XI. J. Pourrière també es va preguntar si les torres que van donar nom a la ciutat no eren la manifestació arquitectònica d'aquests cosenyors (Pourrière, 1958, pp. 15-18).

La investigació va revelar certes característiques de la conformació de l'aglomeració. Al segle XI, l'antiga fortificació i la porta d'Arles encara es mantenen en peu, tal com ho indiquen el llarg i poderós edifici adossats a elles¹⁵ (Nin, 2014b; Claude i Coulet, 2020b, p. 96, fig. 13) (fig. 10a, núm. 1 i fig. 10b). Diverses restes mostren l'extensió de l'ocupació: al nord i a l'est, alguns edificis testimonien l'assistència al segle X

¹⁴ Tolosa ofereix un paral·lelisme notable: l'ancoratge del palau dels comtes de Tolosa a l'antiga porta Narbonnaise que va donar nom a la residència palatina («Château Narbonnais») (Catalo, 2014). També podem citar el cas de la porta principal de la fortificació del Baix Imperi de Perigueux (Porte de Mars), sobre la qual es va empeltar la residència de l'aristocràtica família Perigueux (Gaillard i Laborie, 2014).

¹⁵ Aquest edifici, que protegia una gran bateria de sitges, encara es va utilitzar al segle XIV.

(Nin, 2011b) i la zona del teatre continua igual de densament ocupada. L'hàbitat es caracteritza ara per una organització diferent, depenent de la curvatura de la *cavea*. Al sud, la ruta de l'antic *decumanus maximus* sembla que s'ha mantingut en un carrer, inclosa la rue Basse testimoniada al segle XIV podria ser l'hereva (Pourrière, 1958, pp. 126-127; Nin i Huguet, propera publicació).

Figura 9. La ciutat tripartida.
1 a 3: camins d'origen antic.

El Bourg Saint-Sauveur

Uns 700 m a l'est de la ciutat de les Torres, el Bourg Saint-Sauveur (o de la Prévôté) es va formar al voltant del conjunt episcopal erigit a principis del segle VI. A l'edat mitjana, diversos camins heretats de l'Antiguitat¹⁶ unien els dos pobles, testimoni de l'estreta vinculació que mantenien¹⁷ (fig. 9).

A finals del segle XI, aquesta població ja incloïa diverses cases agrupades al voltant de la catedral. Cedida al capítol pel comte Alfons I l'any 1185, llavors potser estava equipada amb una fortificació. Restaurable gràcies al traçat anular dels carrers, aquest recinte és parcialment hereu de l'Antiguitat: a llevant, segueix la trajectòria de l'antiga muralla.

La zona fortificada té una superfície de 4,7 ha, gran part de les quals està ocupada per la catedral, el seu cementiri i els edificis canònics. A l'est del conjunt de la catedral, el palau arquebisbal segueix les alineacions d'una antiga *domus* els pisos de la qual van romandre en ús fins al segle XII (Guyon et al. 1986, pp. 231-233). El patrimoni antic es troba encara en els dos eixos que estructuraven el teixit urbà: el *cardo maximus* que s'ha convertit en la «carrera recta» del burg (actuals carrers Jacques-de-la-Roque i Gaston-de-Saporta); rue du Bon-Pasteur que correspon a la part superior de l'antic *decumanus maximus*.

¹⁶ Un d'ells segueix la ruta del *decumanus maximus* (actual rue Célony i cours des Minimes); una altra, la d'un *decumanus* secundari que donava servei al teatre, desembocant als seu *parados* oriental (actual rue de la Molle).

¹⁷ Els mateixos eixos continuen innervant barris recentment guanyats per la urbanització.

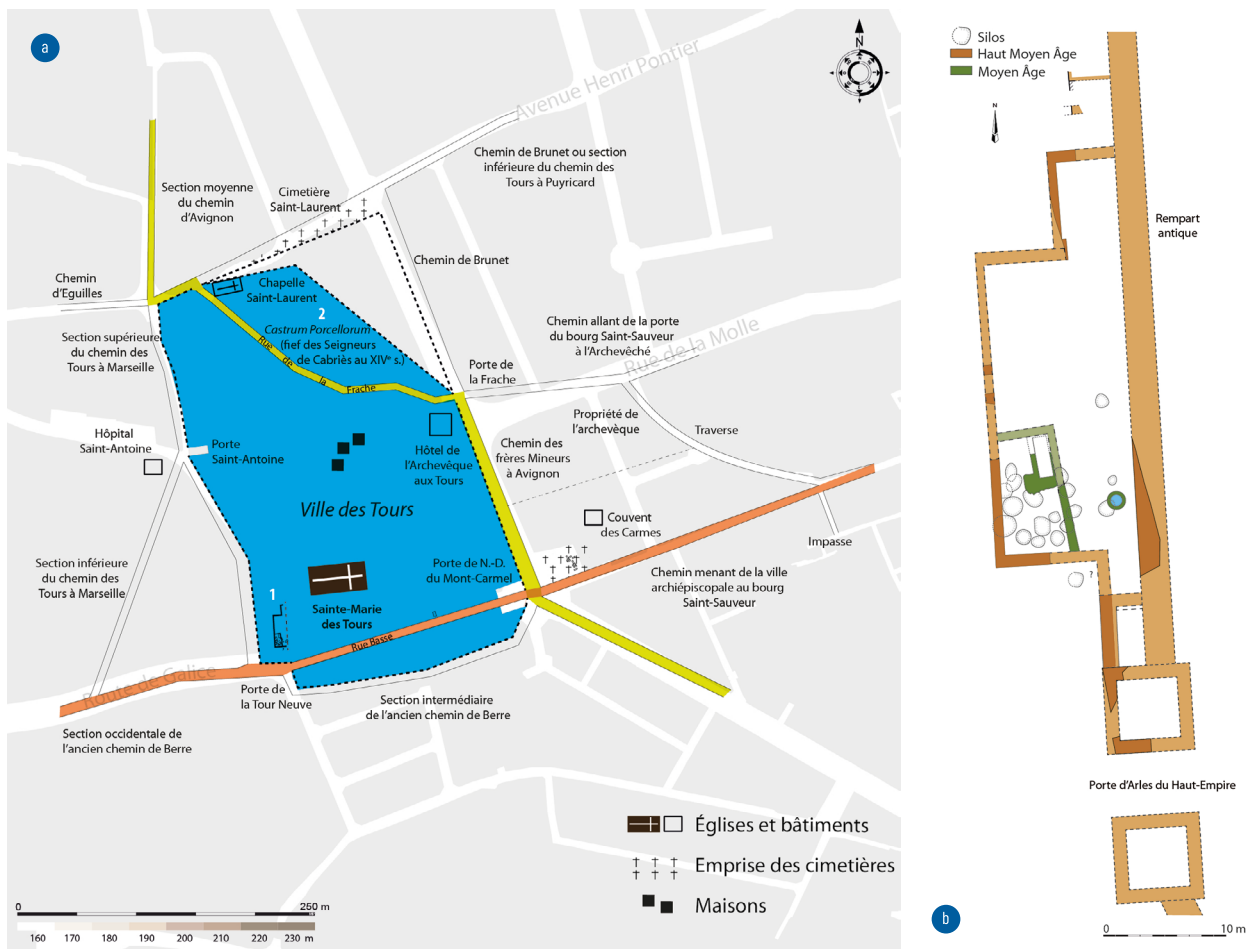

Figura 10. a) Ciutat de les Torres; b) Detall de l'edifici altmediaval recolzat a l'antic fortificació.

La ciutat comtal

Al sud, podem veure en una primera forma completada el procés d'encastament iniciat a principis del segle VIII al voltant de la Porta d'Itàlia; un text del 1048-1049 esmenta un castrum amb la seva fortificació, els seus edificis i les seves torres: el «castrum d'Aquis», l'estatus públic del qual deixa pocs dubtes (Coulet, 1979) (fig. 11a). Les excavacions realitzades el 2017-2018 no només van permetre tocar aquest conjunt, del qual es va identificar almenys una muralla —la construïda entre una de les torres de l'antiga porta i la torre-mausoleu al segle XII (Nin, 2018-2019) (fig. 11b)—, sinó també va contribuir a pintar el seu entorn, ahora que van aportar fites valuoses en la seva cronologia. La gran zona d'ensilatge que van descobrir permet, de fet, establir el límit extramural d'aquest establiment, en la dependència del qual devia estar. També fixa almenys dos terminis cronològics: el dels segles IX-X, que marca l'inici de la pràctica dels graners, i el segle XIII que marca el seu terme, abans de la transformació del recinte castral en un autèntic palau.

Marca de l'autoritat comtal, aquest castrum, sobre el qual es van empeltar posteriorment el palau dels comtes de Provença i després el Parlament, va ser el pivot organitzador d'un hàbitat del qual gairebé no sabem res abans del segle XIII. Sens dubte encara embrionària als segles XI-XII, està envoltada pel camp pel nord i l'oest, com ho demostren dos artefactes descoberts durant les excavacions de 1994-1995 (fig. 11c): una séquia molt ampla (més de 14 m) limita la seva extensió i un pou a rodes, que sabem que va ser utilitzat als segles XI-XII gràcies a la bateria de cubells

de roda que va lliurar, testimonia el caràcter rural del lloc i el desenvolupament del terreny al voltant del castrum (Nin, 2000; 2014).

A partir del 1182, amb Alfons I i els seus successors, Aix esdevingué la residència ordinària del comte, seu de la seva cort i necròpolis dinàstica de la Casa de Barcelona. Per atendre aquestes funcions com a capital de província, l'antic fort comtal va ser reurbanitzat a principis del segle XIII, mentre que l'hàbitat, defensat abans del 1227, va evolucionar cap a una forma urbana més estructurada.¹⁸

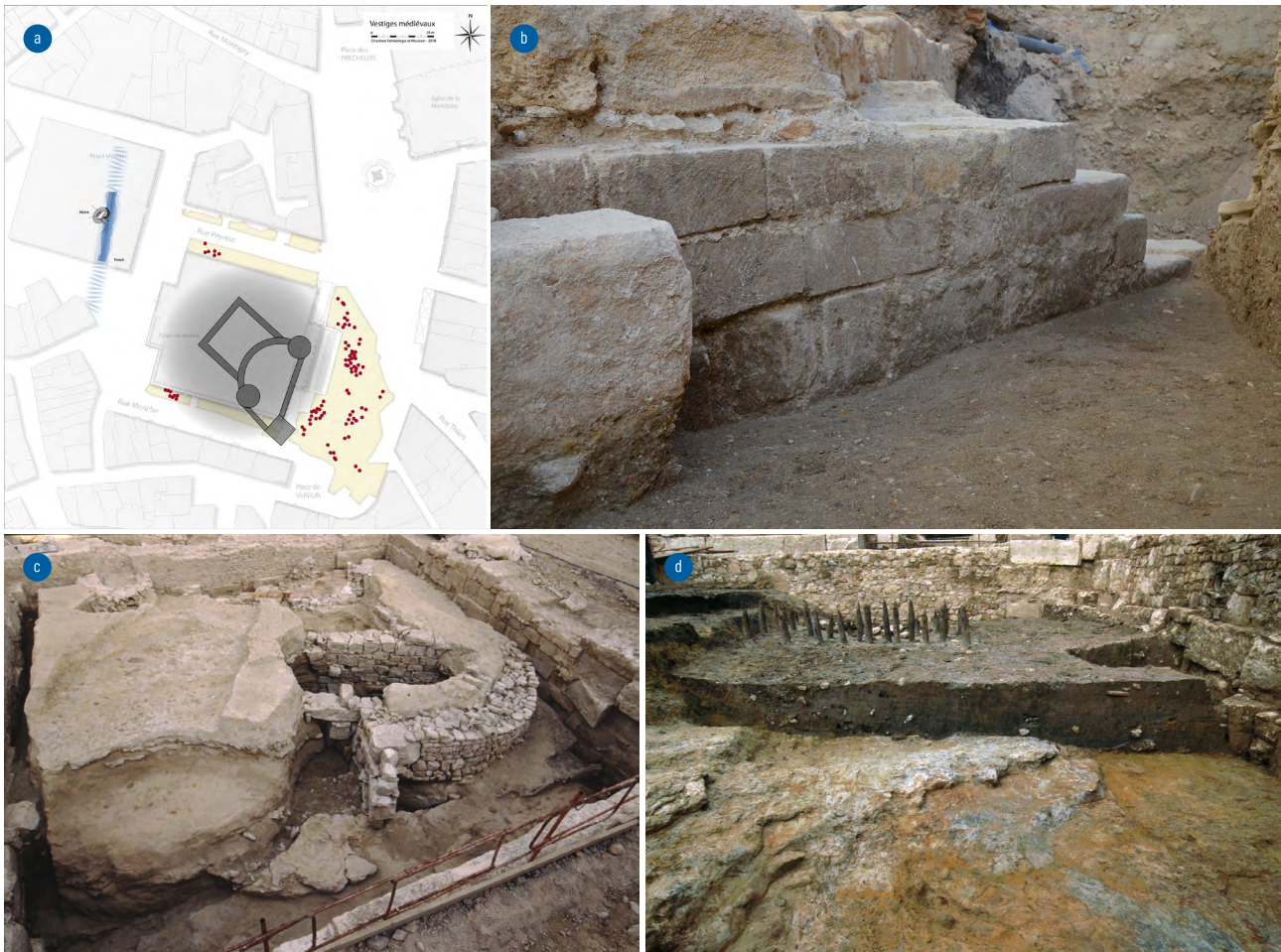

Figura 11. a) El «castrum de Aquis»; b) Fotografia de la paret del «castrum d'Aquis» descoberta l'any 2017; c-d) Sèquia i nòria descobertes el 1994-1995.

CONCLUSIÓ

Des dels anys noranta, la recerca arqueològica ha renovat el coneixement de la història de la ciutat de diferents maneres. Si l'estreta finestra oberta a l'època tardorrepública deixa encara a l'ombra els primers moments d'ocupació urbana, les dades són considerables per a l'Alt Imperi durant el qual emergeix més clarament el perfil de la ciutat, autoritzant d'ara endavant la seva posada en perspectiva amb els altres capitals de Narbonesa. També són per a l'Antiguitat tardana i l'alta edat mitjana, recentment sortint de la total foscor que els envoltava.

La realitat física que dibuixen de la ciutat d'Aix durant l'Antiguitat tardana contradiu la tesi sustentada per Paul-Albert Février a finals dels anys setanta d'un

¹⁸ Al nord, el seu recinte encara es materialitza amb els paraments encaixats que pertanyien al portale pictum esmentat l'any 1292, i que constitueixen la tija del campanar d'espadanya de l'actual Ajuntament.

fenomen d'abandonament generalitzat que condueix a la ruralització de la major part de l'espai urbà. Les realia mostren que el procés de ruralització va ser, sens dubte, més gradual i tardà del que es pensava.

Així, els descobriments recents no només ajuden a marcar fites decisives en la continuïtat de l'ocupació i la gènesi urbana, sinó que també revelen la permanència, durant gairebé un mil·lenni, d'una bona part del teixit urbà antic i la sostenibilitat dels seus eixos principals en l'estructura de la ciutat contemporània; també mostren la datació tardana dels principals canvis que van derivar, en l'època romànica, en la topografia medieval tripartida de la ciutat abans de tornar-la a reconfigurar en una sola entitat, al segle XIV.

BIBLIOGRAFIA

- Ambard, R. (1984). *Aix romaine. Nouvelles observations sur la topographie d'Aquae Sextiae*. Aix-en-Provence. Association Entremont.
- Ambard, R., Bertucchi, G., Gassend, J.-M. (1972). Fouilles d'urgence et découverte du *decumanus* à Aix-en-Provence. *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 5, pp. 31-48.
- Arcelin, P. (2006). Avant *Aquae Sextiae*, l'oppidum d'Entremont. Dins Fl. Mocchi, N. Nin (dir.). *Aix-en-Provence, Pays d'Aix et Val de Durance* (pp. 125-168). Gap. Académie des Inscriptions et Belles Lettres (Carte archéologique de la Gaule, 13-4).
- Arcelin, P. (dir.) (2021). *Entremont. Une agglomération en Provence au Ier s. av. J.-C.* Montpellier. Association de la Revue Archéologique de Narbonnaise (Suppl. à la *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 51).
- Aujaleu, A. (2023). Aix-en-Provence, 41 cours Gambetta. *Bulletin scientifique régional de PACA*, pp. 107-109.
- Aujaleu, A., Huguet, C., Cenzon-Salvayre, C. i Granier, G. (2020). Voie, nécropole agriculture et gestion des eaux. *Revue archéologique de Narbonnaise*, 53, pp. 31-86.
- Aujaleu, A., Bouquet, A. i Huguet, C. (2021). *Aix-en-Provence, réseaux de chaleur urbain. Rapport final de fouille préventive*. Aix-en-Provence. Direction Archéologie et Muséum.
- Belgodère, J. i Nin, N. (2014). L'occupation périurbaine durant l'Antiquité tardive. A, route de Galice – rues de Bœufs, Irma-Moreau, Jean-Dalmas – parking Signoret (pp. 315-317). Dins N. Nin. (dir.), *Aix en Archéologie. 25 ans de découvertes*. Bruxelles.
- Benoit, F. (1947). Recherches archéologiques dans la région d'Aix-en-Provence (Bouches-du-Rhône) II La maison à double péristyle du Jardin de Grassi à Aix-en-Provence. *Gallia*, 5(1), pp. 98-122.
- Benoit, F. (1954). Recherches archéologiques dans la région d'Aix-en-Provence: le plan de la colonie d'Aix. *Gallia*, 12, pp. 285-300.
- Bernardi, Ph. i Bonifay, M. (1986). Vestiges de constructions gallo-romaines à Aix-en-Provence aux abords de la chapelle N.-D. de Consolation. *Documents d'Archéologie Méridionale*, 9, pp. 213-216.

- Catalo, J., Calledé, F. i Molet, H. (coll.) (2014). La représentation du château Narbonnais de Toulouse. Dins L. Bourgeois, Ch. Rémy (éd.), *Demeurer, défendre et paraître: orientations récentes de l'archéologie des fortifications et des résidences aristocratiques médiévales entre Loire et Pyrénées* (pp. 471-489) (Actes du colloque de Chauvigny, 14-16 juin 2012), Association des Publications chauvignaises (Mémoire XLVII).
- Christol, M. (2005-2006). *Praetor Aquis Sextis*. *Revue archéologique de Narbonnaise*, 38-39, pp. 427-438.
- Claude, S. i Coulet, N. (2020). Naissance d'une capitale, émergence d'une ville. Dins N. Coulet, Fl. Mazel (dir.), *Histoire d'Aix-en-Provence* (pp. 88-11). Rennes. Presses Universitaires de Rennes.
- Claude, S. i Nin, N. (en premsa). L'évolution urbaine d'Aix-en-Provence des origines au Moyen Age. Dans le sillage de Paul-Albert Février: héritage ou rendez-vous manqué ? Dins M. Fixot, V. Blanc-Bijon, *Relire Paul-Albert Février*. Brepols Publishers; Turnhout (coll. Bibliothèque de l'Antiquité Tardive, 43).
- Coulet, N. (1977). Naissance et épanouissement d'une capitale: Aix au Moyen Age. Dins M. Bernos, N. Coulet., C. Dolan-Leclerc C., P.-A. Février, M. Gontard., G. Granai, B. Grissolange, M. Vovelle, *Histoire d'Aix-en-Provence* (pp. 51-109). Aix-en-Provence, Édisud.
- Coulet, N. (1979). Autour d'un serment des vicomtes de Marseille: la ville d'Aix au milieu du XIe siècle. *Annales du Midi*, 91(143), pp. 315-330.
- Février, P.-A. (1964). *Le développement urbain en Provence de l'époque romaine à la fin du XIVe siècle (Archéologie et Histoire Urbaine)*. Paris. BEFAR, 202.
- Février, P.-A. (1977). Antiquité et haut Moyen Âge: les débuts d'une cité ». Dins M. Bernos, N. Coulet., C. Dolan-Leclerc C., P.-A. Février, M. Gontard., G. Granai, B. Grissolange, M. Vovelle, *Histoire d'Aix-en-Provence* (p. 27-70). Aix-en-Provence. Édisud.
- Fino, B. i Furhy, M. (2020). L'aqueduc romain d'Aix-en-Provence/Traconnade. *Revue archéologique de Narbonnaise*, 53, pp. 101-146
- Fixot, M., Guyon, J., Pelletier, J.-P. i Rivet, L. (1986). Des abords du forum au palais archiépiscopal. Études du centre monumental d'Aix-en-Provence. *Bulletin Monumental*, 144(III), pp. 195-290.
- Fixot, M., Guyon, J., Pelletier, J.-P. i Rivet, L. (1990). *Aix-en-Provence, Enclos de Notre-Dame de la Seds (9 mai-9 juin 1990)*. Rapport de sondages archéologiques inédit. Service Régional de l'Archéologie de Provence Alpes Côte d'Azur.
- Gaillard, H. i Laborie, Y. (2014). De la *magna porta* antique de la cité de Périgueux à la résidence des Périgueux. Approche archéologique d'une reconversion architecturale ». Dins L. Bourgeois, Ch. Rémy (éd.), *Demeurer, défendre et paraître: orientations récentes de l'archéologie des fortifications et des résidences aristocratiques médiévales entre Loire et Pyrénées* (pp. 401-425) (Actes du colloque de Chauvigny, 14-16 juin 2012), Association des Publications chauvignaises (Mémoire XLVII).
- Gascou, J. (1995). Inscriptions latines de Narbonnaise, III. Aix-en-Provence. Paris. C.N.R.S. (44e suppl. à *Gallia*).

- Gros, P. i Varène, P. (2001). Un monument public de la seconde moitié du 1er s. ap. J.-C. à Aix-en-Provence (B. du Rh.): trois blocs d'architecture conservés au Musée Granet. *Revue archéologique de Narbonnaise*, 34, pp. 1-15.
- Guild, R., Guyon, J. i Rivet, L. (1980). Recherches archéologiques dans le cloître de Saint-Sauveur d'Aix-en-Provence. Bilan de quatre campagnes de fouilles (1976-1979). *Revue archéologique de Narbonnaise*, 13, pp. 115-164.
- Guild, R., Guyon, J., Rivet, L. i Pelletier, J.-P. (1983). Les origines du baptistère de la cathédrale Saint-Sauveur, étude de topographie aixoise. *Revue archéologique de Narbonnaise*, 16, pp. 171-232.
- Guild, R., Guyon, J., Rivet, L. i Vecchione, M. (1988). Saint-Sauveur d'Aix-en-Provence: la cathédrale et le baptistère ». Dins C.A.F., *Congrès du Pays d'Aix* (pp. 17-64). Paris.
- Guild, R., Guyon, J. i Rivet, L. (1995). Aix-en-Provence: groupe épiscopal Saint-Sauveur-Sainte-Marie ». Dins N. Duval (dir.), *Les premiers monuments chrétiens de la France. Sud-est et Corse* (pp. 109-117). Paris. Picard.
- Guild, R., Guyon, J. i Rivet, L. (1993-1994). Aux origines de la cathédrale Saint-Sauveur d'Aix-en-Provence: un groupe épiscopal de l'Antiquité tardive et ses transformations (fouilles de la nef Saint-Maximin et du transept gothique, 1984). *Rivista di studi liguri*, 59-60, pp. 21-71.
- Guyon, J. (1977). A propos d'une inscription du cloître de Saint-Sauveur. La double vie posthume d'un clerc Aixois: chanoine du XIe siècle ou évêque du VIe siècle ? *Revue archéologique de Narbonnaise*, 10, pp. 199-218.
- Guyon, J. (1982). L'évolution des sites urbains en Provence (Antiquité et Haut Moyen-Age). L'exemple de Marseille, Aix, Arles et Riez à la lumière des recherches et fouilles récentes. *Ktéma*, 7, pp. 129-140.
- Guyon, J. (1986). Aix-en-Provence. Dins Y. Duval Y., P.-A. Février, J. Guyon, *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle, II. Provinces ecclésiastiques d'Aix et d'Embrun* (Narbonensis Secunda et Alpes Maritimae), pp. 17-28. Paris. De Boccard.
- Guyon, J. (1989a). Les premiers temps chrétiens. Dins P.-A. Février, M. Bats, G. Camps, M. Fixot, J. Guyon, J. Riser, *La Provence des origines à l'an Mil. Histoire et archéologie* (pp. 381, 399, 401, 403, 405, 408, 412, 418, 422, 427). Paris. Ed. Ouest-France.
- Guyon, J. (1989b). Baptistères et groupes épiscopaux de Provence: élaboration, diffusion et devenir d'un type architectural ». Dins *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne, (Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste, 21-28 septembre 1986), II*, pp. 1427-1449. Rome.
- Guyon, J. (2001). Aix-en-Provence (Bouches-du-Rhône), Cathédrale Saint-Sauveur ». Dins J. Guyon, M. Heijmans (éd.), *D'un monde d'autre. Naissance d'une Chrétienté en Provence, IVe-VIe siècle*, pp. 162-167.
- Guyon, J. (2015). Les groupes épiscopaux de l'Antiquité tardive en Provence. *Provence Historique*, tome LXV, fasc. 257, pp. 23-41.
- Guyon, J. i Nin, N. (2014). La fin de l'Antiquité à Aix. Dins N. Nin (dir.), *Aix en Archéologie, 25 ans de découvertes* (pp. 296-305). Bruxelles. Snoeck.

- Guyon, J. (2020). Entre deux mondes: antiquité tardive et haut moyen Âge. Dins N. Coulet, FL. Mazel (dir.), *Histoire d'Aix-en-Provence*, pp. 66-87. Rennes. Presses Universitaires de Rennes.
- Guyon, J. i Heijmans, M. (2013). *L'Antiquité tardive en Provence (IVe-VIe s.). Naissance d'une chrétienté*. Arles. Actes-Sud.
- Guyon, J. i Rivet, L. (1993-1994). Aux origines de la cathédrale Saint-Sauveur d'Aix-en-Provence: un groupe épiscopal de l'antiquité tardive et ses transformations (fouilles de la nef Saint-Maximin et du transept gothique, 1984). *Rivista di Studi Liguri*, 59-60, pp. 21-71.
- Guyon, J., Nin, N., Rivet, L. i Saulnier, S. (1998). *Atlas topographique des villes de Gaule méridionale. 1: Aix-en-Provence*. Paris. Centre national de la recherche scientifique (*Revue archéologique de Narbonnaise*, supplément, 30).
- Heijmans, M. (2006). La place des monuments publics du Haut-Empire dans les villes de la Gaule méridionale durant l'Antiquité tardive (IVe-VIe s.). Dins M. Heijmans, J. Guyon, Antiquité tardive, haut Moyen Age et premiers temps chrétiens en Gaule méridionale. Première partie: réseau des cités, monde urbain et monde des morts (pp. 25-41). *Gallia*, 63.
- Huguet, C. (2013). Le dépotoir péri-urbain de Notre-Dame de la Merci à Aix-en-Provence (Bouches-du-Rhône): données céramologiques, chronologie et modalités de constitution. *SFECAG*, pp. 365-384.
- Lacombe, A. (2013). Deux dépotoirs de l'Antiquité tardive à Aix-en-Provence (Bouches-du-Rhône): *Domus* de Grassi. Marseille. *SFECAG*, pp. 573-581.
- Marais, A., Nin, N. i Panneau, M. (2014). En quête de l'amphithéâtre perdu. Rues Espariat, de la Glacière, des Bagniers, Papassaudi, Bédarrides, Laurent-Fauchier et Bueno-Carriero. Dins N. Nin. (dir.), *Aix en Archéologie. 25 ans de découvertes* (pp. 173-175). Bruxelles, Snoeck.
- Michele, P. de (2003). Découvertes récentes sur le théâtre d'Apt (Vaucluse). *Revue archéologique de Narbonnaise*, 36, pp. 199-229.
- Michele, P. de (2007). Le théâtre antique d'Apt (Vaucluse) aux Ve et VIe s. *Antiquité tardive*, 15, pp. 127-144.
- Nin, N. (1987). La voie Aurélienne et ses abords à Aix-en-Provence. Nouvelles données sur un paysage périurbain. *Revue archéologique de Narbonnaise*, 20, pp. 191-280.
- Nin, N. (1996). Modalités du délaissement de l'agglomération d'Aix-en-Provence ». Dins J.-L. Fiches (dir.), *Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données régionales sur la crise de l'Empire* (pp. 135-154). Actes de la table ronde du GDR 954. Archéologie de l'espace rural méditerranéen dans l'Antiquité et le haut Moyen Âge, 15-16 sept. 1995. Aix-en-Provence, Sophia Antipolis. Association pour la promotion et la diffusion des connaissances archéologiques.
- Nin, N. (2000). Une noria des XIe-XIIe siècles. Dins N. Nin (dir.), *L'eau au fil du temps, Géologie, archéologie, Histoire*. Catalogue de l'exposition au fil de l'eau (pp. 48-52). Aix-en-Provence. Office du Tourisme.
- Nin, N. (2006a). Synthèse et pré-inventaire de la commune d'Aix-en-Provence ». Dins Fl. Mocci, N. Nin (dir.), *Aix-en-Provence, Pays d'Aix, Val de Durance*. Paris.

- Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, pp. 169-493. (Carte Archéologique de la Gaule, 13/4).
- Nin, N. (2006b). L'occupation du théâtre d'Aix-en-Provence (Bouches-du-Rhône) durant l'Antiquité tardive. Dans M. Heijmans, J. Guyon, Antiquité tardive, haut Moyen Age et premiers temps chrétiens en Gaule méridionale. Première partie: réseau des cités, monde urbain et monde des morts (pp. 43-45). *Gallia*, 63.
- Nin, N. (2008). La réoccupation des monuments antiques: l'exemple du théâtre d'Aix-en-Provence. Dans J.-E. Brochier, A. Guilcher, M. Pagni, *Archéologies de Provence et d'ailleurs. Mélanges offerts à G. Congès et G. Sauzade* (pp. 627-674). Aix-en-Provence. Association Provence Archéologie (*Bulletin Archéologique de Provence*, Supplément, 5).
- Nin, N. (2009). Aix-en-Provence, 10 avenue Maréchal de Lattre de Tassigny. *Bilan Scientifique de la Région Provence-Alpes-Côte d'Azur*, pp. 97-98.
- Nin, N. (2012). Aix-en-Provence, Casino, 1, avenue Maréchal-de-Lattre-de-Tassigny. *Bilan Scientifique de la Région Provence-Alpes-Côte d'Azur*, pp. 98-101.
- Nin, N. (2011a). Limites urbaines et voies de circulation périphériques: le cas d'Aix-en-Provence antique. Dans M. Pasqualini (éd.), *Fréjus romaine. La ville et son territoire. Agglomérations de Narbonnaise, des Alpes maritimes et de Cisalpine à travers la recherche archéologique* (pp. 269-306). Actes du 8e colloque historique de Fréjus, 8-10 octobre 2010. Antibes. Association pour la promotion et la diffusion des connaissances archéologiques.
- Nin, N. (2011b). Aix-en-Provence, Minimes/Dalmas/Galice/Petites Soeurs des Pauvres/Institut d'Etudes Politiques. *Bilan Scientifique de la Région Provence-Alpes-Côte d'Azur*, pp. 95-99.
- Nin, N. (2014a). Le lent dévoilement d'une ville morte. La Seds - avenue De-Lattre-de-Tassigny - cours des Minimes - rue Jean Dalmas - Institut d'Études Politiques. Dans N. Nin. (dir.), *Aix en Archéologie. 25 ans de découvertes* (pp. 360-366). Bruxelles. Snoeck.
- Nin, N. (2014b). Le maintien d'un bourg au cœur de la ville. Établissement des Thermes Sextius. Dans N. Nin. (dir.), *Aix en Archéologie. 25 ans de découvertes* (pp. 306-308). Bruxelles. Snoeck.
- Nin, N. (2018-2019). La place de Verdun revisitée par l'archéologie. *Bulletin de l'Académie des Sciences, Arts et belles Lettres d'Aix-en-Provence*, pp. 147-172.
- Nin, N. (2020a). Aux origines d'*Aquae Sextiae*. Dans N. Coulet, Fl. Mazel (dir.), *Histoire d'Aix-en-Provence*, pp. 13-37, Rennes. Presses Universitaires de Rennes.
- Nin, N. (2020b). *Aquae Sextiae*, profil de la cité antique. Dans N. Coulet, Fl. Mazel (dir.), *Histoire d'Aix-en-Provence*, pp. 39-65, Rennes. Presses Universitaires de Rennes.
- Nin, N. (dir.) (2006). N. Nin, P. Bailet, M. Leguilloux, J. Michel, No. Nin, I. Villemeur. *La nécropole méridionale d'Aquae Sextiae*. Montpellier. Association de la Revue archéologique de Narbonnaise. (Supplément à la *Revue archéologique de Narbonnaise*, 37).
- Nin, N. (en premsa). La *domus* à *Aquae Sextiae* (Aix-en-Provence, Bouches-du-Rhône): état de la question.

- Nin, N. (en premsa). Aix-en-Provence entre Antiquité tardive et haut Moyen Âge », Actes du colloque de l'AFAM, Lyon 2017.
- Nin, N. i Huguet, C. (à paraître) (2023). Mise en perspective urbaine du *decumanus maximus* d'*Aquae Sextiae* (Aix-en-Provence, Bouches-du-Rhône): évolution, statut et héritage. *Revue archéologique de Narbonnaise*, 56.
- Nin, N. i Leguilloux, M. (2003). La gestion des déchets à Aix-en-Provence dans l'antiquité. Dins P. Ballet, P. Cordier, N. Dieudonné-Glad (dir.), *La ville et ses déchets dans le monde romain. Rebut et recyclages* (pp. 133-163). Actes de la table-ronde organisée à Poitiers, les 19-21 sept. 2002.
- Nin, N. i Sanchez, C. (2023). Continuités et discontinuités à la fin du IIe siècle avant J.-C. dans le Sud de la Gaule. Dins V. Guichard (éd.), *Continuités et discontinuités à la fin du Ier siècle avant notre ère dans l'espace celtique et à sa périphérie* (pp. 33-68). Actes de la table-ronde de Glux-en-Glenne, 25-27 octobre 2021. Glux-en-Glenne. Bibracte, 32.
- Palanque J.-R. (1941). Sur l'emplacement de la cathédrale d'Aix-en-Provence avant le XIIe siècle ». *Revue Historique de l'Eglise de France*, 27, 26-45.
- Palanque J.-R. (1951). Les évêchés provençaux à l'époque romaine. *Provence Historique*, 1, 105-143.
- Pourrière, J. (1935). *Recherches sur la topographie d'Aix-en-Provence, de l'époque romaine au début du XIIIe siècle*, Paris. Les Presses Modernes.
- Pourrière, J. (1939). *Recherches sur la première cathédrale d'Aix-en-Provence*. Paris. Firmin-Didot.
- Pourrière, J. (1958). *La ville des Tours d'Aix-en-Provence: essai de restitution d'une ville morte du Moyen Age, d'après les documents inédits*. Aix-en-Provence. La Pensée Universitaire (Archives de Provence, 3).
- Reynaud, Cl. (2004). L'habitat du Midi méditerranéen à la fin de l'Antiquité et dans le haut Moyen Age. Dins M. Fixot (dir.), *Paul-Albert Février de l'Antiquité au Moyen Age* (pp. 147-171). Actes du colloque de Fréjus, 7-8 avril 2001. Aix-en-Provence. PUP.
- Rothé, M. P. i Heijmans, M. (2008). *Arlés, Crau, Camargue*. Carte archéologique de la Gaule, 13/5. Paris. Académie des Sciences et des Belles Lettres.
- Sintes, Cl. (1994). La réutilisation des espaces publics à Arles: un témoignage de la fin de l'Antiquité. *Antiquité tardive*, 2, pp. 181-192.
- Susini, V. (2011). Aix-en-Provence, 6 av. Paul-Cézanne (parcelle AW 74). Rapport de diagnostic. Aix-en-Provence. Service régional de l'Archéologie de Provence Alpes Côte d'Azur.

ROSES, DE LA TARDOANTIGUITAT A L'ÈPOCA MEDIEVAL¹

Marc Bouzas i Lluís Palahí²

PRESENTACIÓ

El coneixement actual de la Roses tardoantiga és encara en bona part un misteri, en el qual es barregen notícies esparses —algunes més fiables que d'altres— combinades amb un coneixement arqueològic molt incomplet.

La possibilitat —molt dubtosa— de l'existència d'un bisbat o —més clara— de la presència d'una seca monetària serien indicatius d'una certa rellevància de la població al llarg, sobretot, dels segles v-vi.

L'existència del possible bisbat té la seva base en una inscripció del segle v trobada a Siracusa on es fa referència a «*Auxentius Hispanus patria episcopus Rotdon*» (Vives, 1944). L'adscripció resulta polèmica atès que si bé un *Auxentius* apareix a un llistat de bisbes del concili de Saragossa (380), el bisbat rosinc no apareix en els llistats dels diferents concilis hispans (Puig i Riera, 2000, pp. 241-242).

Pel que fa a la seca, la seva existència és en general més acceptada, amb un funcionament, potser amb intermitències, entre els regnats de Leovigild i el d'Ègica (568-702) (Balaguer, 1999, pp. 26-27;³ Puig i Riera, 2000, p. 242; Nolla et al. 2016, p. 172).

La visió de la Roses tardoantiga que n'ofereix l'arqueologia és encara molt parcial i, en alguns aspectes, poc definida, tot i les novetats que els diferents projectes desenvolupats a la Ciutadella han anat aportant. Els treballs arqueològics desenvolupats al solar de la Ciutadella i al seu entorn des de principis del segle xx han anat proporcionant dades i han posat al descobert estructures que van configurant un trencaclosques en el qual encara manquen la gran majoria de peces per poder-ne obtenir un quadre prou precís. Els projectes desenvolupats als darrers anys han

---

1 Projecte quadriennal de recerca en arqueologia de la Generalitat de Catalunya 2022-2025 «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna. La vila de Roses com a paradigma».

2 Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic-Universitat de Girona.

3 L'autora planteja una doble possibilitat com atribució de la seca: Roda de Ter i Roses a l'Empordà, decantant-se per la segona opció. Encunyacions de monedes de Carlemany i Lluís el Pietós amb la llegenda RODA mostrarien una continuïtat de les encunyacions durant el període carolingi, formant part del comtat de Peralada (Balaguer, 1999, p. 27).

proporcionat informacions que permeten aportar nous elements per anar-ne completant el quadre. El present estudi té com a objectiu recollir breument les dades conegudes avui dia referents a aquest període i contextualitzar-los amb les aportacions dels nous treballs arqueològics desenvolupats, sobretot, a la zona del claustre del monestir de Santa Maria.

UNA MICA DE TOPOGRAFIA

Una qüestió important per poder entendre l'estructuració i evolució de qualsevol espai és la reconstrucció del paisatge, fet més important encara en un indret on ha canviat de forma tan radical com el que ens ocupa (fig. 1). La zona està presidida pel turó de Santa Maria, una petita elevació escassament de 10-12 m de desnivell, originalment flanquejada per dues rieres, a est i a l'oest, i situada a tocar la platja. A ponent, se situava una zona de maresmes, mentre que a llevant s'alçava una segona elevació (el turó de l'Escorxador). Les aportacions sedimentàries dels cursos fluvials de la zona de la badia han anat desplaçant de forma ràpida la línia de costa cap al sud, de forma que, en l'actualitat, se situa gairebé dos-cents metres més cap a migdia que en època tardoantiga (Bouzas et al., 2023).

L'ocupació es va centrar des de la fundació de la colònia grega de *Rhode* al voltant de dos elements centrals. Per una banda, la petita elevació —al capdamunt del qual es va situar molt probablement el nucli original de la colònia grega i on actualment es conserven les restes del monestir benedictí de santa Maria—, i l'altre, a la zona portuària que constitueix l'autèntica raó de ser del lloc (Puig i Martin, 2006).

Actualment, bona part de l'espai conegut arqueològicament se situa a l'interior d'una fortalesa construïda al segle XVI i coneguda com «la Ciutadella», una potent construcció militar que va modificar de forma molt important la topografia de tot aquell sector.

L'HÀBITAT EN ÈPOCA TARDOANTIGA

El coneixement sobre l'hàbitat d'època tardoantiga i visigoda és molt parcial, com succeeix de forma encara més acusada amb el d'època romana (Puig 1999a). Les excavacions han anat posant al descobert, tant als vessants del turó de Santa Maria com al llarg de la platja, tot un seguit d'estructures que van definint la superfície ocupada (fig. 2). Certament, la majoria es mostren avui dia com a elements aïllats

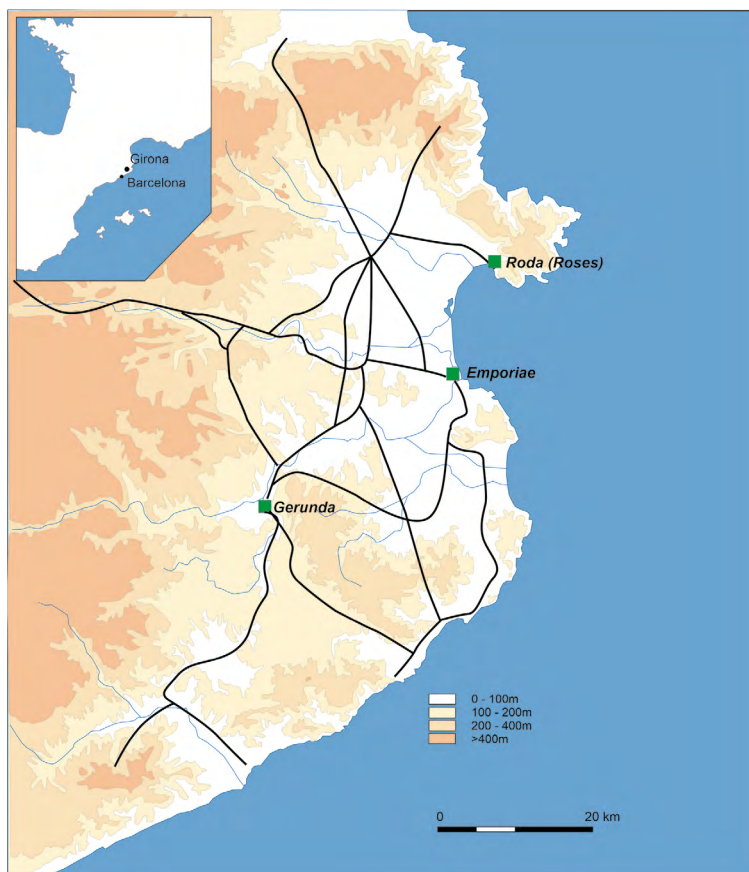

Figura 1. Ubicació de Roses en relació amb les principals poblacions i vies d'època tardoantiga.

i descontextualitzats. En part és així per les importants transformacions que ha patit la topografia del sector al llarg de la seva història, però també a conseqüència de les estratègies emprades en les diferents excavacions. En alguns casos es tracta de sondejos o rases de prospecció de dimensions molt limitades, mentre que, en altres, com succeeix amb el projecte actualment en desenvolupament, s'ha privilegiat l'excavació en extensió de les estructures de la fase medieval i, solament en alguns punts determinats, s'ha aprofundit per sota d'aquests nivells.⁴

Figura 2. Espais amb restes d'època tardoantiga. En blau zones amb restes arquitectòniques i en groc espais funeraris.

Aquí i allà s'han localitzat estructures molt esparses. Tot i que algunes es poden datar al segle II, és a partir del segle V quan cal situar la majoria d'elements identificats, que han permès determinar l'existència d'una zona d'hàbitat relativament extensa, centrada entorn de dos espais. Per una banda, la zona alta del turó i els seus vessants i, per l'altra, l'entorn de la platja i l'àrea portuària.

Pel que fa a la zona del turó, la majoria de les troballes pertanyents a edificis i habitatges s'han realitzat —fins avui en dia— al vessant occidental, un espai on segles més tard s'edificà el nucli inicial de la vila medieval (fig. 3).⁵ La datació de les estructures més antigues resulta difícil d'establir, atès que es disposen directament sobre el subsol natural, tot i que han de ser anteriors al segle VI. Són construccions que empen murs de pedra seca, sense fonamentació. Al segle VI es produí una

Figura 3. Les restes de l'hàbitat tardoantig al vessant oest del turó de Santa Maria se situen per sota de les estructures medievals, clarament identificables en portar una orientació completament diferent.

4 El projecte contempla una segona fase en la qual s'analitzaran les fases més antigues de situades per sota de l'estructuració de la vila medieval.

5 Tot i això, no hi ha cap relació entre els dos nuclis, ja que abans de construir la vila medieval es va dur a terme una intensa tasca de terraplenament que va obliterar qualsevol traça de construcció anterior que restés visible.

important reforma, amb la construcció de nous murs, també de pedra seca, amb alguns trams d'*opus spicatum* i sòls de terra piconada i, de forma menys habitual, d'*opus signinum* (Puig et al. 1997, p. 1013). Després d'algunes reformes puntuals, les edificacions foren destruïdes ja entrat el segle VII, moment en el qual s'identifica un estrat de destrucció amb presència de carbons i cendres. Posteriorment, l'espai s'aprofità per a activitats funeràries.

La zona de l'actual pati d'armes de la Ciutadella —situada als peus del turó per la banda oriental— mostra una evolució similar. En aquesta zona, les excavacions realitzades fins ara han consistit en l'obertura de cinc llargues rases on s'han identificat estructures anteriors al segle VI amb murs de pedra seca i sòls de terra. Ja entrat el segle VI es bastí un edifici del qual se n'identifiquen a l'excavació fins a quatre àmbits, també de murs en sec i amb alguns trams d'*opus spicatum* (Puig et al. 1997, p. 1016).

Se'n va identificar un altre que, potser amb un origen anterior, conserva vestigis que cal datar ja entrat el segle VII. La seva principal peculiaritat és l'existència d'un mur curvilini —que s'ha identificat com a part d'un possible absis— i la seva relació amb tot un seguit de tombes, fet que ha portat a plantejar la hipòtesi d'interpretar-lo com un edifici de caràcter religiós associat a una necròpolis (Puig, 1999a, p. 101).

Aquest edifici es recolza contra una llarga paret nord-sud preexistent, un possible mur de contenció de la riera que circulava a ponent.

És diferent la situació a la zona de la platja. Als anys seixanta, setanta i vuitanta del segle XX, a l'extrem de llevant de la Ciutadella es va excavar un gran edifici, conegut com a «edifici A» (fig. 4), que, amb uns antecedents al segle II, va ser objecte d'una intensa reconversió en època baix-imperial, amb la creació d'una petita factoria de salaons (Nieto, 1993). La principal característica constructiva d'aquest edifici és l'ús de l'*opus caementicium* en els murs, que es varen bastir tot emprant la tècnica de l'encofrat.

Una tècnica constructiva similar es va emprar en tot un seguit de murs que s'han anat localitzant a les excavacions realitzades a l'extrem sud de la vila medieval (Puig et al. 1997, p. 1014, Palahí i Vivo 2022, p. 245). L'ús d'aquesta tècnica constructiva, de gran solidesa, s'ha relacionat amb les necessitats que imposava un subsol poc consistent, format per sorres, a diferència de la majoria d'edificis de la zona del turó o més allunyada de la platja, on s'empra la pedra seca (Puig et al. 1997, p. 1015).

Figura 4. Vista aèria del conegut com a Edifici A.

ELS ESPAIS FUNERARIS

De forma similar al que succeeix amb les estructures d'hàbitat, la troballa d'elements de caràcter funerari s'estén per bona part de l'àrea del solar de l'actual Ciutadella (Puig, 1999b) i estenen-se més enllà (fig. 2), com ho demostren les troballes realitzades a uns 300 metres a ponent de la fortalesa moderna, en la zona de l'antic turó de l'Escorxador. En sengles excavacions realitzades en dos solars d'aquesta zona (Puig i Agustí 2002; Puig i Agustí, 2005, Puig, 2008) es van identificar àrees funeràries. En la primera, excavada l'any 2000, es van individualitzar deu tombes, totes fetes en caixa d'obra o de *tegulae*. Les tombes es disposaven ordenades, deixant espais de circulació i sense superposicions. Hi eren habituals les reinhumacions,⁶ fet que porta a pensar en un ús per part de nuclis familiars d'algunes de les sepultures.

El 2006 es va excavar un solar situat a migdia de l'anterior. Es tracta d'un espai molt modificat topogràficament al llarg del temps, fet que va provocar rebaixos de terreny i la desaparició d'algunes de les inhumacions. S'identificaren vint enterraments disposats de forma ordenada, deixant un passadís o camí est oest i sense superposicions. S'identificaren diferents tipologies d'enterraments: fosses rectangulars i fosses trapezoidals i ovalades. Només una era una *forma* d'obra. També aquí es detectava l'ús continuat d'algunes de les tombes. A prop del cementiri es va identificar un abocador amb materials del segle v. Pel que fa a la cronologia de l'àrea funerària, cal situar-la entre les darreries del segle iv i una pervivència més enllà de mitjan segle vi (Puig 2008, p. 316). És probable que aquest sector no sigui altra cosa que l'extrem oriental del cementiri que, en aquells moments, se situava entorn de l'antic port (*infra*), probablement resseguint algun camí.

Podrien formar part d'aquesta necròpolis, que s'estendria al llarg d'una zona de pas, les sepultures que s'han anat recuperant a la zona de llevant del solar de la Ciutadella, configurant un cementiri molt dispers, i que s'estendria, teòricament, fins a la zona per on, als peus del turó de Santa Maria, circularia la riera del Rec Fondo. En un estudi publicat el 2016 (Nolla et al. 2016, pp. 328-336) s'aplegaven les inhumacions localitzades en diferents excavacions arqueològiques a la zona del Barri Hel·lenístic i el conegut com a «edifici A», individualitzant 13 tombes, amb una variada tipologia que n'inclouïa d'infantils en àmfora (7), *forma* (1), pseudo-*cupa* (1), fossa (1) i una tomba doble coberta amb lloses i sense vestigis aparents en el seu interior.⁷

LES EXCAVACIONS A LA ZONA DEL MONESTIR. EL COMPLEX FUNERARI

La segona àrea funerària s'ordenava al voltant del turó de Santa Maria estenen-se pels seus vessants i arribant, per llevant, fins a la zona de la riera del rec Fondo. En aquest darrer sector s'hi han identificat 12 enterraments. Les tipologies eren diverses, amb fosses cobertes amb *tegulae* (2), sarcòfag monolític (1), fosses simples (6), enterraments infantils en àmfora (2), o cista de lloses amb enterrament infantil (1).

⁶ En una de les tombes, per exemple, es van identificar restes de set adults, un jove i un perinatal.

⁷ Aquest sector és des de 2018 objecte d'un projecte de recerca raó per la qual la quantitat d'enterraments recuperats al sector podria augmentar de forma important als pròxims anys.

El monestir de Santa Maria s'alça al capdamunt d'una petita elevació a la qual ha donat nom. Fundat al segle x, la seva posició, a tocar la costa —escassament a cent metres de la platja—, va condicionar la seva estructuració, convertint-lo al llarg de tota la seva història en un edifici compacte i tancat, cercant la seguretat i defensa de la comunitat resident.

Unes excavacions realitzades l'any 1938 (Riuró i Cufí, 1962, pp. 216-219) —amb una segona campanya el 1945— a l'interior de l'església i al claustre, situat a migdia, van començar a aportar llum sobre els antecedents del monestir, la tria de la ubicació i, fins i tot, la seva estructuració.

Pel període que ens ocupa, els treballs varen permetre identificar les restes d'un petit edifici funerari, una *cella memoriae* i d'un cementiri associat, que, avui sabem, va acabar ocupant bona part de la superfície del turó estenent-se pels seus pendents.

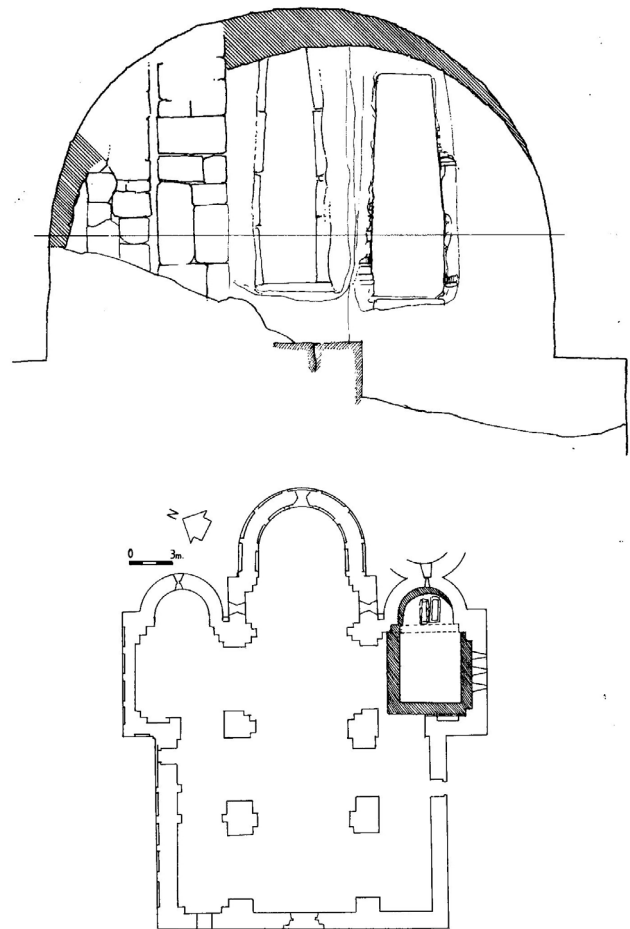
Pel que fa a la ubicació cal no oblidar que es tracta del punt més elevat de la zona, l'espai on es va establir el nucli original de la colònia grega de *Rhode* i on s'ha considerat tradicionalment que se situaria la zona sacra de la població en època grega i, probablement, també, en època romana (Puig 2006, pp. 62-63). En aquest sentit, la construcció d'un edifici d'aquelles característiques no seria altra cosa que la continuïtat d'una tradició de manteniment dels espais sacres.

Recopilant les dades disponibles i estudiant els diaris d'excavació de l'època, fa uns anys J.M. Nolla va presentar una proposta descriptiva i interpretativa (Nolla, 1997; Canal i Nolla, 2008) (fig. 5). Sota l'absis meridional de l'església actual es va localitzar un mur semicircular que definia un àmbit de 3,60 m de llum, que solament es podia observar per la cara interna. Més avall es van identificar dos paviments d'*opus signinum*, el superior de menor qualitat. Aquests s'associaven a dos murs paral·lels. Un d'aquests (situat al sud), de pedra seca i de poca qualitat, estava bastit damunt del paviment inferior i passava per sobre del mur semicircular, mentre que contra ell s'hi lliurava el paviment superior configurant una reforma de pitjor qualitat constructiva que la fase inicial.

El paviment inferior s'associava al mur semicircular. Per sota d'aquest es va identificar una tomba disposada sobre l'eix de simetria, orientada est-oest i per la col·locació de la qual va ser necessari perforar el paviment. Es tracta d'una tomba amb parets de pedruscall i morter de calç i coberta amb lloses de pissarra. El paviment es va reparar disposant tot un seguit de lloses de pissarra que remarcaven la ubicació de la tomba.

El 1945-46 es van ampliar els treballs. A la zona del creuer de l'església actual es va identificar una estructura quadrangular amb murs de pedra i morter que en aquells moments es va identificar amb una cisterna, tot i

Figura 5. Planta i Interpretació de la cella memoriae (dibuix J. Sagrera, redibuixant les seccions i planta publicades per Riuró i Cufí) (Canal i Nolla, 2008, p. 97).

que probablement es tracta d'una tomba familiar d'època moderna.⁸ A migdia es va recuperar un mur amb una poderosa banquetta, sobre la qual s'assentaven els fonaments de l'església actual. Associat a aquest hi havia un segon mur més malmès i que, aparentment, tancaria la construcció per ponent. Davant l'absidiola es va identificar la continuació en aquest espai del paviment inferior d'*opus signinum* de l'espai absidal.

Per altra banda, la continuació dels treballs a l'absis va permetre recuperar altre cop la successió de dos paviments i, per sota de l'inferior, una segona tomba. Aquesta se situa paral·lela a la identificada l'any 1938 i va ser disposada amb anterioritat, atès que no es va rebotar el paviment quan fou obrada.

Els treballs fets en aquell moment a l'ala est del claustre van permetre recuperar tres sarcòfags monolítics disposats alineats de nord a sud —un dels quals probablement aprofitat en època medieval (Riuró, 1995, p. 92; Nolla et al. 2016, p. 332)— però cap estructura que es pogués assimilar a aquell moment.

J. M. Nolla va interpretar les restes com a pertanyents a un petit edifici de capçalera absidal (3,60 de llum i 1,80 m de profunditat) associada a una nau rectangular de 6 m d'amplada i 6-7 m de llarg (Canal i Nolla, 2008, p. 96). Aquest edifici aniria pavimentat amb un sòl d'*opus signinum* i en el moment de la seva construcció allotjaria ja el més meridional dels dos enterraments identificats. Tot i això, el comitent devia ser el segon dels personatges sebollits, atès que és el que ocupa la zona central de l'espai i es va obrir el paviment per permetre la seva col·locació. La construcció d'un segon paviment, associat a un mur de factura més barroera, sembla indicar una reforma amb la conversió de l'absis semicircular en una nova capçalera quadrangular. Aquest segon paviment no es va identificar en el sector de la nau, fet que sembla limitar la reforma a la zona de la capçalera.

Tot i que no hi havia constància de materials que permetessin datar l'estructura, les seves similituds amb la *cella memoriae* de la Neàpolis emporitana i la troballa d'una *mensa altaris*,⁹ portaren a datar al segle v el moment de construcció de l'edifici (Canal i Nolla, 2008, p. 97). Per contra, la reforma i reconversió de l'absis en una estructura de planta quadrangular, podria formar part de la reparació de l'edifici realitzada al segle x, moment de fundació del monestir. (Canal i Nolla, 2008, p. 105).¹⁰

Els treballs que s'han desenvolupat al llarg del segle xx a la zona del turó, i, fins i tot, a la zona més propera a la *cella*, han anat posant al descobert tot un seguit d'enterraments que mostren les dimensions que va acabar assolint la necròpolis generada entorn de la *cella*. Així, després d'uns primers indicis localitzats en un sondeig l'any 1938 per part de Riuró i Cufí, el 1946 es va excavar, al vessant oriental del pujol, un sector molt ben conservat de la necròpolis (Nolla, 1997, p. 117). En aquest espai es van identificar 23 tombes de diverses tipologies que van des de *formae* (5) a tombes en àmfora (6), passant per fosses (3), caixes de lloses (6), caixes de tegulae (2) i sarcòfags (3) (fig. 6).

Figura 6. Excavació de la necròpolis situada al vessant est del turó de Santa Maria (any 1947, Arxiu MAC-Girona. Fons Francesc Riuró).

8 Les excavacions desenvolupades dècades després a la zona de l'església varen identificar diferents tombes d'aquesta mena (Puig et al., 2000).

9 Aquesta peça va ser reaprofitada al segle x per gravar-hi una inscripció que fa referència a la creació del monestir, i es va trobar, fragmentada i reaprofitada dins l'obra de l'església actual, del segle xi (Palol, 1946, p. 73).

10 Contra aquesta proposta de datació es pot argumentar que els murs localitzats a les darreres excavacions a la zona del claustre i pertanyents al segle x, presenten una factura de millor qualitat que els recuperats a la mateixa església que havia de configurar l'element central del conjunt.

També els treballs desenvolupats al solar de la vila medieval sobretot des de l'any 1993 han anat posant al descobert tot un seguit de tombes disperses, sobretot al vessant occidental del turó. Certament, la majoria d'aquestes tombes semblen fruit d'una extensió tardana del sector funerari, ja que ocupen espais entre les ruïnes dels edificis abandonats des de principis del segle VII (Puig et al. 1997, p. 1015).

No va ser fins al canvi de segle que es va tornar a treballar a la zona del monestir. Els treballs fets per A. M. Puig a l'interior de l'església (1999-2000) (Puig et al. 2000; 2002) i al claustre (2003) (Puig i Codina, 2004) varen aportar notícies noves que permeten ampliar el coneixement d'aquest complex. Així, a l'interior de la nau central de l'edifici de culte es va identificar un mur est-oest que aniria alineat amb el teòric tancament per ponent de l'esglésiola i perllongaria el complex en direcció nord, més enllà dels límits teòrics definits fins al moment per l'edifici de culte. Però va ser al claustre on es van identificar alguns trams de mur que permetien començar a dibuixar una estructuració que es desenvoluparia entorn de la *cella* configurant un edifici complex. Així, a l'ala sud es va identificar un mur bastit en pedra i un abundant morter de calç que semblava formar una façana contra la qual —per la seva cara sud— es van disposar algunes de les tombes. També contra aquest mur semblen recolzar un parell d'estructures en direcció sud, si bé de factura molt més barroera i lligades en sec.

També al sondeig realitzat a la banda oest es van identificar un parell de murs de característiques similars, orientats nord-sud, que mostrarien l'extensió del complex en aquesta direcció (Puig, 2005, pp. 35-37).

ELS ACTUALS TREBALLS

Les excavacions iniciades l'any 2021 a la zona del claustre del monestir tenien, originalment, la intenció de reconstruir l'evolució del mateix monestir —del qual actualment només en coneixem la configuració final—, i està aportant interessants dades referents a l'estructuració del sector en època tardoantiga i alt-medieval.

Els treballs s'han iniciat excavant l'ala nord i sud del claustre (fig. 7). El primer espai, en ser el sector més proper a l'església tardoantiga, podria ser un espai ideal per recuperar elements no solament d'aquella època sinó també de les primeres fases d'existència del monestir. Els treballs a l'ala sud ens havien de permetre anar ampliant la zona de treball iniciada al sondeig realitzat l'any 2003.

Els resultats fins al moment han estat desiguals. La utilització de l'ala nord com a part del cementiri parroquial des de finals del segle XVII fins a l'abandonament de l'església, ha comportat, per una banda, una destrucció de part de les estratigrafies i estructures del sector i no ha permès, encara, arribar en tota la superfície als nivells més profunds. Tot i això, ja ha aportat algunes dades interessants, com un mur, de fet una possible esglaonada, orientada de nord a sud i que se situaria uns metres al sud-oest de l'església.

Per contra, els treballs a l'ala de migdia han permès ampliar el coneixement no solament de l'ús funerari de la zona sinó també sobre les dimensions i estructura del complex edilici generat entorn de la *cella*.

Figura 7. Fotogrametria del sector del claustre del monestir de Santa Maria amb les restes tarδοantigues conegudes (blau) i els enterraments localitzats.

El mur de tanca identificat a les excavacions de l'any 2003 es prolonga en direcció oest on s'ha identificat el punt de gir en direcció nord, connectant amb una altra estructura que ja es va identificar als treballs del 2003. Aquest fet mostra l'existència d'una gran àrea edificada, potser formada per un conjunt d'aules funeràries que ocupa bona part de l'espai que posteriorment ocuparà el claustre del monestir. A aquest mur meridional s'hi va afegir, al llarg del segle v-inicis vi, una cambra que ampliava l'espai en direcció sud (fig. 8). En realitat, l'existència d'aquesta estança mostra com la reforma del monestir del segle xi va transformar la topografia del sector, ja que la nova muralla va escapçar la cambra esmentada. A més també va destruir, com a mínim, una tomba, fet que mostra que la necròpolis s'estenia en direcció a migdia.

Contra el mur de tanca i per sota d'aquesta nova estança s'ha recuperat la continuació del cementiri ja identificat l'any 2003 per A. M. Puig. El cementiri presenta dues fases. A la superior s'han recuperat dues tombes de caixa cobertes amb lloses de pissarra. Disposades d'est a oest i recolzades contra el mur de tanca. Per sota s'ha recuperat un nivell de tombes infantils en àmfora (fig. 9), excepte un adolescent disposat dins d'una tomba de *tegulae* de secció triangular. Fins al moment s'han excavat 16 enterraments, tots disposats d'est a oest i amb un especial interès per cercar la proximitat del mur que tancava la zona pel nord, on les tombes se superposaven les unes a les altres, fins al punt de destruir-ne algunes de les més antigues.

Dues de les sepultures anaven cobertes amb una capa de pedres lligades amb morter i, almenys una d'elles, anava marcada en superfície per un paviment d'*opus signinum*, similar a una pseudo-*cupa*. Una tercera estructura similar resta encara per excavar.

Pel que fa als moments de funcionament de la necròpolis, es poden establir dues fases. En la primera, formada pels enterraments en àmfora i la tomba de *tegulae*, ens situen en un moment d'ús que s'estendria al llarg de tot el segle iv i segle v.

Figura 8. Ala sud del claustre. Al centre de la imatge el llarg mur est oest que tancaria el complex i la cambra adossada al mateix, tallada per la muralla medieval.

Els nivells que obliteren aquest nivell funerari presenten ceràmiques africanes que ens porten a finals del segle VI. És retallant aquests nivells que es disposaren les tombes de caixa de lloses. Finalment, el conjunt, incloent-hi els murs de l'ampliació de la banda sud, foren obliterats amb nivells d'enderroc que presenten materials del segle VII. Aquesta darrera notícia és força enganyosa, ja que els materials són escassos i, a més, bona part d'aquests nivells d'enderroc varen ser dipositats en realitat al segle XI com a rebliments en el moment de construcció de les noves muralles del monestir.

Aquesta seqüència es complementa amb les dades obtingudes en les excavacions anteriors (Puig i Codina, 2004). En aquells treballs —en els quals no es va poder esgotar l'estratigrafia¹¹ i es varen distingir dues fases. En la primera, que funcionaria al llarg del segle V es combinarien les tombes de caixa i les infantils d'àmfora (de fet les de lloses podrien ser anteriors a les àmfors). Un cop obliterated l'espai es va identificar una nova tomba d'obra, que data de ja entrat el segle VII, en un context d'abandonament dels espais i d'extensió de l'àrea funerària entre les runes dels edificis, com succeeix a altres zones del turó.

Figura 9. Capa superior del nivell d'enterraments en àmfora de l'ala sud del claustre.

REFLEXIONS FINALS

L'estat actual del coneixement de la Roses tardoantiga ens porta més a plantejar noves qüestions que vertaderes conclusions.

Pel que fa a l'existència o no d'un bisbat rosinc, la seva existència és molt dubtosa (Nolla et al. 2016, p. 172). Ja hem comentat que les dades disponibles són escasses i contradictòries —i, de fet, les arqueològiques són, ara com ara, inexistentes.¹²

Pel que fa a l'existència d'una seca, les monedes conservades, si bé escasses, semblen indicar una continuïtat entre Leovigild (568-586), Recared (586-601) i Viteric (603-610). Les encunyacions del regnat d'Ègica (687-702) potser implicarien una reobertura de la seca pràcticament un segle més tard i no una continuïtat de la mateixa al llarg del segle VII. L'encunyació de moneda en època visigoda se sol relacionar amb l'acantonament de tropes al territori (Buenacasa i Sales, 2001, p. 65), i la majoria d'autors han cercat un paral·lelisme entre fets bèl·lics i encunyacions,¹³ així com la seva relació amb l'abandonament de la població de la zona de la Ciutadella i la creació d'un nou nucli fortificat al Puig Rom.¹⁴ Tot i això, la manca de referències a Roses a les fonts de l'època quan parlen de les diferents campanyes militars porten a autors com Palol a considerar

11 De fet a la memòria d'excavació es parla d'indicis de tombes a nivells situats per sota del final de l'excavació).

12 A banda de la inscripció localitzada a Siracusa, també es presenta com argument favorable el fet que als anuaris pontificis —que inclouen llistes de seus episcopals existents i desaparegudes, hi figuri Roses, com a bisbat pertanyent al metropolità de Tarragona (Díaz, Puig i Palou, 1988, p. 25).

13 Un resum d'aquest debat a Palol, 2004, pp. 102-103.

14 Sobre el *castrum* de Puig Rom Palol, 2004; Subias et al. 2020.

que simplement definirien —juntament amb altres seques com Narbona, *Gerunda* o *Barcino*— una àrea de domini econòmic i polític (Palol, 2004, p. 102).

El que no presenta dubtes és l'existència d'un nucli urbà, estructurat entorn de la platja i l'àrea portuària i que s'estenia, com a mínim, pel turó de Santa Maria i el seu entorn immediat. En les edificacions d'aquesta època es distingeixen clarament dues tècniques constructives ben diferenciades. Per una banda, l'ús de l'*opus caementicium*, mentre que en altres espais s'empra la pedra seca. Tot i que s'ha argumentat que la diferència de materials podia respondre a raons purament pràctiques, emprant l'ús del morter en zones de platja que requerien potents fonamentacions, probablement cal cercar altres explicacions lligades a la funcionalitat dels edificis i, fins i tot, a la cronologia. Ja hem assenyalat que no solament els edificis assentats a la zona de platja estan bastits amb morter, també ho és el complex bastit entorn de la *cella memoriae*. A aquest fet, que ens portaria a pensar en un ús de materials més sòlids pels edificis principals i pels de caràcter públic, caldria afegir-hi el vessant cronològic. Així a l'edifici de la *cella* hi detectem tot un seguit d'estructures afegides al nucli original. A la banda sud hi ha tot un seguit de murs recolzats contra el límit original del conjunt. Mentre uns són de morter, altres són de pedra seca, essent potser, aquests darrers, posteriors.

Una de les moltes qüestions que resta per aclarir és la funcionalitat original de l'edifici funerari situat sota l'església de Santa Maria. L'edifici original no és altra cosa que un mausoleu, una tomba familiar, com ho demostra la ubicació de les dues tombes i la «reserva» inicial que es realitza de l'espai central per qui devia ser el comitent. Si no des del moment de la seva construcció, ben aviat la *cella memoriae* devia emprar-se com edifici de culte. La reconversió de mausoleus d'època romana en església en època alt-medieval és un fet ben conegut a la zona (Aicart, Nolla i Palahí, 2008, pp. 226-242). L'obtenció de dades estratigràfiques que ens permetin determinar de forma clara el moment inicial de la seva creació pot ser clau en aquest sentit. La utilització com a centre de culte cristià en moments posteriors està fora de dubte, com ho demostra la troballa de la *mensa altaris* que es va aprofitar per a la inscripció fundacional del segle x.

Pel que fa a la continuïtat o no de l'església fins a la construcció del monestir, les dades actuals encara no permeten aclarir aquest extrem. Per una banda, sembla prou clar que les restes o el record eren vius, ja que el nou monestir segueix les mateixes orientacions que la *cella*, però, per altra banda, també cal remarcar que el nou perímetre no aprofita les estructures preexistents, tot i portar una orientació idèntica. Les dades disponibles semblen indicar una superfície inicial lleugerament més reduïda.

Una indicació d'aquesta continuïtat la podríem trobar en la reforma que es detecta a la capçalera de l'església. Els materials emprats i la tècnica constructiva difereixen clarament de la que s'utilitzarà a la zona del claustre al segle x —on els murs són lligats amb abundant i sòlid morter— mentre que a l'església presenten una qualitat molt menor. Aquest fet podria indicar una reparació o reforma realitzada en algun moment situat entre els segles VII i X. Certament no hi ha estratigrafia que recolzi aquesta hipòtesi, però tampoc hi ha qui permeti afirmar que la reforma se situa ja al segle x.

Per contra, no hi ha cap indicatiu que permeti afirmar una continuïtat en l'hàbitat a partir de principis del segle VII a la zona de l'actual Ciutadella (Puig, 1998), i, tanmateix, continua essent un espai d'enterrament.

La utilització de la zona com espai funerari s'estén cronològicament més enllà i, de fet, algunes tombes es disposen entre les restes d'edificis abandonats (Puig et al. 1997, pp. 1017-1018). L'existència de dos o més espais funeraris diferenciats, sense que ara com ara quedi constatat si la distinció pot tenir a veure amb raons de caràcter religiós (amb una necròpolis pagana i una cristiana? O una distinció en moments posteriors d'una possible comunitat arriana?).

L'origen d'aquests espais funeraris, un situat al voltant del turó de Santa Maria i l'altre a la zona del turó de l'Escorxador, sembla situar-se al segle IV i, com hem assenyalat, almenys la zona del turó de Santa Maria sembla continuar emprant-se ja entrat el segle VII, si bé, aparentment, en forma d'una necròpolis dispersa i poc organitzada. La tipologia de les tombes recuperades no aporta, ara com ara, dades que permetin establir distincions o atribucions religioses (fig. 10). Els sarcòfags semblen concentrar-se a l'àrea més propera a la *cella memoriae* (que denotaria un interès de les classes més privilegiades per enterrar-se a les proximitats de l'edifici de culte, a través de la conversió del vell mausoleu en una *tumulatio ad sanctos*). Altres elements, com l'alta presència d'àmfores a la zona de la *cella* —sobretot després dels darrers treballs— pot no semblar tan significatiu, ja que correspon a la localització d'una zona específicament dedicada a enterraments infantils i en properes campanyes es podria localitzar una zona similar en una altra necròpolis. El que sí resulta remarcable és precisament l'existència d'un espai funerari específic pels infants, sense que es pugui descartar que també altres sectors o aules es destinessin a un tipus de població o a una capa social determinada (en aquest sentit cal remarcar la ja esmentada presència de sarcòfags a la zona est de la *cella*).

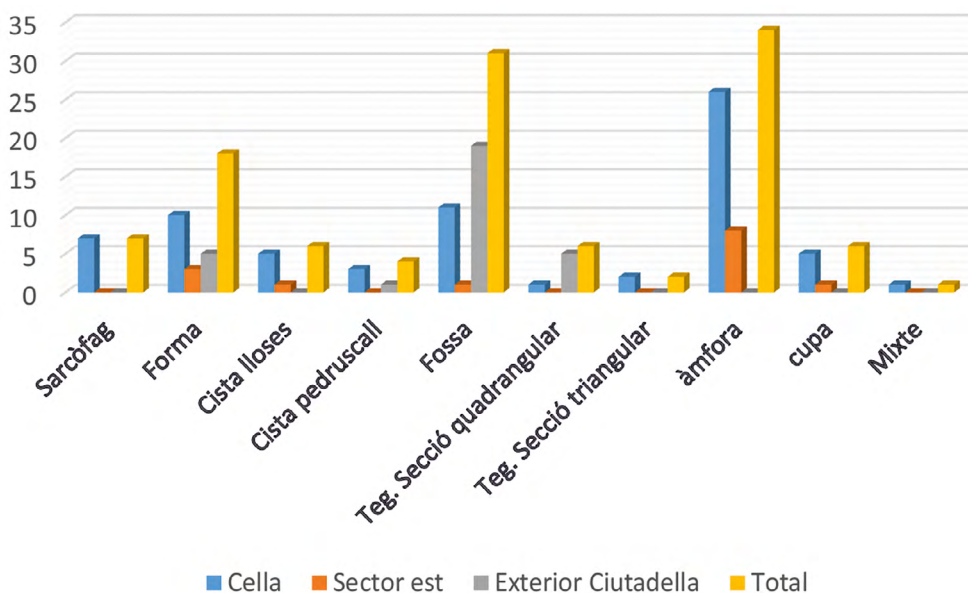

Figura 10. Quadre resum de les tipologies de tombes localitzades a les diferents excavacions realitzades a la Ciutadella i el seu entorn.

BIBLIOGRAFIA

- Aicart, F., Nolla, J. M. i Palahí, Ll. (cur.). (2008) *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tarδοantic a l'església medieval*, Ajuntament de Santa Cristina d'Aro.gua
- Balaguer, A. M. (1999) *Història de la moneda dels comtats catalans*, Institut d'Estudis Catalans.
- Bouzas, M., Burch, J., Julià, R., Palahí, Ll., Pons, P. i Solà, J. (2023). Changes and transformations on the coastal. The exemple of Roses (Alt Empordà, Catalonia), *Land*, 12, 2104. DOI: <https://doi.org/10.3390/land12122104>
- Buenacasa, C. i Sales, J. (2001). Importància geopolítica d'una ciutat en època visigoda: Girona després de Vouillé (ss. VI-VII), *I Congrés d'Història de Girona. Dos mil anys d'història. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLII, pp. 59-75.
- Canal, E. i Nolla, J. M. (2008). La cella *Memoriae* de Roses. Dins Aicart, F., Nolla, J. M. i Palahí, Ll., *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tarδοantic a l'església medieval*, Santa Cristina d'Aro, (pp. 93-105), Ajuntament de Santa Cristina d'Aro.
- Diaz, C., Palou, H. i Puig, A. M. (1988), *La Ciutadella de Roses*, Quaderns de la Revista de Girona, 77.
- Nieto, F. X. (1993). *El edificio A de la Ciutadella de Roses (La Terra Sigillata africana)*, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona. Sèrie Monogràfica, 14.
- Nolla, J. M. (1997). Roses a l'antiguitat tardana. El cementiri de Santa Maria, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 30, pp. 107-146.
- Nolla, J. M., Burch, J., Palahí, Ll., Amich, N., Canal, E., Casas, J., CAstanyer, P., Sagrera, J., Sureda, M., Tremoleda, J., Vivó, D., Vivo, J., Costa, A., Prat, M., Simon, J. i Varena, A. (2016). *Baix imperi i antiguitat atrdana al sector nord-oriental de la prouincia Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany (284-814)*. Documenta Universitaria.
- Palahí, Ll. i Vivo, J. (2022). La vila medieval de Roses. Excavacions al sector sud-est dels carrers Major i Nou XVI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Castelló d'Empúries (pp. 246-249), Generalitat de Catalunya.
- Palol, P. de (1946). Una lápida medieval de Santa Maria de Rosas, *Analecta Sacra Tarraconensia*, XIX, pp. 273-278.
- Palol, P. de (2004). *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Sèrie Monogràfica, 22.
- Puig, A. M. (1998) El jaciment de *Rhode* a la fi de l'antiguitat tardana. Els contextos del segle VII dC i la Ciutadella de Roses (Alt Empordà, Girona), *Pyrenae*, 29, pp. 171-192.
- Puig, A. M. (1999a). Ciutat de Roses, dins *Catalunya Romànica. Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i IX* (pp. 100-101). Enciclopèdia Catalana.
- Puig, A. M. (1999b). Món funerari de Roses, dins *Catalunya Romànica. Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i IX* (pp. 275-276). Enciclopèdia Catalana.

- Puig, A. M. (2005). *Memòria d'excavació. Claustre del monestir de Santa Maria. Ciutadella de Roses*. Memòria arqueològica inèdita.
- Puig, A. M. (2006). Les excavacions a la zona del turó de Santa Maria. Dins Puig, A. M. i Martin, A. (cur.) *La colònia grega de Rhodè (Roses, Alt Empordà)* (pp. 53-138). Museu d'Arqueologia de Catalunya-Sèrie Monogràfica, 23, Girona.
- Puig, A. M. (2008). La necròpolis del solar entre els carrers Tarragona, Pep Ventura i Dr. Barraquer de Roses (Alt Empordà), *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona* (pp. 315-317). Generalitat de Catalunya.
- Puig, A. M. i Agustí, B. (2002). Un exemple d'ocupació fora els límits del recinte arqueològic de la Ciutadella de Roses, el solar al sud del mercat municipal (Roses, Alt Empordà), *VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, (pp. 223-226), Generalitat de Catalunya.
- Puig, A. M. i Agustí, B. (2005). La necròpoli del turó de l'Escorxador (Roses, Alt Empordà), dins Nolla, J. M., Casas, J. I Santamaria, P. (cur.), *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae* (pp. 153-162). Universitat de Girona, *Estudi General*, 25.
- Puig, A. M., Agustí, B., Teixidor, M. i Martin, A. (2000), Resultats de la primera campanya d'excavacions a l'església de Santa Maria a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà) *V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot (pp. 172-176), Generalitat de Catalunya.
- Puig, A. M., Agustí, B., Teixidor, M. i Martin, A. (2002). Segona campanya d'excavacions a l'església de Santa Maria de la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses (pp. 301-306), Generalitat de Catalunya.
- Puig, A. M., Carrascal, C., Vieyra, G. i Teixidor, M. (1997). La Roses d'època visigòtica en el subsòl de la Ciutadella (Alt Empordà): darreres investigacions, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII, 1996-1997, pp. 1011-1026.
- Puig, A. M. i Codina, D. (2004). Intervenció al claustre del monestir de Santa Maria de la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *VII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal (pp. 485-491). Generalitat de Catalunya.
- Puig, A. M. i Martin, A. (cur.) (2006). *La colònia grega de Rhodè (Roses, Alt Empordà)*, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Sèrie Monogràfica, 23, Girona.
- Puig, A. M. i Riera, A. (2000). Gènesi i consolidació del món feudal. Dins Gifer. P. (coord.) *Història de l'Alt Empordà* (pp. 235-332). Diputació de Girona
- Riuró, F. (1995). Crònica de cinquanta anys d'activitat arqueològica, *Associació Arqueològica de Girona, Quadern de treball*, 8, pp. 75-111.
- Riuró, F. i Cufí, F. (1962) Prospeccions arqueològiques en Roses, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XV, 1961-1962, pp. 203-224.
- Vives, J. (1944). Un obispado español del siglo V desconocido, *Annalecta Sacra Tarraconensia*, 17, pp. 204-205.

EL PAS DE L'ANTIGUITAT A L'EDAT MITJANA AL JACIMENT DE L'ESQUERDA, OSONA

DARRERES NOVETATS DE LA RECERCA ARQUEOLÒGICA

Imma Ollich, Montse Rocafiguera, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Esther Travé¹

EL LLOC: L'ESQUERDA. UN ESPAI FORTIFICAT EN EL CURS DEL TER MITJÀ

La relativament recent industrialització del territori català, i la transformació del panorama social, econòmic i polític del país, centralitzat sobretot entorn de l'àrea metropolitana de Barcelona, han modificat la nostra percepció sobre la territorialitat de l'actual Catalunya en temps antics. Ara bé, si podem sobrepassar aquesta visió esbiaixada d'avui dia i tenim en compte les peculiaritats del territori on vivim, observarem com els centres i nuclis de poder no es troben precisament ran de mar, sinó que la majoria segueixen els cursos dels rius, en llocs que són estratègics, cruïlla de camins i alhora fàcilment defensables. Aquest és just el cas del jaciment de l'Esquerda, indret que hem pogut identificar com l'antiga Roda Civitas visigòtico-carolíngia, i també com l'encara més antiga AUSA ibèrica, que enfonsa les seves arrels en períodes pre i protohistòrics (fig. 1). Aquesta ocupació humana antiga i continuada, que arriba fins a l'edat mitjana i l'època moderna, només s'explica per la situació especial del lloc: una península que aixeca els seus espadats sobre el Ter, i delimita un gran meandre abans que el riu s'endinsi a les Guillerries. L'Esquerda, situada al nord-est de l'actual comarca d'Osona és, doncs, una formació natural que ha proporcionat als grups humans al llarg del temps un recer habitable, recursos abundants i una via de comunicació directa cap al Pirineu i cap a la costa seguint el Ter, com demostren les excavacions arqueològiques. Riu avall, la interacció amb l'àrea de l'Empordà, sobretot

Figura 1. Situació del jaciment de l'Esquerda (les Masies de Roda, Osona).

¹ Universitat de Barcelona - Museu Arqueològic de l'Esquerda

amb els grecs d'Empúries i els indígenes d'Ullastret, es manifesta amb la presència de ceràmica àtica, emporitana i indiketa, a més d'un urbanisme planificat. En sentit contrari, el riu permet el pas cap a les muntanyes pirinenques i les valls de Camprodon i la Cerdanya, amb jaciments com El Castellot de Bolvir que comencen a donar força informació (fig. 2).

Figura 2. El meandre del Ter a l'Esquerda. En primer terme, les muralles i les estructures ibèriques. (foto: Museu Arqueològic de l'Esquerda).

Malgrat que sempre hem parlat de continuïtat d'ocupació humana, el pas de l'antiguitat a l'edat mitjana era fins ara un punt difícil d'explicar en l'evolució històrica del lloc: els primers documents medievals carolingis esmentaven Roda Ciutat, però no n'hi havia cap constància arqueològica. Això ha canviat en el transcurs de la darrera dècada, des del moment en què ha estat possible l'excavació en extensió de la muralla, que ha proporcionat nova i abundant informació arqueològica sobre el moment visigòtic i carolingi de l'Esquerda.

ELS ORÍGENS. ELS PERÍODES DEL BRONZE FINAL I LA PRIMERA EDAT DEL FERRO

La fase més antiga del jaciment de l'Esquerda es pot documentar entre la fi de l'edat del Bronze i inicis de la primera edat del Ferro (segles VIII-VII aC). Les campanyes portades a terme a l'espai anomenat «casa 4», ran de la muralla, han permès recuperar les restes d'un fons de cabana semicircular, amb uns suports semicirculars fets de còdols, probablement destinats a sostenir alguns recipients ceràmics. El material associat permet vincular aquesta fase amb la cultura de Merlès, just en la transició entre aquests dos moments de la prehistòria (Rocafiguera i Ollich, 2023). Més enllà de la cronologia, la identificació d'aquesta fase té una significació especial: d'una banda, la localització d'aquest primer fons de cabana, en una zona

on la roca natural fa un fort pendent, i que es troba artificialment aplanada amb argila, fa pensar que aquest primer assentament ja podria ser fortificat. D'altra banda, en un sondeig realitzat al redós de la muralla carolíngia al nord-oest del jaciment, a més de 80 metres de distància, es va localitzar un nivell de la mateixa cronologia, i això fa pensar que es tractava ja d'un assentament extens (fig. 3).

Figura 3. A la dreta, fons de cabana del Bronze Final, amb les estructures ibèriques sobreposades (foto: I. Ollich/ Museu Arqueològic de l'Esquerda).

Entre aquesta primera fase i el període ibèric ple, es documenten a l'Esquerda un seguit de modificacions i remodelacions a les estructures de fortificació, que mostren la continuïtat d'ocupació i el creixement de l'assentament durant les etapes compreses entre els segle VI i principis del V aC. En aquest aspecte crida l'atenció el potent tram de fortificació que apareix a l'oest de la zona d'accés. Es tracta d'un pany de muralla de gairebé cinc metres d'amplada que discorre cap a l'oest de la península, per l'interior de què posteriorment serà la fortificació medieval. Al seu redós s'insinuen un seguit de murs perpendiculars que es poden identificar com a estructures d'hàbitat, i que la recerca dels anys a venir haurà de determinar la seva cronologia exacta. Tanmateix, que la construcció és anterior a les estructures del segle V-IV aC, queda estratigràficament fora de dubte, tot i que és possible que en el període ibèric ple funcionessin conjuntament (Ollich, Rocafiguera et al., 2022 en premsa).

També pertanyeria en aquest primer moment ibèric una bestorre semicircular que es troba inscrita dins d'una torre quadrada a la zona nord-est de la muralla, i altres evidències localitzades sota les estructures del període ibèric ple, una de les quals va poder ser datada per carboni 14, i va proporcionar una cronologia del segle VI aC (Rocafiguera, Ollich i Ocaña, 2014). Així doncs, l'origen de l'assentament fortificat de l'Esquerda es troba en el pas de l'edat del Bronze a l'edat del Ferro, i mostra una continuïtat d'ocupació des de la prehistòria. Aquest fet és comú amb altres jaciments catalans, com Sant Martí d'Empúries o Ullastret, que posteriorment esdevindran llocs centrals per a l'organització de llur territori.

ELS PRECEDENTS: L'AUSA IBÈRICA, LA CAPITAL DELS AUSETANS

Les excavacions en extensió realitzades ran de la muralla de l'Esquerda en els darrers anys han posat en evidència que, en el període que abasta des de la fi del segle V aC fins començaments del segle II aC, l'assentament presenta unes singularitats que van més enllà d'un simple assentament fortificat. Un dels primers elements que crida l'atenció en aquest assentament fortificat és l'urbanisme. Les muralles, orientades al nord-nord-oest, ara reforçades amb almenys tres torres massisses quadrangulades, donen pas a un carrer rectilini longitudinal que travessa el carrer de nord a sud. La pauta urbanística hipodàmica que marca aquest carrer es pot seguir fins i tot en el traçat del poblat feudal dels segle XI-XIII (Ollich i Rocafiguera, 2019). En aquest

urbanisme és remarcable la monumentalització d'alguns espais, sobretot la presència de paviments acodolats en els carrers, senyal inequívoc d'una organització complexa, que també es pot resseguir en el manteniment de les estructures defensives, i en l'espai d'accés al poblat (fig. 4).

Figura 4. Muralla visigòtico-carolíngia consolidada. En segona línia, la muralla i torres ibèriques (foto: Museu de l'Esquerda).

Pel que fa a la cultura material, es testimonia la importància del comerç en aquesta fase de l'Esquerda, sobretot amb la presència de ceràmiques de procedència àtica, de vernís negre o de figures roges, que mostren els intercanvis amb el món mediterrani. Altres béns materials, com una dena de collaret d'ambre, també mostren aquest comerç a llarga distància. També es reconeix el comerç regional, amb presència d'objectes de la costa, des de materials ceràmics fins a malacològics, i de primeres matèries d'indrets allunyats, com per exemple la fusta d'avet, emprada per a la construcció d'elements de la muralla. Fins i tot, la presència d'un camp de sitges ibèriques proper i d'un conjunt de grans pedres a l'interior del llit del riu, just on gira i l'aigua s'amaneix, fa pensar que l'Esquerda podria tenir un petit «port» fluvial, que podria donar sortida a productes de caràcter agrícola cap a la costa.

Però no són solament els elements forans els que donen entitat a l'Esquerda. Els espais anomenats «casa 1» i «casa 2», situats a l'oest del carrer, corresponen a un espai de caràcter artesanal on es documenta la metal·lúrgia del ferro i del bronze i la fabricació de ceràmica. L'incendi de la casa 2 va permetre recuperar tot el sostre cremat, datar-ne la construcció entorn del 400 aC, i també estudiar el sistema de coberta de l'espai, fet amb bigues de roure encaixades i argila i material vegetal a la coberta (Rocafiguera, 2005). I encara, la presència d'un santuari urbà sota la posterior església romànica de Sant Pere, identificat durant la reexcavació d'aquesta l'any 2010 per uns encaixos a la roca i les restes d'un foc ple de ceràmica ibèrica, donen una especificitat a l'assentament, que es completa per la presència d'una inscripció rupestre a la balma propera de les Graus, probablement també de caràcter votiu (Rocafiguera, Ferrer, 2021).

Totes aquestes característiques, juntament amb la seva extensió de fins a 12 hectàrees, ens han permès definir l'Esquerda del període ibèric ple com a una ciutat. Per la seva posició i relació amb els altres jaciments ibèrics fortificats localitzats en el territori, valorem que exerceix en aquest període una funció central o de capitalitat dins d'un «estat arcaic» ausetà. I per tot això, juntament amb referències que els autors clàssics des d'Aviè fins a Ptolomeu, i sobretot Titus Livi fan sobre els ausetans, i amb les evidències arqueològiques de la seva destrucció en els períodes convulsos de la Segona Guerra Púnica i de les posteriors revoltes ibèriques (218-185 aC), identifiquem aquesta ciutat com a l'Ausa ibèrica, capital dels ausetans, de la qual ens parlen els textos escrits (Rocafiguera, 2023).

El registre arqueològic actual permet interpretar que són els ausetans del curs mitjà del Ter els protagonistes dels fets referits en els textos clàssics entre la segona Guerra Púnica i les revoltes ibèriques, i l'Esquerda no n'és una excepció (Rocafiguera, 2020). Els ausetans, com d'altres pobles ibèrics de l'interior, els ilergetes per

exemple, s'havien aliat amb els cartaginesos, tot el contrari dels pobles de la costa, com els indiketes d'Ullastret, que de grat o per força feien costat als exèrcits romans que hi havien desembarcat. La destrucció de les potents fortificacions de l'Esquerda, construïdes com hem vist, al llarg de centúries, i la privatització d'antics espais públics, fan pensar que l'assentament que perviu durant els segles II i I aC, pertany a un territori organitzat de manera diferent. En efecte, durant el període romanorepublicà, altres assentaments, com el Camp de les Lloses a Tona o Puig Ciutat al Lluçanès, prenen molt més protagonisme. També és significatiu que la construcció romana de nova planta, Auso, a Vic, fundada a inicis de l'època imperial, coincideixi amb un abandonament total de l'antiga Ausa, a l'Esquerda.

EL PAS CAP A L'EDAT MITJANA: LA RODA CIUTAT VISIGODA

Anul·lades les defenses de la ciutat d'Ausa a l'Esquerda, la majoria de la població es va veure obligada a marxar i buscar un nou lloc per viure cap a la plana controlada pels romans. A partir del segle I de la nostra era, els romans funden una nova ciutat, a uns 6 km de distància de l'antiga capital, de la qual s'emporten fins i tot el nom: *Auso*, la futura Vic (Rocafiguera, 2021). Situada a la confluència de dos rius afluents del Ter, el Gurri i el Mèder, la nova capital té una funció bàsicament administrativa i de control del país, i s'edifica un temple a la part més alta del turó amb una funció cultual, però també com a símbol de poder. Entorn d'aquesta nova ciutat, el terreny es divideix en grans vil·les que s'assignen als nous propietaris hispanoromans perquè les cultivin els seus esclaus, segurament la població indígena sotmesa. En aquest moment també té lloc un canvi paisatgístic gradual: hi ha un procés de desforestació de la plana, que fins ara gaudia d'una cobertura boscosa important de rouredes i alzinars en sa major part, ja que els ausetans vivien i cultivaven en llocs alts i protegits naturalment. Amb els romans s'inverteix la dinàmica: les fèrtils terres de la plana són les més buscades per cultivar, mentre que la boscúria retorna als llocs alts.

Aleshores, ens podem preguntar, com va quedar Ausa-l'Esquerda després de la derrota i l'abandonament? Tot i que no s'ha trobat restes estructurals d'època romana a l'Esquerda, la seva influència es nota amb l'aparició de tant en tant d'algun fragment escadusser de *tegula* i de ceràmica sigil·lada. Amb tot el país conquerit, la presència a l'Esquerda d'una guarnició militar romana, ni que fos petita, al llarg dels segles I-IV dC no tindria gaire sentit. L'entrada dels pobles germànics i eslaus a partir del segle V dC canviarà aquest panorama. Travessant tota Europa i procedents de l'est i del nord, tribus senceres buscaven un lloc per establir-se, fugint del fred, la gana i dels pobles de les estepes asiàtiques. Cercaven terres fèrtils i, si calia, robaven menjar i bestiar, atacant les grans vil·les arreu de l'imperi. Eren pobles guerrers nòmades, que aviat es van acostumar a una economia de guerra i de rapinya. Això va generar una gran inseguretat en el sistema romà de producció, distribució i comunicació, alterant el comerç i la vida quotidiana en general, alhora que coincidia amb la decadència del sistema polític romà i del seu exèrcit. Grans vil·les del sud de la Gàl·lia van ser atacades i diversos pobles també van travessar el Pirineu, robant i matant. La literatura arqueològica sobre aquest procés de transformació de l'espai i les formes d'habitat a la fi de l'Imperi Romà ha estat abundosa i encara avui constitueix un tema recurrent de debat (Díaz, 2016; Chavarria, 2007; Brogiolo i Gelichi, 1996). Deixant a part incursions prèvies de

burgundis i d'altres pobles, que atacaren fins i tot Barcino al segle III dC, l'entrada més important a casa nostra fou la dels visigots, que pensaven establir-s'hi. Els visigots (gots de l'oest) eren un poble molt romanitzat, feia anys que anaven d'un lloc a l'altre de l'imperi des del seu lloc originari a l'altra banda del Danubi. Junt amb els ostrogots (gots de l'est) es van veure forçats a abandonar les seves terres pels atacs dels huns. Van marxar cap a l'oest tribus senceres, homes, dones, nens, i bestiar. El seu contacte amb els romans va propiciar una entesa, fent una mena de pacte que els nomenava defensors de l'imperi, com a federats de l'exèrcit romà, a canvi de la possibilitat d'establir-se i viure a les terres que defensaven dels atacs de la resta de tribus «bàrbares», de fora del *limes*. Expulsats de Tolosa, el seu primer regne, i fugint dels francs que els empenyien pel nord, els visigots van travessar els passos pirinencs per la costa i per l'interior.

L'etapa tardoantiga i visigoda és molt difícil de localitzar i de diferenciar arqueològicament a les ciutats ocupades pels visigots, ja que els nouvinguts van fer servir les estructures romanes que van trobar (Bolós, 2013; Gibert, 2012). Els primers establiments visigots localitzats fins ara a Catalunya són, en sa majoria, punts estratègics de control militar, datats entre els segle V-VIII dC. Baixant per la costa, es van establir a Puig Rom, des d'on podien controlar el golf de Roses, el Cap de Creus i gran part del mar fins a l'inici del golf de Lió cap al nord (Subias et al., 2016). Per les muntanyes, un altre dels seus punts clau va ser el Roc d'Enclar, a les valls d'Andorra (Ruf et al., 1997). I per l'interior, l'Esquerda va ser un dels seus objectius, ja que controlava el pas pirinenc cap a la Cerdanya i alhora obria les vies de comunicació amb Barcelona i Girona (Pratdesaba i Ollich, 2020). En el cas concret de l'Esquerda, a manca d'estructures d'hàbitat d'aquesta època, comptem amb unes quantes evidències clares de l'assentament visigot: un camp de sitges, material pertanyent a aquesta època, la construcció d'una nova muralla davant de la ibèrica antiga, i la presència d'una necròpolis extramurs (fig. 5).

Figura 5. Camp de sitges visigodes (planimetria: MA. Pujol; fotos: M Rocafiguera/ Museu Arqueològic de l'Esquerda).

A l'Esquerda el camp de sitges va ser localitzat al costat interior de la muralla ibèrica, on les sitges trencaven moltes de les estructures anteriors. A causa de l'erosió antròpica d'aquest sector pels treballs agrícoles d'època moderna i contemporània, de les sitges només en resta la meitat inferior, moltes vegades amb la llosa de coberta caiguda al fons. Es tracta d'un tipus de sitja globular excavada directament a la terra, sense cap mena d'arrebossat lateral, semblant a les localitzades a altres jaciments. El seu interior contenia restes llençades i deixalles de fauna, cosa que

evidència el seu ús secundari com a lloc per les escombraries. Tot i això, s'ha pogut recuperar alguna grana de cereal corresponent a la seva primitiva funció d'emmagatzematge. Això apunta a una llarga durada en el seu ús, i indica la presència propera d'un assentament agrícola i ramader (Valenzuela, 2012). Gràcies a l'arrasament de les estructures en aquesta zona, només podem intuir que l'hàbitat devia estar ubicat a la part interior més alta de la península, on després es va desenvolupar el poble medieval. La troballa *in situ* d'un porcell llençat dins d'una de les sitges (E01/Sitja 16/UE-09058) va permetre una anàlisi per Radiocarboni dels seus ossos (Mestres 2012). El resultat és 1315 +- 40 BP, o sia que ens porta cap a la meitat o finals del segle VII dC. Aquesta cronologia es correspon amb el final d'una llarga ocupació visigoda de l'Esquerda, potser des del segle V dC (Ollich et al., 2014; 2015; 2016; 2017). El material localitzat associat a les sitges i pertanyent a aquesta època de transició no és gaire abundant, però podem destacar un conjunt de ceràmica recentment publicat (Travé et al., 2024), així com diversos fragments de morters, ceràmica de cuina nord-africana i restes de dolia, aquests darrers trobats prop de la muralla, material d'os treballat (un dau destinat a jocs d'atzar, un estilet, un aplic decorat amb línies paral·leles incises entrecreuades), i alguna sivella de bronze i ferro (fig. 6).

Pel que fa a la muralla, podem afirmar amb certesa que es tracta d'una nova construcció, feta a l'arribada dels visigots a finals del segle V o potser al VI dC. En trobar-se amb les ruïnes de la muralla ibèrica, els nouvinguts van aprofitar-ne els antics carreus caiguts per aixecar una nova fortificació, seguint la línia de l'anterior, però uns metres més endavant (Pratdesaba i Ollich, 2020). L'excavació acurada d'aquesta muralla, realitzada entre el 2012 i 2019, ha permès comprovar l'espai entre les dues muralles paral·leles amb els enderroc caiguts de la primera entremig. També ha permès veure el sistema de construcció per trams, en grans tirades d'uns 25 m cadascuna (Pratdesaba, 2021). La nova muralla, amb una amplada de quasi 3 m i una llargada d'uns 150 m, seguia l'antiga construcció d'est a oest, tancant tota la península. L'aixecament d'una nova muralla aplicant unes tècniques de construcció determinades ja conegudes pels romans, ens porta a considerar que l'establiment visigot de l'Esquerda era una guarnició militar, que tenia la funció de vigilar el territori. El centre polític i administratiu seguiria a *Auso*, ara convertida en *Ausona*, mentre que el centre militar seria a Roda per la seva situació estratègica (Rocafiguera, 2021). Cal dir que deu ser en aquest moment en què se li aplica la denominació de «civitas», tal com passa en altres llocs del país amb ocupació visigoda, i es comença a denominar «Roda Civitas». Els documents carolingis posteriors no fan res més que continuar amb el topònim compost, com una herència de l'antic domini visigot (fig. 7).

La darrera evidència localitzada fins ara de l'assentament visigot és la descoberta d'una necròpolis

Figura 6. Material d'època visigoda: olla de ceràmica grisa, sivella de bronze, dau d'os i mànec d'os decorat amb línies incises. (fotos: Museu Arqueològic de l'Esquerda).

Figura 7. Espai amb l'enderroc entremig de les dues muralles, la ibèrica a l'esquerra i la visigoda a la dreta (foto: I. Ollich/ Museu Arqueològic de l'Esquerda).

extramurs. Enfront de la nova muralla s'ha localitzat un cementiri exterior format per tombes construïdes amb lloses laterals i amb coberta també de lloses, algunes semiexcavades a la terra. Per ara només s'han pogut recuperar 13 individus, però la presència d'homes, dones i nens, ens parla d'una petita comunitat enterrada en aquest espai. Amb trets de gran robustesa (Díaz-Carvajal, 2024, en premsa) la seva datació per C14 indica una cronologia que concorda amb la de les sitges: finals del segle VII dC (Mestres, 2012). Destaquem, a més, que una analítica d'ADN realitzada a un dels individus aporta un detall important: el genoma d'aquesta persona pertanyia a un haplogrup concret que procedia, ell o un avantpassat directe, de la zona de l'est d'Europa, concretament de l'àrea d'Ucraïna (Olalde et al., 2019; Ferrando-Bernal et al., 2020). Això confirma del tot l'origen visigot d'aquesta població, que es devia barrejar amb els/les indígenes hispanoromans que van trobar al lloc d'arribada (fig. 8).

Figura 8. Tomba de lloses T-265 de la necròpolis visigoda de l'Esquerda (foto: I. Ollich/ Museu Arqueològic de l'Esquerda).

LA FRONTERA DEL TER: LA RODA CIUTAT CAROLÍNGIA

No sabem ben bé què va passar amb l'entrada dels musulmans a l'inici del segle VIII a Osona. Les excavacions dutes a terme fins ara tant a la ciutat de Vic com en medi rural a la resta de la comarca, no han proporcionat cap resta d'època musulmana. Les fonts escrites, tanmateix, fan pensar en una entrada ràpida, cercant els passos i camins cap a la banda nord del Pirineu i arrasant-ho tot al seu pas. De fet, això és el que esmenten els documents molt posteriors carolingis, que parlen de destrucció i d'arrasament de castells i d'esglésies a la zona. Encara l'any 1006, Ramon Borrell, comte de Barcelona-Girona-Osona, cedeix a Ermetruit, vescomtessa d'Osona, el lloc de Casserres per tal d'edificar-hi un monestir. El pergami comença dient: «... *En temps antics uns homes esforçats varen construir una església en el lloc anomenat Casserres, en nom de Pere, príncep dels apòstols, i que per diverses causes ha restat en part destruïda.*» (Soldevila, Ollich, 1998). Es tracta de Sant Pere de Casserres, el «Castell de les Serres», un lloc estratègic totalment envoltat pel Ter, situat dos meandres cap a l'est de l'Esquerda-Roda Ciutat i en connexió directa amb la *civitas*. A part del monestir amb les seves dependències del segle XI, i d'una necròpolis anterior

de tombes antropomorfes excavades a la roca, el lloc encara conserva avui dia trams d'una gran muralla i torres que barren l'accés pel cantó sud. A la resta de la península, els alts espadats sobre el Ter n'impedeixen l'accés.

Què hi havia i quin paper jugava Casserres abans de l'edificació del monestir? El mateix comte Borrell continua dient un tros més avall del mateix pergami: «*Tot el que he nomenat abans (la muntanya de Casserres) em va arribar a mi, Ramon, per la vàlua i la nissaga de la meua família que, tot lluitant, van fer fora el poder dels sarraïns i van posar la nostra terra al servei del Senyor*» (Pladevall, 1984). Es tracta d'una clara al·lusió a la primera entrada dels francs carolingis, a finals del segle VIII, i a les primeres lluites per establir una línia fronterera al llarg del Ter davant els «sarraïns» d'al-Àndalus. Aquests són els «temps antics» que esmenta el document, quan els «homes esforçats» (els primers repobladors) van edificar una església, probablement annexa al primitiu castell. Cal tenir present que el comte Ramon Borrell parla de fets succeïts feia més de dos-cents anys, moment en què Casserres, juntament amb Roda Ciutat, Savassona i tota una colla de torres de guaita, controlaven el pas del Ter per la Plana de Vic.

Com hem dit més amunt, els documents carolingis esmenten «Roda Ciutat» a partir de l'any 826, quan als Annals Reials de Lluís el Pietós s'explica que Aissó va destruir Roda Ciutat, sense cap més detall. Així i tot, per als carolingis la destrucció de Roda Ciutat devia ser prou important perquè mereixés una entrada en la recopilació de fets de l'any corresponent. La cita exacta és: «*Ibi ad eius notitiam perlatum est de fuga ac perfidia Aizonis, quomodo fraudulenter Ausonam ingressus et a populo illo, quem dolo deceperat, receptus Rotam civitatem destruxit, castella eiusdem regionis, quae firmiora videbantur, ...*». Gràcies a les cròniques àrabs localitzades i traduïdes recentment, ara sabem que Aissó, el revoltat, era un indígena fill del darrer valí de Barcelona Sulayman al-Arabí i de mare goda. Guillemó, el noble que li va fer costat en la lluita, era un hispanogot fill de Berà, comte got depositat pels carolingis. Aissó es trobava pres a Aquisgrà i va fugir per liderar la revolta. Es va tractar, doncs, d'una rebel·lió indigenista antifranca que va tenir el suport del poble d'Osona, i que va destruir molts castells de la zona, a més de Roda Ciutat, llocs tots ocupats pels carolingis des de finals del segle VIII (Ollich, 2004; 2005).

A partir del 785-789, en què Girona i Urgell s'alien amb els carolingis i passen a formar part del seu imperi, es fa efectiu el control franc de la costa nord i de part del Pirineu interior i les seves valls. Quedava, però, un pas important per cobrir, el del riu Ter, per tal de cobrir els passos pirinencs i completar l'avenç dins la Marca Hispànica ordenat per Carlemany. I aquí és on entra en joc Borrell, comte d'Urgell i la Cerdanya que, amb els seus homes, va seguir riu avall des de les valls pirinenques fins a ocupar i assentar-se en antigues fortificacions. L'objectiu era el control del Ter, i un punt clau era la fortalesa de Roda Ciutat, situada en un indret on el riu girava i canviava de rumb per dirigir-se cap al mar. Des d'aquest lloc es podia controlar visualment tot el ponent i les muntanyes de l'entorn per on arribaven els musulmans, sobretot baixant per Collsuspina i el Moianès, i també pujant des del Vallès pel Congost, els Cingles de Bertí i Centelles. D'altra banda, la fortalesa de Roda Ciutat permetia el control de l'antiga via romana que anava cap al Pirineu, a més de guardar l'entrada a les Guillerries, possible pas cap a Girona. La fortalesa devia quedar abandonada després del pas dels musulmans, o potser només hi va quedar un petit romanent de població.

L'arqueologia no permet determinar cap rastre de destrucció o incendi pertanyent a aquest moment d'invasió andalusina, de manera que tot indica que els carolingis es devien limitar a ocupar el lloc i refer la gran muralla visigòtica. El procés de refortificació va consistir a afegir a la muralla unes grans torres quadrades adossades cada 25-30 m, que sobresortien cap a l'exterior i l'interior del mur inicial, ocupant uns 50 m² cadascuna i deixant un ample espai hàbil interior (Pratdesaba, 2021). L'excavació d'aquests espais i dels seus voltants ha proporcionat restes de fauna i nombrosos fragments de ceràmica espatulada carolíngia, en alguns casos susceptible d'haver estat importada i en altres casos, fruit de les nombroses imitacions locals (Travé et al. 2024). Entre els fragments destaca una peça anomenada sitra amb la forma característica del broc sortit, similar a les ceràmiques localitzades a la plaça del Rei de Barcelona (Beltran de Heredia, 2006) i atribuïdes també al segle IX. Aquest material, més les tombes antropomorfes excavades a la roca entorn de l'església, a la part més alta de la península de l'Esquerda, ens permet assegurar que l'ocupació carolíngia va ser un assentament permanent, almenys des de l'últim terç del segle VIII fins a la revolta d'Aissó del 826 (fig. 9).

Figura 9. Sitra carolíngia de ceràmica espatulada (foto: Museu Arqueològic de l'Esquerda).

La importància del lloc s'accentua amb una altra troballa durant l'excavació de la muralla, un diner d'argent de Lluís el Pietós, el fill de Carlemany. Es tracta d'una moneda carolíngia de les anomenades «de frontera», que els francs encunyaven amb tallers portàtils a les zones que limitaven el seu imperi, les «marques». Es va encunyar entre els anys 822 i 840 dC, amb la següent inscripció a l'anvers, entorn d'una creu equipatada: + *HLVDOVVICVS IMP* (*Lluís Emperador*); i amb la següent al revers, al voltant d'un temple central: + *XRISTIANA R* (*r en forma de 9 al revés*) *ELIG* (*quadrada*) *IO* (*Christiana Religio*) (Clua et al., 2018) (fig. 10).

D'altra banda, a les zones on aflora la roca nua, l'Esquerda mostra nombrosos retalls a la roca, encaixos i forats de pal, que es corresponen amb construccions de fusta desaparegudes i substituïdes per altres construccions de pedra. La presència d'aquestes evidències en negatiu en altres llocs estratègics dels voltants, com ara Savassona, Savellana, Salou, la Roca del Purpiol, el mateix Casserres, demostra que Roda Ciutat-l'Esquerda estava envoltada d'una xarxa de torres de

Figura 10. Diner d'argent de Lluís el Pietós, 820-840 AD (foto: I. Ollich/ Museu Arqueològic de l'Esquerda).

guaita de fusta que es comunicaven visualment entre elles i que permetien vigilar el territori. La seva funció no era pas de defensa, sinó de control i vigilància, per tal de poder avisar amb temps de qualsevol moviment al lloc central, Roda Civitas.

Els exèrcits carolingis eren experts a treballar la fusta, i en l'avenç pels territoris fronterers portaven les eines i atuells necessaris per construir ponts, escales i qualsevol estructura que calgués, sota la direcció d'enginyers i especialistes. Sembla que una de les primeres coses que feien en establir-se en un lloc era el control i vigilància de l'entorn mitjançant torres de guaita de fusta, que aixecaven ràpidament fent servir la vegetació del mateix terreny. A l'Esquerda s'ha dut a terme un experiment de construcció d'una guaita d'aquest tipus, seguint els forats de pal localitzats al jaciment, la iconografia de l'època, i fent servir arbres propis del lloc, i el resultat és una torre de fusta que augmenta la visibilitat sobre el riu i aguanta perfectament les inclemències del temps (Ollich et al., 2016; 2017; 2018a; 2018b; 2020a; 2020b) (fig. 11).

Figura 11. Torre experimental de fusta d'època carolíngia construïda a l'Esquerda (foto: I. Ollich/ Museu Arqueològic de l'Esquerda).

Una xarxa de torres semblant va formar una línia fortificada al llarg de curs del Ter mitjà, molt abans que s'ocupés Barcelona i es formés la defensa al Llobregat a partir de l'any 801. La frontera del Ter actuava com a contenció de l'accés musulmà cap als Pirineus i defensa de les terres circumdants, a més de controlar la rereguarda de Girona per l'interior des del 785. Així mateix, va proporcionar als exèrcits tolosans i narbonesos un lloc adient per a organitzar l'atac i conquesta de Barcelona els anys posteriors.

CONCLUSIONS

L'Esquerda-Roda és i ha estat una fortalesa natural al llarg del temps. Les seves condicions estratègiques suposen un avantatge per qualsevol assentament humà: la península ofereix un recer espaiós per la seva posició sobreaixecada i alhora aïllada de l'entorn proper gràcies al riu i als profunds espadats que envolten el meandre; compta amb recursos naturals pel que fa a aigua i vegetació forestal; a més d'una àmplia visibilitat en 360 graus sobre l'entorn i fins a les muntanyes de la llunyania. Per tot això, l'ocupació humana ha estat continuada al llarg de mil·lennis. L'arqueologia ha confirmat la presència humana des del Bronze final i l'Edat del Ferro. També s'ha corroborat que era el lloc central dels ausetans, on van construir un gran *oppidum* fortificat amb funcions de capital, Ausa.

Les excavacions arqueològiques dutes a terme en els darrers anys han proporcionat nova informació sobre l'època compresa entre els segles v i ix dC, amb la descoberta de restes i estructures d'època visigoda i carolíngia. És el moment en què l'Esquerda, amb el nom de Roda Ciutat, va jugar un paper preeminent en la defensa i organització del territori al sud del Pirineu en temps dels visigots, i tot seguit en la formació de la línia fortificada del Ter davant dels musulmans per part dels francs carolingis. Amb l'organització dels comtats carolingis es completa el pas d'aquest lloc des de l'antiguitat tardana cap a l'època medieval.

BIBLIOGRAFIA

- Beltran de Heredia, J. (2006). Barcelona: la ceràmica de tradició carolíngia (siglos IX-X). *QUARHIS, Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, 2, pp. 108-139.
- Bolós, J. (2013). La formación del hábitat medieval en Cataluña: Aldeas, espacios aldeanos y vías de comunicación. *Studia historica, Historia medieval*, 31, 151-180.
- Brogliolo, G. P. i Gelichi, S. (eds) (1997). *La fine delle ville romane: Transformazioni nelle campagne tra tarda antichità e alto medioevo. Documenti di Archeologia 11*. Società Archaeologica Padana: Mantua.
- Clua, M., Ollich, I. i Rocafiguera, M. (2018). La localisation de l'atelier de Rodda à la lumière des dernières découvertes archéologiques à Roda de Ter (Catalogne). *Revue Numismatique* (Institut National des Sciences Humaines et Sociales du CNRS), Paris, 175, pp. 355-375.
- Chavarría Arnau, A. (2007). *El final de las Villae en Hispania (Siglos IV-VII d.C)*. Brepols Publishers: Bèlgica.
- Díaz, P. C. i Menéndez Bueyes, L. R. (2016). Romanos, visigodos e indígenas: las comunidades del norte de Hispania en los inicios de la Edad Media [cuarenta años después], *Anejos de NAILOS*, 3, pp. 161-189.
- Díaz-Carvajal, A. (2024, en premsa). *L'Esquerda. Arqueologia funerària i Estudi antropològic d'una població medieval (segle VIII-XIV)*. Tesi doctoral defensada a la UB (17 desembre 2018) i en curs de publicació pel Museu Arqueològic de l'Esquerda.

- Ferrando-Bernal, M., Morcillo-Suarez, C., De-Dios, T., Gelabert, P., Civit, S., Díaz-Carvajal, A., Ollich-Castanyer, I., Allentoft, M. E., Valverde, S. i Lalueza-Fox, C. (2020). Mapping co-ancestry connections between the genome of a Medieval individual and modern Europeans. *Scientific Reports*, 10, pp. 6843.
- Gibert Rebull, J. (2012). L'alta edat mitjana a la Catalunya Central (Segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 23, pp. 353-385.
- Mestres, J. S. (2012). Anàlisi per Radiocarboni de les restes de fauna de les sitges visigòtiques. Dins M. Rocafiguera, M. (coord), *Les sitges visigòtiques de l'Esquerda*. Memòria del treball AGAUR-ACOM (inèdit).
- Mestres, J. S. (2012). Datació per Radiocarboni del material ossi humà procedent de la necròpolis extramurs de l'Esquerda. Dins I. Ollich, I. et al., *Memòria d'Excavacions, sector medieval de l'Esquerda 2012-2013* (inèdit).
- Olalde, I., Lalueza, C., Ollich, I., Díaz-Carvajal, A., et al. (2019). The genomic history of the Iberian Peninsula over the past 8000 years. *Science*, 363, 6432, pp. 1230-1234. <https://science.sciencemag.org/content/363/6432/1230/tab-pdf>
- Ollich, I. (2004). Roda Ciutat (L'Esquerda) i la defensa de la línia del Ter al comtat d'Osona (s. VIII-X). *Actes del Congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Ed. Museu Etnològic del Montseny, Arbúcies, pp. 179-194.
- Ollich i Castanyer, I. (2005). El Ter, la primera frontera dels carolingis al comtat d'Osona, segle VIII-IX. Dins J. Maroto, S. Ramió, E. Ripoll (coord.): *Medievalis Historia Pyrenaica II, Congrés Internacional d'Història dels Pirineus (nov. 1998)*, Centre Associat de la UNED - Girona, pp. 187-201.
- Ollich, I., Rocafiguera, M., Ocaña, M., Pratdesaba, A. i Pujol, M. A. (2014). La muralla de Roda Ciutat: visigots i carolingis al jaciment de l'Esquerda. *Tribuna d'Arqueologia*, 2012-2013, Departament de Cultura, Barcelona. <https://blocs.gencat.cat/blocs/AppPHP/tribunad'arqueologia/category/temporades-de-la-tribuna-darqueologia/tribuna-2013-2014/>
- Ollich, I., Rocafiguera, M., Amblàs, O., Ocaña, M., Pratdesaba, A. i Pujol, M. A. (2015). Visigots i Carolingis a Osona. Novetats arqueològiques des del jaciment de l'Esquerda. *Actes III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central (Roda de Ter, juny 2014)*, Departament de Cultura- Museu Arqueològic de l'Esquerda, Barcelona-Roda de Ter, pp. 14-22.
- Ollich, I., Rocafiguera, M. i Ocaña, M. (2016). The Southern Carolingian Frontier in Marca Hispanica along the River Ter: Roda Civitas and the archaeological site of l'Esquerda (Catalonia). Dins N. Christie, H. Herold, *Fortified Settlements in Early Medieval Europe. Defended communities of the 8th-10th Centuries*. Oxford-Philadelphia: Oxbow, pp. 205-217.
- Ollich, I., Rocafiguera, M., Pratdesaba, A., Ocaña, M., Amblàs, O., Pujol, M. A. i Serrat, D. (2017). Roda Ciutat. El nucli fortificat de l'Esquerda sobre el Ter i el seu territori, *AUSA, XXVIII (179)*, pp. 23-40. <https://raco.cat/index.php/Ausa/article/view/335973/426765>
- Ollich, I., Serrat, D., Pratdesaba, A., Rocafiguera, M., Ocaña, M. i Amblàs, O. (2018a). La construcció i durabilitat d'un torre carolíngia de fusta. Arqueologia experimental a l'Esquerda. *Actes del Congrés Internacional d'Arqueologia*

- Experimental (Tarragona 25-27 octubre 2017)*, Reial Societat Arqueològica Tarraconense, *Butlletí Arqueològic*, V, 40, pp. 173-180.
- Ollich-Castanyer, I., Pratdesaba, A., Rocafiguera, M., Ocaña, M., Pujol, M. A. i Serrat, D. (2018b). The experimental building of a Wooden Watchtower in the Carolingian Southern frontier, EXARC.net, 2018(1), pp. 1-10. <https://exarc.net/issue-2018-1/ea/experimental-building-wooden-watchtower-carolingian-southernfrontier&https://exarc.net/sites/default/files/EXARCJournal-01-2018-content.pdf>
- Ollich, I., Adell, J. A., Rocafiguera, M., Pratdesaba, M., Ocaña, M. i Amblàs, O. (2020a). El procés de construcció experimental d'una torre de guaita carolíngia de fusta a l'Esquerda, *IV Jornada d'Arqueologia de Sitges (26 febrer 2016)*, pp. 80-87.
- Ollich, I., Rocafiguera, M., Pratdesaba, A., Ocaña, M., Amblàs, O., Pujol, M. A., Adell, J. A. i Serrat, D. (2020b). «Una torre de guaita carolíngia a la frontera del Ter. Un experiment de construcció amb fusta a l'Esquerda». *AUSA, XXIX(184)*, pp. 169-194. <https://raco.cat/index.php/Ausa/article/view/375305/470010>
- Ollich, I. i Rocafiguera, M. (2019). Antiguas pautas de asentamiento en el yacimiento de l'Esquerda (Osona, Barcelona): un ejemplo de arqueología diacrónica. Dins *Al-KITAB, Homenaje a Juan Zozaya Stabel-Hansen*, Asociación Española de Arqueología Medieval (AEAM), Madrid, pp. 159-164.
- Ollich, I., Rocafiguera, M., Pratdesaba, A., Ocaña, M., Gibert, J. M., Morales, A., Pujol, À. i Travé, E. (2022). Les fortificacions de l'Esquerda i el seu entorn: Cabrera, La Roca del Purpiol i Savellana. Darreres novetats (2028-2021), *VI Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central (Berga, 21-22 octubre 2022)*, en premsa.
- Pladevall, A. (1984). *Castell de Casserres*. Catalunya Romànica II, *Osona*, 1, 352-354.
- Pratdesaba, A. i Ollich, I. (2020). La civitas visigoda de Roda-L'Esquerda: la fortalesa i el territori del riu Ter. Dins J. M. Macías, A. Ribera, M. Rosselló (eds.) *Recintos fortificados en época visigoda: Historia, arquitectura y técnica constructiva*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Treballs d'Arqueologia de la Mediterrània Antiga-TRAMA, 8, pp. 25-34
- Pratdesaba, A. (2021). *El procés de fortificació i reocupació del territori a Catalunya entre els rius Ter i Llobregat en època visigòtica i carolíngia. El cas de l'Esquerda (segle VIII-IX)*. Societat Catalana d'Arqueologia Barcelona.
- Rocafiguera, M. (2005). Arquitectura ibèrica ausetana: materials i tècniques de construcció al jaciment de l'Esquerda (segle v aC). *Fonaments*, 12, pp. 235-250
- Rocafiguera, M., Ollich, I. i Ocaña, M. (2014). L'Esquerda abans del període ibèric ple. *XV Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: La transició Bronze Final - Primer Ferro al Pirineu i territoris veïns*, Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, pp. 317-328
- Rocafiguera, M. (2020). Els Ausetans a la 2a Guerra Púnica: el paper de les terres del curs mitjà del riu Ter en el conflicte. *Treballs d'Arqueologia*, 24(85). DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/tda.119>
- Rocafiguera M. (2021). *D'Ausa a Auso. La construcció del territori ausetà des d'època ibèrica fins a temps visigòtics*. Vic, Patronat d'Estudis Osonencs (Monografies, 35).
- Rocafiguera, M. i Ferrer, J. (2023). Dues noves inscripcions ibèriques sobre ceràmica de l'Esquerda: noves aportacions sobre l'escriptura ibèrica a Osona.

Ausa, XXX(190), pp. 561-588, Vic, Patronat d'Estudis Osonencs. DOI: <https://doi.org/10.60940/ausav30n190id421721>

- Rocafiguera, M. i Ollich, I. (2023). Merlès i l'horitzó preibèric del jaciment de l'Esquerda (les Masies de Roda, Osona). Dins A. Bach Gómez, L. Fàbregas, M. Molist, M. (coords.), *Jornada d'Arqueologia: La «cultura de Merlès» revisada: La transició entre els períodes del bronze final a la primera edat del ferro a la Catalunya Central i àrees veïnes*. Solsona, Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, pp. 142-157 (edició en línia: *La cultura de Merlès.pdf*).
- Ruf, MA., Yáñez, C., Solé, X., Vila, T., Llovera, X. i Bosch, J. M. (1997). El Roc d'Enclar (Andorra). Canvis i relacions d'una comunitat rural del Pirineu Oriental entre els segle IV i VIII. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 37, pp. 1131-1143. <https://raco.cat/index.php/AnnalsGironins/article/view/54259>
- Soldevila, T. i Ollich, I. (1998). *Sant Pere de Casserres, història i llegenda*. Eumo Ed. (Lentorn, 35). Vic, pp. 13-14.
- Subías, E., Puig Griessenberger, A. M., Codina, D. i Fiz, JI. (2016). El castrum visigòtic de Puig Rom revisitat, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 47, pp. 75-96. DOI: <https://doi.org/10.2436/20.8010.01.198>
- Travé, E., Rocafiguera, M., Ollich, I., Pratdesaba, A. i Ocaña, M. (2024). Frankish and Local Technological Traditions in Greyware Pottery Production at L'Esquerda (Catalonia), 7th-9th Centuries AD: Examining Distribution Patterns and Exchange at the Southern Carolingian Border. Elsevier, *Journal of Archaeological Science Reports*, 53, 104297. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352409X23004728>
- Valenzuela, À. (2012). Anàlisi arqueozoològica de les sitges altmedievals de l'Esquerda. Dins M. Rocafiguera (coord.) *Les sitges visigòtiques de l'Esquerda*. Memòria del treball AGAUR-ACOM (inèdit).

UN CONJUNT CERÀMIC DEL SEGLE VI DC A BLANES (LA SELVA)

Joan Llinàs i Pol¹

TROBALLA I EXCAVACIÓ

L'octubre de 2022 es va efectuar una intervenció arqueològica a la finca situada a la cantonada entre els carrers Sant Bonós, 2 i Llarg, 40, al nucli urbà de Blanes, prèvia a la construcció d'un nou habitatge. El solar era un espai de planta trapezoidal, d'uns 80 m² de superfície, ubicat a l'est del barri de sa Massaneda (fig. 1), delimitat al sud pel carrer Sant Bonós, a l'est pel carrer Llarg, i al nord i a l'oest per sengles edificis veïns.²

Figura 1. Ortoimatge del barri de sa Massaneda de Blanes, amb la ubicació dels jaciments i els espais esmentats en el text (font: ICGC).

¹ Atri Cultura i Patrimoni, SLU.

² La intervenció va ser encomanada per Montserrat Garcia Pujadas, copromotora de l'obra, a l'empresa Atri Cultura i Patrimoni SLU, i es va efectuar sota la direcció d'Emma Llach (control) i Joan Llinàs (excavació). Cal agrair la col·laboració de Víctor Catalán, arquitecte responsable de l'obra, i de l'Ajuntament de Blanes, especialment de Toni Reyes, arxiver municipal. Les tasques de control arqueològic foren sufragades pels promotors de l'obra i les d'excavació per l'Ajuntament de Blanes.

L'indret es troba al nord i als peus de la penya dels Padrets, on s'ubica una part de l'*urbs* romana de *Blandae*. El jaciment de la penya dels Padrets és conegut des dels anys setanta del segle xx gràcies a unes primeres excavacions (Vilà et al. 1978; Vilà, 1982; Vilà, 1986; Burgueño, Vilà, 2000) que van posar en relleu la importància de les restes, però que no van tenir, tanmateix, continuïtat fins al 2022, quan s'hi va endegar un ambiciós programa d'excavacions. Els resultats d'aquests darrers treballs, encara en curs al moment de redactar el present estudi i enormement positius, s'han concretat fins ara en una part de l'estructura urbana de l'antiga *Blandae*, de la qual ha quedat al descobert la planta de quatre edificis (un d'ells formats per un rengle de 5 *tabernae*) articulats a banda i banda de l'encreuament entre un *cardo* i un *decumanus*. La cronologia de les estructures de la penya dels Padrets és, tanmateix, curta, ja que s'estén només entre la primera meitat del segle I aC i mitjans del segle I dC, amb una fase urbana prèvia —documentada per primera vegada en la recent campanya de 2023—, que permet pujar la cronologia de l'assentament fins a finals del segle II aC (Llinàs, 2022; Llinàs, 2023).

Als peus de la penya dels Padrets, al barri de sa Massaneda, en els darrers anys s'han anat realitzant troballes esporàdiques durant les obres d'arranjament de carrers i de reforma d'algunes cases, entre les quals destaquen un conjunt de ceràmica dels segles I aC i I dC trobat al carrer Llarg, 36 (Burgueño i Vilà, 2000, p. 33) i, sobretot, unes estructures d'època altimperial que han aparegut recentment al carrer Llarg, 28, les primeres de l'antiga *Blandae* que es documenten fora de la penya dels Padrets.³ Cal remarcar, finalment, una petita intervenció realitzada el 2018 a la plaça Josep Mestres, al costat de la capella de l'Antiga, una construcció del segle XVIII que substitueix un edifici més antic que la llegenda fa arribar fins a l'any 986, però que no es coneix documentalment abans del 1388. Aquesta intervenció va permetre la localització de restes humanes desconnectades i fragments de *tegula* romana, alguns de prou entitat. Malgrat tractar-se de restes remogudes, aquestes *tegulae* delataven la probable existència en aquesta zona de vestigis d'època romana, mentre que les restes humanes podrien indicar la proximitat d'una necròpolis, que de moment no és clar si l'hem de relacionar amb la capella medieval o bé amb la mateixa presència de les *tegulae*, que indicarien una possible àrea cementirial romana o tardoantiga (Llinàs, 2020, p. 206).

Les expectatives de la nostra intervenció al carrer Sant Bonós, 2 eren altes perquè, a banda de les esmentades restes localitzades en altres punts del barri, un sondeig puntual que es va fer en el mateix solar l'any 2002 quan es va enderrocar la casa vella, va permetre recuperar-hi alguns materials d'època baiximperial (Manzano, 2002). Amb aquests precedents, no es va fer estrany que el 2022 el nostre control arqueològic dels moviments de terra de l'obra permetés ben aviat identificar, al nord-oest del solar i sota les restes dels fonaments de la casa enderrocada, una clapa de terra més fosca i orgànica que es va anar concretant i diferenciant a mesura que es rebaixava el terreny (UE 2). La delimitació arqueològica d'aquest estrat, on es van localitzar de seguida materials d'època tardoantiga, va permetre identificar-lo com el farcit d'una fossa retallada en estrats arqueològics més antics.

L'extensió dels moviments de terres de l'obra a la resta del solar va permetre delimitar al final una zona arqueològica que cobria, aproximadament, el terç nord i nord-oest de l'espai afectat. Aquest sector arqueològicament positiu es trobava

3 Els resultats d'aquesta intervenció, dirigida per Daniel Giner Iranzo i Joan Llinàs Pol (Atri Cultura i Patrimoni, SLU), que certifiquen definitivament l'expansió de l'*urbs* fins a tocar de la riera, romanen encara inèdits.

migpartit transversalment per un dels fonaments antics i per un punt, a tocar d'aquests fonaments, on s'hi havia realitzat el sondeig arqueològic l'any 2002 i que va possibilitar —ara ho sabem— la documentació del mateix estrat tardoantic localitzat per nosaltres vint anys més tard. Aleshores, però, degut a la poca superfície excavada, no es va poder datar amb precisió l'estrat localitzat ni esbrinar-ne les característiques i la funcionalitat.

Just en el punt on vam documentar el retall tardoantic hi havia projectat el forat de l'ascensor del nou edifici, per la qual cosa la seva excavació arqueològica era ineludible. A banda, més a llevant, on les obres ja no havien d'incidir-hi més, malgrat tot es va decidir practicar-hi un sondeig, amb la finalitat de documentar l'estratigrafia en la qual estava retallada la fossa tardoantiga. Aquest sondeig va permetre identificar quatre estrats superposats (UE 5, 6, 7 i 8), sense cap estructura, que van oferir una seqüència cronològica que abastava des de la segona meitat del segle I aC fins a mitjan segle I dC: àmfora Lamboglia 2 a la UE 8, Tarraconesa 2 a la UE 7, Pascual 1 a la UE 6 i Dressel 3/2 a la UE 5. No es tractava, però, de nivells d'ocupació ni tan sols d'anivellaments amb finalitat constructiva expressa, sinó que eren sedimentacions produïdes a causa de revingudes de la pròxima riera, el llit de la qual discorria molt a prop, a llevant d'aquest espai. Ens trobaríem, segons tots els indicis, en una zona marginal de l'*urbs* romana de *Blandae*, un espai a tocar de la ciutat, però en un sector ja no urbanitzat i exposat a les crescudes i revingudes de la riera, que delimitaria per l'est l'antiga àrea urbana.

A l'oest del solar, on hi havia el retall tardoantic, es va projectar una cata de 250 per 200 cm. Una vegada enretirat un estrat de la segona meitat del segle XVIII (UE 10), relacionat amb la construcció de la casa vella, ja va quedar ben delimitat un retall (UE 12) que ocupava tot el centre i els costats oest i sud del sondeig (fig. 2). Es tractava d'una fossa de contorns i parets força irregulars, malgrat la seva tendència circular, que fou excavada en la seva totalitat i profunditat, excepte al costat oest, on continuava més enllà del perfil de la cata cap a un espai que no es podia rebaixar tant pels imperatius de l'obra com per no descalçar el mur de la casa veïna. Les dimensions d'aquesta fossa eren uns 150 cm aproximats de diàmetre màxim i una profunditat màxima de 76 cm.

La fossa retallava en part un estrat sorrenc de la primera meitat-mitjans del segle I dC (UE 13), semblant al que s'havia localitzat a l'altre sondeig, i en part el subsol natural, de composició granítica. Al fons de la fossa, retallada al subsol, es va documentar una petita estructura de combustió (UE 17) de forma allargassada amb els extrems arrodonits, de 125 per 23 cm, farcida amb un estrat de carbonets i cendres (UE 18) sense material arqueològic.

Figura 2. Imatge de la fossa del segle VI documentada en el carrer Sant Bonós, 2 de Blanes, abans de la seva excavació.

EL MATERIAL ARQUEOLÒGIC

L'interior de la fossa va aparèixer farcit per quatre estrats superposats (UE 2, 11, 14 i 15). Malgrat que aquests estrats es van diferenciar a causa de determinades característiques pròpies, compartien l'heterogeneïtat de la seva composició i la

diversitat de les inclusions que contenien, on hi havia des de material de construcció (*tegulae*, fragments de morter de calç) fins a elements orgànics (cendres, petits carbons). Pertanyien tots a una mateixa acció, el rebliment de la fossa, efectuada en un moment molt concret i específic.

Entre el material arqueològic que es va recuperar en aquest rebliment destaca amb diferència la ceràmica. Pel que fa al material no ceràmic, només comptem amb la presència d'una quarantena d'elements de fauna terrestre (encara pendents d'estudi), un exemplar de fauna malacològica, un clau de bronze i un fragment sense forma de vidre.

La ceràmica estava composta per un total de 730 fragments, entre els quals destacaven clarament la ceràmica comuna oxidada a torn, amb 259 fragments, i l'àmfora africana, amb 235 fragments, alguns dels quals pertanyents a les mateixes peces. Cal esmentar també que una petita part d'aquest conjunt ceràmic corresponia a exemplars de cronologies residuals, pertanyents en la seva major part al segle I dC (àmfora tarraconesa sobretot, però també algun fragment episòdic de T. S. Itàlica, Sudgàl·lica, Hispànica, Africana A i africana de cuina), que provindrien molt probablement de l'entorn estratigràfic immediat, de cronologia altimperial, en el qual estava retallada la fossa que estudiem. Per això, també hem de considerar que alguns fragments — indetriables — de ceràmica comuna i d'àmfores bètiques i indeterminades que es van recuperar pertanyin igualment a aquesta cronologia més reculada.

El material tardoantic, que conforma la major part de la ceràmica recuperada en el farcit de la fossa, és un conjunt molt tancat i totalment homogeni des del punt de vista cronològic. Pel que interessa en aquest estudi i a partir de les formes identificades, analitzarem la T. S. Africana D i les àmfores africanes, i farem un esment no tan detallat a la ceràmica comuna oxidada i a la ceràmica reduïda de cuina.

La T. S. Africana D (fig. 3 i 4) constitueix la major part de la vaixel·la fina localitzada (18 fragments d'un total de 22). És un conjunt reduït, però, tanmateix, amb un repertori formal variat i ben significatiu:

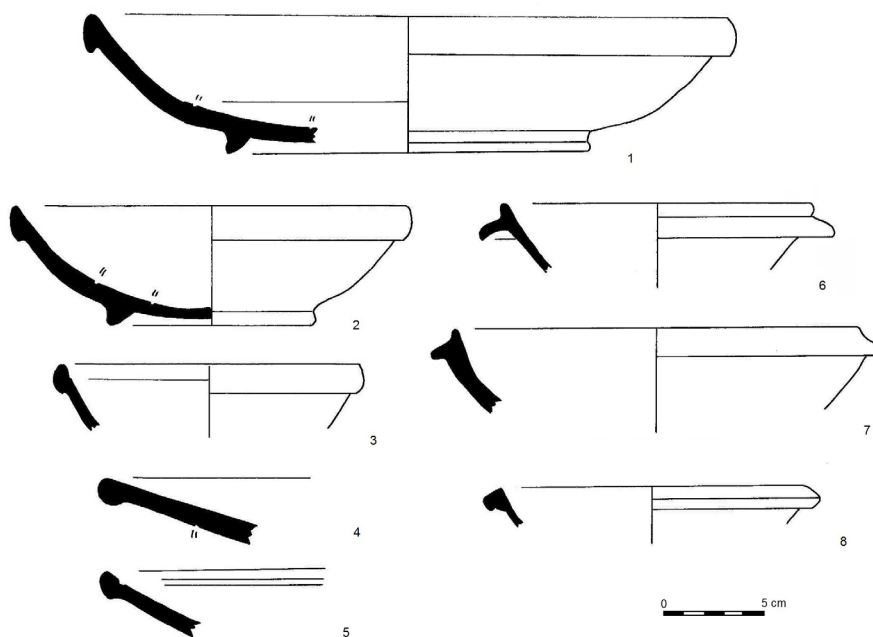

Figura 3. T. S. Africana D. 1-Hayes 103A; 2-Hayes 99 v. Lamb 1; 3-Hayes 99; 4-sim. Atlante XLVI, 5; 5-Hayes 104B; 6-Hayes 91B; 7-Hayes 91, v. Lamb.24/25; 8-sim. Hayes 94.

- f. Hayes 91 B, sim. Atlante, XLVIII, 14. 1 ind.
- f. Hayes 91 C o D. 1 ind.
- f. Hayes 91, var. Lamb. 24/25. 1 ind.
- f. Hayes 91 indet. 1 ind (base estriada).
- f. Hayes 94 sim. 1 ind.
- f. Hayes 99, var. Lamb. 1. 2 ind.
- f. Hayes 103A, var. Gallia 1962, p. 52, fig.8. 1 ind.
- f. Hayes 104B. 1 ind.
- f. Atlante XLVI, 5. 1 ind.
- 1 base decorada en estil E (ii)

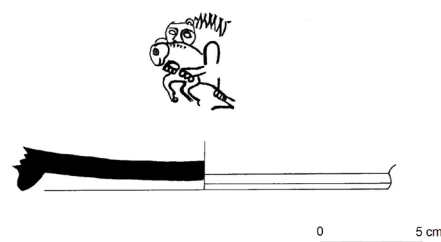

Figura 4. T. S. Africana D. Base amb decoració estil E (ii).

A banda d'aquests exemplars, hi ha amb un petit fragment de vora i 5 fragments informes, també de T. S. Africana D, que no hem pogut classificar.

Pel que fa a les àmfores africanes (fig. 5), en canvi, els fragments informes —alguns dels quals pertanyen als mateixos individus, entre dos i tres— són absolutament majoritaris, fins al punt que només comptem amb tres vores amb forma identificable (Keay 35B, Keay 55A i Keay 62A) i tres pivots amb les motlures pròpies de la forma Keay 62 (Keay, 1984, pp. 339-344).

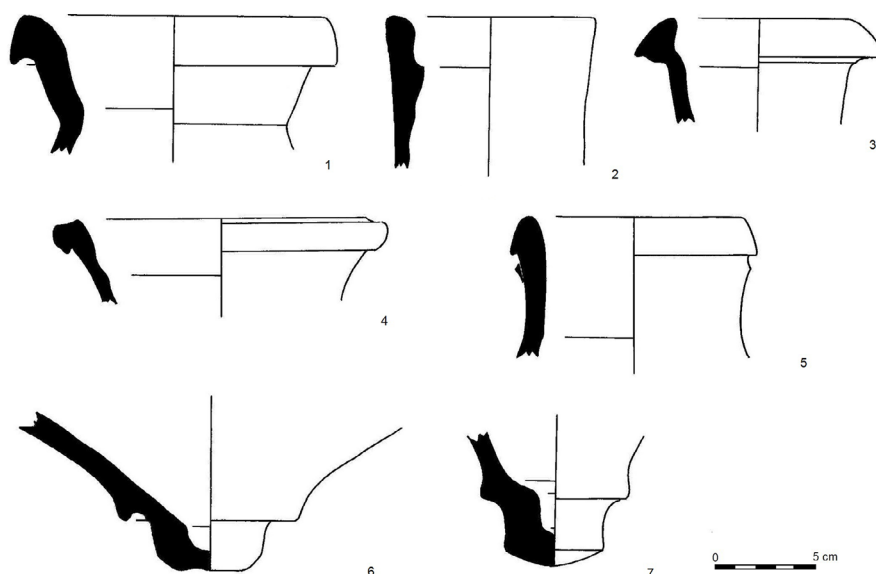

Figura 5. Àmfores. 1-Keay 62A; 2-Keay 55A; 3-Keay 35B; 4 i 5-indeterminades; 6 i 7-pivots atribuïbles a les f. Keay 62.

La ceràmica comuna oxidada (fig. 6, 1-3), malgrat el gran volum de fragments recuperats, es troba composta per pocs individus amb formes representatives i identificables, ja que la major part són fragments sense forma. Hem de destacar-hi sobretot morters amb llistell i fragments amb una decoració pentinada, incisa i estampada (fig. 7), que no és estranya en el context cronològic que ens ocupa i que també es troben en les àmfores del tipus Keay 79 (Keay, 1984, pp. 369-374).

Finalment, la ceràmica reduïda de cuina (fig. 6, 4-6), tot i ser numèricament poc representativa, compta amb alguns exemplars significatius, entre els quals trobem olles de perfil en «S», recipients de parets reentrants (hemisfèrics o carenats) i

tapadores, entre d'altres. Pel seu relatiu bon estat de conservació, per la dimensió dels fragments i per les similituds que mantenen entre ells, creiem que —a diferència de la comuna oxidada— bona part d'aquests individus de ceràmica reduïda de cuina pertanyen majoritàriament a l'horitzó cronològic tardoantic propi de la fossa (Roig, Coll, 2011).

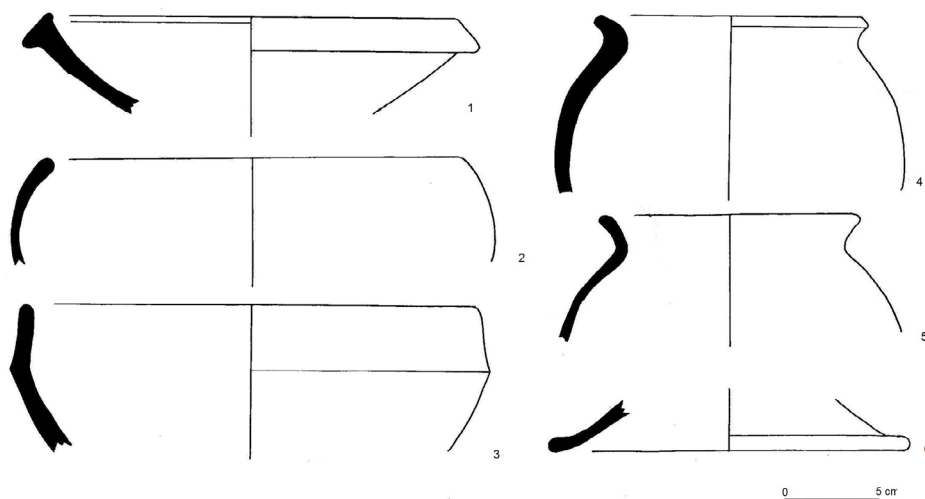

Figura 6. 1-3) Comuna oxidada a torn; 4-6) Reduïda de cuina.

CRONOLOGIA

Ja a primer cop d'ull i sense cap mena de dubtes, el conjunt ceràmic localitzat al carrer Sant Bonós, 2 de Blanes ofereix una cronologia que hem de situar en ple segle VI dC. Amb alguna lògica absència, el repertori formal tant de la vaixel·la de taula com de les àmfores que hem localitzat és l'habitual en la major part dels contextos ceràmics d'aquest període al Mediterrani Occidental, on es repeteixen amb insistència els exemplars de les formes Hayes 93, 94, 99 i 103 en T. S. Africana D, i Keay 55 i 62 en àmfores africanes, tal com hem localitzat nosaltres al jaciment blanenc. Cap d'aquestes formes de vaixel·la de taula apareix abans de l'any 500, i pel que fa a les dues formes d'àmfores esmentades, tot i que se'n poden trobar al segle V avançat, és al segle VI quan abunden més amb molta diferència. Cal dir que hi ha algunes formes una mica més antigues, com la Hayes 91B en T. S. Africana D i la Keay 35B en àmfora africana que, tot i que poden arribar al segle VI, són més habituals al segle V.

Figura 7. Comuna oxidada a torn (assimilable a àmfora Keay 79).

Si provem de precisar una mica més la cronologia de la fossa de Blanes, hem de fixar-nos en alguns exemplars concrets que ens hi ajuden. Per una banda, tenim la base amb decoració estampada de l'estil E (ii), que no apareix abans de l'entorn a l'any 525/530 i que serà habitual fins a finals de segle (Atlante, 1981, pp. 132-135). El nostre exemplar (fig. 4) podria pertànyer a una servidora de les formes Hayes 103 o 104, i el motiu figurat (un lleó que ataca i mossega un cèrvid) respon a les característiques pròpies d'aquest estil decoratiu.

També tindrien una cronologia semblant els dos exemplars de Hayes 99-Lamboglia 1 (un dels quals és un perfil complet; fig. 3, 2), que no es produeixen abans del segon quart del segle VI i que són habituals fins més enllà de l'any 575 (Atlante, 1981, pp. 109-110). Pel que fa a les formes Hayes 94, 91 C, 103A i Atlante XLVI,

5 (fig. 3), no és estrany tampoc —ans al contrari— que apareguin a les dècades centrals del segle VI i que es mantinguin fins ben entrada la segona meitat de la centúria (Atlante, 1981, pp. 98-99, pp. 105-107 i p. 110). Per tant, podem descartar d'entrada una datació de primer quart/primer terç de segle i valorar, en canvi, que és en contextos de segon i tercer quart del segle VI quan es troba habitualment un repertori formal com el nostre.

A partir d'aquí, podem ajustar una mica més la forquilla cronològica de la fossa blanenca gràcies a l'exemplar de la forma Hayes 104B (fig. 3, 5), que és la peça de cronologia inicial més tardana que hem localitzat. Aquesta forma no apareix fins entrada la segona meitat del segle VI, i és més habitual a partir de l'any 570/575 i fins al tombant de segle (Atlante, 1981, p. 95; Járrega, 2013, p. 160).

Aquesta dada l'hem de conjuminar amb el fet —significatiu— que al voltant de l'any 580 comença a disminuir sensiblement l'aparició de formes com les Hayes 94, 99 i 103A en T. S. Africana D, presents en el nostre abocador. Finalment, hi ha un darrer element de precisió, que és l'absència total de formes pròpies i habituals del segle VII, com les Hayes 104C, 105 i 109 o les àmfores Keay 61. Això ens permet descartar una cronologia posterior a l'any 600 per al nostre conjunt ceràmic.

Paral·lels semblants al nostre, datats entre mitjans i la segona meitat del segle VI en contextos d'antigues *urbes* del litoral català, els tenim per exemple a la fase V de la carretera de Sant Martí d'Empúries (Llinàs, 1997, pp. 156-161) i al carrer Font i Cussó de Badalona (Comas, Padrós, 1997).

Així doncs, a partir de les dades ofertes pel material arqueològic recuperat en el nostre jaciment, i amb una anàlisi dels contextos ceràmics afins identificats en jaciments coetanis, podem situar l'obliteració de la fossa localitzada al carrer Sant Bonós, 2 de Blanes amb tota seguretat a la segona meitat del segle VI i, com a moment més probable, entorn dels anys 570-580.

CONCLUSIONS

Per les seves dimensions reduïdes i limitades, i pel fet que es tracta d'una fossa retallada en estrats anteriors i que no està relacionada amb cap altra estructura ni estrat, no podem obviar el fet que ens trobem davant d'una troballa aïllada. Tanmateix, pel que fa al context arqueològic blanenc, el resultat d'aquesta intervenció constitueix un document històric de gran importància, ja que és la primera vegada que es testimonia activitat humana al bell mig del llarg període històric, fins ara totalment desconegut, que discorre entre la *Blandae* republicana i altimperial i la Blanes medieval.

No podem parlar encara, és cert, de continuïtat urbana (la Blanes medieval sorgirà segles més tard, a l'altra banda de la riera), i ni tan sols d'una darrera fase de funcionament del nucli urbà d'època romana, que l'arqueologia es resisteix de moment a allargar de forma clara més enllà de finals de l'Alt Imperi. Però és obvi que aquesta troballa atorga un bri de certesa —el primer que tenim de manera innegable— respecte a l'activitat humana a Blanes en aquests segles encara foscos de l'antiguitat tardana, i també és cert que dona una mica més de valor als difusos

indicis cementirials apuntats arran de la intervenció de l'any 2018, abans esmentada, al costat de la capella de l'Antiga.

Potser el que hem trobat respon a un fet puntual i aïllat, desconnectat de l'evolució urbana de *Blandae*, però no podem (ni volem) descartar tampoc la seductora possibilitat d'haver-nos topat amb els primers documents d'una Blanes tardoantiga o visigòtica, que no dubtem que seria de molta menor entitat que l'*urbs* anterior, però que ajudaria a connectar l'esplendor dels primers segles de la ciutat amb l'embrió de la Blanes medieval, moderna i contemporània. Això, però, només es podrà anar confirmant a mesura que s'efectuïn noves troballes arqueològiques.

BIBLIOGRAFIA

- Atlante (1981). *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (Medio e Tardo Impero)*, Roma.
- Burgueño, E. i Vilà, M. V. (2000). Blanda, *parvum oppidum civium romanorum*. Les restes romanes de Blanes, *Blanda*, 3, pp. 29-37.
- Comas, M. i Padrós, P. (1997). Un context ceràmic del segle VI a Baetulo, *Arqueomediterrània*, 2, pp. 121-130.
- Járrega, R. (2013). Las últimas importaciones romanas de cerámica en el este de *Hispania Tarraconensis*: una aproximación, *SPAL. Revista de Prehistoria y Arqueología*, 22, pp. 143-172.
- Járrega, R. (2015). El comercio con Africa y el Mediterráneo en las costas orientales de Hispania entre los siglos V y VII: las producciones cerámicas. Dins *Ipsam Nolam barbari vastaverunt. L'Italia e il mediterraneo occidentale tra il V secolo e la metà del VI. Atti del convegno internazionale di studi. Cimitile-Nola-Santa Maria Capua Vetere, 18-19 giugno 2009*, pp. 167-185.
- Key, S. J. (1984). *Late roman amphorae in Western Mediterranean. The Catalan evidence*. BAR International Series, 196. Oxford.
- Llinàs, J. (1997). La excavación de la carretera de Sant Martín de Ampurias (Gerona): un ejemplo de la evolución de los contextos cerámicos durante la Antigüedad tardía en el litoral catalán, *Archivo Español de Arqueología*, 70, pp. 149-169.
- Llinàs, J. (2020). La represa de les excavacions arqueològiques a la ciutat romana de *Blandae* (Blanes, la Selva), *XV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, pp. 203-206.
- Llinàs, J. (2022). Primeres excavacions arqueològiques en extensió a la Peña dels Padrets, *Blanda*, 25, pp. 42-49.
- Llinàs, J. (2023). Un sector de l'*urbs* de *Blandae* al jaciment de la Peña dels Padrets (Blanes, la Selva). Dins Burch, J., Nolla, J. M., Tremoleda, J. *El gran canvi. La fundació de les primeres ciutats romanes al nord-est de la Hispania Citerior*. Documenta Universitaria-Universitat de Girona, pp. 63-70.
- Manzano, S. (2002). *Sondeig al solar nº 2 del carrer Sant Bonós (Blanes, la Selva)*. Memòria d'excavació. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

- Roig, J. i Coll, J. M. (2011). El registre ceràmic dels assentaments i vilatges de l'Antiguitat Tardana de la Depressió Litoral i Prelitoral (segles VI-VIII). caracterització de les produccions i estudi morfològic, *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, pp. 211-226.
- Vilà, M. V. (1982). Els Padrets, Blanes, *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1982.
- Vilà, M. V. (1986). El jaciment romà de «Els Padrets» de Blanes, *Revista de Girona*, 119, pp. 85-88.
- Vilà, M. V. et al. (1978). Aportaciones al conocimiento de la antigua *Blandae, Pyrenae* 13-14, pp. 211-251.

L'ESPIRITUALITAT
DELS NOUS RITUALS FUNERARIS A L'APARICIÓ
DE LES PRIMERES ESGLÉSIES CRISTIANES

LA CULTURA MATERIAL D'UN MONESTIR PREPIRINENC A CATALUNYA DELS VISIGOTS A LA IMPLANTACIÓ DEL FEUDALISME A SANTA CECILIA DELS ALTIMIRIS

Walter Alegria Tejedor,¹ Marta Sancho i Planas²

PRESENTACIÓ

La recerca duta a terme al monestir de Santa Cecília dels Altimiris ha aportat una riquíssima informació per l'estudi morfològic i evolutiu dels monestirs durant la Primerenca i Alta Edat Mitjana a la península Ibèrica. Aquest assentament s'origina entre finals del segle V i principis del segle VI amb la construcció d'una església i altres estructures annexes. Aquest conjunt té reformes des del segle VI fins al segle XI, quan s'abandona el jaciment i passa a ser un refugi estacional de pastors i carboners.

Fins a l'any 2022 s'han detectat tretze àmbits del conjunt central del monestir, dels quals s'han excavat deu fins a esgotar estratigrafia. Això ens ha permès definir fases sobre la base de datació relativa i produccions ceràmiques.

En aquest estudi presentem diverses interpretacions de l'aixecament hipotètic dels diferents edificis, fase per fase.

UBICACIÓ I SITUACIÓ

El jaciment està situat als Prepirineus centrals, concretament a la cara nord de la serra del Montsec d'Ares, sobre un contrafort a una alçada entre els 800 i els 900 metres sobre el nivell del mar. Sota el jaciment en el cantó oest, trobem el riu Noguera Ribagorçana que creua el congost de Monrebei, i que fa frontera entre Catalunya i Aragó dividint la regió de Ribagorça en dos.

¹ Institut de Recerca en Cultures Medievales.

² Institut de Recerca en Cultures Medievales, Universitat de Barcelona.

A la banda nord queda delimitat per un mur de tancament; a l'espai central hi ha l'església amb edificis annexos; a les zones perimetrals d'aquest conjunt central trobem una sèrie d'habitacions o espais excavats a la roca, així com cisternes, canals, escales i altres estructures (fig. 1). A continuació, descriurem els diferents espais del jaciment.

DESCRIPCIÓ DEL JACIMENT

El jaciment fa uns 9.345 m² aproximadament, té una forma triangular i està limitat al nord per un mur de tancament, a l'est i l'oest per barrancs i al sud per un estret pas anomenat Pas de Santa Cecília que protegeix l'accés i que ens dona l'advocació de l'espai de clara tradició d'època visigòtica.

Les estructures més destacades estan situades cap al centre i sud, en la zona més alta, on l'estructura més antiga és l'àmbit A7, situat en el punt gairebé més elevat del jaciment. Seguidament, trobem al centre l'església o àmbit A1, i al sud el passadís A3 que connecta amb un altre recinte, l'àmbit A4, el qual comunica alhora amb l'àmbit A5. Al nord trobem un espai obert de circulació, l'àmbit A2, i al nord l'àmbit A6 que té els seus accessos situats en els murs nord i est. Recolzant-se al mur nord de A6 trobem un edifici quadrangular que encara no ha estat dibuixat, l'àmbit A12.

A més d'aquests edificis, que es construeixen en diferents moments, trobem estructures excavades a la roca com: cabanes, cisternes, canalitzacions, escales, encaixos, forats de pal (fig. 10).

FASES

El jaciment en qüestió té diverses fases.

La primera data dels anys 450-550 i alhora la podem subdividir en: la fase 1a, quan s'ocupa l'assentament entre els anys 450-500/525 i es construeix l'àmbit A7; la fase 1b, moment en què es construeix l'església o àmbit 1 entre els anys 475-530; i la fase 1c, que és el moment d'ús de l'església en una forquilla cronològica situada entre els anys 530-570. També es construeixen en aquest moment els àmbits A6C, A11 i possiblement també els àmbits A8, A9 i A10. Tot i que aquests darrers també es podien haver construït durant la fase 2.

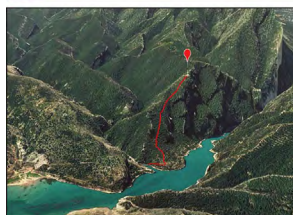
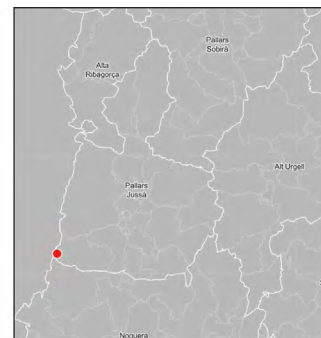

Figura 1. A dalt a l'esquerra situació del Pallars Jussà (font: ICGC). A dalt a la dreta situació dels Altimiris (font: ICGC). Al centre a l'esquerra imatge de l'accés al jaciment (font: Google). A baix a l'esquerra imatge aèria de l'espai central del jaciment (autoria: Josep Maria Llepes). A baix a la dreta planimetria del jaciment amb algunes estructures i espais (autoria: Marc Martín Sancho, Marta Sancho i Planas, Walter Alegria Tejedor).

La segona fase està datada entre els anys 550-600/625 i també la dividim en dues subfases. La fase 2a consisteix en la primera ampliació del conjunt monàstic, amb la reforma de l'església (o àmbit A1) i la construcció dels àmbits A2, A3 i A4. Alhora es continuen utilitzant els àmbits A1 i A7 però no l'àmbit A6C. La fase 2b correspon a una segona ampliació en què es construeixen els àmbits A5 i A6, i l'àmbit A4 canvia de funció i passar de ser un gran espai a ser un passadís. Trobem en ús els àmbits A8, A9 i A10 i probablement es construïa el mur delimitador al nord del jaciment, a l'àmbit A15. No descartem per això que aquest mur es construís durant la fase 3. Els àmbits A1, A2, A3, A4 i A7 continuen en ús.

La tercera fase data del 600/650 al 700/750. A la subfase fase 3a es construeix l'àmbit A12 i també els murs que compartimenten els àmbits A5 i A6. La fase 3b és el moment d'ús del conjunt monàstic amb els espais compartimentats durant la fase 3a.

La quarta fase data del 730/750 fins al 975/1025. La subfase 4a consisteix en un abandonament parcial situat entre els anys 730/770 i 800, tal com detectem especialment en nivells de cendres dels àmbits A4 i A5. La subfase 4b suposa la reocupació del jaciment entre els anys 800 i 925/975. En aquest moment es construeixen els graons de circulació 155, 156 i 159, que creuen en sentit nord-sud des de l'àmbit A5A fins a l'àmbit A2. També es repara el mur parcialment enderrocat 154 amb el mur/grao 159. Es torna a compartir l'àmbit A6B i es tapia parcialment la porta d'accés a aquest espai per fer-la més estreta. En aquest moment es reocupen tots els àmbits en ús durant la fase 3 però amb les reformes esmentades.

Durant la fase 5, que abasta des del segle XI fins al segle XX, l'assentament s'abandona. La subfase 5a, entre els anys 975 i 1050, es correspon amb el moment d'abandonament generalitzat de totes les estructures. Amb posterioritat, durant la subfase 5b, entre els anys 1050 i 1150, es produeix una reocupació de poca entitat on trobem la majoria d'estructures ja enderrocades. Finalment, durant la fase 5c entre els anys 1100-2002 s'aprofiten les restes enrunades per a refugi de carboners, pastors i oficis similars (Alegria, 2024, pp. 175-205).

Figura 2. Proposta de les fases i l'evolució de Els Altimiris (autoria: Walter Alegria Tejedor, Marta Sancho i Planas).

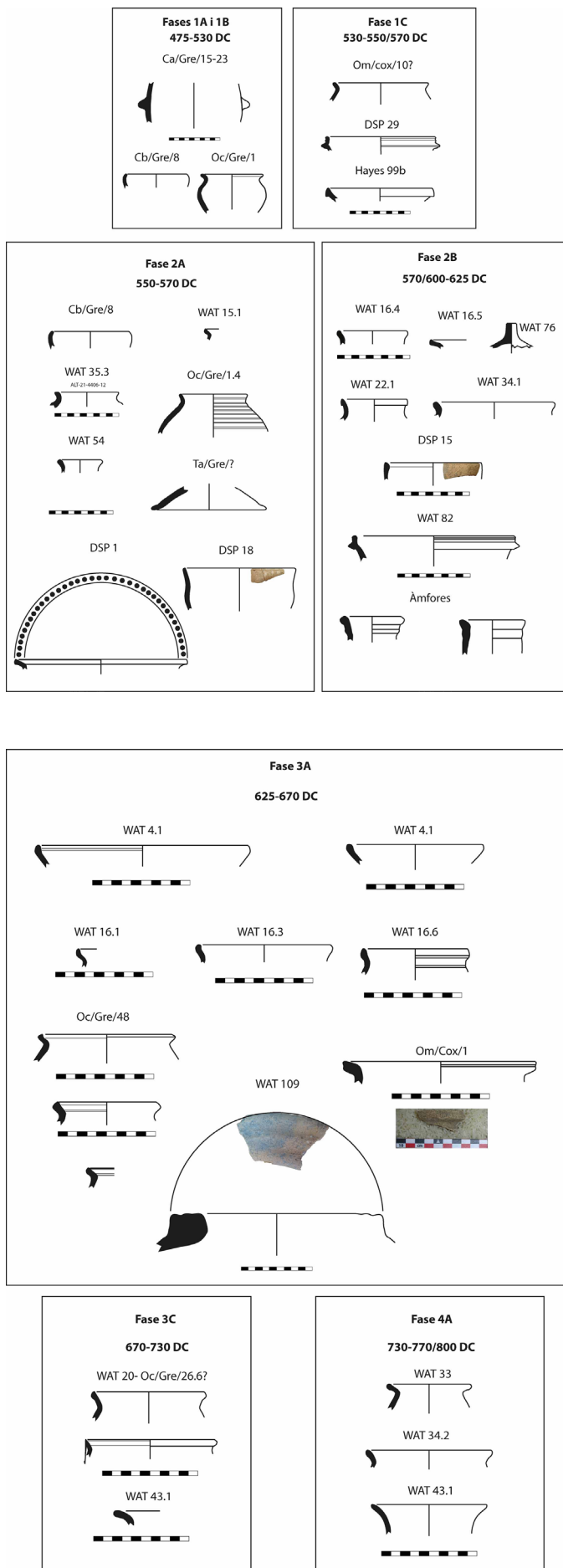

Figura 3. Contextos ceràmics de les fases 1 i 2.

Figura 4. Contextos ceràmics de les fases 3 i 4A.

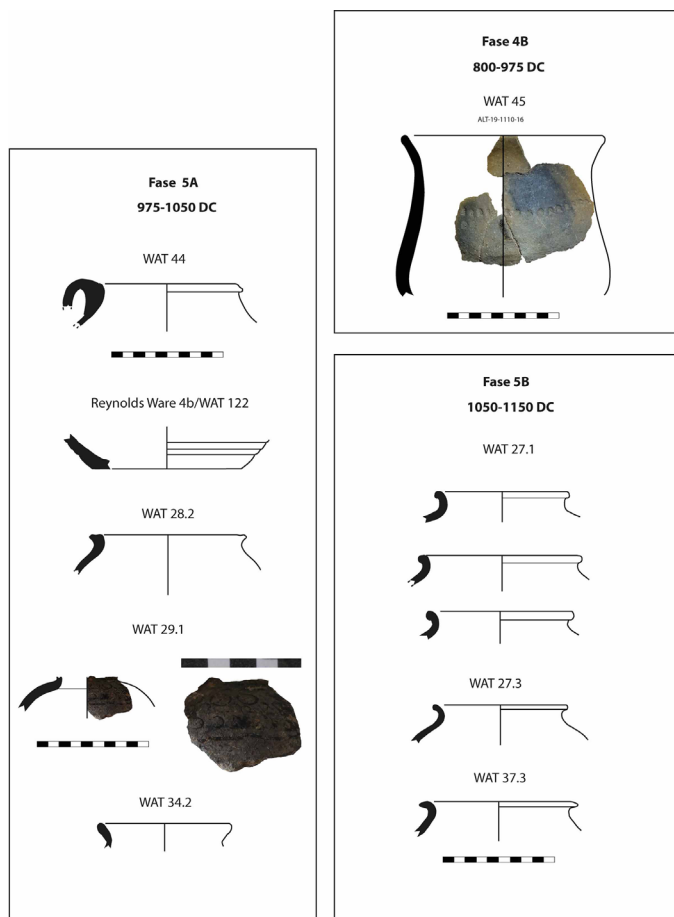

Figura 5. Contextos ceràmics de les fases 4B i 5.

A continuació descriurem cada espai destacant les seves particularitats constructives.

Àmbit. A7

L'àmbit A7 (fig. 6) és un edifici rectangular de 6,5 per 5,5 m que s'assenta sobre un sòcol de pedra excavat a la roca. Els murs sud, est i oest fan 0,90 m de gruix mentre que el mur nord fa 1 m de gruix. L'aparell constructiu era d'*opus incertum*, que consisteix en un encofrat de morter de calç i pedres on el parament del mur té pedres amb la cara vista plana. La conservació de les parets no ens ha permès mesurar les dimensions dels caixons per encofrar, tot i que semblaven ser d'1 m x 1 m aproximadament.

El paviment va ser construït amb *opus signinum*. Per fer-ho primer van farcir l'interior de l'estructura amb un *rudus*, d'entre 10 i 50 cm de gruix, format per pedres i morter de calç i sorra. Aquest morter tenia una major proporció de sorra que de calç. Sobre aquest *rudus* es va construir una preparació de morter de calç barrejat amb material constructiu ceràmic com *tegulae*, *imbres*, *tubuli*, així com alguns fragments d'àmfora. Aquesta preparació feia 20 cm de gruix aproximadament. Les parets dels murs d'*opus incertum* es van enlluir després de construir aquest paviment.

El tipus de construcció amb encofrat ens fa pensar en què el sostre podria ser de volta. Així i tot, el gruix del mur nord és major, ja que mesura 1 m d'ample respecte als altres murs que fan 0,9 m, això ens fa pensar en la possibilitat d'una coberta a un vessant, on el mur nord suportava el pes de la teulada.

Figura 6. A dalt, ortofotomapa de l'àmbit 7. A baix a l'esquerra, àmbit 7 excavat. A baix a la dreta, detall de l'opus signinum abans de ser excavat a l'àmbit A7.

	DIRECCIÓ INTERVENCIÓ:	AUTOR PLANIMETRIA:	INTERVENCIÓ:	SIGLA/CODI:	ESCALA: 1:50	DATA:	PLANOL N°:
	Maria Sanchez i Planas Walter Alegre i Toranzo Jordi Vallentó Passó	Walter Alegre	Els Abimóns	AL71		23-08-2023	16
						NOM FITXER: AL71 PLANIMETRIA.DWG	

El gruix dels murs i la fonamentació sobre roca permetria un segon pis, però no hem trobat indicis estratigràfics que ens permetin precisar-ho.

Interpretem que el sostre era de *tegulae* i *imbrex* en el moment de la seva primera construcció, ja que s'han recuperat materials constructius ceràmics en anivellaments de fases posteriors al jaciment. Segons l'estratigrafia dels enderroc dels àmbits A1, A2, A3, A4, A5 i A6 considerem probable que la coberta de l'àmbit A7 fos reparada amb lloses de pedra local, de tipus calcarenita, sorrenca o calcària, o fins i tot amb material vegetal (Alegría, 2024, pp. 158-161).

La cronologia general que proposem de manera estricta per la construcció d'aquest àmbit data entre el 450 i el 550 tant sobre la base de l'estratigrafia del mateix jaciment com pel paral·lel quasi idèntic a Sant Martí de les Tombetes associat a una necròpolis i datat amb 14C entre els anys 415-541 (Alegría, 2024, pp. 56-58, 255, 264). Tot i això, creiem que aquest edifici s'ha de situar en una forquilla cronològica entre els anys 450/525 pel context dels artefactes ceràmics recuperats en anivellaments anteriors a la construcció de l'església, que pertanyen a la primera ocupació del jaciment. L'abandonament definitiu es va produir durant el segle XI, de manera que aquesta construcció estaria en ús durant totes les fases del jaciment (Alegría, 2024, pp. 56-58, 158-161, 175-176, 714-715).

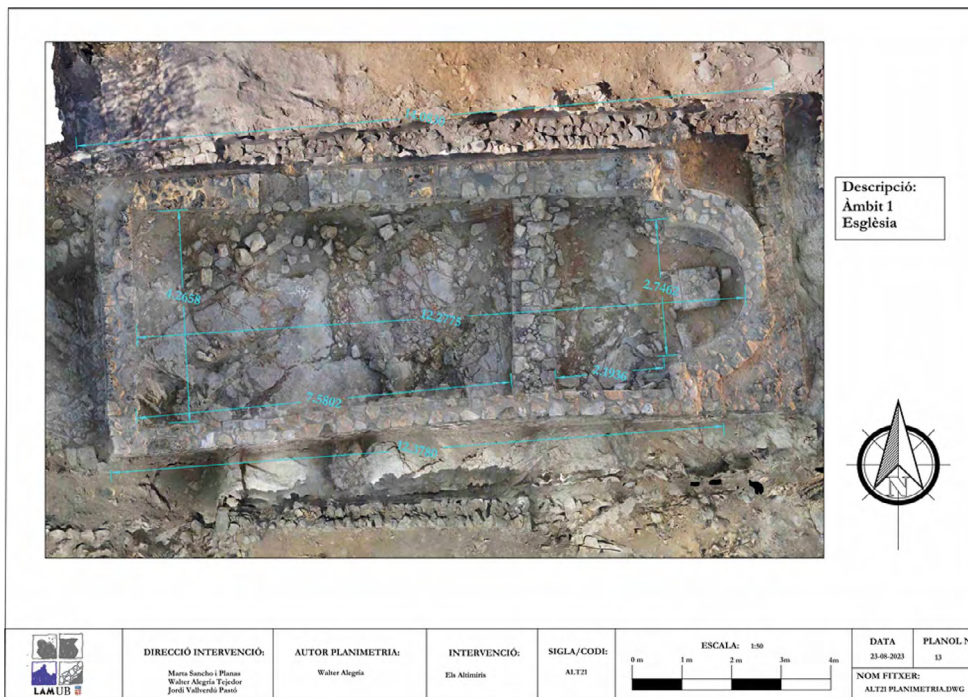

Figura 7. A dalt, ortofotomapa de l'àmbit 1. A baix a l'esquerra, detall del paviment de lloses. A baix a la dreta, detall dels graons d'accés de la Fase 2, la base de l'altar i el paviment de morter de calç de l'absis.

Església. A1

L'església (fig. 7) és un edifici rectangular amb un absis semicircular a l'est, i està dividida en dues parts: la nau, que representa 2/3 del total; l'espai privat que ocupa 1/3 part. Sobre el sòcol de pedra parcialment rebaixat es van construir els murs, de 0,60 i 0,70 m de gruix, elevats amb tècnica de maçoneria, amb pedres desbastades sense perfilar i filades d'alçada regular, però variable; aquestes pedres estaven lligades amb morter de calç. Les filades mesuraven d'alçada de 4 a 13 cm, amb una mitjana d'uns 8-9 cm, i la llargada de les pedres era d'entre 14 i 16 cm de mitjana, tot i que les dimensions poden oscil·lar entre els 10 i 34 cm. L'aparell no és uniforme, i els murs estan travats entre ells.

L'espai de la nau destinat a les persones no destacades era diàfan i gairebé buit. En el període situat entre els segles VII i X es va construir una estructura quadrangular,

que es recolzava contra els murs de l'angle nord-oest i sobre un dels paviments de lloses. Alhora contra els seus murs se li recolzava un altre paviment de lloses més recent. Aquesta estructura, de pedres i argamassa de terra, no tenia funció de càrrega perquè només estava formada per una filada d'ample.

Entre la nau i l'espai privat trobem un mur que interpretem com a cancell en la seva primera fase i que després es va reformar per donar-li una funció estructural. Durant la primera fase, el mur de 0,35-0,40 m de gruix era un cancell, construït fins a una alçada no superior al metre i que separava l'espai sagrat de la nau a l'oest. Durant la reforma de la segona meitat del segle VI, es va engruixir el mur fins a 0,60 m, per poder-hi recolzar una biga la qual alhora suportava el pes de l'encavallada de fusta de la coberta. Aquest fet coincideix amb la construcció del mur 455 que es recolza contra el mur nord del temple i que serveix de contrafort (fig. 8). En el moment d'aquesta reparació de la segona meitat del segle VI, per l'ensorrament o destrucció del primer temple, es va reutilitzar una imposta de la primera fase, i es va reaprofitar com a pedra d'un dels graons afegits a l'altar. Aquestes reformes van ser la resposta a la necessitat de reforçar estructuralment l'església, construïda en un terreny en pendent on calien murs que continguessin els murs de l'església, els quals tendien a esfondrar-se cap al pendent nord. Amb les dades recuperades a les excavacions no podem determinar si la reforma va ser preventiva o si l'esfondrament es va arribar a produir. Una traça d'aquesta tendència a l'esfondrament és l'esquerda del mur oest del temple, en la seva meitat nord.

A l'espai del cor s'hi accedia des de la nau, pavimentada amb lloses, a través d'una porta al mig del cancell a peu pla en una primera fase, i a través d'unes escales a partir de la reforma del temple de mitjans del segle VI. El cor estava pavimentat amb lloses i tenia un banc corregut construït amb pedres i argamassa de terra recolzat contra el cantó nord. Aquest banc estaria destinat a les personalitats destacades de l'església, amb un espai no superior a 4 o 5 persones assegudes. També és possible que part d'aquest banc estigués destinat a sostenir alguns objectes litúrgics. Des del cor s'accedia a l'altar, per un graó en el cas del primer temple, i mitjançant dos graons en una segona fase; aquest graó es lliurava contra l'enlluït de la base quadrada de l'altar.

L'altar tenia una base quadrada construïda amb pedres i morter de calç, que data de la primera fase i que es manté fins al seu abandonament als segles X-XI. El suport de l'altar no s'ha conservat, però probablement consistiria en una pedra o estructura de pedres de forma paral·lelepípede que suportava una gran llosa de pedra local que feia la funció d'ara d'altar. Aquesta estava relacionada amb l'últim moment del temple a finals del segle X i principis del segle XI, però probablement es tractava de la peça original. El paviment dels voltants de l'altar era de morter de calç, i va ser reparat com a mínim tres vegades entre principis del segle VI i finals del segle IX. Les construccions amb morter de calç al jaciment es relacionen amb les fases 1 i 2, entre la segona meitat del segle V i principis del segle VII, excepte a la zona sagrada de l'altar on es va mantenir l'ús d'aquesta tècnica. Una dada que recolza aquest fet és l'estrat d'enderroc del revestiment de les parets de la zona sagrada de l'altar el qual es va anar sedimentant lentament sobre l'enderroc de lloses de la coberta de l'absis durant la fase d'abandonament de finals del segle X i principis del segle XI.

Com hem dit en línies anteriors els paviments documentats a la nau i al cor, en totes les fases, eren de lloses de pedra local, excepte a l'espai de l'altar que eren de morter de calç.

La coberta del temple era d'encavallada de fusta a dues aigües. Com hem comentat abans, després del col·lapse de la primera coberta es va reformar el cancell que

dividia la nau i el cor, per tal de dotar-lo de major robustesa i alçada i així sostenir una biga que suportava l'encavallada de fusta. Creiem que hi hauria una segona biga a la meitat oest de la nau, d'aquesta manera s'aconseguiria un suport a cada 1/3 de l'edifici i proporcionar així una òptima estabilitat, fet que explicaria el motiu pel qual no trobem reformes destacades fins a l'enderrocament de finals del segle X i principis del segle XI.

El material de la teulada podria haver estat de *tegulae* i *imbrex* en la primera fase, sense que puguem descartar la llosa com a material de coberta inicial. En els anys posteriors a la segona meitat del segle VI, la coberta era de lloses de pedra local sorrenca, calcària o calcarenita (Alegría, 2024, pp. 59-60, 82-102).

Figura 8. A dalt a l'esquerra, imatge de l'àmbit A3 durant el procés d'excavació, amb l'enderroc de lloses. A dalt a la dreta, imatge de l'àmbit A2 durant el procés d'excavació, amb l'enderroc de lloses. Al centre imatge de l'àmbit A4 amb la UE 160 de la Fase 4A. A baix, Escales UE 155, 156 i 159 construïdes a la fase 4B i els quals es recolzen sobre la UE 160.

Espai de circulació obert. A2

L'àmbit A2 (fig. 8) mesurava 14 m de llarg per 3 m d'ample i es va formar en el moment que es va construir l'àmbit A6 entre la segona meitat del segle VI i el segon quart del segle VII. L'interpretem com un espai obert de circulació, cobert pel voladís de l'església. No hem trobat indicis de portes que delimitin un espai tancat. Des d'aquest espai s'accedia a l'església, motiu pel qual interpretem l'existència d'unes escales que es recolzaven contra el mur 455 de l'església. Aquestes escales eren necessàries per salvar el desnivell i accedir al temple, però no s'han conservat, per la seva probable naturalesa orgànica, com per exemple la fusta (Alegría, 2024, pp. 103-113).

Passadís. A3

En el moment de la primera ampliació del conjunt central a finals del segle VI i principis del segle VII es va construir un passadís: l'àmbit A3 (fig. 8), que mesurava 13,5 m de llarg i 1,5 m d'ample i comunicava amb un edifici de funció no acabada de definir, l'àmbit A4.

El mur sud del passadís àmbit A3 és el mur nord de l'àmbit A4, mur denominat com UE 154, estava construït amb maçoneria i morter de calç i tenia un gruix de 0,70 m aproximadament. La tècnica de construcció i l'aparell és similar al de l'església i es va construir alhora que el mur, UE 455 que reforçava l'església per l'exterior des del nord, i que l'engruiximent del cancell de l'església.

L'espai interior situat entre l'església i l'àmbit A4 era un passadís amb tres accessos: una porta a l'est, una porta a l'oest i una porta al sud. La porta oriental ve marcada per la roca, mentre que la porta occidental ve delimitada per un marxapeu construït amb pedres i morter de calç. Aquesta estructura es recolzava sobre anivellaments que cobrien directament la roca i que es van generar durant la primera fase del jaciment. Al cantó exterior del marxapeu, per la banda oest, es va detectar el negatiu d'espoli d'un paviment de morter de calç relacionat amb alguna estructura del segle VI, arrassada en un moment posterior a la forquilla cronològica situada entre finals del segle VI i la primera meitat del segle VII. L'accés a l'àmbit A4 es feia mitjançant una porta al centre de l'àmbit A3.

L'espai està cobert pel voladís de lloses de la coberta a dues aigües de l'església (Alegría, 2024, p. 59, 113-124).

Àmbit A4

Aquest àmbit (fig. 8) té unes dimensions reals desconegudes, ja que tot i que hem pogut documentar l'espai situat entre A3 i A4 que mesurava 14 m de llarg per 2,5 m d'ample, és probable que l'àmbit continués pel cantó est girant en direcció sud. En un primer moment podria haver estat un recinte o pati de grans dimensions que va quedar parcialment cobert quan es va construir l'àmbit A5. A partir d'aquell moment l'àmbit A4 funcionaria com a passadís des del qual s'accedia a A5 i comunicava zones de pas a l'oest i a l'est. Aquest espai tenia una coberta de material vegetal.

L'estratigrafia ens permet determinar que l'àmbit es va construir entre la segona meitat del segle VI i principis del segle VII, abans que els àmbits A5 i A6.

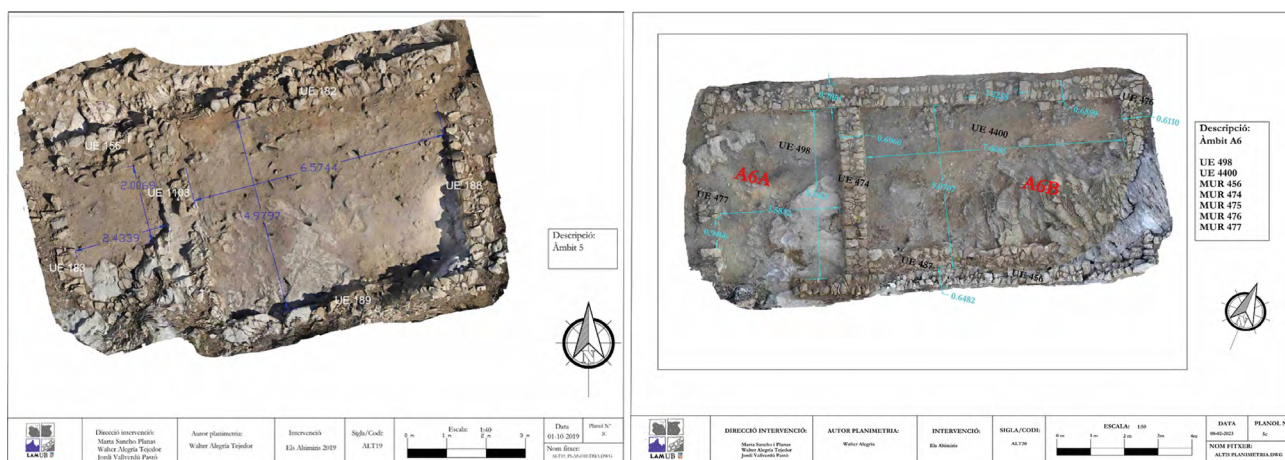
Corresponent a una fase anterior a la construcció de A4, es va documentar un mur de maçoneria i argamassa de terra, de 0,40 m de gruix, malauradament no s'han conservat altres estructures que delimitin l'espai relacionat amb aquest mur. Aquest mur és de la mateixa cronologia que la construcció de l'àmbit A6C que comentarem uns paràgrafs més endavant (Alegría, 2024, p. 59, 125-131).

Àmbit A5

La construcció de l'A5 data de finals del segle VI i la primera meitat del segle VII (Alegría, 2024, p. 61-64, 132-140). Aquest edifici (fig. 9) mesurava 7 m de llarg per 5 m d'ample i estava dividit en dos espais a l'interior. A5A a l'oest i A5B a l'est. L'espai més petit és A5A, a l'oest, amb unes dimensions de 2,60 per 3,50 m, i a l'est A5B que mesurava 6,90 per 5 m. Els murs estaven construïts amb maçoneria i argamassa de terra, amb un gruix de 0,70 m d'ample, i la coberta era vegetal. Com a singularitat d'aquest espai podem comentar que es va documentar un nivell molt orgànic amb carbons i amb recipients ceràmics aixafats, que pot suggerir diverses interpretacions: la primera seria una coberta de fusta, la qual en caure va destruir objectes i es va anar carbonitzant lentament; la segona interpretació seria un paviment d'un segon pis caigut; finalment la darrera interpretació és que es tractés d'un paviment de fusta interior de la planta baixa i la posició dels materials aixafats s'explicaria per la barreja amb un enderroc de coberta i parets. Segons la comparativa amb els altres edificis del mateix jaciment, ens inclinem a interpretar

el nivell de cendres i carbons com la coberta o el paviment d'un segon pis, ja que els paviments documentats en altres àmbits perifèrics a l'església sempre són la roca o terra apiconada. L'accés a A5B es feia per l'angle nord-oest des de l'àmbit A4, com a mínim en el període anterior al segle VIII. A l'àmbit A5A tenim documentat, entre els segles IX-XI, un accés amb graons, que comuniquen tot el cantó oest del conjunt central del jaciment de nord a sud. És molt probable per això que l'accés a A5A sempre estigues en el mateix lloc en què després es van construir aquests graons. L'estat de conservació del mur que dividia A5A de A5B no ens permet interpretar si hi havia un accés que els comunicués. Hem d'afegir que l'àmbit A5B és l'únic espai on hem trobat restes del que podria ser una llar de foc, coincidint amb nombroses troballes d'olles.

Figura 9. A dalt, ortofotomapa de l'àmbit 5 amb estructures de la fase 3. A baix, ortofotomapa de l'àmbit 6 amb estructures de la fase 3.

Àmbit A6

L'àmbit A6 (fig. 9) té diverses fases i estances, com exposarem a continuació.

A6C

En primer lloc, trobem una petita construcció, datada entre la segona meitat del segle V i la primera meitat del segle VI, que vam denominar A6C que mesurava 8,15 m de llarg per 3,5 m d'ample. Aquesta es va construir amb una tècnica mixta que va consistir a excavar la roca, deixant al sud i est una paret de roca en alçat, i construir després un mur a l'oest i al nord per tancar l'espai. Aquest mur es va fabricar primer amb un sòcol de maçoneria i argamassa de terra argilosa sobre el qual es va elevar un mur de terra. Les tècniques que proposem per aquesta elevació són la tàpia i l'amassat, sense que puguem precisar més donat l'estat de conservació del mur. Tenim constància de l'ús de la tècnica de l'encofrat amb morter de calç i pedres a l'àmbit A7, de manera que per aquesta construcció més senzilla també podrien haver usat caixons per fer una elevació de tàpia. També pot ser que el mur s'aixequés amb la tècnica de l'amassat, que consistia a construir una paret de fang i palla, o fang i excrements d'animals (especialment d'èquids) aplicant directament amb les mans la massa, sense usar caixons, començant pel sòcol i fins a aconseguir l'alçada desitjada.

La coberta d'aquest espai seria probablement de material vegetal, sense que puguem descartar per complet el material constructiu ceràmic (Alegría, 2024, pp. 46-50, 141-144).

A6

Aquest edifici es va construir en la mateixa fase que l'àmbit A5 amb el que genera una simetria edilícia al centre del jaciment i al voltant de l'església, a més les característiques constructives d'A5 i A6 són idèntiques. Un cop es va destruir la petita construcció A6C, es va amortitzar l'enderroc de les parets i es va construir un edifici rectangular d'11,9 m de llarg per 5,40 m d'ample a l'interior. Els murs fan un gruix de 0,70 m aproximadament i estaven construïts amb maçoneria i argamassa de terra. Durant la primera fase d'aquest edifici en la forquilla cronològica situada entre la segona meitat del segle VI o principis del segle VII, es va crear un petit fornall en el que es van forjar claus de ferro. En aquest moment l'accés estava situat al mur nord, amb una porta d'1,5 m aproximadament. Durant la reforma següent, entre el segle VII i la primera meitat del segle VIII, es va dividir A6 en dos recintes dividits per un mur i sense comunicació entre ells: A6A a l'oest i A6B a l'est. Aquest mur central va tenir probablement una funció estructural de cara a suportar la coberta de material vegetal. És molt probable que l'accés a l'oest a A6A es construís en aquest moment, tot i que no podem descartar la seva existència des del primer moment.

Durant la fase dels segles IX-XI es van fer diversos canvis a l'espai de A6B: primer es va afegir un banc corregut de maçoneria i argamassa de terra, que es recolzava contra el mur sud per l'interior; segon, es va dividir l'espai en dos, mitjançant murets o pilars construïts amb argamassa de terra; i tercer es va estretir la porta d'accés des del mur nord que va quedar alineada amb un dels accessos interiors de A6B (Alegria, 2024, pp. 61-64, 141-157).

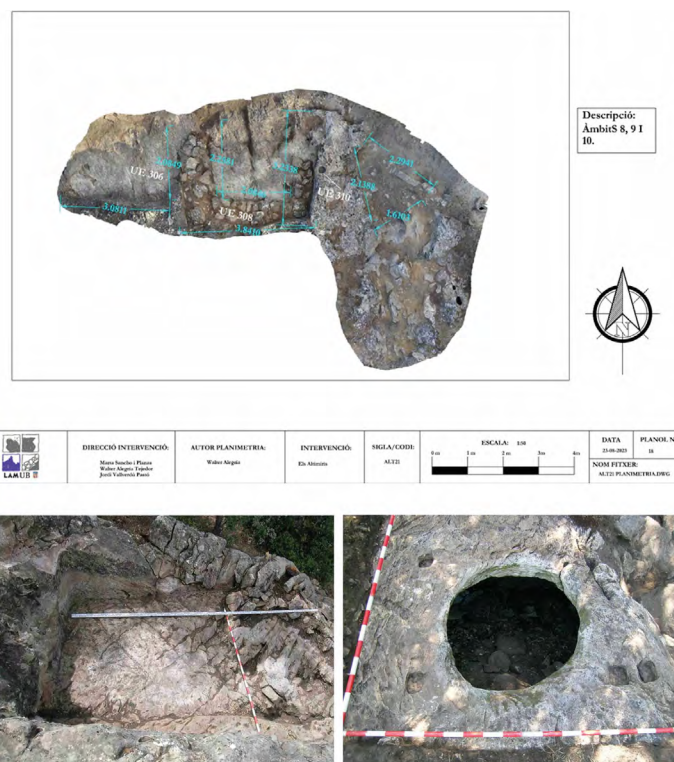
Cabanes A8, A9 i A10

Aquests tres espais (fig. 10) formen un únic espai conjunt. Tots estan elaborats amb la tècnica mixta d'excavació de la roca i aixecament de la paret nord amb fang o materials vegetals. En el cas de l'àmbit A8 trobem dos forns, situats en els angles sud-oest i sud-est de l'espai i que interpretem com propis d'un ofici relacionat amb el foc, com la forja, o quelcom similar. La paret nord seria de fang o «torchis» tot i que no hem trobat restes in situ; el paviment era la mateixa roca. Mesurava 3 m de llarg per 2,4 m d'ample.

L'àmbit A9, tenia unes dimensions de 3,70 per 3,30 m i es va construir de la mateixa manera que A8, però en el seu perímetre es va construir un banc corregut de maçoneria i argamassa de terra de mala qualitat, i que interpretem com un banc de treball.

L'àmbit A10 és un espai de petites dimensions, 3 m per 2 m aproximadament, on hem trobat restes de *torchis*. La interpretació d'aquest espai és d'emmagatzematge.

Figura 10. A dalt, ortofotomapa dels àmbits 8, 9 i 10. A l'esquerra, àmbit 11. A la dreta, imatge de la cisterna 1.

Hi ha una un forat de pal de poca profunditat entre A9 i A10 i que hauria servit amb tota probabilitat per recolzar una biga relacionada amb la coberta vegetal que cobriria els tres espais alhora (Alegría, 2024, pp. 46-50, 162-166).

Cabana A11

Aquest espai (fig. 10) té forma rectangular, mesura 7,5 m de llarg per 2,5 m d'ample i es va construir excavant la roca deixant les parets en positiu. El nivell geològic funcionava com a paviment, mentre que la coberta era vegetal i es recolzava sobre uns encaixos a la roca (Alegría, 2024, pp. 46-50, 166-169).

Àmbit A12

Tot i que aquest espai està en procés d'excavació, podem dir que està construït amb maçoneria i argamassa de terra, i que els seus murs fan un gruix aproximat de 0,70 m, i es recolzen sobre un llarg encaix a la roca. Aquest espai està situat a la vora de l'accés, motiu pel qual s'està valorant la funció de torre. Si bé és cert que la base no és massissa la ubicació de l'estructura dona sentit a aquesta interpretació, i més quan la fortificació no seria la prioritat de l'assentament. Per les seves característiques constructives aquesta construcció dataria de com a mínim el segle VII però no descartem que pugui correspondre a la fase dels segles IX-XI.

Àmbits A13 i A14

Aquests espais també estan en procés d'excavació. Podem dir que estan situats entre A5 i A7 on hem documentat un mur de maçoneria i argamassa de terra que divideix dos àmbits: A13 i A14.

Àmbit A15

Aquesta zona només s'ha netejat superficialment per detectar el mur de tancament del jaciment pel cantó nord. Aquest mur s'assenta sobre un llarg encaix a la roca i està construït amb maçoneria i argamassa de terra, motiu pel qual proposem una datació per la realització d'aquesta construcció de final del segle VI o al llarg del segle VII.

DISCUSSIÓ

Algunes de les tècniques constructives documentades són fàcils d'interpretar per la bona conservació de les estructures, murs o paviments. La interpretació de les cobertes, en canvi, no és tan senzilla. Podem donar com a cert que la coberta del segle XI de l'església era a dues aigües, amb lloses de pedra i voladís sobre els

àmbits 2 i 3, segons els nivells d'enderroc (Alegría, 2024, pp. 199-200). Tanmateix, les cobertes vegetals dels àmbits 4, 5, 6, 8, 9, 10 i 11, tampoc deixen dubtes a la interpretació (Alegría, 2024, pp. 199-200). Pel cas de la coberta de l'àmbit 7 tenim menys dades per dur a terme una interpretació inductiva. En aquest edifici, el sostre, podia estar construït o bé amb volta o bé a un vessant. La teulada seria molt probablement de *tegulae* i *imbres*, ja que hem trobat material constructiu ceràmic en anivellaments posteriors a aquesta primera fase del jaciment. Aquests materials provindrien en un origen d'una vila romana propera que va ser fruit d'espoli (Alegría, 2024, pp. 175-176). Més complicat ens resulta demostrar que la primera fase de la teulada de l'església era de material ceràmic, ja que la seva construcció presenta unes característiques molt diferents en relació a les de l'àmbit 7, de clara tradició romana (Alegría, 2024, pp. 56-58). Fins i tot en la pavimentació de morter de calç de l'altar trobem una diferència tècnica. Els anivellaments de *tegulae* i *imbres* ens marquen llavors una *interfàcia* entre la construcció de A7 i l'església, tot i que els contextos ceràmics no ens permeten precisar millor la diferència cronològica entre ambdues estructures³ (Alegría, 2024, pp. 175-180). A part de l'àmbit 7, cap altre mur de l'assentament es va construir amb *opus signinum* o *opus incertum*, però, en canvi, sí que trobem murs de maçoneria amb morter de calç, com és el cas a les estructures més properes a l'església: el mur 455 a l'àmbit 2 i el mur 154 a l'àmbit 3/àmbit 4. Les tècniques constructives del moment d'eixamplament del conjunt central del jaciment van ser cada cop més senzilles, fet que denota una menor especialització laboral i major simplicitat en l'explotació de recursos. La tècnica de maçoneria dels murs 154 i 455 era molt similar a la dels àmbits 5 i 6, però en aquests darrers es va substituir la calç per la terra. Alhora els edificis 5 i 6 tenien cobertes vegetals des dels seus inicis, entre finals del segle VI i la meitat del segle VII (Alegría, 2024, pp. 78-174).

Buscant la comparació de les estructures més antigues del jaciment, com és el cas dels àmbits A1 i A7 dels Altimiris, trobem que al jaciment veí de Sant Martí de les Tombetes, l'àmbit A2 consisteix en una construcció rectangular amb una forma molt similar a A7, però tècnicament a mig camí entre els àmbits A1 i A7 dels Altimiris. A l'estructura A1 de Sant Martí els murs són de maçoneria i morter de calç com l'església dels Altimiris i els murs 154 i 455, en canvi, el paviment és d'*opus signinum* igual que a l'àmbit A7. Totes aquestes estructures estan en funcionament durant la fase de la necròpolis cristiana de Sant Martí la qual es va començar a generar entre el primer quart del segle V i la primera meitat del segle VI (Alegría, 2024, pp. 56-58, 255, 264).

La comparació dels dos jaciments, per tant, és enriquidora, complementària i necessària. En ambdós espais, les persones que van habitar treballaven la roca per: construir habitacions, cisternes, escales, forats de biga, encaixos per murs i en el cas de Sant Martí de les Tombetes, també tombes.

En el futur presentarem estudis comparatius de major profunditat al voltant de les diferències i similituds en l'ocupació de l'espai i l'explotació de recursos per aixecar construccions en aquests jaciments.

3 Aquests contextos els ha presentat Walter Alegría Tejedor en la defensa de la tesi doctoral el 23 de gener de 2024 (Alegría, 2024, pp. 78-205).

CONCLUSIONS

Les tècniques constructives documentades al conjunt monàstic de Santa Cecília dels Altimiris són molt àmplies i exhibeixen un ampli ventall de recursos. Alhora, l'estratigrafia del jaciment ens permet assenyalar clarament les diferències entre les tècniques pròpies de finals d'època romana: *opus signinum*, encofrat amb morter de calç, cobertes amb *tegulae* i *imbrex*; amb les de l'edat mitjana: maçoneria amb argamassa de terra, cobertes vegetals i paviments de terra o la roca. La dinàmica de la cultura material coincideix entre les construccions i les ceràmiques, ja que les peces d'importació nord-africanes, sudgàl·liques i orientals recuperades al jaciment duren fins finals del segle VI o principis del segle VII, moment en que s'abandonen les tècniques constructives romanes i s'eixampla el conjunt edilici amb unes tècniques que requereixen una menor especialització i uns recursos més senzills i propers (Alegria, 2024, pp. 690-695, 714-716). L'ofici del mestre caler serà molt exclusiu, reservat per al manteniment del temple quan sigui estrictament necessari. A partir del segle VII, els murs de maçoneria i argamassa de terra van acompanyats de contextos ceràmics amb una tendència a la simplicitat, dinàmica material que es perpetua durant la fase d'ocupació carolíngia dels segles IX-XI fins al seu abandonament definitiu.

BIBLIOGRAFIA

Alegria Tejedor, W. (2024). *Cultura material i societat als Pirineus i Prepirineus catalans occidentals entre els anys 475 i 1050. Artefactes ceràmics i construccions*. Universitat de Barcelona.

LE QUATTRO CHIESE DI COCCANILE DI COPPARO (FE)

UNA TESTIMONIANZA DI CONTINUITÀ DI CULTO DAL V-VII SEC.
AI GIORNI NOSTRI

Flavia Amato,¹ Marco Bruni,² Chiara Guarnieri³

IL CONTESTO E LE SCOPERTE

Questo eccezionale contesto si trova a meno di un chilometro in direzione nordovest dal centro di Coccanile, frazione del Comune di Copparo (FE).

L'esistenza nell'area di questa frazione — che attualmente conserva una chiesa del XVII secolo dedicata a S. Venanzio (si veda *ultra* S. Venanzio 4) — di un edificio religioso di più antiche origini era deducibile dalle fonti che menzionano già dal 1120 una *plebs* S. *Venantius in capite canneti*⁴ che faceva parte della diocesi di Ravenna.⁵

Gli storici non concordavano sulla sua ipotetica collocazione, così come ricorda il Malagù,⁶ basata solamente sulla generica attestazione della presenza in loco di una pieve ma priva di qualsiasi elemento archeologico di conferma. Ora la scoperta di ben tre edifici ecclesiastici, il primo dei quali databile tra il V e il VII secolo, pone fine alla questione della sua (o meglio delle sue) primitive collocazioni, aprendo nel contempo numerosi interrogativi sulla cronologia delle fasi costruttive dei diversi edifici.

Le campagne di scavo che si sono susseguite tra il 2019 e il 2021 hanno permesso di portare in luce un'incredibile sequenza di edifici religiosi che vengono costruiti nel medesimo sito o a poca distanza l'uno dall'altro (fig. 1). Si tratta di una scoperta eccezionale sia per il motivo detto sopra, e cioè che finalmente si riesce a definire il luogo preciso di edificazione della primitiva chiesa ma anche perché le testimonianze archeologiche di edifici ecclesiastici altomedievali nel territorio ferrarese sono estremamente scarse. Infatti la situazione era rimasta pressoché

1 Arqueòleg.

2 Arqueòleg.

3 Soprintendenza ABAP Bologna.

4 Vasina, 1976, figura 9, carta delle pievi nel territorio ferrarese (secc. X-XII); Malagù, 1982, pp. 335-337.

5 Sull'argomento si citano le considerazioni di Vasina (1976, pp. 81, 83).

6 «Le divergenze interpretative degli storici non si placano neppure quando si tratta di stabilire dove fossero in origine la località e la primitiva chiesa, segnalate vagamente nel Polesine di Coccanile e di San Venanzio»: Malagù, 1982, p. 335.

invariata dal 1976, quando il Vasina affermava che «gli edifici plebani altomedievali (ndr. del ferrarese) sono quasi tutti scomparsi senza lasciare tracce apprezzabili, in non pochi casi, sufficienti ad individuarne l'ubicazione».⁷

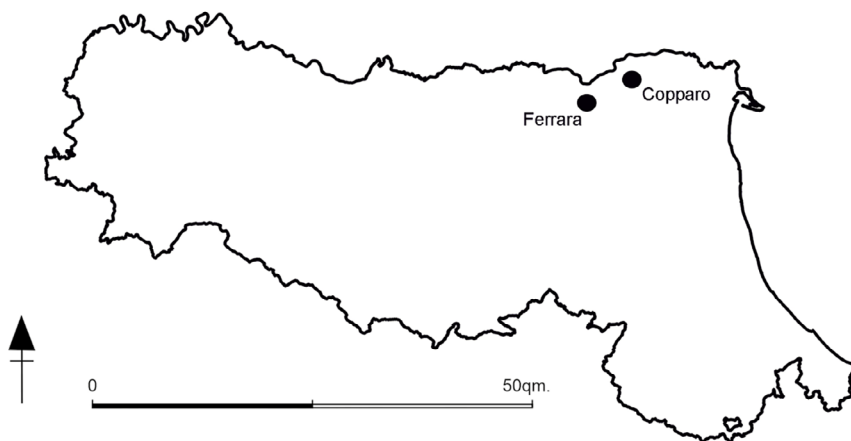

Figura 1. In alto posizionamento di Copparo rispetto alla regione Emilia-Romagna. In basso posizionamento dei rinvenimenti delle chiese di S. Venanzio 1, 2, 3 e dell'attuale chiesa (4).

La scoperta dell'edificio di S. Venanzio 1 si deve alla segnalazione di un abitante del luogo che nel 2011, visto l'abbassamento del livello idrico del canale, avvertì la Soprintendenza e il Gruppo Archeologico Ferrarese della presenza di una concentrazione di laterizi disseminati in modo caotico per oltre 30 m lungo la sponda settentrionale del Canale Naviglio. Tra i materiali consegnati vi erano alcuni laterizi di età romana nonché la parte superiore di un'anfora globulare Tardo Antica in buono stato di conservazione. Nello stesso anno, qualche mese più tardi si intraprese un primo saggio di scavo nell'area cortiliva in un'abitazione posta a circa 13 m dalla sponda nord del Canale, in corrispondenza del punto del rinvenimento citato. Il saggio (2 x 2,50 m) mise in luce una complessa sequenza di strati di accumulo composti in prevalenza da materiali da costruzione tra cui mattoni, intonaco e malta, a cui seguiva una sequenza di livelli a matrice limo argilloso alternati da lenti sabbiose. Al fondo di questa sequenza, a circa -0,90 m dal piano di calpestio

⁷ Dopo l'affermazione del Vasina (1976, p. 89), scavi archeologici presso la pieve di San Giorgio ad Argenta hanno permesso di portare in luce la primitiva chiesa, databile tra il v e il vi secolo: *Storia e archeologia di una pieve* 1992.

emersero tre inumazioni, indagate però solo parzialmente. Più in profondità, un saggio puntuale all'interno dello scavo mise in luce uno strato fortemente nerastro, caratterizzato dalla notevole presenza di malta, intonaco e laterizi di età romana, al cui interno si individuaronο ulteriori ossa umane. L'indagine terminò a circa -2,15 m dal piano di campagna, consentendo di individuare un'area cimiteriale composta da almeno due macro fasi. Nella stessa occasione, una ricognizione sul fondo del canale Naviglio, ormai in secca, evidenziò la presenza di una struttura absidata che sporgeva dalla sponda settentrionale. Negli anni seguenti il sito fu monitorato e vennero effettuate una serie di ricognizioni che permisero di circoscrivere sul fondo del canale un'area di 40 m di lunghezza e 5 m di larghezza.

E' solamente nel 2019, grazie ad un accordo tra Soprintendenza, Comune di Copparo e Consorzio di Bonifica Pianura di Ferrara che si diede avvio ad una prima campagna di scavo,⁸ che portò alla scoperta di S. Venanzio 1.⁹ L'anno seguente, grazie alla segnalazione di laterizi affioranti da parte del proprietario di un terreno situato a circa 500 m a nordest dal sito precedente, si diede avvio ad una seconda campagna di scavo che ha consentito la scoperta di un piccolo edificio absidato, denominato S. Venanzio 2. Nel 2021, visti i promettenti risultati dello scavo che avevano portato all'individuazione di S. Venanzio 1, è stata avviata una seconda campagna di indagine¹⁰ presso il medesimo sito, finalizzata a comprendere meglio la planimetria dell'edificio, che era risultata incompleta. Anche in questo caso i risultati sono stati insperati ed hanno portato alla scoperta di un terzo edificio, denominato in seguito S. Venanzio 3.

GLI INTERVENTI DI SCAVO: S. VENANZIO 1, S. VENANZIO 2 E S. VENANZIO 3

S. Venanzio 1 (2019)

La rimozione del primo livello di accumulo posto sul fondo del canale ha permesso di recuperare un gran numero di frammenti di laterizi, per la maggior parte costituiti da tegole e coppi di chiara fattura romana, frammenti a ossa umane, oltre a sporadici frammenti ceramici di età rinascimentale e a rifiuti di età contemporanea, franati dalla sponda nord del canale. Solo in un punto emergeva una vera e propria struttura in posto, la porzione di una muratura, già individuata nel 2011 ma mai esposta (fig. 2). Fu chiaro fin da subito che l'edificio si conservava unicamente per la sua metà settentrionale, per una larghezza massima di 5 m dalla sponda nord, dal momento che quella meridionale era stata completamente asportata dall'alveo del canale Naviglio. Si è proceduto ad effettuare uno scavo estensivo sia all'interno che all'esterno della struttura, mettendo in luce una sequenza composta da due livelli rispettivamente a

8 Direzione scientifica Soprintendenza ABAP per la città metropolitana di Bologna e le provincie di Modena, Reggio Emilia e Ferrara, Chiara Guarnieri, archeologi Marco Bruni e Flavia Amato con il supporto operativo dei soci del Gruppo Archeologico Ferrarese. L'indagine è stata possibile grazie all'opera dei tecnici del Consorzio di Bonifica Pianura di Ferrara che hanno realizzato un argine di contenimento per lasciare all'asciutto l'area delle operazioni.

9 Al momento la denominazione degli edifici con numeri è di comodo e non comporta un conseguente rapporto cronologico tra gli stessi.

10 Realizzata grazie al contributo del Comune di Copparo.

matrice sabbio-argillosa brunastra e argillo-sabbiosa bluastro. Da entrambe le aree, a quote leggermente diverse, sono emersi resti scheletrici pertinenti a diverse sepolture. Sono state individuate all'interno dell'edificio otto inumazioni in fossa semplice. Lo scavo degli individui,¹¹ sia adulti che sub adulti, mostra indizi di una decomposizione in spazio pieno e quindi priva di cassa, anche se i limiti delle fosse sono difficilmente distinguibili dal substrato. È comunque da segnalare che, quantomeno negli adulti dove il fenomeno è più evidente, gli arti superiori risultano distesi lungo i fianchi, con la mano sinistra sotto il bacino, mentre i piedi sono rivolti verso l'esterno. La verticalizzazione delle clavicole nonché la posizione di rotule ed altre articolazioni degli arti inferiori fa ipotizzare l'uso di un sudario a fasciare il corpo del defunto. Purtroppo l'esigua profondità di giacitura, solo pochi centimetri al di sotto del fondo del Canale Naviglio, non ha permesso una perfetta conservazione dei resti scheletrici; alcuni degli individui risultano mancanti di arti o di limitate porzioni del corpo probabilmente a causa dei lavori di risistemazione spondale avvenute negli ultimi decenni. Le sepolture si presentano generalmente orientate con la testa ad ovest ed i piedi ad est, fa eccezione quella di un infante che segue la curvatura interna dell'abside. Mentre all'interno dell'edificio sembra notarsi un ordine tra le deposizioni, che paiono rispettarsi vicendevolmente, la situazione appare diversa all'esterno, ad est dell'abside, dove le sepolture si intercettano e si tagliano tra loro. Ad esempio una delle inumazioni appare sconvolta nella parte superiore tanto che le ossa del cranio e della colonna vertebrale dell'individuo vengono riposizionate al loro posto prima di richiudere la fossa. Poco più distante si nota invece una sepoltura perfettamente conservata che nasconde però, a sua volta, una terza inumazione deposta pochi centimetri al di sotto di essa, in una fossa più profonda. Tale susseguirsi di sepolture indica certo una volontà di avvicinarsi sempre più all'abside dell'edificio ma anche l'assenza di elementi stabili quali cippi o lapidi che segnalassero le precedenti inumazioni ed una conseguente lunga o medio-lunga continuità di vita dell'area sepolcrale. Delle undici sepolture in fase con l'edificio ecclesiastico (fig. 3), solo quattro contengono un medesimo elemento di corredo, un pettine in osso a doppia fila di denti,¹² posto all'altezza del bacino, sul lato sinistro del corpo, oggetto che si ritrova sia su individui adulti, sub adulti e infanti. Va segnalato inoltre che in una delle sepolture, la T.4, attorno alla testa del defunto si

Figura 2. I resti di S. Venanzio 1 che affioravano dallo sponda del canale.

Figura 3. S. Venanzio 1, tomba 2 con evidenziazione del pettine in osso

11 I resti sono in studio presso il Dipartimento di Scienze dell'Ambiente e della Prevenzione di Ferrara, sez. Antropologia.

12 I pettini sono attualmente in restauro.

rinvengono alcuni denti di equino. La loro posizione non è chiara dal momento che l'inumazione appare sconvolta da precedenti lavorazioni ma non è da escludere che facessero parte di un'offerta rituale; ossa animali all'interno di tombe come queste si ritrovano anche in alcune sepolture di Santa Maria in Padovetere, poco a sud ovest di Comacchio (Balista, Berti, 2017).

Figura 4. S. Venanzio 1, sezione della sponda del canale: sono evidenti i resti dell'abside a destra e la base del primo pilastro della chiesa a sinistra.

L'abside si conserva per una lunghezza massima di 4 m e per un'altezza complessiva (compresa di fondazioni) di 70 cm. La sottofondazione è realizzata con tegole ad alette poste di taglio, tecnica che rimanda ancora alla tradizione di età romana, sopra le quali vengono posti almeno cinque corsi di sesquipedali, per lo più in frammenti, di certo reimpiegati da altre strutture nelle vicinanze. Lo stesso vale per un grande plinto, di circa 1,20 m di lato, collocato poco ad ovest dell'abside, che doveva separare la navata centrale da quella laterale (fig. 4). La sua sottofondazione presenta la medesima tecnica dell'abside anche se la disposizione dei laterizi appare più caotica e irregolare. Al di sopra di essa compaiono tre corsi di mattoni, i cui elementi più esterni presentano una vistosa flessione verso l'alto, ad indicare il notevole peso della colonna che vi doveva insistere. Tra abside e plinto si è individuato un lacerto di pavimentazione, formato da frammenti laterizi compattati con calce e malta, posti al di sopra di uno strato nerastro a matrice argillosa frammisto a qualche carbone e frammento di mattone, a formare probabilmente il piano di cantiere del complesso. Questa pavimentazione sembra subire almeno due importanti eventi alluvionali, contraddistinti da altrettanti livelli a matrice argillo-limosa, che potrebbero aver causato l'abbandono dell'edificio ecclesiastico. Lo strato superiore invece, fortemente nerastro, caratterizzato da calce, intonaco e minuti frammenti laterizi e con una potenza stratigrafica di circa 70 cm, testimonia che l'edificio venne demolito intenzionalmente e che i suoi materiali vennero nuovamente reimpiegati altrove. Va segnalato che, nonostante l'edificio venga demolito, il luogo restò a tutti gli effetti sacro e continuò ad essere utilizzato come area cimiteriale. È proprio su quello che restava dell'abside che venne realizzata, infatti, una tomba circondata da laterizi di recupero. Questa, data la sua posizione prossima alla sezione, è stata indagata solo parzialmente, ma il suo scavo ha permesso comunque di prelevare un campione osseo utile a future analisi. Oltre lo strato di demolizione e fino al di sotto della strada contemporanea compare uno spesso macro livello a matrice limo-argillosa, di colore giallastro, intervallato da modeste lenti sabbiose. In questo strato compaiono, su più orizzonti, alcune ossa umane, segno di una persistenza di altre sepolture.¹³

¹³ La campagna del 2019 si conclude con la messa in sicurezza delle strutture murarie rinvenute e con il consolidamento dell'intera sponda settentrionale del Canale Naviglio per evitare future frane.

S. Venanzio 2 (2020)

L'area oggetto della segnalazione del rinvenimento di alcuni materiali era ancora occupata dalle coltivazioni, per cui si è deciso di effettuare una serie di sorvoli con un drone che hanno permesso di individuare un *cropmark* che non lasciava dubbi. L'immagine in RGB evidenzia infatti il perimetro completo di un edificio absidato, lungo circa 11 × 6,5 m, orientato est-ovest. Subito dopo il raccolto quindi si inizia una campagna di indagine estensiva su di un'area di 275 mq. Immediatamente al di sotto dell'arativo, a circa -0,50 m dal piano di campagna, sono comparsi i resti delle fondazioni di un secondo edificio

Figura 5. S. Venanzio 2, vista dall'alto del cantiere di scavo.

ecclesiastico (definito S. Venanzio 2) (fig. 5), più modesto del primo,¹⁴ costruito anche in questo caso con materiale di reimpiego. La chiesa, anch'essa orientata ad est, fu costruita al di sopra di un modesto dosso coperto da uno spesso strato di laterizi frantumati, tutti di età romana. Il dato significativo è che tra i laterizi non compaiono frammenti di ceramica e quindi il materiale presente sembra essere stato appositamente selezionato o comunque frutto della rilavorazione sul posto dei mattoni recuperati in altro luogo. Un altro dato altrettanto significativo è che le fosse di fondazione dei muri perimetrali intercettano, almeno in un caso, una sepoltura preesistente. Lo si nota in quanto alcune delle ossa lunghe che vengono sconvolte dalla fondazione sono state rideposte, poco lontano dal muro, in una buca circolare poco profonda, mentre altre ossa umane, dalle dimensioni meno evidenti, vengono rimestate all'interno della fossa di fondazione. La tecnica di costruzione, diversamente da quella di San Venanzio 1, utilizza grandi elementi lapidei di reimpiego, in alcuni casi parti di gradini ed elementi architettonici, in altri casi parti di sarcofago in pietra d'Istria che non hanno rivelato alcuna iscrizione o decorazione che potesse contribuire alla loro datazione. La parte in alzato inoltre pare legata con una malta di calce abbastanza coesa che non si ritrova nel primo edificio posto sul fondo del canale. La campagna del 2020 non ha indagato interamente il complesso ma si è limitata ad eseguire alcuni saggi esplorativi per verificare la natura e le caratteristiche dell'edificio. All'interno di esso è stata individuata una sepoltura costruita, bordata da mattoni, tegole e coppi in frammenti e foderata, sul fondo, da parti di embrici, uno dei quali recante il bollo [N]ER.CAES.PA[NS], tipica produzione locale del I sec.d.C. ascrivibile alla *figlina* Pansiana. Al momento dello scavo la tomba appariva violata ed il corpo del defunto risultava privo del cranio e delle ossa lunghe degli arti inferiori; non si registra la presenza di alcun elemento di corredo. All'esterno dell'edificio, precisamente sul lato settentrionale, a poca distanza dal muro perimetrale, viene individuata invece una sepoltura in fossa terragna, con un individuo posizionato con il capo ad ovest ed i piedi ad est. La fossa in cui è deposto è formata da un doppio gradino; il primo, sul fondo, è realizzato per ospitare il defunto ed appare delimitato, all'altezza del capo e dei piedi, da una serie di laterizi. Anche in questo caso il corpo presenta un'accentuata verticalizzazione

¹⁴ Con primo edificio si intende San Venanzio 1, quello rinvenuto sul fondo del canale Naviglio.

delle clavicole ed una posizione molto composta, tale da giustificare una sepoltura in sudario all'interno di uno spazio chiuso. Il secondo gradino, posto a sud del defunto, venne realizzato unicamente per agevolare le operazioni di scavo nell'atto della deposizione, dal momento che la sepoltura appare abbastanza profonda e supera la quota di -1 m dal piano di campagna. Alcune sezioni di controllo eseguite ai margini dell'edificio dimostrano come, anche in questo caso, un fenomeno alluvionale abbia portato all'abbandono dell'edificio. Risulta infatti evidente come una serie di strati a matrice argillo limosa, dal colore giallastro, privi di elementi antropici, circondino l'antico dosso sul quale era sorto l'edificio e finiscano, in un tempo relativamente breve, per obliterarlo. Il taglio dell'arativo, che tocca la testa delle fondazioni, non permette di comprendere la sorte toccata a questo complesso e quindi non possiamo sapere se anche in questo caso l'edificio fu smontato intenzionalmente o semplicemente abbandonato al suo destino.

S. Venanzio 3 (2021)

La ricerca archeologica intrapresa nel 2021 aveva come finalità quella di individuare il muro perimetrale nord dell'edificio visto sul fondo del canale (S. Venanzio 1), per meglio comprenderne la planimetria ed individuare eventuali altre fasi costruttive. L'indagine ha rivelato però altro. Immediatamente oltre il sottofondo della strada ghiaiaia¹⁵ che costeggia il lato nord del canale sono comparsi una serie di livelli limo-sabbiosi giallastri, intervallati da lenti di sabbia, gli stessi già visti durante la pulizia della grande sezione del lato settentrionale del canale, realizzata nel 2019. In questi strati appare evidente, nell'angolo nord-est del saggio, una fossa di spoliazione che forma un angolo retto. Tale struttura, né per rapporti stratigrafici, né per orientamento, può essere in alcun modo associata alla chiesa rinvenuta sul fondo del canale Naviglio e quindi testimonia la presenza di un ulteriore edificio, posteriore al primo. I livelli limo sabbiosi contengono una serie di inumazioni, anche qui deposte in semplici fosse terragne, che paiono seguire l'andamento della fossa di spoliazione. La conservazione degli inumati non è eccellente sia a causa del sedimento in cui sono deposti, sia a causa del taglio realizzato per la posa di un condotto idraulico. Nessun oggetto di corredo viene rinvenuto all'interno delle sette sepolture indagate, che appartengono sia ad adulti che a sub adulti. La fossa di spoliazione, una volta sezionata, rivela al suo interno la presenza quasi esclusiva di coppi frantumati associati ad intonaco e calce e, solo occasionalmente, frammenti di mattone. Sul fondo il muro si conserva in buone condizioni e rivela, ancora una volta, l'utilizzo in opera di mattoni di età romana, in particolare grandi sesquipedali, sia integri che frammentari (fig. 6). Lo scavo dei livelli limo-sabbiosi, in cui sono deposte le inumazioni «alte», rileva una sempre più

Figura 6. S. Venanzio 3, i resti del muro del terzo edificio ecclesiastico.

¹⁵ Si tratta di via Ludovico Ariosto.

frequente alternanza di livelletti sabbiosi che testimoniano come questo macro strato sia dovuto in parte ad un accrescimento naturale. Oltre, più in profondità, torna ad essere esposto il grande strato di distruzione della prima chiesa, già visto nel 2019. Qui tornano ad essere numerose le inumazioni (ne vengono indagate quattordici), che si presentano, almeno in un altro caso, come tombe costruite. Lo scavo in profondità del livello di distruzione del primo edificio, dalla potenza stratigrafica di oltre 70 cm, non permette però di intercettare il muro nord e nemmeno un altro pilastro della navata centrale, lasciando aperte le ipotesi sulle dimensioni reali del primo edificio rinvenuto, S. Venanzio 1.

L'ODIERNA CHIESA, S. VENANZIO 4

L'attuale chiesa dedicata a S. Venanzio si trova a meno di 1 km dai siti citati, sul lato destro del canale Naviglio, all'interno della frazione di Coccanile del comune di Copparo e si pone in continuità con i precedenti edifici religiosi; per questo motivo è stata denominata S. Venanzio 4 (fig. 7).

La chiesa appartenne alla Diocesi di Ravenna fino al 1965.¹⁶ Per capire questa anomalia occorre ricordare che fino alla rotta di Ficarolo, avvenuta attorno alla metà del XII secolo, il ramo attivo del Po era quello di Primaro, il cui andamento è all'incirca quello dell'attuale canale di Primaro; al di qua del fiume si trovavano i nostri territori considerati «transpadani». La giurisdizione ravennate rimase nonostante che, a seguito della rotta, prendesse forza il ramo attuale del Po di Venezia, unificando nella sostanza territori precedentemente divisi dal fiume. Solo nel 1815 i confini ecclesiastici si modellarono su quelli amministrativi, ma non nel caso di S. Venanzio, cosa che accadde appunto nel 1965 (Malagù, 1982, p. 336).

La chiesa era ancora in costruzione nel 1613 dopo che la precedente, secondo quanto ci riporta una visita pastorale del 1571, era collabente. Purtroppo non si hanno notizie del momento della fondazione di questa precedente chiesa, mancando sia fonti specifiche che indagini archeologiche mirate. E' stato certamente un avvenimento molto importante perché per la prima volta la chiesa si venne a trovare sul lato destro, anziché sinistro, del canale Naviglio. Evidentemente però il ricordo dell'esistenza delle precedenti chiese rimaneva saldamente ancorato al territorio. Ciò è provato non solo dalla persistenza dell'agiotponimo ma anche dalla tradizionale processione religiosa che, partendo dall'attuale chiesa terminava il suo percorso proprio in Via Ariosto, lungo le sponde del Canale Naviglio, nel medesimo luogo dove sono stati individuati i resti degli edifici denominati S. Venanzio 1 e S. Venanzio 3.

Figura 7. Coccanile, l'attuale chiesa di S. Venanzio (S. Venanzio 4).

¹⁶ A tal proposito vedi Balboni, 1972, p. 455.

ALCUNE CONSIDERAZIONI PRELIMINARI

Purtroppo pochi sono gli elementi datanti utili ad una ricostruzione cronologica della sequenza fin qui esposta. Gli unici indizi offerti dai dati materiali sono pertinenti al corredo di quattro sepolture appartenenti a S. Venanzio 1; si tratta di altrettanti pettini in osso a due file di denti, oggetto che si rinviene frequentemente come corredo funerario nelle sepolture databili tra la seconda metà del V e il VII secolo d.C. I confronti più prossimi, per l'area ferrarese, si possono individuare nella necropoli altomedievale di Voghenza, Fondo Tesoro e a Comacchio presso l'area cimiteriale di Santa Maria in Padovetere¹⁷ (fig. 8).

Vista la mancanza di ulteriori appigli cronologici assoluti sono state effettuate una serie di datazioni al C14 su alcune ossa umane rinvenute nelle varie sepolture. Purtroppo i resti risultano mal conservati vista la loro prolungata permanenza in acqua e il collagene rimasto nelle ossa si è rivelato non sufficiente per potere raggiungere una datazione se non nel caso di un inumato (T.16),¹⁸ relativo all'edificio denominato S. Venanzio 3, che fornisce una datazione compresa tra l'VIII e il IX secolo.

Anche se lo studio dei contesti citati è ancora in corso possiamo comunque ipotizzare una cronologia per i due edifici rinvenuti presso il Canale Naviglio (S. Venanzio 1 e 3). Come abbiamo già ricordato almeno quattro sepolture sul fondo del canale possedevano un pettine in osso, un ornamento diffuso nella nostra area di studio in un arco cronologico piuttosto ampio ma antecedente al VII secolo; sappiamo inoltre che il primo edificio, a tre navate, era stato costruito con mattoni di età romana e che venne demolito intenzionalmente ma che l'area continuò ad essere usata come luogo di sepoltura per diverso tempo. Le sepolture non vennero realizzate solo nello strato di demolizione ma anche nei successivi livelli di accrescimento limo-sabbiosi che lo coprirono. Tagliata in questa sequenza compare poi una seconda struttura (S. Venanzio 3), costruita anch'essa con mattoni di età romana e poi demolita intenzionalmente, tanto da veder colmare le sue fosse con i coppi, gli elementi più fragili e meno riutilizzabili, quando si demolisce un edificio. Qui la datazione al radiocarbonio associa la morte di un individuo approssimativamente tra VIII e IX secolo. Pare verosimile quindi proporre una continuità di vita di questo luogo quantomeno tra il VI e il IX secolo.

In mancanza di dati ceramici o radiometrici, risulta invece più difficile proporre una datazione per l'edificio denominato S. Venanzio 2, rinvenuto a circa 500 m dai precedenti. Se l'uso di materiale da costruzione di età romana potrebbe suggerire una datazione prossima ai primi due edifici, l'utilizzo di grandi elementi lapidei di recupero al posto delle fondazioni in tegole ad alette, potrebbe far propendere per

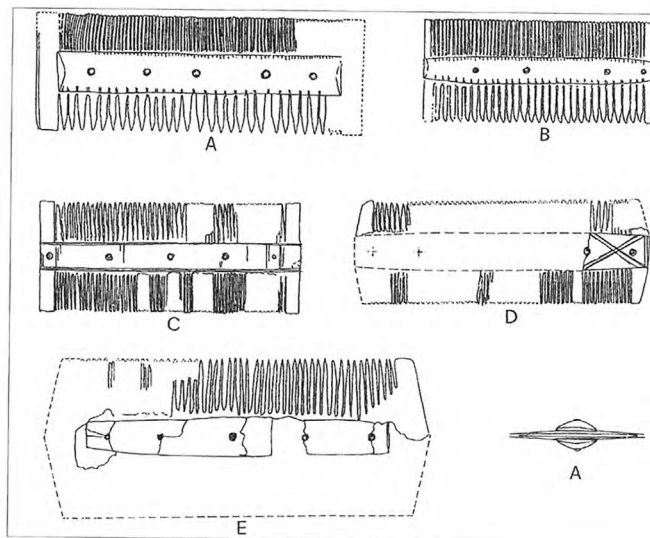

Figura 8. Pettini in osso da Santa Maria in Padovetere, Comacchio.

¹⁷ Per Voghenza: Berti, 1992; per S. Maria Padovetere: Corti, 2007, pp. 545-546 (sec. metà v-vii sec.).

¹⁸ SV3-2021 T16-2021 Costole parte sx 68.3% 683(51.5%)744 cal AD 762(2.0%)766 cal AD; 95.4% 672(68.6%)779 cal AD 786(21.7%)833 cal AD.

una datazione vicina o di poco successiva al X secolo d.C. Solo ulteriori indagini e campionamenti, da effettuarsi sui numerosi resti umani individuati, potranno però confermare o smentire le ipotesi qui proposte.

Infine da ultimo pare interessante ricordare come questi edifici siano legati strettamente alla geomorfologia del luogo, le cui caratteristiche ritornano anche nella stessa denominazione della pieve, *in capite canneti*, che fa esplicito riferimento all'esistenza di aree paludose e corsi d'acqua nelle vicinanze.

La situazione idrografica dell'area deltizia durante l'età altomedievale e medioevale non era stabile ed erano frequenti le esondazioni, come è chiaramente dimostrato dalla presenza di livelli di limo e sabbia in tutti i siti esaminati. La posizione delle chiese a ridosso del canale Naviglio — che ripercorre, solo in parte, uno dei rami dell'antico Po di Copparo — risulta peraltro «di estremo interesse per la definizione delle dinamiche sedimentarie fluviali» di quest'area.¹⁹ Possiamo solo affermare con una certa sicurezza che gli edifici furono abbandonati proprio a causa della vicinanza del fiume, che evidentemente tracimava con una certa frequenza, al punto tale da costringere ad abbandonare un edificio per ricostruirne un altro ed un altro ancora. Purtroppo però non siamo ancora in grado di affermare se, dopo la costruzione della prima chiesa, ne venne eretta un'altra più arretrata (S. Venanzio 3), oppure si scelse di spostarsi poco più lontano (S. Venanzio 2). Rimane insoluta al momento anche la data in cui la chiesa venne spostata dal lato nord a quello sud del canale Naviglio (S. Venanzio 4). Solo la prosecuzione delle indagini e degli scavi permetterà forse di fare luce su questa complessa stratificazione culturale.

BIBLIOGRAFIA

- Balboni, D. (1972). *Pievi e masse ferraresi nei sec. X-XII. Contributo alle ricerche sulla storia della diocesi di Ferrara in Ravennatensia III* (Atti del Convegno di Piacenza e Modena, 1969-1970), Cesena.
- Balista, C., Berti, F. (2017). *Carotaggi geoarcheologici e scavi nei pressi della chiesa di santa Maria in Padovetere, anni 2006 e 2008*, Atti dell'Accademia delle Scienze di Ferrara, Vol. 94, 2016-2017, Ferrara: pp. 93-134.
- Berti, F. (1992). *La necropoli altomedievale di Voghenza. Relazione dello scavo ed analisi dei contesti* in *La necropoli altomedievale di Voghenza*, Ferrara, pp. 13-43.
- Corti, C. (2007). *Santa Maria in Padovetere: la chiesa, la necropoli e l'insediamento circostante* in *Uomini, territorio e culto dall'antichità all'Alto Medioevo* a cura di F. Berti, M. Bollini, S. Gelichi, J. Ortalli, Ferrara, pp. 531-552.
- Cremonini, S. (2022). *Problematiche geomorfologiche relative all'evoluzione paleoidrografica padana predeltizia di età tardoantica (V-VII sec d.C.)*, in *Storia e Archeologia 1. Italia settentrionale e regioni dell'arco alpino tra V e VI secolo* (Atti del convegno, 15-17 aprile 2021) a cura di Buora M., Magnani S., Villa L., Trieste: 69-96.
- Malagù, U. (1982). *Guida del Ferrarese*, Ferrara.

¹⁹ Cremonini, 2021: 82. Non è questa la sede per illustrare la situazione geomorfologica dell'area che sarà esaminata in altra pubblicazione. Si rimanda per un approfondimento da ultimo Cremonini, 2021, pp. 89-90.

Gelichi, S. (a cura di) (1992). *Storia e archeologia di una pieve medievale: San Giorgio di Argenta*, a cura di S. Gelichi, Firenze.

Vasina, A. (1976). *Il territorio ferrarese nell'alto medioevo in Insediamenti nel ferrarese. Dall'età romana alla fondazione della Cattedrale* a cura di N. Alfieri, G. Bovini, G.A. Mansuelli, Firenze: 79-104.

EL YACIMIENTO DE «A CAPELA»

UN ESLABÓN EN LA HISTORIA DE CATOIRA

Diego Piay Augusto¹

LA IMPORTANCIA DE LAS TORRES DE OESTE

El concello de Catoira es bien conocido entre los historiadores y arqueólogos que investigan el pasado del noroeste hispánico debido a la presencia de las Torres de Oeste (fig. 1). Se trata de los restos de una serie de fortificaciones a orillas del río Ulla, erigidas en la alta edad media para defender la entrada a Santiago de los ataques de «los ingleses o los normandos u otros pueblos bárbaros» que amenazaron las tierras gallegas entre los siglos IX y XI, como bien recuerda la Historia Compostelana (*HC II 23*). Posteriormente, la fortaleza será reforzada por el arzobispo Diego Gelmírez, preocupado por las irrupciones de los sarracenos, que ya en el año 1122 habían tratado de destruir el castillo de Oeste, (*HC II 24*).

Dicho yacimiento oculta, no obstante, una riqueza mucho mayor, debida a la presencia de ocupaciones anteriores que encuentran su justificación en la privilegiada situación de este enclave (Naveiro, 1990; 1992; 2002). Se encuentra en la parte más estrecha del río, en una vía de penetración natural hacia el interior de Galicia (fig. 2). Eso explica que en las actuaciones arqueológicas desarrolladas en el yacimiento en los años 1950-1951 (Chamoso, 1951), 1970-1973 (Balil, 1970; 1977), 1989 (Naveiro, 2004) y 2011, (Hervés, 2011), se haya documentado una prolongada ocupación del solar en el cual hoy se alzan las Torres de Oeste, que se remonta a la Edad del Hierro (Piay y Naveiro, 2023, pp. 73-83). Al asentamiento prehistórico siguió uno de época romana, que debe interpretarse como un establecimiento portuario de cierta importancia, canalizador de las mercancías dentro del importante nudo de comunicaciones que constituye el área de Iria Flavia (Naveiro, 2004, p. 122). Los restos cerámicos apuntan a

Figura 1. Vista actual de las Torres de Oeste, desde el río Ulla (fotografía: Diego Piay).

¹ Universidad de Oviedo.

un abandono del yacimiento entre los siglos V y VI (Naveiro, 2004, p. 78), y no volvería a ser ocupado hasta los siglos IX-X (Piay y Naveiro, 2023, p. 119), fecha en la que se datan algunos restos arquitectónicos. La primera mención explícita a la fortaleza se encuentra en un documento, datado el 29 de octubre del 1024, por medio del cual el rey Alfonso V confirma la donación de la *insulam oneste* con la ciudadela que allí había hecho construir para la defensa de Santiago, a Vistruario, obispo de Iria (Naveiro, 2004, p. 16).

EL YACIMIENTO DE «A CAPELA»

Menos conocida es la presencia en el municipio de Catoira del yacimiento de «A Capela» (San Pedro de Dimo), ubicado tierras adentro, en el lugar de San Salvador, a una distancia de ca. 2 km de las Torres de Oeste (fig. 2). Este lugar posee una gran importancia para la historia del municipio, puesto que con él se asocian restos arqueológicos de diferentes cronologías que parten de la época alto imperial y llegan hasta época altomedieval. En concreto, a lo largo del tiempo, se han relacionado con «A Capela» una serie de inscripciones y sarcófagos descontextualizados, todos ellos localizados de forma fortuita o a través de remociones realizadas por los propietarios de la parcela a lo largo del tiempo (tab. 1). Fue Manuel Chamoso Lamas quien dio a conocer el yacimiento por primera vez, durante una comunicación presentada en 1957 con ocasión del Coloquio Bracarense de Estudios Suévico-Bizantinos y publicada en 1961 (Chamoso, 1961, pp. 143-148). En su trabajo daba a conocer el hallazgo de dos sarcófagos de granito empleados como pilas por los vecinos que habían sido extraídos de un terreno destinado a viña, «donde es seguro que se conservan más» (Chamoso, 1961, p. 146). Desgraciadamente, muchas tapas se fragmentaron para confeccionar postes. La morfología y la cavidad de los dos

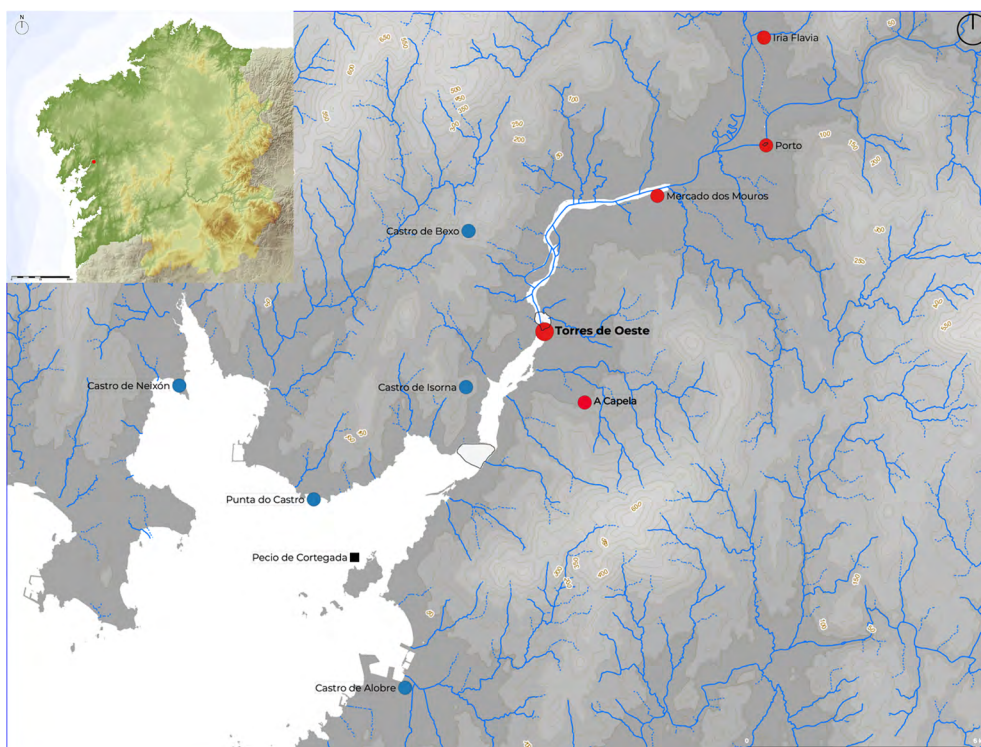

Figura 2. Plano hipsométrico de Galicia y de la Ría de Arousa, con ubicación de los principales yacimientos de la Edad del Hierro y época romana ubicados en el entorno de «A Capela» y de las Torres de Oeste (elaboración propia).

sepulcros eran rectangulares, «acusando su abolengo romano» (Chamoso, 1961, p. 146). Uno de ellos presentaba un ornamento en su cabecera: una cruz latina con restos de pintura o esmalte blanco esculpida en altorrelieve, con un hueco en el punto de intersección de la cruz, que quizás contuvo una incrustación de algún tipo de pieza decorativa o relleno «a la manera tan pródiga del arte germánico» (Chamoso, 1961, p. 146).

Poco tiempo después, se producirían nuevos hallazgos en «A Capela». En una noticia publicada en la revista del Museo de Pontevedra (1959, XIII, pp. 117-118), se informaba de un nuevo descubrimiento en la finca ubicada en el lugar de San Salvador, en la parroquia de San Pedro de Dimo (Catoira, Pontevedra):

«En la finca denominada «Capilla», propiedad de D. Eugenio Isorna López, cercana al lugar de Aragunde, en la que los vecinos dicen estuvo enclavada la antigua iglesia parroquial, existe una necrópolis germánica. Fragmentos de grandes ímbrices, con una marca lineal central, y restos de cemento hecho con cal y conchas. Se observan muros de sillarejo muy destruidos por el cultivo. Nuestro Museo posee la parte inferior de un sarcófago decorado con gran cruz en la cabecera, en el centro de la cruz se hizo un hueco correspondiente a la implantación del cabujón en un tipo metálico.

Recientemente ha aparecido una nueva pieza de tapa con decoración de doble estola y silueta antropomorfa entre las ramas de la cabecera.»

La localización en la parcela de una tapa de doble estola es especialmente interesante. Las tapas de sepulcro con decoración de «doble estola» o representación del orante —tipología esta última que encaja mejor con el hallazgo de «A Capela», pues presenta un dibujo esquemático de una cabeza y los hombros de una figura humana, con brazos y piernas extendidos y acabando en formas discoidales que quizás representan la mano abierta—, han sido objeto de diversas publicaciones, que ponen de manifiesto su elevada presencia en los actuales territorios de Galicia y norte de Portugal (López, 2018, pp. 461-468). También se constata su vinculación con edificios de culto, como en el caso de la necrópolis excavada en la Catedral de Santiago de Compostela estudiada por Chamoso Lamas (Chamoso, 1961, pp. 143-148). De hecho, este tipo de sepulcros tienden a relacionarse con inhumaciones privilegiadas, asociadas a las elites eclesiásticas. Por otra parte, algunos investigadores han establecido una relación directa entre este tipo de sepulcros y los suevos, dado que su cronología (siglos v-vii), es coetánea con la de la génesis y desarrollo del *Regnum Suevoorum* en la *Gallaecia*; otros autores creen que se trata de una «pura coincidencia histórica» (López, 2018, p. 463).

Un nuevo hallazgo en la finca tendría lugar en 1966, tal y como recordaba Alfredo García Alén en un trabajo publicado aquel año en el «Miscelánea» del *Cuaderno de Estudios Gallegos* (García Alén, 1966, pp. 117-118). De acuerdo con su descripción, se trataba de una tumba cubierta con una lauda plana de extremos redondeados, que por su tamaño y decoración debía corresponderse con una sepultura infantil. Su decoración lineal reproduce una figura humana en modo esquemático: la cabeza se ha representado con un círculo, con dos agujeros en la zona de los ojos y un trazo horizontal para indicar la ubicación de la boca; el cuello se ha dibujado mediante dos líneas paralelas que constituyen el cuerpo hasta abrirse levemente para insinuar las extremidades inferiores. Las superiores se han representado con dos líneas perpendiculares al cuello, que se pliegan en ángulo recto y con las manos apalmadas. Cinco líneas representan los dedos. García Alén apuntaba además la presencia de

numerosos fragmentos de grandes ímbrices ubicados en el terreno circundante, con una marca lineal en el centro, y restos de un cemento de cal y conchas, mientras que el cierre de la finca incluía sillarejos muy bien cortados que suponía procedentes de una antigua construcción no identificada.

Años después de que se produjesen todos los hallazgos señalados, se llevó a cabo la catalogación del yacimiento arqueológico.² Fue el 2 de diciembre de 1990, siendo los responsables de la redacción de la ficha los arqueólogos Vicente Caramés y Manuel Alfonsín Soliño. La parcela, entonces dedicada a viñedo, tenía una planta triangular, de unos 35 m en su lado largo y de 18 m en el lado corto. La superficie señalada para el predio era de 425 m², y su perímetro de *ca.* 91 m. En la ficha no se señalaban nuevos hallazgos en la finca, y tampoco han vuelto a producirse descubrimientos en fechas posteriores. Por lo tanto, son cuatro sepulturas las que, a día de hoy, pueden vincularse con el lugar; dos sarcófagos rectangulares —uno de ellos decorado con una cruz en la cabecera; una tapa de sarcófago con representación de un orante; y una tapa de una sepultura probablemente infantil, con decoración antropomorfa esquemática.

Mención aparte merecen los testimonios epigráficos. Hasta la fecha, se conocen 4 ejemplos de epigrafía romana en el territorio de Catoira (Piay y Naveiro, 2023, pp. 112-117). Dos inscripciones proceden del solar de las Torres de Oeste, y dos se relacionan con la finca de «A Capela», que se analizarán a continuación. La primera de ellas (CIRG II, 110 = HEp 6, 1996, 737) se localizó en el año 1989, mientras se desmontaba una casa en el entorno de la finca de «A Capela» y hoy se conserva en el Museo de Pontevedra. Se trata de una estela de granito antropomorfa (80 x 36-41,5 x 10-12 cm), fracturada en su parte inferior izquierda y lateral derecha. La parte superior presenta algunos signos de difícil interpretación y, por debajo, en el centro de la estela, se trazó una representación esquemática, que podría corresponderse con un elemento astral, sin poder descartar que se trate de un crismón. En la parte inferior se grabó, toscamente, un nombre de difícil identificación (¿Matidia?), que se correspondería con el de la persona difunta, una mujer, a la que quizás su pareja, no mencionada, dedicó esta inscripción. Una datación probable establecida con base en la morfología antropomorfa de la estela y a la cronología señalada para otras estelas similares (Brañas, 2004, p. 84), serían los siglos iv-v d. C.

Se vincula también con la finca de «A Capela» un epígrafe realizado sobre un ara (CIRG II, 112; HEp 6, 1996, 739) que apareció en la finca de «A Curula», en Aragunde, donde estaba colocada como base de una columna en la casa de los señores Loureiro–Isorna. Se trata de un ara de granito (70 x 39 x 32 cm) de tosca elaboración, que presenta *foculus* en su parte superior y pie, y cuya lectura presenta ciertas dificultades, proponiéndose la siguiente:³

Deo Ban[du(a)e] / Ti(berius)
 Cla(udius) Ci[- -] / vo[- -]
 de[o sa]/n(c)to v(otum) /
 s(olvit) l(ibens)

2 La información que se incluye a continuación ha sido consultada en el «Inventario de Yacimientos Arqueológicos de la provincia de Pontevedra», conservado en la Delegación Territorial de Pontevedra de la Xefatura Territorial da Consellería de Cultura, Educación, Formación Profesional e Universidades de la Xunta de Galicia.

3 Se ha podido realizar la autopsia de la pieza en el Centro de Activación de Torres de Oeste de Catoira (CACTO), donde se expone actualmente la pieza.

La onomástica del dedicante, *Ti(berius) Cla(udius) Ci(...)*, que encargó el ara permite situar su cronología en el siglo I d. C., mientras que la divinidad a la que está dedicada, Bandua, goza de una cierta presencia en el noroeste peninsular, especialmente en el *conventus bracaraugustanus* (Fernández-Corral, González-Rodríguez, 2021, p. 163). Al final de la inscripción aparece una de las fórmulas habituales para expresar el cumplimiento del voto por parte del dedicante (VSL).

Todos los hallazgos mencionados parecen converger en la interpretación del yacimiento de «A Capela» como un espacio funerario vinculado a un edificio de carácter religioso, que hallaría confirmación en la toponimia actual. Su importancia radica en que permite confirmar la presencia de un núcleo de población —del cual se desconoce su lugar de habitación— en el territorio de la Catoira actual, cuya existencia coincidió con el momento cronológico aproximado en el que se datan las últimas evidencias materiales en Torres de Oeste.

La cronología propuesta para todos los hallazgos mencionados en la finca de «A Capela» permite suponer *a priori* una ocupación prolongada del lugar, e interpretar el yacimiento como un espacio sagrado empleado con fines culturales y funerarios (Piay y Naveiro, 2023, pp. 135-139). Hipótesis que no han podido ser refrendadas hasta la fecha por no haberse desarrollado intervenciones arqueológicas en el yacimiento de «A Capela».

Tabla 1. Evidencias arqueológicas relacionadas con la finca de «A Capela» (elaboración propia).

N.º	Tipología	Soporte	Cronología	Conservación	Hallazgo
1	Votiva	Estela de granito	¿I d. C.?	CACTO	Finca de «A Curula»
2	Funeraria	Estela de granito	¿IV-V d. C.?	Museo de Pontevedra	Finca de «A Capela»
3	Funeraria	Sarcófago de granito	¿V-VI d. C.?	Museo de Pontevedra	Finca de «A Capela»
4	Funeraria	Sarcófago de granito	¿V-VI d. C.?	Museo de Pontevedra	Finca de «A Capela»
5	Funeraria	Tapa de sarcófago	¿V-VII d. C.?	Museo de Pontevedra	Finca de «A Capela»
6	Funeraria	Sarcófago y cubierta	Altomedieval	Museo de Pontevedra	Finca de «A Capela»

Por otra parte, algunas de las informaciones mencionadas permiten suponer la presencia de construcciones en el yacimiento de «A Capela». Entre los datos aportados en el año 1959 por arqueólogos del Museo de Pontevedra es especialmente relevante la mención de «fragmentos de grandes ímbrices, con una marca lineal central, y restos de cemento hecho con cal y conchas. Se observan muros de sillarejo muy destruidos por el cultivo» (Museo de Pontevedra, 1959, pp. 117-118). También es importante atender a las informaciones aportadas por la toponimia y las fuentes documentales; el propio término de «A Capela» apunta a la presencia de una estructura de carácter religioso, que parece confirmada por una fuente de inicios del siglo XVII que menciona la existencia en San Salvador de una «iglesia vieja» (del Hoyo, 1607, pp. 162-163).⁴ Por otra parte, en las inmediaciones de «A Capela», se encuentra la aldea de Aragunde, topónimo probablemente relacionado con un nombre personal de origen germánico (*Aragundus/Araguntus*) (Navaza, 2007, 0.41).

Todos estos indicios evidencian el interés de la finca de «A Capela», justificando el desarrollo de una intervención arqueológica promovida por el concello de Catoira, que tenía como objetivo principal ampliar el conocimiento del yacimiento.

4 A comienzos del siglo XVI, uno de los testigos del pleito Tabera-Fonseca, Juan Torrado, se declara vecino de San Salvador de Catoira al declarar sobre la fortaleza de las Torres de Oeste; y en el pleito se menciona también al clérigo Gómez González, de la parroquia de San Salvador (Rodríguez, 1984, p. 38; pp. 235-236).

SÍNTESIS DE LA INTERVENCIÓN ARQUEOLÓGICA REALIZADA

La finca de «A Capela», que cuenta con una superficie de 425 m², se encuentra en estado de abandono desde hace años. No obstante, todavía era visible, al iniciar la intervención, una viña seca, sostenida a través de postes de hormigón clavados en el terreno. Por ello se plantearon cuatro sondeos manuales que evitasen los postes de hormigón, con el objetivo de localizar una secuencia estratigráfica con el menor grado de alteración posible.

La superficie excavada ascendió a 24 m², distribuida entre cuatro sondeos manuales (fig. 8). Puesto que la parcela presenta un notable desnivel entre su parte norte y su parte sur, se plantearon 3 sondeos en la primera y uno en la segunda. Además, se limpió un corte en la parte noroeste de la parcela, en el cual los vecinos aseguraban que se había extraído, en el año 2004, una lauda antropomorfa de una sepultura infantil (fig. 3). Dicha lauda, elaborada en granito, se conserva actualmente en el Museo de Pontevedra, y cuenta con unas dimensiones de 1,40 m x 0,43 m.

Figura 3. Lauda sepulcral documentada en el año 1966 en la finca de «A Capela» (fotografía: Museo de Pontevedra).

El sondeo 1, se situó en la parte meridional de la parcela, entre los sondeos 2 y 3 (fig. 8), y contó con unas dimensiones finales de 9,76 m². Una vez removida la cubierta vegetal y los sedimentos orgánicos, se documentó un estrato muy alterado y revuelto (que debe ser interpretado como evidencia de labores de expoliación realizadas en tiempos recientes) que cubría una sepultura con orientación E-O, sin cubierta, y configurada con lajas de granito hincadas que delimitan un espacio interno de 1,75 m x 0,46 m (fig. 4). En el interior de dicha estructura se localizaron restos óseos muy degradados que no se excavaron. Durante la excavación del sondeo se documentaron restos de tejas muy rodadas, cerámicas vidriadas de tiempos recientes y algunos fragmentos de cerámica gris en muy mal estado de conservación, que no permiten establecer consideraciones de carácter cronológico.

El sondeo 2, se situó en la parte este de la parcela (fig. 8), y contó con unas dimensiones de 6,28 m². La secuencia estratigráfica en esta cata estaba menos alterada que en el sondeo 1. Bajo la cubierta vegetal se localizó un sedimento orgánico de entre 20 y 40 cm, que cubría el afloramiento rocoso granítico. Durante la limpieza del sustrato, se documentó, parcialmente, el corte de una sepultura antropomorfa, sin restos óseos. Su orientación era, como en la cata 1, E-O, con el rebaje correspondiente a la cabeza, ubicado en la

Figura 4. Sepultura de lajas de granito exhumada en el sondeo 1 (fotografía: Diego Píay).

parte oriental de la sepultura (fig. 5). Cubría el corte un depósito de piedras de tamaño medio y cascajo, en el que se documentaron algunas cerámicas de pasta gris con incisiones (zigzags y línea curva). Estas decoraciones aparecen representadas con frecuencia entre las diferentes tipologías cerámicas. En Galicia, algunos motivos similares se localizaron, por ejemplo, en Cova Eirós, donde las dataciones radiocarbónicas de los contextos estratigráficos asociados han proporcionado fechas entre los siglos X y XI d. C. (Vila, de Lombera, Fábregas y Rodríguez-Álvarez, 2018, p. 99).

Figura 5. Estructura antropomorfa documentada en el yacimiento de A Capela (fotografía: Diego Piay).

El sondeo 3, de 4 m², se ubicó en las inmediaciones de la cavidad localizada en la superficie de la finca actual, en el cual los vecinos de San Salvador recordaban la extracción de una lauda infantil durante el año 2004, y cerca del límite occidental de la finca (fig. 8). Se trataba de una zona muy alterada con presencia de postes de viña hincados en el entorno inmediato y en el interior de la propia cata. Tras remover la cubierta vegetal, se localizó un sedimento orgánico con gran cantidad de piedra de tamaño medio y grande, que puede interpretarse como los restos de un derrumbe de una estructura ubicada más al norte. Entre los elementos pétreos se localizaron restos de tejas y fragmentos cerámicos de pasta gris. Tras retirar este depósito se documentó el sustrato granítico y evidencias de dos inhumaciones con orientación E-O, y la cabeza colocada en esta última latitud (fig. 6). En la parte oriental de la inhumación localizada más al norte, se localizaron dos clavos de hierro *in situ* que parecen señalar el límite oeste del enterramiento que, en origen, contó probablemente con una caja de madera. Esta inhumación abarca una extensión de 1 m x 0,33 m. En cuanto a la segunda inhumación, ubicada en paralelo a la anterior, y al sur de la misma, los restos conservados cuentan con unas dimensiones de 0,68 m x 0,19 m. Una vez documentadas las inhumaciones, se abandonó la excavación del sondeo, a la espera de acometer una intervención de mayor extensión y que incluyese el estudio de los restos óseos.

En cuanto al cuarto y último sondeo, de 4 m², se ubicó en la parte norte de la parcela, en el denominado «sector B» (fig. 9), en un espacio en el que el terreno se encuentra a una cota sensiblemente inferior con respecto a la parte meridional de la finca (en algunos puntos la diferencia de cota alcanza los 2 m).

En esta cata se documentó, una vez retirada la cubierta vegetal y el nivel de tierra orgánica, un depósito fértil, sin intrusiones, en el que se localizaron numerosos fragmentos cerámicos de pasta gris (fig. 8), muchos de ellos con decoración incisa (acanaladuras, líneas oblicuas y en zigzag), y otros con decoración plástica (cordones y mamelones), que encuentran, en Galicia, paralelos en el yacimiento de As Pereiras (siglos VIII-XI) y en el castillo de Portomeiro, en el cual se datan en el siglo X decoraciones con cordones digitales, además de piezas con incisiones cortas y oblicuas (Alonso, 2021, pp. 779-781).

Figura 6. Foto final del sondeo 3, desde el este. La excavación se detuvo al documentar restos de dos inhumaciones (fotografía: Diego Piay).

Además de tratarse del sondeo con mayor presencia de restos materiales (en total, 315 números de inventario, incluyendo tejas curvas, cerámica gris, restos líticos y un elemento metálico), por debajo del nivel arqueológicamente fértil se documentó una estructura configurada con un murete perimetral y una base plana configurada con losas. Sus dimensiones (1,22 m de largo x 0,86 m de ancho) están incompletas, puesto que la estructura se extiende bajo la superficie no excavada (fig. 8). En cuanto a su interpretación, la ausencia de restos relacionados directamente con la estructura dificulta su comprensión, si bien, teniendo en cuenta las evidencias documentadas en el yacimiento, y su propia tipología, puede avanzarse que podría tratarse de una estructura funeraria de base pétrea, que contaba con un muro perimetral y estaba tapada con lajas. Dadas sus dimensiones, es posible que se tratase de un enterramiento de carácter colectivo, sobre el cual no pueden establecerse precisiones cronológicas con la información disponible, puesto que no se localizaron materiales asociados directamente con esta estructura, que se apoya directamente sobre un depósito natural de granito meteorizado.

Figura 7. Fragmentos de cerámicas grises recuperados durante la excavación del sondeo 4 (elaboración propia).

Figura 8. Vista de la estructura documentada en el sondeo 4, una vez localizado el sustrato geológico (fotografía: Diego Piay).

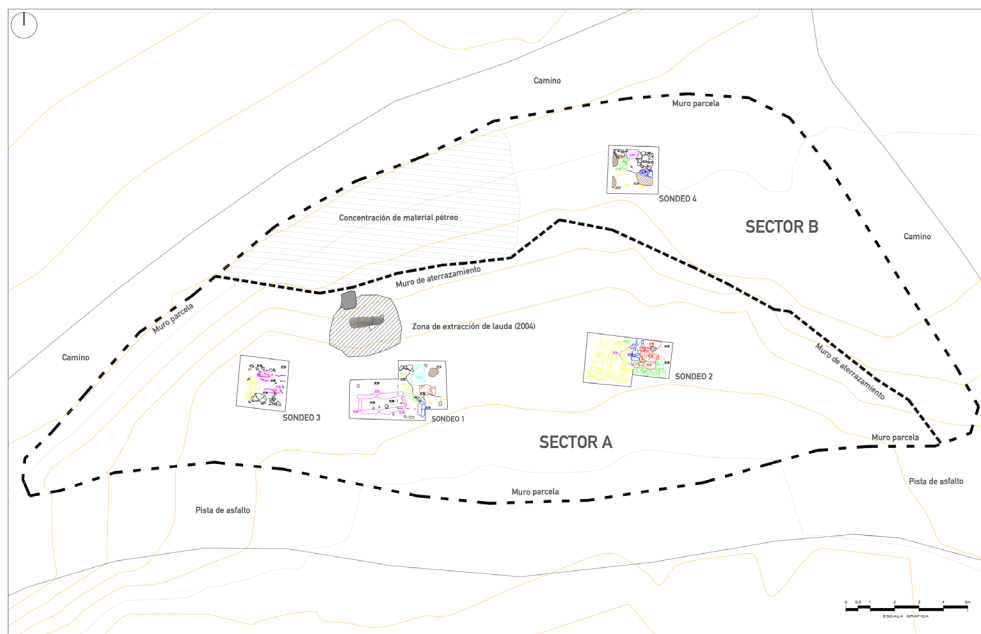

Figura 9. Planimetría resultante tras finalizar la excavación de los sondeos manuales en el yacimiento de A Capela (elaboración propia).

CONCLUSIONES

Los datos preliminares recogidos en este trabajo evidencian la potencialidad arqueológica de la finca de «A Capela». A pesar de que las catas realizadas representan solamente el 5,64 % de la superficie del solar, en todas ellas se documentaron evidencias. Como se ha mencionado, en el sondeo 1, se exhumó una tumba de lajas pétreas hincadas, a la cual le faltaba la cubierta superior. En el sondeo 2, un corte antrópico y antropomorfo documentado en el sustrato natural apunta a la presencia de una sepultura excavada en la roca. En el sondeo 3, se exhumaron restos de dos inhumaciones vinculadas a una serie de clavos, que parecen apuntar, al menos en uno de los casos, a un enterramiento ubicado originalmente en una caja de madera. En el sondeo 4, una serie de elementos pétreos planos, delimitados, parcialmente, por un conjunto de piedras de mayor espesor, apunta a la presencia de, al menos, otro enterramiento.

En cuanto a los restos materiales asociados a las estructuras documentadas, su estudio se encuentra en una fase preliminar, si bien la larga perduración de los motivos decorativos presentes en algunos de los fragmentos cerámicos recuperados en «A Capela», hace compleja la tarea de establecer cronologías precisas. En los estratos que cubrían las sepulturas y, sobre todo, en el sondeo 4, se documentaron cerámicas grises, algunas de ellas con decoración incisa a base de acanaladuras y líneas simples, y cerámica con cordones o mamelones. Algunos paralelos documentados en Galicia para las formas y las decoraciones recuperadas en «A Capela» apuntan hacia una datación preliminar entre los siglos IX y XIII, sin poder ofrecer, de momento, mayores precisiones cronológicas.

A pesar del carácter incipiente de la investigación aquí presentada, los resultados de la primera intervención arqueológica en la finca de «A Capela», y los datos ya conocidos sobre el yacimiento, apoyan la hipótesis de la existencia de un espacio funerario vinculado con un edificio de carácter religioso. Dicha construcción, podría identificarse, preliminarmente, y con las precauciones posibles, con una estructura documentada a través de la fotografía aérea, que se encuentra al

suroeste de la finca (fig. 10). Esa zona no ha sido objeto de una actuación que permita ratificar o desechar dicha tesis.

Figura 10. Vista cenital del yacimiento de A Capela tras finalizar la intervención arqueológica. Abajo, a la izquierda, restos de una estructura conservada en la aldea de San Salvador.

El origen de este espacio sigue planteando muchas dudas, puesto que, durante la actuación arqueológica realizada, no se han documentado evidencias adscribibles al período tardorromano o alto imperial (datación propuesta para algunos de los hallazgos epigráficos vinculados con la finca a lo largo del tiempo). Por lo tanto, debe deducirse que, o bien se trata de elementos que se reutilizaron en construcciones más tardías, o bien deben relacionarse con una ocupación anterior no documentada durante los sondeos arqueológicos realizados. En este último caso se confirmaría un uso prolongado de carácter funerario en la finca de «A Capela».

Sí puede confirmarse la presencia en el yacimiento de una necrópolis altomedieval, con un momento de particular importancia durante los siglos IX-XIII. Esta cronología puede establecerse gracias al hallazgo de una tumba antropomorfa excavada en el sustrato natural y a la localización de una serie de cerámicas grises que pueden datarse, por analogía con los materiales documentados en otros yacimientos, en la horquilla cronológica señalada. El resto de sepulturas documentadas se encuentran en fase de estudio, aunque la escasa presencia de restos materiales que ofrezcan tipologías seguras dificulta el establecimiento de dataciones incluso aproximadas.

La obtención de mayores informaciones sobre el yacimiento debería partir de un estudio exhaustivo de las fuentes documentales y una prospección intensiva del núcleo de San Salvador y de sus alrededores, a fin de localizar evidencias del antiguo centro de culto y de la propia necrópolis. Estas actuaciones tendrían que complementarse con una nueva intervención —esta vez de un área más amplia y realizada por un equipo multidisciplinar— con el objetivo de proceder a la excavación y análisis de las inhumaciones documentadas. Una intervención así concebida permitiría obtener más datos sobre un yacimiento de gran interés, sin duda fundamental para reconstruir la historia de Catoira durante un período poco conocido, y completar también el conocimiento de la transición entre el mundo antiguo y la Edad Media en todo el noroeste hispánico.

BIBLIOGRAFÍA

- AA.VV. (1959). *Museo de Pontevedra*, XIII.
- Alonso Toucido, F. (2021). *Cerámica medieval galega. Características, uso e evolución da produción*. Tesis Doctoral. USC.
- Balil Illana, A. (1970). Excavaciones en Torres de Oeste de Catoira (Pontevedra), *Noticiario arqueológico hispánico (XIII-XIV)*, pp. 300-303.
- Balil Illana, A. (1977). Torres de Oeste (Catoira, Pontevedra), *Noticiario arqueológico hispánico*, V, pp. 379-385.
- Brañas, R. (2004). Estela de Victorinus. En F. Singul, J. Suárez (eds), *Até o confín do mundo: diálogos entre Santiago e o mar* (p. 84), Consorcio Zona Franca.
- Vila, M. C., de Lombera Hermida, A., Fábregas Valcarce, R. y Rodríguez-Álvarez, X. P. (2018). Estudio de la cerámica medieval de Cova Eirós (Triacastela, Lugo). *Cuadernos De Estudios Gallegos*, 65(131), pp. 73-105. <https://doi.org/10.3989/ceg.2018.131.03>
- Chamoso Lamas, M. (1951). Excavaciones arqueológicas en Torres de Oeste. (Catoira-Pontevedra), *CEG*, 6, pp. 283-284.
- Chamoso Lamas, M. (1961). Sarcófagos y laudas de época suévia en Galicia, *Bracara Augusta*, XI-XII, pp. 143-148.
- Del Hoyo, J. (1607). *Memorias del Arzobispado de Santiago*, Porto y Cía. [s.a].
- Falque, E. (1994). *Historia Compostelana*. Ediciones AKAL Madrid.
- Fernández-Corral, M. y González-Rodríguez, Mª C. (2021). Divinidades locales y formulario religioso romano: el ejemplo del norte hispano (siglos I-III d. C.). En Dopico, Mª D., Villanueva, M. (dir.), *Aut opressi serviunt... La intervención de Roma en las comunidades indígenas*, Philtáte 5, *Studia et acta antiquae Callaecia*, (pp. 147-174) Diputación de Lugo.
- García Alén, A. (1966). Santa Eulalia de Nantes (Sanxenxo), San Pedro de Dimo (Catoira), *CEG*, 21(63), pp. 117-118.
- Hervés, F. (2011). *Memoria del control de remoción de tierras, sondeos valorativos y excavación en área. Actuación en el conjunto histórico-monumental "Torres de Oeste" Catoira (Catoira, Pontevedra)*. Memoria inédita depositada en la Dirección Xeral de Patrimonio Cultural. Santiago de Compostela.
- López Quiroga, J. (2018). Las laudas funerarias con la representación del orante y la estola. Élités eclesiásticas, jerarquía y territorio en la Gallaecia tardo-antigua. En López Quiroga, J., *In tempore Suevorum. The time of the sueves in Gallaecia (411-585)*, pp. 461-468.
- Naveiro López, J. (1990). *Excavaciones arqueológicas en Torres de Oeste (Catoira, Pontevedra). Informe preliminar de la campaña de 1989 y avance del estudio general*. Informe inédito depositado en la Dirección Xeral de Patrimonio Cultural. Santiago de Compostela.
- Naveiro López J. L. y Caamaño, J. M., (1992). El depósito subacuático del río Ulla El material romano. En *Finis Terrae. Facultad de Geografía e Historia*, pp. 257-295. Universidad de Santiago de Compostela.

- Naveiro López, J. L. (2002). Los orígenes y el carácter del asentamiento de Torres del Oeste, a la luz del testimonio arqueológico, en *Catoria na historia*, pp. 17-24. *Diputación Provincial de Pontevedra*.
- Naveiro López, J. (2004). *Torres de Oeste. Monumento histórico e xacemento arqueolóxico*, Concello de Catoira.
- Navaza, G. (2007). *Toponimia de Catoira*, Concello de Catoira.
- Rodríguez González, A. (1984). *Las fortalezas de la mitra compostelana y los «irmandiños»*. *Pleito Tabera-Fonseca*, 2 vol., Fundación Pedro Barrié de la Maza Conde de Fenosa.

EL JACIMENT ROMÀ DE CA LA MADRONA, MATARÓ

RESULTATS PRELIMINARS

Jordi Ardiaca Rodríguez¹

INTRODUCCIÓ

El jaciment de Ca la Madrona se situa dintre del terme municipal de Mataró, a 1,3 km al nord del seu centre històric, en l'actual polígon de Mataró-Rocafonda. Ha estat excavat durant els treballs d'eliminació de l'antiga fàbrica de les Cristalleries Mataró, com a pas previ a la construcció del futur Parc Circular Mataró – Maresme, propietat del Consorci per al Tractament de Residus Sòlids Urbans del Maresme (fig. 1).

Figura 1. Plànol de Mataró amb la situació del jaciment respecte del centre històric. Font: ICGC.

A causa de les diverses actuacions fetes als terrenys de Ca la Madrona al llarg del segle xx (García, 1988 i 1990; García i Cerdà, 1990; Clariana, 1998) i el grau de protecció arqueològica de la zona, es va condicionar la realització d'un control del desmuntatge de les estructures de l'antiga fàbrica, així com fer diverses rases, només en la part del solar on aniria construït el futur edifici, per detectar estructures o estrats d'interès arqueològic i si s'esqueia, fer una primera delimitació aproximada

¹ Arqueòleg.

del jaciment. Aquestes tasques es van desenvolupar entre el novembre de 2020 fins al març de 2021 per l'empresa Baula Recerca Arqueològica S. L., sota la direcció de l'arqueòleg Jordi Ardiaca (com la resta de licitacions mencionades), on es van localitzar tot un seguit d'estructures amb una estratigrafia associada.

A conseqüència dels resultats localitzats en la primera fase, el promotor va licitar-ne una segona, amb la intenció de fer el rebaix de les terres superficials i una delimitació més acurada del jaciment. Aquests treballs es va desenvolupar entre els mesos de juny i juliol de 2021, i van donar com a resultat deixar el jaciment a punt per a la seva excavació manual amb una extensió de 1.834 m² (Ardiaca, 2021).

L'excavació del jaciment de Ca la Madrona, es va adjudicar en dues licitacions, la primera anava de l'octubre de 2021 al febrer de 2022. La segona licitació es va començar el juny de 2022, acabant al març de 2023. En aquestes darreres excavacions es van localitzar un seguit d'estructures de diferents fases cronològiques, que la construcció de la fàbrica als anys setanta del segle passat, havien tallat pel seu cantó est i sud, i la construcció de diverses naus als anys noranta del segle passat pel cantó oest. El jaciment continua per la banda nord, sota el carrer de la Foneria, tot i que per fonts orals sabem que amb la construcció de les naus de l'altra banda del carrer, als anys noranta del segle passat, es va malmetre.

Hem observat que el jaciment va del segle I dC fins a finals del segle V o potser inicis del segle VI ininterrompudament, amb un salt cronològic per una fase alt medieval i una darrera ocupació el segle XIV. En el moment de redactar aquest article s'estan duent a terme l'inventari dels objectes mobles, així com l'estudi antropològic dels individus, analítiques i restauració dels objectes. Per aquest motiu la cronologia que aportem en aquest article és susceptible de variar un cop hagin acabat aquests treballs. A banda que encara queden per excavar en un gran sector l'estratigrafia més antiga, que ens ajudarà a datar les fases inicials (fig. 2).

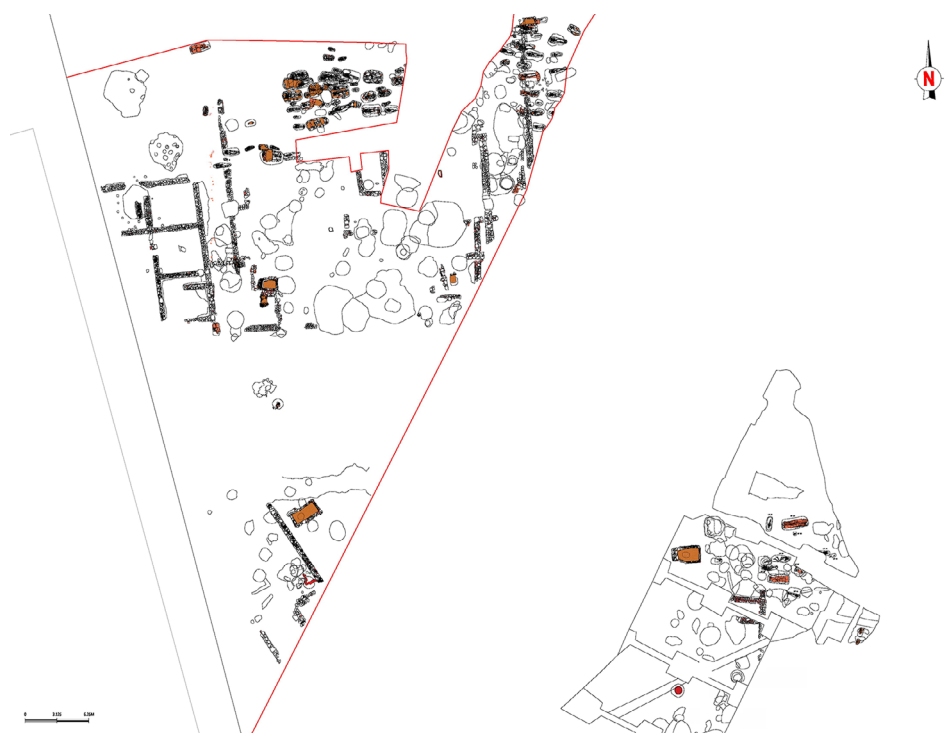

Figura 2. Plànol de totes les restes localitzades.

FASE ALT IMPERIAL

El jaciment de Ca la Madrona presentava dues plataformes separades entre si per l'excavació de la nau dels forns de les Cristalleries Mataró, als anys setanta del segle passat. A més a més, se situaven a cotes diferents, ja que el jaciment resseguia el pendent suau de les planes al·luvials de la riera de Sant Simó vers el mar. Per aquest motiu, l'obertura de la nau no va destruir del tot el jaciment, pel fet que part de les restes estaven més baixes.

És en aquesta plataforma inferior on hem pogut excavar tota l'estratigrafia existent, esgotant el jaciment, arribant a documentar les fases més antigues.

Fins al moment, datem entre el canvi d'era i mitjan segle I dC l'inici de l'activitat documentada a la part inferior. Es tracta d'una necròpolis amb deu enterraments, tots ells en fossa simple, tres amb una orientació oest-est, amb el cap a l'oest, i els altres set amb una orientació est-oest, amb el cap a l'est. Dos estaven en posició de decúbit ventral i vuit en decúbit dorsal. Quan a les edats en tenim cinc d'infantils; tres d'edats indeterminades, un de cinc a set anys i un de nou mesos a un any i mig. Els adults; tres de sexe masculí de trenta a quaranta anys, un femení de quaranta a cinquanta anys i un indeterminat.

Volem destacar la tomba UF 51, amb un dels adults masculins amb una edat de trenta a quaranta anys, amb una orientació est-oest, amb el cap mirant l'oest. La tomba, de tendència rectangular i amb una coberta de *tegulae* i *imbrices*, presentava un aixovar compost per dues gerretes disposades en el cantó dret del cap, i unes *caligae* situades al damunt dels peus. Les dues gerretes són una Mayet LX, en concret a una variant de la forma recollida a la làmina 319.2 peça 2427a (López, 1989), de producció eivissenca, amb una cronologia de finals del segle I aC fins a mitjan segle I dC. Interpretem que les dues gerretes podrien haver estat utilitzades per a les libacions, per aquest motiu han estat analitzades, una d'elles amb presència d'àcid tartàric (vi o most de raïm), i també restes d'olis vegetals que ens fan pensar en una reutilització. La segona gerreta presenta una barreja d'olis vegetals i greix animals (Pecci, 2023) (fig. 3).

En molt poc temps veiem com per sobre de la necròpolis es disposa un camp de vinyes, localitzant diversos *alveus* per a plantar-hi ceps. Cap al 70 dC, es construirà un *torcularium* en aquest sector inferior. Només es va poder documentar part de la *cella vinaria*, on teníem diversos encaixos de *dolia*. Cap d'elles es va conservar *in situ*, a més a més, aquests encaixos es retallaven els uns als altres, fruit de la seva extracció per ser reparades. També es va observar l'encaix d'un contrapès, del tipus *arca lapidum* (Martín, 2012), amb unes mides d'1,40 per 1,5 m de longitud interna, i una alçada conservada de 0,46 m. Fruit dels espolis només es van localitzar, en la cara oest, dues de les pedres on es recolzava el contrapès quan no s'utilitzava. En últim lloc, també es va localitzar un *lacus*, amb unes mides internes de 2,08 per 1,20 m, amb una alçada conservada de 0,28 m. Aquest tenia el paviment originari i

Figura 3. Vistes de la UF 51.

dues reparacions posteriors; en tots tres paviments presentava una cubeta per recollir les impureses i facilitar el seu buidatge (fig. 4).

Figura 4. Vista del *torcularium*.

Al sud del *torcularium*, però amb connexió amb aquest, es va localitzar un edifici, molt malmès per la construcció de la fàbrica, del que no ens van arribar els nivells de circulació, i del que tan sols es conservaven els murs de la cara nord i est, així com una mitgera. Es va poder veure com una porta d'accés el comunicava amb la *cella vinaria*. Desconexim del tot la seva funció, però pensem que tenia a veure amb el complex de transformació alimentària.

Tant el *torcularium* com l'edifici annex es van abandonar en el baix imperi, sense poder encara precisar aquesta data.

A la plataforma superior en el mateix període veiem com sobre un fons de cabana, d'època romana, que podria ser de canvi d'era pel material observat durant la seva excavació, es va construir cap al 70 dC un àmbit del qual tan sols tenim dos murs, fets de maçoneria amb pissarres sense treballar lligades amb fang. D'aquest àmbit no hem vist la seva planta sencera, ja que estava tallat pels rebaixos efectuats als anys noranta per la construcció de les naus del polígon, tampoc es van conservar els nivells de circulació. Tot plegat en dificulta la interpretació.

Al sud de la plataforma superior es va localitzar un segon *torcularium*, del que encara resten per excavar els nivells més antics, que ens permetran datar la seva construcció, però que pensem que podria ser coetani al de la plataforma inferior. D'aquest tan sols s'han trobat diversos encaixos de *dolia* i el *lacus*. Aquest feia 2,50 per 1,10 m el seu interior, amb 1,19 m d'alçada conservada.

FASE BAIX IMPERIAL

A finals del segle III o inicis del IV, es construeix un nou edifici aprofitant en part l'àmbit construït al 70 dC —que anteriorment hem descrit—, amb unes mides de 14,22 per 9,27 m. Aquest estava format per cinc àmbits. Els tres que se situaven en el cantó est tenien unes mides molt regulars, 4,12 per 4,40 m, o dit d'una altra manera,

14 per 15 peus romans. Dels dos àmbits situats al cantó oest no es va poder observar la seva amplada total, a l'haver estat tallats per la construcció de les naus del polígon en els anys noranta del segle passat. Així i tot, l'amplada màxima documentada és de 3,50 m. Pensem que aquest edifici era bastant regular i que l'amplada d'aquests dos àmbits seria la mateixa que la de la bateria est, és a dir 4,12 m. L'àmbit vist en la cantonada nord-oest feia 4,06 per 3,50 m parcials, mentre que el segon àmbit feia una mica més del doble de longitud que els altres quatre en sumar l'espai que ocupa la mitgera entre àmbits de l'altre bateria, 8,78 m, 30 peus, per 2,62 m parcials.

Aquests murs i fonamentacions estaven fets de maçoneria, amb pedres sense treballar lligades amb una barreja de fang amb boles de morter de calç. No tenien molta alçada conservada, 0,63 m de màxima, i la major part corresponia a la fonamentació, que no es diferenciava estructuralment de la part visible. Tan sols teníem un possible nivell de circulació en cadascun dels àmbits, compost per argiles molt compactes que es lliuren als murs. Per sobre d'elles ja es disposaven els estrats d'obliteració de l'edifici. Totes aquestes dades ens fan pensar que estem davant d'un edifici pensat per executar tasques de caràcter productiu que no han deixat cap empremta, o bé destinat a l'emmagatzematge. Si mirem les seves mides exteriors, tenim 14,22 m de longitud per una amplada que desdoblant la bateria coneguda ens donaria 10,43 m, que en peus romans serien de 49 per 36 (fig. 5).

Figura 5. Vista de l'edifici situat a l'est.

Aquest edifici disposava d'un corredor extern en el seu cantó est, fet amb la mateixa tècnica constructiva, amb un nivell de circulació d'argiles barrejades amb sauló molt compactades. L'amplada del corredor era de 2,45 m i continuava més enllà de l'edifici pel costat nord, passant a delimitar un camí. En conjunt es van poder documentar 17,30 m.

L'edifici es va amortitzar durant la primera meitat del segle v, amb les dades parcials que tenim, i per tant va arribar a funcionar alhora, encara que per poc temps amb el camí i l'edifici situats al cantó est de la plataforma superior.

Probablement, aquests àmbits —l'edifici i el camí est—, es van construir entre el 370 i el primer quart del segle v dC. L'edifici feia 11 per 8,80 m amb una orientació N-S. Els murs estaven fets de maçoneria amb pedres mitjanes i petites i material constructiu romà, lligades exclusivament amb fang, amb una alçada màxima de 0,60 m. El nivell d'ús es va observar en menys de la meitat de la planta, ja que l'edifici estava malmès

per diversos retalls tardoantics i per la construcció de diverses estructures de la fàbrica; aquest estava compost per una barreja d'argiles amb sorres molt compactades.

A causa de l'àmplia llum (8,80 m), i com que no hem documentat cap indicatiu de forats de pal, una mitgera a la seva part central, o el negatiu d'un espoli, interpretem aquesta construcció com un espai a celobert. A més a més, un tram del mur est estava una mica vençut, per una mala compactació del farciment d'una sitja anterior.

Aquest edifici tenia una porta en el seu mur est que el comunicava amb el camí, amb dos llindars de pedres de granit reaprofitades; una era un carreu i l'altre un capitell d'estil corinti d'una pilastra.

El camí estava delimitat a l'altra banda per un mur fet amb la mateixa tècnica que la de l'edifici. Es van excavar diversos nivells de circulació i reparacions del mateix camí. Aquest va patir diverses erosions en la seva part central, que es reomplien per tal de deixar una superfície plana. També es van localitzar tres pedres que podrien servir per passar d'un cantó a l'altre (fig. 6).

Figura 6. Vista de l'Aula i el camí amb la necròpolis a l'est i al nord-oest.

Aquest mur delimitava una necròpolis per la banda oposada al camí, i podem afirmar que els enterraments es van iniciar amb anterioritat a totes aquestes construccions, ja que el mur que separa el camí de la necròpolis passava pel damunt de diverses tombes, alhora que es va continuar enterrant un cop fet el mur, i es van documentar algunes de les tombes que tallaven parcialment el mur quan ja estava obliterat en alguns trams.

Amb les dades disponibles datem l'inici dels enterraments cap a finals del segle IV, aquests es prolongarien fins a inicis del segle VI, i no podem descartar que hi hagi una darrera fase d'enterraments d'època carolíngia, fet que es podrà precisar en el transcurs de les feines de laboratori.

Sense que puguem precisar en aquests moments la quantitat d'individus que pertanyen a cadascuna de les fases, farem una aproximació a les diferents dades recollides.

S'han localitzat i excavat un total de noranta individus en totes dues campanyes, hem de recordar que ja l'any 1972 se'n van excavar catorze i el 1988 cinc més, que fan

un total de 106 individus. A banda dels 200 individus, segons fonts orals, destruïts sense control amb la construcció de la fàbrica el 1972 (fig. 7).

Figura 7. Vista del conjunt d'UF.

Aquí només farem referència als noranta individus excavats en les dues darreres campanyes. D'aquestes tombes, tenim 86 de primàries i 4 de secundàries; 81 tenen una orientació est-oest amb el cap mirant l'est, i 5 amb una orientació nord-sud amb el cap mirant el sud.

Infantils: 53		Adults: 22			
03	Perinatals				
04	3-6 mesos				
07	6-12 mesos	Femenins: 11		Masculins: 22	
14	1-3 anys	01	18-25 anys	02	18-25 anys
05	3-5 anys	01	25-35 anys	05	25-35 anys
05	5-7 anys	03	35-50 anys	04	35-50 anys
07	7-11 anys	02	+ 50 anys	01	+ 50 anys
08	En procés d'estudi	04	En procés d'estudi	10	En procés d'estudi

Taula 1. Referència als noranta individus excavats en les dues darreres campanyes

Quan a la tipologia de tombes tenim un conjunt molt repartit, on més de la meitat —45 tombes— eren de fossa simple, 8 eren fossa simple de doble retall per encaixar la coberta, 9 eren en cista, 6 amb fossa antropomorfa, 3 amb coberta a doble vessant, 3 amb àmfora, 1 amb *formae*, 2 en caixa de *tegulae* i per últim 11 amb cista antropomorfa (fig. 8).

Pràcticament, la totalitat dels individus anaven sense aixovar, i tan sols tenim la presència d'un bol DSP Rigoir 15A (Rigoir, 1972) i una moneda de Constantí en una tomba excavada als anys setanta del segle passat, i un anell de bronze d'ús personal i no d'aixovar en una altra tomba.

Figura 8. Vista de detall de les UF 17 a l'esquerra, i UF 33 a la dreta.

D'altra banda, només tenim un indicatiu de cristianisme en una de les tombes —de nou en una excavada l'any 1972—, on una de les *tegulae* de la coberta tenia incisa una creu dins un cercle.

Tot plegat teníem un edifici a celobert, amb una orientació nord-sud, una necròpolis a l'altre costat del camí i al nord-oest. Se li adossava un petit àmbit amb una sitja pel cantó oest, i estava construït amb relació a una necròpolis, inicialment anterior, i amb un camí que dona servei a tots dos (edifici i necròpolis). Amb una cronologia d'ús que va de finals del segle iv/ primer quart del segle v fins al primer quart del segle vi, ens va portar a buscar paral·lels, localitzant dues construccions que per dimensions, orientació similar, mateixa cronologia i un mateix context, podrien apuntar-nos l'ús d'aquest edifici.

Per un costat tenim l'Aula funerària de l'antic convent de Santa Caterina de Barcelona (Aguelo i Huertas, 2009), datada entre el segle iv i el 550 dC, amb un paviment de terra piconada, murs delimitadors, amb unes mides de 18 per 8 m, amb diverses unitats funeràries al seu interior. A l'exterior de l'Aula es van documentar diversos enterraments en tres dels seus costats.

A l'actual Monestir de Sant Cugat del Vallès, es va localitzar una construcció interpretada com una Aula funerària (Artigues et al., 1997; Artigues, 2009), aquesta es va construir cap al 450 dC, amb unes mides de 17,5 per 9,3 m, amb una cambra sepulcral en un lateral amb sarcòfags de la tipologia *formae*. A l'Aula es localitzen enterraments adossats als murs perimetrals amb caixa de *tegulae* i de doble vessant sota un paviment de morter de calç. Al seu exterior es van documentar diversos enterraments en tres dels seus costats.

Com podem observar hi ha una certa semblança entre aquestes Aules i l'àmbit que hem documentat a Ca la Madrona, quant a dimensions, orientació, context, cronologia i fins i tot, en els tres casos han estat interpretats com a edificacions a celobert. Però hem d'apuntar que en el nostre cas no hem localitzat cap enterrament en el seu interior, fet que ens permetria acabar de confirmar aquesta interpretació. Així i tot, hem de recordar, com dèiem anteriorment, que ens ha arribat menys de la

meitat de la planta de l'edifici, pels diversos retalls que ha anat patint en el decurs dels segles; per tant, no podem descartar que es localitzessin en les parts malmeses.

FASE TARDOANTIGA

A l'angle sud-est del magatzem baix imperial i recolzant-se en ell, es va bastir un nou àmbit durant la primera meitat del segle v, quan aquest encara estava en funcionament. A finals del segle v o inicis del vi ja havia estat amortitzat.

Aquest àmbit, que interpretem com hàbitat, tenia la porta orientada en la paret nord. En la mateixa paret i al costat de la porta es recolzava la llar de foc, composta per dues tegulae. D'aquesta manera se situava en la cara més freda de la casa, alhora que facilitava la sortida de fums. La casa no era del tot rectangular, feia forma de L, amb unes dimensions màximes de 6,30 per 5,73 m per 3,56 m d'amplada en la part més estreta.

A la part més ampla de l'àmbit, es va observar un paviment d'*opus signinum* recolzant-se en un dels murs perimetrals. A conseqüència dels retalls de les sabates de la fàbrica no es va poder observar sencer. A la part exterior de l'àmbit, a l'altra banda del mur on es recolzava el paviment, i ocupant l'espai que deixava l'àmbit en forma de L, es va localitzar un dipòsit amb unes mides internes d'1,21 per 0,77 m amb una profunditat total de 0,84 m, impermeabilitzat amb un paviment d'*opus signinum*, i un arrebossat de morter de calç a les parets. Tot plegat, ens fa pensar que el paviment que se situava dins de l'àmbit podria ser el lloc on es va situar una premsa de torsió o simplement fer el trapig del raïm, que anava a parar per la seva fermentació al dipòsit extern. Estaríem parlant d'una producció limitada, per un autoconsum o bé destinar alguna part a un comerç local (fig. 9).

Estem davant d'un àmbit que desenvoluparia una funció d'hàbitat d'una unitat familiar alhora que es produirien activitats de transformació alimentària. Aquest no seria un fet aïllat en aquestes cronologies, en tenim exemples localitzats a la Vil·la del Pont del Treball Digne (Alcubierre et al., 2022), Vilaclara (Enrich et al., 1995) o Vilauba (Castanyer et al., 2015) entre d'altres.

A inicis del segle vi, veiem com per tot el jaciment s'obren retalls de grans dimensions de tendència circular i ovalada, que en alguns casos superaven els 2,50 m de fondària. Aquests retalls tallaren diverses estructures, entre elles gran part dels murs perimetrals de l'Aula. Pensem que es van obrir per extreure àrids, ja que tots van a buscar el terreny geològic, compost per sauló. Aquest tipus de terreny ja fa que descartem una interpretació d'una estructura destinada a acumular aigua de pluja, alhora que són massa profundes per funcionar com a fons de cabana o un tancat pels animals. No gaire lluny, a la mateixa *Iluro*, s'han documentat estructures similars (Revilla, Cela, 2006), amb la mateixa cronologia, i igual que les que hem documentat nosaltres, tenen una funció primària d'extracció d'àrids, i una funció secundària d'escombrera.

Figura 9. Vista de l'àmbit tardoantic.

FASE CAROLÍNGIA

D'aquesta fase es van documentar alguns retalls i anivellacions. Pràcticament, es concentraven al damunt de la necròpolis situada al nord-oest; així veiem com una d'aquestes anivellacions cobreix la darrera fase d'enterraments d'aquesta part de la necròpolis. Les tombes no tenien aixovar i els farciments estudiats fins al moment, no contenen material que ens marqui una cronologia. En el moment de redactar aquest article falten per arribar les datacions de C14 i l'estudi numismàtic. Llavors podrem datar amb seguretat aquesta darrera fase d'enterraments.

FASE A MITJAN XIV-XV

La darrera fase documentada se situa entre mitjans del segle XIV i el segle XV inclòs. No podem reduir més aquesta forquilla, ja que el material inventariat és molt escàs. Les estructures observades d'aquest període corresponen a dues vinyes amb una orientació una mica diferent entre elles.

La primera d'aquestes vinyes se situava a l'extrem nord de la plataforma superior, amb vint-i-tres rases localitzades, distribuïdes en sis columnes, amb una distància entre columnes de 0,70 m i de 0,80 m entre rases de la mateixa columna. També es va localitzar en aquesta vinya un pou amb un diàmetre de 2,18 m i una fondària excavada de 2,27 m, tot i que encara no s'ha exhaurit.

La segona de les vinyes estava delimitada pel cantó oest per un mur que faria de marge del camp. Es conservaven 19,50 m en tres parts, però la seva trinxera d'espòli continuava més enllà. Estava fet amb pedres petites, mitjanes i material constructiu romà lligats amb fang. En total es van localitzar trenta-vuit rases, disposades a l'est del mur, organitzades en vuit columnes amb una distància entre columnes al voltant dels 0,80 m i de 0,85/0,90 m entre rases de la mateixa columna (fig. 10).

Figura 10. Conjunt de rases de vinya amb el mur de marge en primer terme.

CONCLUSIONS

El jaciment de Ca la Madrona, situat al polígon de Mata-Rocafonda de Mataró, en els antics camps de la masia de Ca la Madrona, que en els anys seixanta del segle passat van ser comprats per les Cristalleries Mataró, primer per situar els seus magatzems, i una dècada més tard van construir la nova nau de producció. La fàbrica va tancar el 2008, passant la propietat al Consorci per al Tractament de Residus Sòlids Urbans del Maresme a inicis d'aquesta dècada, amb la intenció de construir Parc Circular Mataró – Maresme.

A conseqüència de les diferents intervencions dutes amb la construcció de la fàbrica, es va requerir un control del desmuntatge de la fàbrica així com l'obertura de diverses rases per comprovar si el jaciment s'estenia pel solar. Un cop executades aquestes tasques amb un resultat positiu, el promotor va anar licitant diferents tasques en fases successives. On destaquen dues campanyes d'excavació arqueològica sobre una extensió de 1.834 m², que ens han permès observar una evolució del jaciment que va des del canvi d'era fins a nivells del segle xv, sense haver exhaurit del tot l'estratigrafia.

De la fase més antiga destaquem una necròpolis que aniria del canvi d'era fins a mitjan segle i dC, amb una desena d'individus, cinc infantils i cinc d'adults, amb tombes de fossa simple. Destaca la tomba UF 51 amb un individu de sexe masculí de més de cinquanta anys, que disposava d'una coberta de *tegulae*. Aquest tenia per aixovar unes *caligae* disposades al damunt dels peus, així com dues gerretes de parets fines Mayet LX (López, 1989).

Al cap de poc temps es construirà un *torcularium* al damunt, cap al 70 dC, del que hem documentat diversos encaixos de *dolia*, un lacus i un retall de contrapès del tipus *arca lapidorum* (Martín, 2012), que es van amortitzar en el Baix Imperi.

En un altre punt del jaciment, es va localitzar un segon *torcularium*, on encara no hem esgotat l'estratigrafia, i per tant no podem assegurar del tot que es construís en el mateix moment que l'anterior. D'aquest només es van documentar diversos encaixos de *dolia* i un *lacus* que va funcionar fins al Baix Imperi.

En la cantonada nord-oest es va construir un primer àmbit de funció indeterminada, només ens han arribat dos murs a conseqüència de les reformes posteriors. Sobre aquest primer àmbit, a finals del segle III o principis del IV, es va construir un edifici nou, amb cinc àmbits. Les tres estances del cantó est tenien les mateixes mides, mentre que les del cantó oest, que no hem pogut veure la totalitat de la seva amplada en estartallades per la construcció de les naus adjacents del polígon, només teníem dos àmbits. El primer situat sobre l'àmbit alt imperial, deduïm que tindria les mateixes mides que els de la bateria est. El segon àmbit feia el doble de longitud que tots els altres. Ens han arribat uns possibles nivells de circulació d'argila compacta, sense cap indici que tingués cap altre tipus de paviment. No hem trobat cap estructura o element que ens permeti assegurar l'ús que va tenir aquest edifici, tot i que pensem que pel tipus de nivell d'ús i estar tan a prop dels dos *torcularia* podria haver desenvolupat alguna funció de producció o emmagatzematge.

L'edifici tenia un corredor en el seu cantó est, que es projectava més enllà d'aquest, passant a delimitar un camí cap al nord. Tot el complex va estar en ús fins a la primera meitat del segle v.

Entre finals del segle IV i el primer quart del segle V es va construir, a l'est de l'edifici anterior, un nou àmbit amb un camí, delimitat pel mateix edifici i per un muret amb l'única funció de separar el camí de la necròpolis. Aquest complex es configura en un moment en el qual ja s'havien produït els primers enterraments, i ara s'organitza l'espai, dotant-lo d'un accés (el camí) i un àmbit que està relacionat amb la necròpolis. En el primer quart del segle VI es va amortitzar.

Aquest àmbit amb unes mides d'11 per 8,80 m, amb un petit àmbit adossat pel cantó oest i una orientació N-S, estava molt malmès pels retalls tardoantics i els efectuats amb la construcció de la fàbrica, per aquest motiu només hem pogut observar la meitat de la seva planta. L'àmbit tenia un paviment de terra piconada, amb un accés

cap al camí, amb uns llindars de material reaprofitat, un capitell de pilastra i un carreu. Sense cap indici a l'interior de negatius per disposar cap columna o mur mitger que ajudés a aguantar una teulada en un espai amb una llum tan ample; per tant, pensem que seria a celobert.

Amb totes aquestes dades, el context cronològic i en relació amb una necròpoli, hem trobat dos possibles paral·lels en les Aules funeràries del convent de Santa Caterina de Barcelona (Aguelo i Huertas, 2009) i al monestir de Sant Cugat del Vallès (Artigues et al., 1997; Artigues, 2009).

Com podem observar hi ha una certa semblança entre aquestes Aules i l'àmbit que hem documentat a Ca la Madrona, quant a dimensions, orientació, context, cronologia i fins i tot —en els tres casos—, han estat interpretats com a edificacions a celobert. Però hem d'apuntar que en el nostre cas no hem localitzat cap enterrament en el seu interior, fet que ens permetria acabar de confirmar aquesta interpretació. D'altra banda, hem de recordar, com dèiem anteriorment, que ens ha arribat menys de la meitat de la planta de l'edifici, pels diversos retalls que han anat patint en el decurs dels segles, per tant, no podem descartar que es localitzessin en les parts malmeses.

Quant als enterraments, es van localitzar noranta individus, als que caldria sumar els catorze excavats el 1972 i els cinc del 1988, a banda dels que es van malmetre amb la construcció de la fàbrica.

Dels noranta que es van excavar, cinquanta-tres són infantils i trenta-tres adults (onze femenins i vint-i-dos masculins), els quatre restants corresponen a enterraments secundaris. Més de la meitat de les tombes corresponen a fossa simple, però en tenim una àmplia diversitat de tipologies: en àmfora, caixa de *tégulae, formae*, doble vessant, antropomorfes i cistes.

Durant la primera meitat del segle v es va construir un àmbit que es recolzava en part en l'edifici est, ocupant part de l'antic corredor. Aquest tenia una porta cap al nord, i al seu costat una llar de foc. Es va localitzar en una part del seu interior un paviment d'*opus signinum*, que pensem que hi podia haver al damunt una premsa de torsió o bé, haver-se fet el trapig del raïm directament, ja que a l'altra banda del mur on es recolzava el paviment es va localitzar un dipòsit. Tot plegat sembla un àmbit que va desenvolupar la funció d'hàbitat i de transformació d'aliments, cosa no poc habitual en aquestes cronologies, com els exemples de la Vila del Pont del Treball Digne (Alcubierre et al., 2022), Vilaclara (Enrich et al., 1995) o Vilauba (Castanyer et al., 2015) entre d'altres.

A inicis del segle vi s'obriran diversos retalls de grans dimensions per tot el jaciment, amb la finalitat d'extreure àrids del subsol, compost per sauló, que seran reblerts amb una funció secundària d'escombreres. Aquests retalls també s'han documentat en gran quantitat i la mateixa cronologia a la ciutat d'*Iluro* (Revilla, Cela, 2006).

Documentem una fase d'època carolíngia, composta per alguns retalls i anivellacions que cobreixen la primera fase d'enterraments de la part nord-oest de la necròpolis. A causa de l'absència d'aixovars en aquestes tombes, uns farciments encara per inventariar, fa que a hores d'ara no puguem descartar que alguns d'aquests individus corresponguin a aquesta fase.

Finalment, hem documentat dos camps de vinya de mitjan segle xiv i xv, delimitats per un marge de camp, amb un pou, en total sumen seixanta-una rases de vinya, amb dos ceps plantats en cadascuna d'elles.

BIBLIOGRAFIA

- Aguelo, J. i Huertas, J. (2009). Un àrea funerària a *Barcino* (Segles IV-VI dC): L'exemple de Santa Caterina. *Contextos funeraris a la Mediterrània nord-occidental (segles V-VIII)*. Gausac, 34-35, pp. 237-245. Pinar-Juárez ed. Sant Cugat del Vallès.
- Alcubierre, D., Ardiaca, J., Artigues, P. Ll. i Rigo, A. (2022). La vil·la del Pont del Treball Digne entre els Segles IV i VI. Un indicador del canvis socioeconòmics a *Barcino* entre el Baix Imperi i la tardoantiguitat. *Quarhis*, 15, pp. 104-127. Barcelona.
- Ardiaca, J. (2021). Memòria de la intervenció arqueològica a Ca la Madrona (Parc Circular Mataró-Maresme), Mataró, El Maresme. Inèdit.
- Artigues, P. Ll., Blasco, M., Riu-Barrera, E. i Sardà, M. (1997): Les excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (1993-1994). La fortalesa romana, la basílica i la implantació del monestir. *Gausac*, 10, pp. 15-76. Sant Cugat del Vallès.
- Artigues, P. Ll. (2009). Les necròpolis tardoantigues a Sant Cugat del Vallès (Vallès Occidental): Aproximació a un marc tipològic i cronològic. *Contextos funeraris a la Mediterrània nord-occidental (segles V-VIII)*. Gausac, 34-35, pp. 247-262. Pinar-Juárez ed. Sant Cugat del Vallès.
- Castanyer, P., Tremoleda, J., Colomines L. i Antolín, F. (2015). Després de les *villae*. «La transformació del camp al nord-est català en els segles VI i VII a partir de l'exemple de Vilauba / Villa Alba (Pla de l'Estany)», *Estudis d'Història Agrària*, 27, pp. 43-65. Barcelona.
- Clariana, J.F. (1998). Noves aportacions a l'estudi de la necròpolis de Ca la Madrona, Mataró. *Sessió d'Estudis Mataronins*, 15, pp. 181-189. Mataró.
- Enrich, J., Enrich J. i Pedraza Ll. (1995). Vilaclara de Castellfollit del Boix (Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana. *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994*, pp. 95-106. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- García, J. (1988). *Informe-Memòria de les excavacions arqueològiques d'urgència efectuades al polígon industrial Mata-Rocafonda Sud (Mataró, El Maresme)*. Arxiu Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Núm. reg. 459. Mataró. Inèdit.
- García, J. (1990). *Informe-Memòria del seguiment i prospecció arqueològica efectuat en el polígon industrial Mata-Rocafonda Sud (Mataró, El Maresme)*. Arxiu Servei d'Arqueologia i Paleontologia. Núm. reg. 144. Mataró. Inèdit.
- García, J. i Cerdà, J. A. (1990). Una necròpolis tardo-romana a Ca la Madrona (Mataró, El Maresme). *VI Sessió d'Estudis Mataronins*, 6, pp. 7-22. Mataró.
- López, A. (1989). *Cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña Vol. I i II*. Quaderns científics i tècnics 2. Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic. Barcelona.
- Martín, A. (2012). Anàlisi tecnofuncional d'estructures productives vitivinícoles d'època romana. Identificació i localització a Catalunya de foses de maniobra de premses de biga amb contrapès tipus *arca lapidum*. *Pyrenae*, 43(2), pp. 53-98. Barcelona.

- Pecci, A. (2023). *Anàlisi de residus en ceràmica. Plaça Major de Sant Llorenç Savall (Sant Llorenç Savall, Vallès Occidental), Mas d'en Boixos (pacs del Penedès, Alt Penedès) i Ca la Madrona (Mataró, Maresme)*. Anàlisi encomanda pel Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Departament de Cultura. Barcelona.
- Revilla, V. i Cela, X. (2006). La transformación material e ideológica de una ciudad de Hispania: Iluro (Mataró) entre los siglos I y VII dC. *Archivo Español de Arqueología*, 79, pp. 89-114. Madrid.
- Rigoir, J. i Rigoir, Y. (1972). Les dérivées des sigillées paléochrétienne en Espagne. *Rivista di Studi Liguri*, XXXVII, pp. 33-68. Bordighera.

CANVI DE PARADIGMA EN EL MÓN FUNERARI DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA I L'ALTA EDAT MITJANA AL PREPIRINEU? EL CAS DE LA BAUMA DELS OSSOS DEL CLOT DEL LLOP (GIRONELLA, BERGUEDÀ)

Rosa Soler Acedo,¹ Marta Sánchez Soler,² M. Eulàlia Subirà³

INTRODUCCIÓ

A la comarca del Berguedà hi ha 16 balmes o coves documentades amb registre arqueològic que conté restes antropològiques datades de manera relativa segons la tipologia i cultura material d'època prehistòrica (fig. 1; tau. 1) (Castany et al., 1990; Pedro, 2002; Rovira, 1978). Entre elles hi ha la Balma dels Ossos del Clot del Llop, situada a Cal Bassacs (Gironella), a una alçada de 490 m respecte al nivell del mar, i delimitada per la carena de Can Peucurt al sud-est, el rec dels Tòrracs al sud i el riu Llobregat a l'oest.

La bauma dels Ossos del Clot del Llop va ser localitzada i parcialment excavada l'any 1978 pel grup de Prehistòria del Museu de Berga, sota la direcció de Josep Carreras i Lluís Guerrero. Durant els treballs arqueològics, es van dur a terme 3 cales; una primera a l'exterior de la roca, davant la balma, una segona més petita i profunda a la mateixa zona que la primera, per tal d'observar el potencial estratigràfic, i una tercera a l'interior de la balma, sent aquesta última l'única cala arqueològicament positiva, amb una potència d'uns 20 cm (fig. 2). A causa de les característiques fisicoquímiques del sediment, en el qual hi va haver un procés de cimentació, durant la intervenció arqueològica es va decidir extreure part de les restes d'origen antropològic incloses en blocs sedimentaris, els quals van ser

¹ Societat d'Arqueologia del Berguedà. Universitat Autònoma de Barcelona (Unitat d'Antropologia Biològica - BABVE).

² Societat d'Arqueologia del Berguedà.

³ Universitat Autònoma de Barcelona (Unitat d'Antropologia Biològica - BABVE).

consolidats i emmagatzemats, conjuntament amb les restes totalment excavades, al Dipòsit del Museu de Berga.

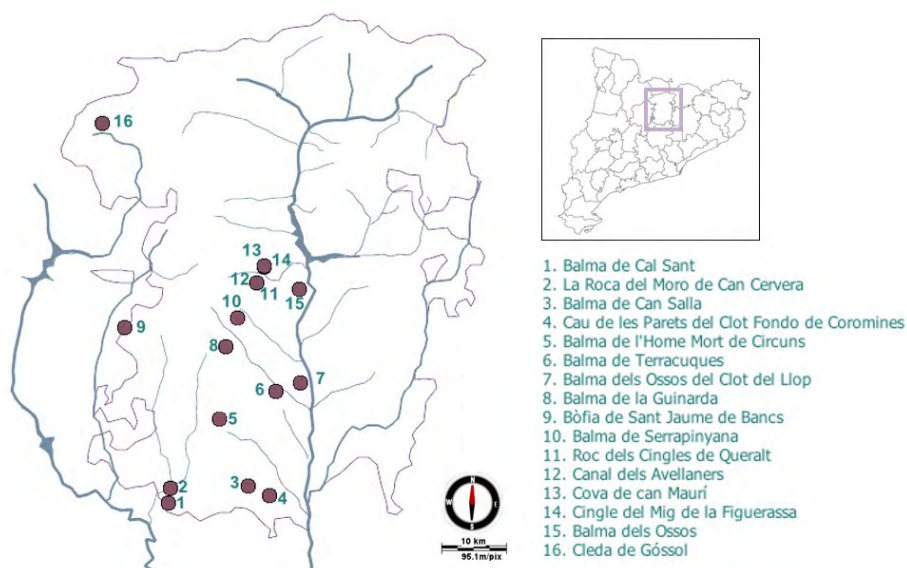

Figura 1. Mapa del Berguedà amb la localització de les balmes i coves sepulcral prehistòriques descrites fins al 2021. Font: Societat d'Arqueologia del Berguedà.

Taula 1. Informació general de les balmes i coves sepulcral prehistòriques del Berguedà descrites fins al 2021. Font: pròpia.

Jaciment	Num. Mapa	Cronologia relativa	Municipi	Alçada	Descripció
Balma de Cal Sant	1	Bronze mitjà (1400 aC)	Viver i Serrateix	557 m	Restes antropològiques (1 individu) i ornaments.
La Roca del Moro de Can Cervera	2	Bronze mitjà (1400 aC)	Viver i Serrateix	469 m	Restes antropològiques (8 individus).
Balma de Can Salla	3	Bronze mitjà (1400 aC)	Viver i Serrateix	560 m	Restes antropològiques (3 individus) i ornaments.
Cau de les Paret del Clot Fons de Coromines	4	Bronze mitjà (1400 aC)	Viver i Serrateix	560 m	Restes antropològiques (5 individus), ceràmica a mà i ornaments.
Balma de l'Home Mort de Circuns	5	Bronze mitjà (1400 aC)	Montclar	661 m	Restes antropològiques (23 individus), ceràmica a mà, indústria lítica i ornaments.
Balma de Terracuques	6	Neolític Final	Casserres	525 m	Restes antropològiques i ornaments.
Balma dels Ossos del Clot del Llop	7	Calcolític (3200 – 2500 aC)	Gironella	490 m	Restes antropològiques i ceràmica a mà.
Balma de la Guinarda	8	Calcolític – Bronze	Espunyola	680 m	Festes antropològiques, fauna i ceràmica a mà.
Bòfia de Sant Jaume de Bancs	9	Bronze antic (1800 aC)	Montmajor	1.010 m	Restes antropològiques (19 individus), ceràmica a mà, indústria lítica, ceràmica i fauna.
Balma de Serrapinyana	10	Calcolític – Bronze	Avià	790 m	Restes antropològiques i ceràmica a mà.
Roc dels Cingles de Queralt	11	Bronze	Berga	1300 m	Restes antropològiques.
Canal dels Avellaners	12	Neolític - Medieval	Berga	995 m	Restes antropològiques (2 individus).

Jaciment	Num. Mapa	Cronologia relativa	Municipi	Alçada	Descripció
Cova de Can Maurí	13	Bronze final (1000 aC)	Berga	1.200 m	Restes antropològiques (9 individus).
Cingle del Mig de la Figuerassa	14	Bronze	Berga	1200 m	Restes antropològiques.
Balma dels Ossos	15	Calcolític (2000 aC)	Berga	718 m	Restes antropològiques (19 individus), ceràmica a mà, indústria lítica i òssia i ornaments.
Cleda de Gósol	16	Bronze	Gósol	1450 m	Restes antropològiques, ornaments i ceràmica a mà.

*La datació relativa de la Balma dels Ossos del Clot del Llop s'ha desestimada per la datació absoluta de C14 realitzada per Beta Analytic Testing Laboratory (fig. 5).

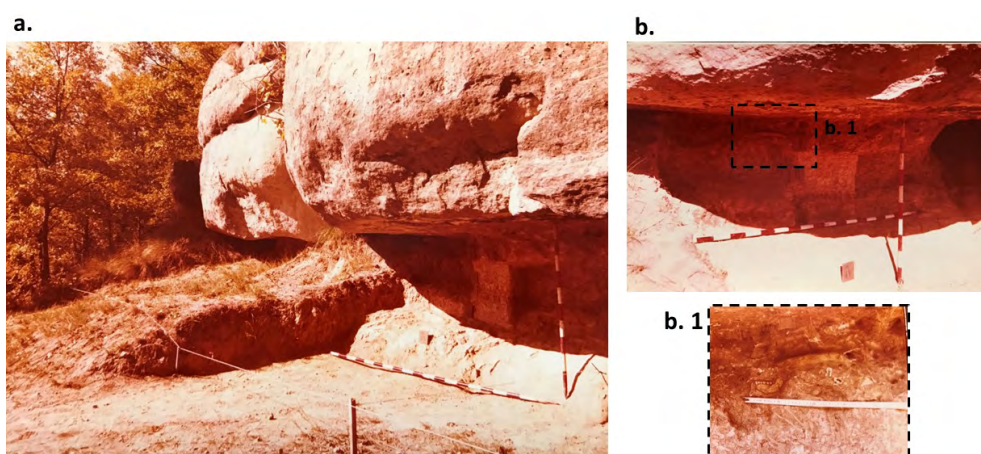

Figura 2. Documentació fotogràfica de la intervenció arqueològica del 1978. a) Fotografia general de l'excavació; b) Secció estratigràfica; c) Detall de l'estrat amb contingut antropològic. Font: Josep Carreras.

Durant els treballs arqueològics només es van trobar restes d'origen antropològic, fet que dificultava la datació del jaciment. Prospectant les proximitats d'aquest, es va trobar un fragment de ceràmica prehistòrica, que conjuntament amb la tipologia d'enterrament en balma, similar a altres de la comarca (fig. 1, taula 1), es va considerar que es tractava d'un enterrament col·lectiu de període calcolític (3200 aC – 2500 aC).

Aquestes restes van romandre al Dipòsit del Museu de Berga fins al 2019, quan van ser totalment excavades i es van estudiar les restes antropològiques recuperades, arran d'un Treball Final de Màster (Soler, 2020). L'objectiu principal d'aquest era obtenir una primera valoració de la mostra poblacional recuperada durant l'excavació del 1978, per tal d'aportar més informació sobre les poblacions calcolítiques que van viure al Berguedà. Aquest estudi antropològic requeria acotar el context cronològic de les restes de manera absoluta mitjançant C14,⁴ a la vegada que tenir en compte la tipologia de jaciment i el ritual funerari per poder fer una bona interpretació dels resultats de l'estudi antropològic.

4 Datació de C14 realitzada per Beta Analytic Testing Laboratory.

ESTUDI ANTROPOLÒGIC

El material antropològic analitzat en l'estudi antropològic es trobava en 23 blocs de matriu sedimentària compacta i consolidada, de mida i contingut variable, i 13 bosses que contenien restes aïllades. L'estudi s'ha realitzat tenint en compte la metodologia habitual en estudis antropològics (Alemán Aguilera et al., 1997; AlQahtani et al., 2010; Campillo, 1994; Campillo i Subirà, 2004; Finnegan, 1978; Hauser i De Stefano, 1989; Mann i Hunt, 2005; Pokines i Symes, 2014; Schaefer et al., 2009; White et al., 2012). Un cop totes les restes excavades, la mostra estudiada va ser de 230 restes òssies representatives de gran part de l'esquelet, les falanges de les mans i les peces dentals les restes òssies més representades (NME) (fig. 3 - a.). A partir del nombre repetitiu de temporals esquerres i incompatibilitats osteològiques es va establir un nombre mínim de 10 individus (NMI = 10). En l'àmbit demogràfic (fig. 3 - b.), estaven representades totes les categories d'edat, amb 2 individus subadults i 8 adults. Pel que fa al diagnòstic de sexe, aquest només es va poder estimar en 5 dels individus adults, sent tots ells femenins o al·lofís. Pel que fa a l'estat de salut de la mostra poblacional, només es van observar patologies a la cavitat oral; 19 càries (fig. 3 - c.), majoritàriament localitzades a la corona i amb afectació a l'esmalt; i 2 fistules mandibulars. Al maxil·lar de l'Individu 2 també es va observar una anomalia en l'erupció de l'incisiu 21.

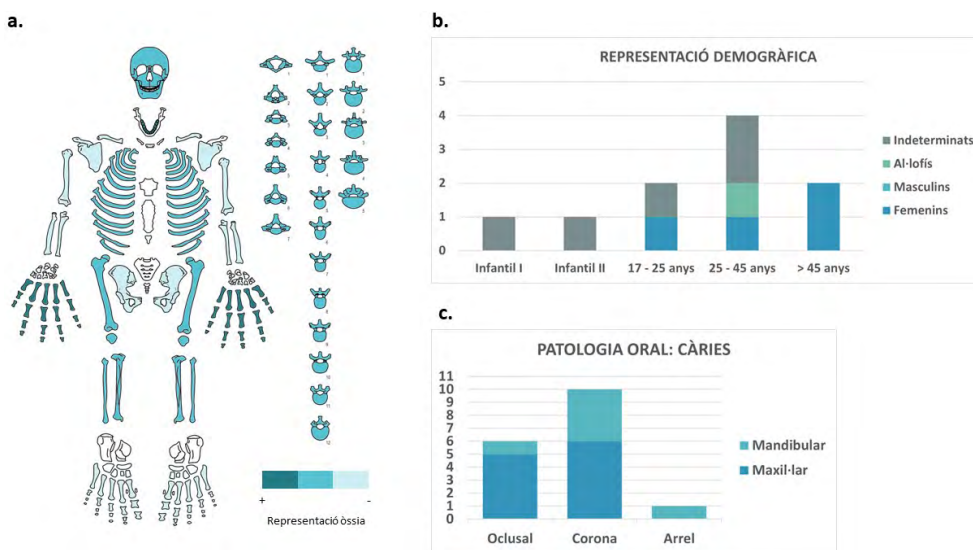

Figura 3. a) Representació òssia del conjunt estudiat; b) Representació demogràfica del NMI establert; c) Patologia oral en forma de càries del conjunt estudiat. Font: pròpia.

Així mateix, l'excavació al laboratori dels blocs sedimentaris també va posar de manifest que no totes les restes òssies es trobaven en desconnexió, com es creia inicialment. L'individu 1 (de datació més recent) presentava la connexió anatòmica del maxil·lar, mandíbula, forat occipital i les 7 vèrtebres cervicals (fig. 4).

Els resultats obtinguts de les analítiques de C14 donen una datació absoluta al jaciment que va de l'Antiguitat Tardana (Individu 2: 656-727 Cal AD – Beta-555694) a l'alta edat mitjana (Individu 1: 938-1018 Cal AD – Beta-555693) (fig. 5). Aquests resultats contradueixen el context cronològic de partida, de manera que la interpretació del jaciment ha de ser totalment diferent.

Figura 4. Documentació gràfica de l'individu 1 on s'observa la connexió anatòmica de les restes òssies. Font: elaboració pròpia.

DISCUSSIÓ

L'estudi de les restes de la bauma dels Ossos del Clot del Llop posa de manifest la importància de treballar amb restes ben contextualitzades cronològicament per poder fer una bona interpretació dels resultats obtinguts. Tot i que les dades de l'estudi antropològic serien les mateixes, el context sociocultural i polític dels individus estudiats i la informació que aquests ens aporten sobre el seu entorn, és molt diferent. El fet que un enterrament en bauma, típicament d'època prehistòrica, dati d'un període històric on el cristianisme ja existeix, aporta informació sobre la complexitat que existeix en les poblacions que van de l'Antiguitat Tardana al període Alt Medieval. Aquests resultats, doncs, fan replantejar el context i la interpretació del jaciment, alhora que generen noves evidències que recolzen la pervivència de poblament durant aquest període a la comarca del Berguedà i a la Catalunya Central, i genera noves preguntes sobre els rituals funeraris que s'associen a aquest període.

Context històric

Pel que fa al context històric, s'han obtingut dues datacions situades en períodes diferents (fig. 4). La datació més antiga correspon al final de l'època visigoda, moment del qual es té molt poca informació de la zona del Baix Berguedà, la majoria provinent d'excavacions arqueològiques realitzades als anys noranta. Durant la intervenció arqueològica a la zona de Sant Marc l'any 1989, es van trobar una sivella d'estil visigòtic que fa pensar en la possibilitat d'un espai d'hàbitat o necròpolis d'aquest període en aquesta zona (Caballé, 1989). Al Serrat dels Tres Hereus, entre Casserres i Avià, es va trobar una ocupació que iniciaria a finals del segle VII-VIII (Rodrigo et al., 2007). En aquest cas es tracta d'un seguit d'estructures d'hàbitat construïdes aprofitant les antigues estructures de l'assentament romà. A part d'aquests dos espais, no es coneix cap altre assentament d'aquesta època. Pel que fa a necròpolis, la més important quant a extensió i informació obtinguda és la de l'Accés Est de Casserres, que té una continuïtat des del segle VI dC fins a l'XI dC (Carrascal, 2021; Carrascal et al., 2017).

La segona datació, i la més propera en l'actualitat, correspon al període Comtal. Aquesta és una època en què existeix una xarxa molt desenvolupada d'esglésies i tot un seguit de castells que controlaven el territori. També es té informació documental on es parla de les primeres vil·les i cases que acaben esdevenint pobles i masies al llarg de l'època medieval (Camprubi, 2006).

Tanmateix, les dues datacions es troben delimitant el període que la historiografia tradicional ha descrit com la despoblació de la Catalunya Central després de les ràtzies islàmiques i, sobretot, després de la revolta d'Aissó, quan aquesta zona hauria quedat completament abandonada. Durant segles s'ha parlat d'aquest abandó i de la posterior repoblació de la regió, però realment aquesta teoria comença a ser molt criticada, ja que és molt difícil d'imaginar que no visqués ningú en tota la Catalunya Central durant més de cinquanta anys. La continuïtat d'enterrament en llocs com la Necròpolis de l'Accés Est de Casserres ja va donar una idea de continuïtat de poblament durant aquest moment al Berguedà. El fet que les datacions de la Balma dels Ossos, que no és un enterrament típic, mostrin una utilització d'aquesta com a espai funerari abans i després de la repoblació, és encara més rellevant. Una necròpolis pot ser identificada amb facilitat com a lloc d'enterrament i acostuma a estar senyalitzada i pot ser reutilitzada, però una balma com aquesta és més difícil d'identificar, de manera que la seva continuïtat reitera el fet que aquesta zona mai va estar despoblada i que segurament, el que passa a finals del segle IX i X és que els Comtats prenen el poder efectiu sobre la zona i l'organitzen (Camprubi, 2006). Així mateix, ens mostra un espai que devia ser important per la població per a enterrar-hi els seus, sense saber si es tracta d'un grup concret o de tota la població. Restava encara una part de la balma per excavar, de manera que actualment només s'ha pogut estudiar una part del registre arqueològic d'aquesta.

Tipologia d'enterrament

Una altra qüestió important és la determinació de la tipologia d'enterrament. En el període calcolític aquest enterrament quedava ben enquadrat, amb molts altres exemples d'enterraments similars. L'estat de la qüestió fet per Jordi Roig l'any 2019 sobre les tipologies d'enterrament en el període visigot i Comtal posa de manifest que el jaciment estudiat costa més d'encaixar amb les tipologies descrites fins al moment. Segons aquest estudi en època visigoda hi ha descrites diferents tipologies d'enterrament; les esglésies sepulcral, necròpolis en extensió i enterraments anòmals (Roig, 2019).

Les esglésies sepulcral no eren pensades per la missa diària sinó que tenien des d'un principi una funció principalment funerària. Eren monuments vinculats a la necròpolis i estaven construïdes per contenir enterraments. També acostumaven a estar rodejades d'altres tombes excavades pels voltants de l'edifici. Un exemple que podem trobar a la zona del Berguedà és Sant Llorenç a Guardiola de Berguedà, on es va trobar una església paleocristiana amb enterraments d'entre els segles VII i X (D. A., 2014). Pel que fa a les necròpolis en extensió, aquestes no tenien cap mena d'estructura pròxima. Aquest tipus de necròpolis poden estar completament aïllades o pròximes a llocs d'assentament, i el nombre d'enterraments pot anar des d'unes poques tombes a grans necròpolis. No molt lluny de la Balma dels Ossos hi trobem una necròpolis d'aquesta tipologia, concretament la necròpolis de l'Accés Est de Casserres (Carrascal, 2021). Finalment, hi hauria els enterraments anòmals, enterraments que no estan fets en

tombes excavades expressament per complir aquesta funció, sinó que aprofiten altres estructures com pous o sitges. Alguns d'aquests enterraments estan ben col·locats dins de les estructures, tot i que la majoria estan en posicions molt poc naturals, com si haguessin estat llançats directament a les estructures.

En època comtal, comencen a generalitzar-se els enterraments en els cementiris de les esglésies. És al llarg del segle IX i X quan es construeix la primera xarxa d'esglésies preromàniques. Al Berguedà hi ha molts exemples d'aquestes esglésies, tot i que moltes van ser destruïdes quan es van aixecar els nous edificis d'estil romànic, segles més tard, i només se'n coneixen els vestigis que s'han pogut trobar en intervencions arqueològiques. Aquestes esglésies normalment acostumen a estar rodejades d'enterraments. Per exemple, una de les esglésies que han sigut excavades és la de Sant Quirze de Pedret, on es van trobar enterraments al voltant de l'església i alguns a l'interior (López i Caixal, 1995).

L'enterrament de la Balma dels Ossos del Clot del Llop no acaba de coincidir amb cap de les tipologies mencionades anteriorment. Si s'hagués de relacionar amb una d'elles seria amb la d'enterraments anòmals, però fins i tot així, no acaba de concordar del tot, ja que no s'està reaprofitant cap espai antròpic i la seva utilització seria prolongada en el temps, no d'un sol ús.

En època visigoda també s'han documentat enterraments en cova, com a Riocueva (Gutiérrez i Hierro, 2019) o las Penas (Hierro, 2011), dos jaciments de Cantàbria. En aquest cas es tractaria de coves de grans dimensions que complien una funció sepulcral i en les quals s'han trobat restes de diferents individus articulats amb els seus respectius aixovars. Aquesta tipologia, tot i ser més similar a la de la Balma dels Ossos també presenta certes diferències. Primer de tot, es tracta d'una balma de poca profunditat en comptes d'una cova de grans dimensions i amb galeries, la qual cosa va contribuir a la remoció de les restes i pèrdua de possibles connexions. A més, en les coves, la majoria d'enterraments tenen connexió anatòmica i aixovar a diferència de la balma, on la majoria d'individus no tenien connexió i no es va trobar cap element no ossi en context arqueològic. La dinàmica d'utilització de la balma fa pensar més en les dinàmiques documentades en coves sepulcral d'època prehistòrica, on es van dipositar individus successivament, arraconant les restes òssies dels individus dipositats amb anterioritat.

CONCLUSIONS

L'estudi de la Balma dels Ossos del Clot del llop ha posat de manifest la importància d'obtenir datacions absolutes dels jaciments per tal de poder contextualitzar correctament els resultats que es poden derivar de l'estudi de les restes que es recuperen. En aquest sentit, seria necessari tornar a estudiar i datar de manera absoluta totes les balmes i coves sepulcral del Berguedà. Les noves datacions del jaciment han permès obtenir més dades i coneixement de la història del Berguedà compresa entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana. Aquestes posen de manifest la pervivència de població en aquesta regió i suggereix una tipologia d'enterrament per aquest període fins ara tipificada en època del Bronze i el Calcolític. Les dades obtingudes fins al moment, però, no són suficients per entendre la dinàmica de l'enterrament ni el ritual funerari de la balma, de manera que és necessari continuar treballant-hi, ja que es tracta d'un enterrament que trenca els paradigmes precedents.

BIBLIOGRAFIA

- Alemán Aguilera, I., Botella López, M. C. i Rodríguez, Ruiz, L. (1997). Determinación del sexo en el esqueleto postcraneal. Estudio de una población mediterránea actual. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=125809>
- AlQahtani, S. J., Hector, M. P. i Liversidge, H. M. (2010). Brief communication: The London atlas of human tooth development and eruption. *American Journal of Physical Anthropology*, 142(3), pp. 481-490. <https://doi.org/10.1002/ajpa.21258>
- Caballé, A. (1989). Memòria-informe tècnic dels treballs d'excavació d'urgència a l'entorn de Sant Marc de Cal Bassacs (Gironella, Berguedà).
- Campillo, D. (1994). Paleopatología, los primeros vestigios de la enfermedad, II. Fundació Uriach 1838.
- Campillo, D. i Subirà, E. (2004). Antropología física para arqueólogos (p. 270).
- Camprubi, J. (2006). Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (segles IX-XI). La formació del comtat.
- Carrascal, S. (2021). Catalunya a l'Alta Edat Mitjana a través de la necròpolis d'«Accés Est de Casserres». <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.35966.51524>
- Carrascal, S., Chimenos-Küstner, E., Isidro, A. i Malgosa, A. (2017). Alteraciones en la ATM en la población altomedieval de «Accés Est de Casserres» (Berguedà, Barcelona).
- Castany, J., Sánchez, E., Guerrero, L., Carreras, J., Mora, R. i Vila, G. (1990). El Berguedà: de la prehistòria a l'antiguitat.
- DDAA. (2014). «Nou monestir de Sant Llorenç». Restaurar o reconstruir. Actuacions del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local en els monuments. Memòria SPAL 2002-2012, I, pp. 455-484.
- Finnegan, M. (1978). Non-metric variation of the infracranial skeleton. *Journal of anatomy*, 125(1), pp. 23-37. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/632214><http://www.pubmedcentral.nih.gov/articlerender.fcgi?artid=PMC1235564>
- Gutiérrez, E. i Hierro, J. Á. (2019). Rioqueva, una cueva sepulcral de época visigoda (siglos VII-VIII) en la zona costera de Cantabria. *Anejos de Nallos: Estudios interdisciplinarios de arqueología*.
- Hauser, G. i De Stefano, G. F. (1989). Epigenetic Variants of the Human Skull (Schweizerbart, Ed.).
- Hierro, J. Á. (2011). La utilización sepulcral de las cuevas en Época Visigoda: los casos de Las Penas, La Garma y el Portillo del Arenal (Cantabria).
- López, A. i Caixal, A. (1995). Església de Sant Quirze de Pedret, Cercs. Excavacions arqueològiques. Campanyes 1989-1992. *Quaderns Científics i Tècnics*, 6: Investigacions arqueològiques i històriques al Berguedà (II).
- Mann, R. W. i Hunt, D. R. (2005). *Photographic Regional Atlas of Bone Disease: A Guide to Pathologic and Normal Variation in the Human Skeleton*.

- Pedro, M. (2002). Memòria-informe de la prospecció dels jaciments pardolmènics de Catalunya (nordest peninsular): comarques de l'Anopia, del Bages i del Berguedà.
- Pokines, J. T. i Symes, S. A. (2014). *Manual of Forensic Taphonomy*. Dins CRC Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-382165-2.00004-0>
- Rodrigo, E., Gibert, J. i Folch, C. (2007). L'ocupació de l'Alta Edat Mitjana del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà).
- Roig, J. (2019). *Prácticas funerarias de época visigoda y altomedieval (siglos VI al X): el ejemplo arqueológico del noreste peninsular (Cataluña)*.
- Rovira, J. (1978). *Notas sobre las cavidades sepulcrales de la Edad del Bronce en Cataluña*.
- Schaefer, M., Black, S. i Scheuer, L. (2009). *Juvenil Osteology: A Lab and Field Manual*.
- Soler, R. (2020). *La Bauma dels Ossos del Clot del Llop. Estudi Antropològic*. Inèdit.
- White, T., Black, M. i Folkens, P. (2012). *Human Osteology* (A. P. Elsevier, Ed.; 3rd editio).

ESQUELLES O CAMPANES? REVISIÓ DE MATERIALS SONORS DEL MONESTIR DEL BOVALAR (SEGRIÀ, SEGLES VI-VIII)

Laura de Castellet¹

El jaciment visigòtic del Bovalar (Segrià, segles VI-VIII) està conformat per una gran basílica amb baptisteri envoltada d'edificis tant d'hàbitat com de treball entorn d'un pati central; va ser descobert per R. Pita als anys quaranta i excavat des dels seixanta fins als vuitanta pel mateix R. Pita i P. de Palol (de Palol, Pita, 1972; 1973; de Palol, 1989; 1999). Si bé a l'inici del seu estudi es va apuntar la hipòtesi que es tractés d'un conjunt monàstic, la bibliografia, història museística i divulgació posteriors han descartat aquesta funció, i des d'aleshores s'ha considerat el Bovalar com un vilatge agropecuari —i, tanmateix, l'economia agropecuària no està precisament en conflicte amb l'activitat monàstica. Algunes revisions posteriors han recuperat la visió del Bovalar com un monestir en relació tant amb la pròxima seu episcopal d'*Ilerda* com amb altres centres monàstics de la Tarraconense oriental; la identificació d'eines i infraestructures per a la fabricació de pergami i la relació del Bovalar amb una xarxa de recursos relacionats amb la transhumància permeten interpretar el Bovalar com un centre monàstic estratègic entre Lleida i el Pirineu (Gurt, 2007; Sales-Carbonell, 2014; Sales i Salazar, 2013). La revisió de materials arqueològics amb finalitats sonores que s'aborden en aquest article, i que fins ara han estat considerats estrictament d'àmbit agropecuari, també permeten considerar el conjunt com a monestir.

Els materials en revisió són un conjunt de vasos sonors catalogats com a esquelles de bestiar, i tres peces grans, rectangulars, classificades fins fa poc com a caixes de ferro (fig. 1). Les esquelles de bestiar són habituals en els jaciments de l'Antiguitat i l'alta edat mitjana, i la seva tecnologia no ha canviat gaire fins a l'actualitat. Una esquella és un instrument idiòfon (que sona en percussió autònoma) fet amb una planxa de ferro tancada sobre ella mateixa i fixada amb reblons, de forma rectangular, generalment lleugerament cònica, i en el cas de les més grans, una mica bombada al centre. La planxa sobrant que queda als extrems de la part superior serveix, plegada, per a soldar-hi sòlidament una tira de ferro en sentit horitzontal, que és la que permet subjectar aquesta esquella a un collar de couro o fusta al coll de l'animal i resistir els seus moviments. Per dins, a la part superior s'hi solda una anella per tal de lligar-hi

---

¹ Historiadora.

un batall metàl·lic, d'os o de fusta, de manera que amb el moviment de l'animal en caminar o pasturar es mogui per si mateix i repiqui a les parets de l'esquilla. La peça sencera, sense el batall, es banya en bronze per a atorgar-li més resistència a la corrosió, més solidesa i també un so més precís, diferenciat a cada esquilla i més musical (fig. 2). Amb aquest element penjat al coll d'alguns dels caps de bestiar d'un ramat es pot tenir el control dels moviments i, per tant, situar en l'espai obert un bé econòmic tan preuat com és un ramat sencer. Les esquelles es dimensionen en funció de la bèstia, de l'amplada del seu coll i en conseqüència del collar i de la distància de la mandíbula a l'herba, per tal que no l'entorpeixi en pasturar: les més petites són per a anyell o cabrit, les més grans per a bou o cavall.

Figura 1. Esquilla 1; esquilla 2; caixa de ferro. Jaciment del Bovalar (Seròs, segles VI-VIII). Museu de Lleida Diocesà i Comarcal. Fotografies: Laura de Castellet, amb l'autorització del MLDC.

A l'Antiguitat, i al Mediterrani occidental en el context de l'espiritualitat romana domèstica, també s'usaven petites campanetes o *tintinna* no ja de planxa de ferro sinó de fosa de bronze, de forma cònica o tronco-piramidal (Mocchi, 2018; Nowakowski, 1988). Eren molt comuns com a amulet sonor, penjades a les cantonades dels edificis i normalment formant part de conjunts de campanetes

Figura 2. Esquelles de ramat: Sant Julià de Ramis (segle VII, Servei d'Arqueologia de Girona), Altimiris, Montsec (segle VII, Laboratori d'Arqueologia Medieval de la UB), Castellarnau, Sabadell (segle V, Museu de Sabadell). Fotografies: Laura de Castellet, amb autorització.

mòbils a l'aire amb un element central amb funcions apotropaiques, normalment una campaneta cilíndrica més gran però també altres elements simbòlics, com ara fàl·lics, en senyal de prosperitat (fig. 3). A l'Antiguitat tardana les campanetes més grans van prendre entitat pròpia i van començar a aparèixer en contextos sacres, com la que es va localitzar vora el temple d'August de Tàrraco (fig. 4), amb una inscripció votiva que l'anomena «*cacabulus*» ('olleta', per la seva forma de vas invers) i la relaciona amb el temple i la seva funció protectora (Hübner, 1894; Rodá, 2007). L'anella interna indica que es tocava sacsejant-la per la nansa exterior.

Figura 3. Tintinnabula amb amulets fàl·lics (Herculà, segle I dC, Museu Arqueològic de Nàpols). Fotografia: Laura de Castellet. Peces de tintinnabula (Verona, segle I dC). Fotografies: G. Mocchi.

Figura 4 - Cacabulus de Tàrraco (segles II-III dC). Fotografia: Gemma Jové Llopis, MNAT.

La funció tant de localització com de so apotropaic i per tant sagrat va ser recollida pels primers eremites del Cristianisme occidental, que van adoptar campanetes d'aproximadament un pam d'alçada i diàmetre per a anunciar els seus moviments i els seus moments de pregària. Especialment en l'àrea de l'Església Cèltica se n'han conservat diverses —d'entre els segles VI i XI—, ja que s'han tingut com a relíquia dels sants que les havien utilitzat (Kerneis, 2013; Bourke, 1994). Algunes d'elles es custodien en museus, però d'altres a les esglésies d'on encara formen part del culte i on, en certa manera, estan encara en ús; si bé n'ha pervingut alguna de fosa de bronze, com grans *tintinna* romanes (fig. 5), la majoria són de planxa de ferro banyat en bronze, com les esqueselles (fig. 6). No són esqueselles de bestiar reciclades per a usos religiosos, ja que generalment no tenen una nansa sòlida que permeti els moviments d'un animal, ni que es pugui col·locar en un collar, ni que aguantin moviments forts com ara el pas entremig de vegetació espessa: són com grans esqueselles però concebudes ja per a funcions espirituals, i per a un eremita rural hauria de ser més fàcil fer l'encàrrec d'una gran esquesella que d'una peça onerosa de fosa de bronze.

Figura 5. Campanes d'eremites de bronze: de Saint Meriadec (segle VI, Stival, Bretanya; fotografia: Lionel Dieu) i de Sant Gwynhoedl (segle X, Museu Nacional de Gal·les; fotografia: Amgueddfa Cymru, NMW).

Figura 6. Campanes d'eremites de ferro: de Saint-Ronan de Locronan (segle VI, Bretanya; fotografia: Lionel Dieu), de Saint Patrick (segle X, Museu Nacional d'Irlanda; fotografia: NMI) i de Saint Cenau (segle X, Museu Nacional de Gal·les; fotografia: Amgueddfa Cymru, NMW).

Així com els eremites van adoptar petites campanes, també ho van fer els primers monestirs: almenys des del segle VI es té notícia que alguns monestirs van començar a fer servir vasos de bronze inversos a l'estil de la Campània, i anomenats *campanae*. L'any 515, després d'haver fet una estada al monestir campanià de Sant Sever de Pizzofalcone, proper a Nàpols, el diaca Ferrandus de Cartago escriu al seu abat Eugippius i li recorda com s'hi feia sonar una «sonora campana (indicant aquesta denominació) com a costum que han instituit els monjos»:

«Denique non ipse hoc solus operaris, sed alios plurimos ad consortium boni operis vocas, cui ministerio sonoram campanam beatissimorum statuit consuetudo sanctissima monachorum.»²

2 «De manera que no només treballem en això, sinó que convida a fer bones obres, amb l'ofici d'una sonora campana com a costum santíssim que han instituit els monjos.» *Anecdota casinensis. Index scholarum in universitate litterarum Vratislaviensi*, ed. August Reifferscheid, Universitat de Breslau, 1871, pp. 6-7 (Neri, 2016, p. 374, nota 3).

També al segle VI, Benet de Núrsia indicava a la seva Regla monàstica com els avisos interns del monestir, per tal d'evitar entrades sensorials disruptives dins del silenci monàstic, havien de ser «senyals polsats», és a dir sons i percutits sense que precisi l'objecte que es percudeix; amb el temps, les adaptacions de la Regla indiquen que aquest senyal és una campana i que, si hi ha avisos majors i menors, també hi ha el so d'una «esquella» o campana de menors dimensions i volum sonor:

«Facto autem primo signo nonæ horæ, deiungant ab opera sua singuli et sint parati, dum secundum signum pulsaverit.»³

«Primitus siquidem quam signum horis nocturnis pulsetur, in fratrum dormitorio schillam tangere jussit, ut prius monachorum congregatio orationibus fulti.»⁴

Les primeres campanes conegudes s'han trobat totes en entorns monàstics: són de fosa de bronze però encara de dimensions discretes, i van anar augmentant de pes i de diàmetre a mesura que els mestres campaners anaven coneixent millor la tècnica de fosa i les relacions entre la massa i el volum del so (fig. 7). La campana de Bojná, Eslovènia, es va trobar a l'estratègic monestir de Sant Ciril, en una estratificació que la situa abans de l'inici del segle IX (Illás, 2012); la de Saint-Benoît-sur-Loire, a Fleury, també es va localitzar sota un parament del segle X i, per tant, és forçosament anterior (Gonon, 2010, p. 61; Neri, 2016, p. 377); la coneguda com de Canino, considerada paradigma d'aquesta tipologia de campanes, prové del poblat rupestre de Castellardo, vora Viterbo, que la historiografia es resisteix, com al Bovalar, de considerar com un monestir (Cabrol i Leclercq, 1914, pp. 1964-1966; Gonon, 1999, pp. 59-61). Totes tres tenen unes característiques tres nances per a ser penjades d'una biga central i basculades lateralment amb cordes: és a dir, penjades en altura en alguna torreta o campanar.

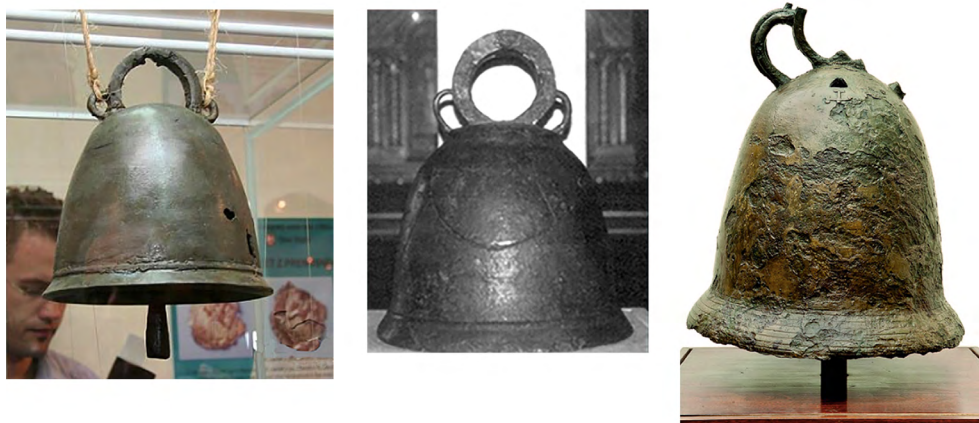

Figura 7. Campanes monàstiques de bronze: Bojná (segle VIII, Bojnež Muzeum; fotografia: BM), Saint-Benoît-sur-Loire, Fleury (segle IX, Abadia de Saint-Benoît-sur-Loire, fotografia: Thierry Gonon), Canino (segle IX, Museo d'Arte Pio, Vaticà; fotografia: <https://www.cambridge.org/core/books/bronze-object-in-the-middle-ages/signification/66EFF789CB7F0C2B27B3E647C3198B21>).

No han pervingut campanes d'aquesta cronologia en terres hispàniques, que poguessin fer dubtar si en un context litúrgic visigòtic també se'n feien servir. Però

3 *Benedictus Nursinus Regula*, cap. XLVII (MPL 066: 610B). Les successives versions de la Regla també van precisant tant la naturalesa del so com la necessitat de què es compleixi el toc: «El senyal que s'ha de fer a l'hora de l'ofici diví. Que estigui al càrrec de l'abat, tant de dia com de nit, de fer el senyal per a l'hora de l'ofici diví, de fer-lo ell mateix o que encomani aquesta missió a un germà prou zelós perquè tot es faci a les hores corresponents». Regla de Sant Benet, cap. XLVII (ed. Montserrat, 1961, p. 100).

4 Alaus, P., Cassan, L., Meynial, É.: *Cartulaires des Abbayes d'Aniane et de Gellone. Cartulaire d'Aniane*. Montpellier, Société Archéologique de Montpellier, 1808, p. 29; Gonon, 2002, p. 69.

sí que n'hi ha notícia documental, com a mínim de mitjan segle VII; l'any 646 el rei Khindasvint va obsequiar el monestir de Complutum, a Alcalà de Henares, amb una campana de fosa de bronze, i remarca com n'era d'agradable a l'oïda (Neri, 2016, p. 377; Arbeiter, 2010, pp. 31-32 i 35-36):

«... signum fusile aeneum bonae modulationis demulcens auditum.»

Els primers esments documentals a la presència de campanars a les esglésies són paral·lels a les notícies de campanes tant de ferro com de bronze. Segurament la dualitat que ja es detectava en les campanetes eremítiques de bronze i de ferro es repetia a les campanes dels monestirs i, posteriorment, parròquies: si la comunitat no tenia la capacitat econòmica i/o logística d'encarregar una campana de bronze optava per una campana de ferro banyada en bronze, a manera de les esquelles de bestiar.

«...et turrem cum campanae duae una aerea et alia ferrea»⁵

«Erat autem ipsa ecclesia vilis et modica; per iussonem ipsius pontificis reedificavi ipsam ecclesiam et in quantum potui magnum effici et clocarium ibi institui [...] uno signo transgittado et alium ferreum.»⁶

Fins i tot la llengua catalana medieval designa un nom diferent d'aquestes campanes de ferro a manera d'esquelles. No són anomenades campana ni seny i ni tan sols esquella, sinó 'clotxa', com el primitiu 'cloquer', el francès *cloche* o l'alemany *Glocke*:

«Bela, anuit intraretz dinz en nostre dormitor; / de cincanta quatre moines vos en farem cobertor; / non ausirez sein ne clotxa si de vits serjornatz no, / sos dis l'abbet.»⁷

De campanes de ferro n'han pervingut diverses arreu d'Europa, i totes elles es poden datar, com a màxim, fins al segle XI (fig. 8). La campana de ferro del Pallars va ingressar al Museu Episcopal de Vic l'any 1903 fruit d'una donació, i per tant està descontextualitzada: a la fitxa corresponent i a la memòria manuscrita de l'any 1904, el conservador Mn. Josep Gudiol l'anomena «clotxa», la relaciona amb «Los dos campanars» de Verdager⁸ i amb la dotàlia de Guils del Cantó, i la suposa coetània a aquesta data, que és a principis del segle X (Gudiol, 1931, p. 12). La campana de Sant Guillem de Combret s'ha datat del segle XI (Gonon, 2010, pp. 49-51), tot i que podria ser anterior, i fins fa pocs anys encara es trobava a l'ermita del sant, d'on s'ha retirat per evitar el vandalisme o directament un robatori.

En la litúrgia alt-medieval també es feien servir campanetes de petites dimensions; d'una banda, les anomenades als textos *tintinnabula* o conjunts de campanetes penjant de les vestidures sacerdotals, com les que descriu el Llibre de l'Èxode que duia Aaron, i que a l'edat mitjana es traduïen en petites campanelles o fins i tot

5 Bisbe Erchanbert de Freising, Baviera, any 852. Bitterauf, 1905, docs. 609 i 741.

6 «Aquesta església era ben modesta, i per ordre del bisbe la vaig fer reedificar i hi vaig fer tot el que era al meu abast, i hi vaig instituir un campanar [...] amb un seny mesclat i un altre de ferro», Dotàlia de Guils del Cantó, any 901. Baraut, 1986, pp. 75-76, doc. 16.

7 «Bella, aquesta nit entrareu dins el nostre dormitori, / de cinquanta-quatre monjos us en farem un cobrellit; / no sentireu ni seny ni clotxa / sinó les nostres titoles ben despertes, / això diu l'abat.» Cançoner de Sant Joan de les Abadesses, segle XIII (Riquer, Gómez, 2003, p. 52).

8 L'elegia «Los dos campanars» de Jacint Verdager, diàleg entre els campanars muts de Cuixà i Canigó, va acabar essent l'epíleg del poema *Canigó*.

picarols penjant del maniple de l'oficiant, i que apareixen sovint en els inventaris d'indumentària litúrgica:

«Deorsum vero, ad pedes eiusdem tunicae, per circuitum, quasi mala punica facies, et hyacintho, et purpura, et cocco bis tincto, mixtis in medio tintinnabulis, ita ut tintinnabulum sit aureum et malum punicum: rursumque tintinnabulum aliud aureum et malum punicum. Et vestietur ea Aaron in officio ministerii, ut audiatur sonitus quando ingreditur et egreditur sanctuarium in conspectu Domini, et non moriatur.»⁹

«... vestimentis autem ecclesiasticis alba et parata cum auro, amictos duos paratos cum auro, stola I cum maniplo parato cum auro et cum schillis...»¹⁰

«... stolas cum auro V cum illorum manipulis, in una ex ipsis pendent scille XII et in manipulo eius similiter XII.»¹¹

Figura 8. Campana de ferro del Pallars (segle X, Museu Episcopal de Vic; fotografia: Laura de Castellet amb autorització del MEV) i de Combret (segle X, Sant Guillem de Combret; fotografia: [https://www.refugesantguillem.com/page-section/le-fer-2/#prettyPhoto\[6739\]/3/](https://www.refugesantguillem.com/page-section/le-fer-2/#prettyPhoto[6739]/3/)).

I, d'altra banda, també s'empraven campanes petites, anomenades no *tintinna* si no *schella* o *signo*, i que es troben entre el parament litúrgic de l'altar, al costat de creus o canelobres, i que devien remarcar amb el seu so moments concrets de l'ofici:

«I· calicem de argento et unam crucem de argento et uno signo de metallo et ·III· libros: Missale, Lectionario et Antiphonario, et ·II· vestimentos.»¹²

Les anomenades «esquelles» del jaciment del Bovalar, per tant, no són altra cosa que aquestes campanetes litúrgiques (fig. 9). La cilíndrica amb tapa superior, semblant a un bolet, té unes petites anelles laterals per a subjectar-hi una cinta prima de cuir, com a la campaneta de Sant Ronan de Locronan (fig. 6), cinta que no aguantaria

9 «A tota la vora dels peus de la túnica, hi brodaràs magranes tenyides de jacint, porpra i carmesi, i entremig hi posaràs campanelles, alternant les campanelles d'or amb les magranes: i Aaron es vestirà així quan hagi d'oficiar, i se sentirà el so quan entri i quan surti del santuari en la presència del Senyor, i no morirà.», Ex 28: 33-35. Text també recollit per Isidor de Sevilla, *Etymologiarum sive originum libri*, I, XVI, cap. 20-25.

10 Dotàlia de l'església de Sant Salvador de Ripoll, 25 de març de 925 (Ordeig, 1999, doc. 283).

11 Inventari dels ornaments del monestir de Ripoll després de la mort de l'abat Guidiscle, 30 de juliol de 979 (Ordeig, 1999, doc. 1288).

12 Dotàlia de Roda d'Isàvena (d'Abadal, 1955, doc. 168).

les investides d'un animal gran com ara una vaca; la forma totalment cilíndrica i la tapa superior rodona també dificultarien la seva subjecció al coll i no deixarien pasturar còmodament. És una campaneta per a ser sacsejada amb la mà i que soni en un interior. L'altra campaneta va ser restaurada amb la voluntat de donar-li una forma ovalada i atorgar-li una aparença d'esquilla de bestiar, però és evident que era cilíndrica, exactament com una *tintinna* romana central (fig. 3) només que amb una nanseta prima soldada en lloc de la típica hexagonal. Aquesta tireta superior és tan prima que no podria resistir tampoc els moviments d'una bèstia, però és que a més li manca l'anella interior per al batall: només pot sonar si es percudeix intencionadament des de l'exterior. Per tot plegat és impossible que es tracti d'una esquilla de vaca.

Figura 9. Campanetes litúrgiques del Bovalar 1 i 2 (segles VI-VIII, Museu de Lleida Diocesà i Comarcal). Fotografies: Laura de Castellet, amb l'autorització del MLDC.

La «caixa» rectangular de ferro (fig. 10) no és sinó una campana de ferro com les que usaven els sants eremites cèltics (fig. 6) o com les campanes de ferro anteriors al segle XI (fig. 8), que tant poden tenir forma de casc, com a Combret, de faldilla, com la del Pallars, o de caixa rectangular com una gran esquilla, com les irlandeses. De fet, amb la revisió de materials del fons de Bovalar n'han aparegut fins a tres i de tres mides diferents, així que es corresponen a diversos volums sonors i codis d'avís com els que, als segles VI-VIII, els textos indiquen per als avisos interns de les comunitats monàstiques.¹³ Anteriors a la campana de bronze de Bojná, les del Bovalar són les campanes d'església més antigues conegudes fins ara a Europa.

Figura 10. Campanes de ferro del Bovalar (segles VI-VIII, Museu de Lleida Diocesà i Comarcal). Fotografies: Laura de Castellet, amb l'autorització del MLDC i del Laboratori d'Arqueologia de la UdL.

¹³ La campana més gran fa temps que estava localitzada als magatzems del Museu de Lleida Diocesà i Comarcal i amb la sospita de què es tractés d'una campana monàstica. Les altres dues es van contextualitzar recentment i es troben, en el moment de tancar l'article, al laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Lleida. Agraïxo a Carmen Berlabé i a Carmen Prats les informacions respecte a aquests materials. Darrerament, el Museu els identificava com a «cimbals»: encara que en llatí medieval *cymbalo* pot descriure també una campana, els cimbals són un altre tipus d'instrument, un idiòfon pla de sacseig, i emprat en la litúrgia proto-bizantina; els elements del Bovalar són, simplement, campanes.

La presència de tres campanes, encara que siguin de ferro, no és pròpia de la parròquia d'un poblat agropecuari d'època visigòtica: les primeres conegudes, dels segles VIII-IX, pertanyen totes a monestirs, mentre que les campanes en esglésies parroquials no es comencen a detectar fins a principis del segle X. La documentació revela també campanetes litúrgiques en dotalies i inventaris de catedrals i monestirs, però no en parròquies. El Bovalar disposava, per tant, d'un sistema de comunicació sonor i d'un parament litúrgic propi d'un monestir i no d'una parròquia rural. Si hi afegim que el conjunt inclou un baptisteri i que entre els objectes litúrgics s'hi ha trobat un encenser siríac o una gerreta de peltre tot plegat reforça la identitat del Bovalar com un monestir.

BIBLIOGRAFIA

- d'Abadal, R. (1950). *Catalunya carolíngia. Els diplomes carolíngis de Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans, vol. VIII.
- Arbeiter, A. (2010). La llamada a la oración y al servicio religioso. Campanas y campanarios de los cristianos hispánicos anteriores al Románico. *Boletín de Arqueología Medieval Española*, 14, pp. 21-54.
- Baraut, C. (1986). *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*. Societat Cultural Urgel·litana.
- Bitterauf, T. (1905). *Die Traditionen des Hochstifts Freising*. München.
- Bourke, C. (1994). The hand bells of the early western church. Dins D. Laurent (eds.), *Irlande et Bretagne: vingt siècles d'histoire. Actes du Colloque de Rennes 29-31 mars 1993*. pp. 77-82.
- Cabrol, F. i Leclercq, H. (1914). *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*. Letouzey. vol. 3, II.
- Gonon, T. (2010). *Les cloches en France au Moyen Age*. Errance.
- Gonon, T. (2002). *Les cloches en France au Moyen Age. Étude archéologique et approche historique*. Tesi doctoral inèdita, Université Lumière II Lyon.
- Gudiol, J. (1931). *El Museu arqueològic – artístich episcopal de Vich en 1930. Memòria*. Tipografia Balmesiana.
- Gurt, J. M. (2007). Complejos eclesiásticos no episcopales. Función y gestión. Dins J. López Quiroga, A. M. Martínez Tejera, J. Morín de Pablos (eds.), *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*. *Actas del III Encuentro Internacional e Interdisciplinar sobre la Alta Edad Media en la Península Ibérica*, pp. 203-214. Universidad Autónoma de Madrid.
- Hübner, E. (1894). Campanilla romana de Tarragona, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 25, pp. 39-42.
- Illás, M. (2012). Zvon z Bojnej. Poznanie jeho pôdovu a datovania, *Bojnej Múzeum*, 2. pp. 43-44.

- Kerneis, S. (2013). La cloche des saints: son et pouvoir dans la Bretagne armoricaine. *Mélanges offerts au professeur Bernard Merdrignac. Britannia monastica*, 17, pp. 285-302.
- Mocchi, G. (2018). Tintinnabula: il suono ritrovato. Dins L. Arslan, E. A. Arslan, P. Blockley, M. Volonté (eds.), *Amoenissimis...aedificiis. Lo scavo di piazza Marconi a Cremona. Vol. II: I materiali*, pp. 393-426. Società Archeologica / Soprintendenza Archeologica della Lombardia,.
- Neri, E. (2016). Les cloches: construction, sens, perception d'un son. Quelques réflexions à partir des témoignages archéologiques des fours à cloches. Dins É. Palazzo (ed.), *Les cinq sens au Moyen Âge*, pp. 369-406. Les Éditions du Cerf.
- Nowakowski, W. (1988). Metallglocken aus der römischen Keiserzeit im europäischen Barbaricum. *Archaeologia Polona*, XXVII, pp. 71-146.
- Ordeig, R. (1999). *Catalunya Carolíngia. Els Comtats d'Osona i Manresa*. Institut d'Estudis Catalans.
- Palol, P. de (1999). Poblats del Bovalar. Dins P. de Palol, A. Pladevall (eds.), *Del romà al romànic: història, art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, pp. 145-146. Fundació Enciclopèdia Catalana.
- Palol, P. de (1989). *El Bovalar (Seròs, Segrià). Conjunt d'època paleocristiana i visigòtica*. Diputació de Lleida.
- Pita Mercé, R. (1973). *Lérida Paleocristiana*. Dialargo Ediciones.
- Pita Mercé, R. i Palol, P. de (1972). La basílica de Bobalá y su mobiliario litúrgico, *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana, Barcelona 1969*, pp. 385-401.
- Riquer, I. de i Gómez, M. C. (2003). *Las canciones de Sant Joan de les Abadesses: estudio y edición filológica y musical*. Reial Acadèmia de Bones Lletres.
- Rodà, I. (2007). Documentos e imágenes de culto imperial en la Tarraconense septentrional. Dins T. Nogales i J. González, *Culto imperial: política y poder. Actas del Congreso Internacional, Mérida 2006*, pp. 741-761. L'Erma di Bretschneider.
- Sales-Carbonell, J. (2014). El Bovalar (Serós, Lleida). ¿Un monasterio productor de pergamino en la Hispania visigoda?, *Rivista di Archeologia Cristiana*, 90, pp. 423-464.
- Sales-Carbonell, J. i Salazar, N. (2013). The pre-Pyrenees of Lleida in Late Antiquity: christianisation processes of a landscape in the Tarraconensis. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23, pp. 27-44.

ELS ORÍGENS DE L'ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SANT ESTEVE DE CANAPOST (FORALLAC, BAIX EMPORDÀ)

Jordi Oliver Vert¹

INTRODUCCIÓ (CONTEXT HISTÒRIC DEL NUCLI DE CANAPOST)

Textualment, la primera referència al topònim de Canapost data de l'any 904, amb la donació d'unes vinyes situades *in termino de villa Caneposto*, per part d'un tal *Audesind*, a l'església de Santa Maria, Sant Miquel i Sant Joan de Fontanet (la Bisbal d'Empordà) (fig.1).² Per altra banda, l'existència de l'església parroquial se certifica al primer quart del segle XI, a propòsit d'un document de 1019 en el qual s'esmenta donació a la Seu gironina d'unes terres, per part d'un tal *Sunifred Saffard*, situades a la *parrochia de Canepost*.³

Tanmateix, a partir de l'anàlisi arquitectònica del conjunt es pot copsar una evident fase preromànica de l'església. En efecte, la fase constructiva romànica va articular-se al costat d'una església precedent, conservant l'absis i parament de migdia de la seva nau. Per aquesta raó, l'església actual consta d'una singular planta formada a partir de la unió de dues naus —comunicades interiorment per arcs formers— de característiques formals i estilístiques ben diferents, capçades cada una per sengles absis —un de planta de mig punt, romànic, i un altre trapezial, gairebé quadrat, amb un desviament vers migjorn, preromànic (fig. 2-2a).⁴

Tot sembla indicar que entre el segle XIII i XIV, la parròquia de Sant Esteve de Canapost perdria la seva personalitat parroquial a favor de la de Sant Esteve de Peratallada, protegida pels senyors del seu castell. A les *rationes decimarum Hispaniae*

1 Unitat d'Estudis Arqueomètrics. Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

2 Acta de consagració de l'església de Santa Maria, Sant Miquel i Sant Joan de Fontanet (la Bisbal d'Empordà), celebrada pel bisbe *Servusdei* de Girona: «[...] et ego *Audesindus* dono ad jamdictas ecclesias propter remedium animae de femina nomine [...] vinea una in termino de villa Caneposto» (Ordeig, 1993, p. 82 (doc.29).

3 «[...] et *Seniofredus Saffard* reliquit alodium eidem domui canonicae intra terminos parrochia de Canepost» (Marquès, 1993, núm.79).

4 Sobre l'arquitectura del temple cfr. Badia, 1977, p. 326; 1986, p. 517; 1993, pp. 356-365; Matas et al., 2008, pp. 16-20.

(1279-1280), l'església de Canapost no hi figura, essent esmentada la de Sant Esteve de Peratallada i la capella de Sant Salvador del seu Castell (Rius Serra, 1946, p. 72).

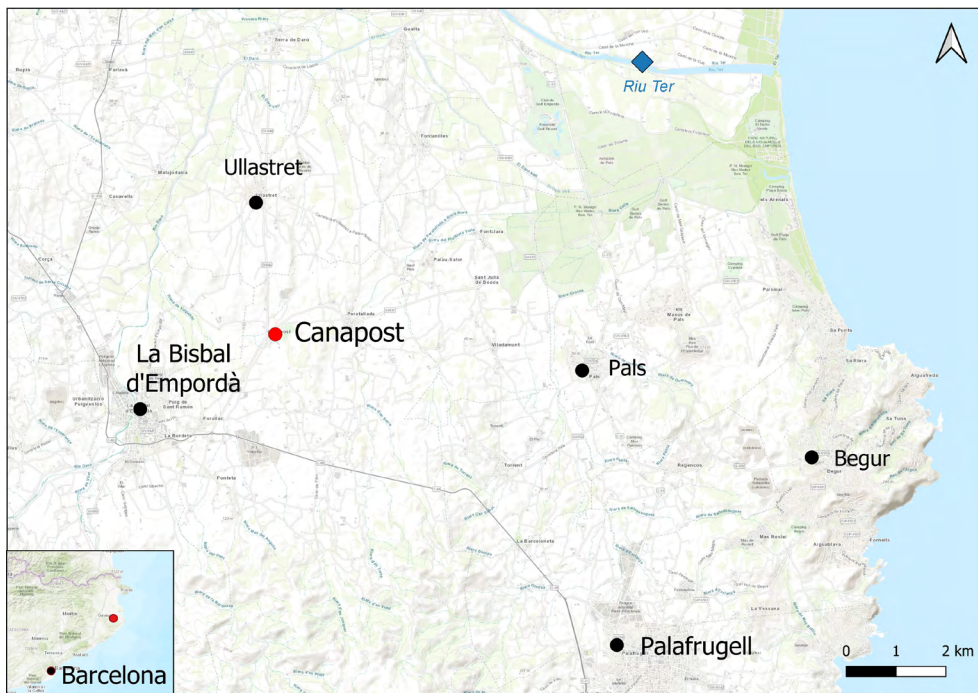

Figura 1. Situació en el plànol de Canapost. Font: Ana Irlés-Quirant.

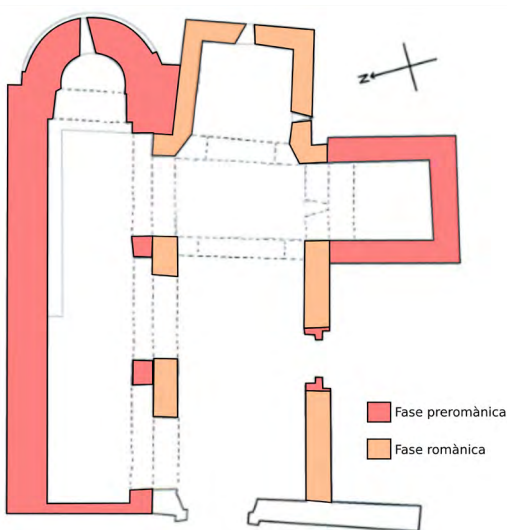

Figura 2. Planta de l'església. Escala 1:150 (modificat a partir de Matas et al., 2008, p.19, fig. 1); 2a. Vista de la capçalera de l'església. Fotografia: Jordi Oliver.

Pel que fa als treballs arqueològics⁵ desenvolupats en extensió a l'històric espai del cementiri parroquial —a l'esplanada de llevant i migdia de l'església— han permès documentar la seqüència estratigràfica d'aquest, amb enterraments sense solució de continuïtat, des de l'alta edat medieval fins a l'època moderna.⁶ Tanmateix, les intervencions arqueològiques no van poder arribar a un registre estratigràfic de

5 Els treballs arqueològics, fets entre els mesos de novembre de 2004 i abril de 2005, van ser motivats per l'esllavissada d'un mur del pati de ponent de l'església que va posar al descobert el potencial arqueològic de materials i estructures – algunes ja visibles d'anys d'aquest entorn de l'església. L'excavació va ser promoguda per l'Ajuntament de Forallac i va ser dirigida per Daniel Punsetí (Punsetí arqueòlegs) i Josep Frigola (JANUS S.L.), amb la participació de l'antropòloga Núria Batlle.

6 El final del cementiri s'hauria de situar entre finals del segle XVIII i inici del XIX. Des de principis de segle XX o abans, els habitants de Canapost són enterrats a Peratallada, al cementiri al costat de l'església de Sant Esteve de Peratallada, de la qual la de Canapost és sufragània possiblement des de la segona meitat del XIII.

nivells més antics i documentar una probable fase tardoantiga de la necròpolis. Les sepultures més antigues, posicionades en bateria entorn de l'absis preromànic, van ser datades a un context dels segles IX-X.

La troballa a un mur modern proper a l'església d'un fragment de sarcòfag amb decoració esculpida d'època baix imperial o tardoantiga, confeccionat amb un probable marbre d'importació, és el vestigi funerari més antic documentat a l'indret i un dels indicis més fermes per a sustentar un origen tardoantic d'aquest. En aquest sentit, ja diversos investigadors havien formulat aquesta opinió; tanmateix, amb arguments difícils de provar. Per exemple, per alguns autors es provaria l'existència de sarcòfags tardoantics a partir de la tipologia de la coberta d'alguns a doble vessant (Nolla i Casas, 1984, pp. 140-141; Nolla, 1987, pp. 57-58);⁷ i per les possibles lloses de sarcòfag reutilitzades a un mur meridional de la nau de l'església preromànica (Badia Homs, 1993, p. 359 i 365).⁸

EL FRAGMENT DE SARCÒFAG: FRONTAL DE TAPA O CAIXA?

El fragment de sarcòfag de marbre amida 34,5 cm de longitud i 10 cm d'altura. Es troba disposat de manera invertida a un mur modern que tanca el perímetre del pati de l'església per migdia i llevant, bastit amb pedres de l'entorn lligades amb morter; majoritàriament, gresos de la Fm. Folgueroles de tonalitat ocre. Per la qual cosa, el fragment de marbre blanc contrasta fortament amb la resta de pedres del mur (fig. 3).

Figura 3. Situació del fragment de sarcòfag. Font: Jordi Oliver.

⁷ Tanmateix, en un darrer estudi s'indica que serien sarcòfags alt medievals (Nolla i Prat, 2019, p. 133).

⁸ El jaciment també apareix citat com a possible necròpolis tardoantiga a Mataró i Codina, 1999, p. 294.

La paret va ser erigida durant la dècada dels anys 70, promoguda per tal de privatitzar l'espai per part de les finques veïnes a l'església. Aquestes obres d'urbanització van produir uns grans rebaixos descontrolats de terra —sense seguiment arqueològic— que van malmetre l'històric espai de necròpolis associat en aquest sector de la parròquia. En aquest sentit, els treballs arqueològics (novembre de 2004 i abril de 2005) desenvolupats al cementiri parroquial, van poder documentar com el cementiri s'estenia més enllà de l'esmentat mur modern, tant a llevant com a migdia, amb l'encavalcament de tombes al mur. Aquest fet és ben visible a ponent on la necròpolis va quedar afectada per un tall modern que separava en dos nivells el pati de l'església. D'aquesta manera, és molt probable que el bocí de sarcòfag de marbre fos trobat ocasionalment durant aquests grans rebaixos descontrolats de terra provocats per les finques veïnes a l'església.

El motiu i el treball escultòric, sumat al material (marbre), no permeten posar en dubte la identificació del fragment com a part d'un frontal historiat de sarcòfag d'època romana o tardoantiga.⁹ Tanmateix, l'estat actual del fragment i els motius decoratius no permeten identificar si formava part de la coberta o caixa d'aquest.

Els pocs motius decoratius conservats es tracten d'un seguit d'ondulacions, les quals busquen representar el mar. Assenyalem, també, el detall de la figuració d'un peix, sobresortint entremig de les onades, de forma ametllada i amb les brànquies i el forat de l'ull representades. També, a la part superior de les ones s'hi poden apreciar altres petits relleus escultòrics de difícil interpretació. Destaquem la decoració, al costat esquerre del peix, d'un element indeterminat en forma de rosca (fig. 4-4a). Podria tractar-se de la cua d'un monstre marí?

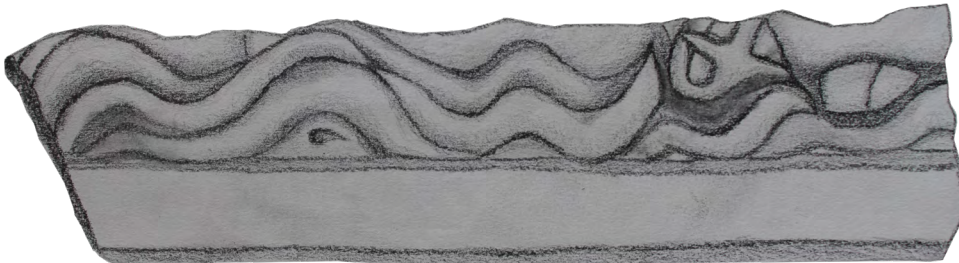

Figura 4-4a. Dibuix i detall del fragment de sarcòfag. Autor: Jordi Oliver.

⁹ Caracteritzat macroscòpicament es tracta d'un marbre blanc, de gra gruixut i de notable translucidesa. Probablement d'importació Mediterrània. S'haurien de dur a terme proves a nivell microscopi per a intentar determinar la seva procedència i, amb això, el probable origen geogràfic dels tallers escultòrics que el fabricaren.

Emmarcava l'escena una motllura de faixa llisa, de 3,5 cm d'altura, amb el tall bisellat en el seu costat inferior. Normalment, aquestes motlures emmarcaven tot el perímetre rectangular de l'escena historiada, tant en frontals de coberta com en caixa de sarcòfags.

A propòsit de la decoració de l'onatge marí, aquesta no permet desvelar la tipologia del motiu iconogràfic representat: pagà o cristià? Dins l'escultura funerària de mitjan segle II al V dC, aquest tipus de motiu apareix escenificat en cicles iconogràfics de salvació/regeneració tant pagana com cristiana.

Per una banda, dins l'òrbita pagana aquest motiu iconogràfic s'utilitzava amb molta freqüència per a representar les escenes marines de *thiasos*: el seguici del déu Posidó/Neptú, acompanyat pels membres de la seva cort (tritons, nereides, dofins, centaures de mar i diversos monstres marins). La seva aplicació en l'escultura funerària i dins l'òrbita de la filosofia epicurista, rebia un sentit catàrtic, de purificació de l'ànima. En concret, personificat amb els personatges de les nereides, els tritons i la màscara d'Oceà; criatures encarregades de transportar el difunt en el seu viatge a les illes dels Benaventurats (Rodríguez López, 1998, pp. 159-160 i 179-180).

En especial, el motiu de *thiasos* va gaudir d'una gran fortuna en el repertori funeràri pagà dels segles II-III dC (.cfr. Rumpf, 1939, pp. 94-99 i 112-115; Becatti 1971; Engemann 1973; Quartino 1987). Per posar algun exemple proper, citem la caixa de sarcòfag de l'església de Sant Pere d'Ager (Claveria 2001, pp. 15-16, núm. 20, làm. VIII o la coberta, de procedència desconeguda, conservada al Museu Episcopal de Vic (núm. d'inv. MEV 3217)).¹⁰

Per altra banda, dins la simbologia cristiana d'època tardoantiga, el motiu marítim va fer una gran fortuna en relació amb el cicle bíblic del profeta Jonàs (Jonàs 1-2). Les anteriors escenes de *thiasos* li van servir de model compositiu i formal. Representada tant en frontals de coberta com de caixa de sarcòfags (cfr. Gerke, 1940, pp. 151-185 i pp. 366-370; Stommel, 1958; Wischmeyer, 1984, pp. 707-719; Narkiss, 1979; Murray, 1981; Cambi, 1994; Mathews, 2000; Thelamon, 2000.). Per posar algun exemple, citem els últims frontals de coberta de sarcòfag descoberts a la Península: el d'Elda (Poveda, 1990, 1999 i 2001) i el de Carranque (Fernández Ochoa et al., 2011, pp. 231-242).

En definitiva, el motiu iconogràfic de l'onatge de mar que detectem al fragment de Canapost podria haver format part d'un cicle de *thiasos* o de la història bíblica de Jonàs. Ambdós són els motius més recurrents de l'escultura funerària d'època romana i tardoantiga.

CONSIDERACIONS FINALS: DE LA VIL·LA ROMANA AL NUCLI MEDIEVAL DE CANAPOST

No és rar trobar fragments de sarcòfags d'importació, esculpits en marbre, d'època tardoantiga, reutilitzats als murs o entorn de petites esglésies d'àmbit rural. En efecte, a la mateixa plana empordanesa tenim els casos documentats del bocí de caixa de sarcòfag amb escena del Pecat Original trobat a l'antiga església parroquial

¹⁰ Fragment adquirit a un antiquari en una data indeterminada (Rodà, 1989, p. 118, núm. 78, làm. 78; Claveria, 2001, p. 9, núm. 13, làm. VI).

de Sant Joan Sescloses (Peralada) (Badia Homs, 1981, pp. 454-456; Nolla, 2008, pp. 106-111; 2015) i el decorat amb estrígils de l'església de Sant Vicenç de les Corts (L'Escala) (Nolla i Tremoleda, 2014, pp. 114-120).

En aquest sentit, moltes vegades la troballa d'aquests sarcòfags en esglésies denoten l'existència en el mateix emplaçament d'un gran edifici funerari tardoantic, el qual, més endavant, s'acaba transformant en església.¹¹ També, sovint aquests mausoleus es troben relacionats amb l'antecedent d'un establiment rural romà. En el cas de Canapost, el poblament en època antiga romana s'estructurava a partir del referent de la vil·la de Mas de Dalt localitzada, la seva *pars urbana*, per sota i al voltant del mas que li dona el nom, a uns 200 m al sud-oest de l'església parroquial (fig. 5).

Figura 5. Ortofoto del nucli de Canapost amb indicació de la zona de l'església parroquial i de la *pars urbana* de la vil·la de Mas de Dalt. Font: ICGC, muntatge Jordi Oliver.

El seu coneixement és sintètic a causa de què no ha sigut mai objecte d'excavacions arqueològiques. Tanmateix, a través d'algunes prospeccions efectuades en el jaciment i l'interès i cura de l'antic propietari de la masia (el Sr. Bueno) per posar a disposició dels estudiosos els materials arqueològics recuperats durant la remodelació i restauració de la masia, han permès donar a conèixer les restes estructurals i materials d'aquest jaciment.

La publicació científica més rellevant és la dedicada per J. M. Nolla (Nolla, 1987). Amb aquesta es va donar a conèixer gran part del material arqueològic recuperat, principalment ceràmic, per a traçar els nivells d'ocupació de l'hàbitat. A partir del seu estudi es permet resseguir una ocupació continuada des d'època d'August fins al segle v dC.

Tot fa pensar que es tractaria d'un dels establiments romans més importants de la zona. A partir de les restes estructurals conservades es percep un edifici amb una gran façana d'uns 27,50 m de llargària, oberta cap a migdia, definida per un gran sòcol de pedruscall lligat amb morter de calç i, per damunt, magnificat amb un

¹¹ Tanmateix, sempre resulta difícil mirar d'establir la relació de causa i efecte entre el binomi *ecclesia - coemeteria*. És a dir, les sepultures es troben allà per la presència d'un edifici de culte o és l'edifici de culte el que es construeix per la presència anterior d'un espai funerari? Aquests són interrogants difícils de resoldre sense l'ajuda dels treballs arqueològics en extensió a l'indret.

parament en *opus quadratum*, amb blocs enormes de gres Fm. Folgueroles. Entre els objectes recuperats en prospeccions destacariem les nombroses troballes de tesselles i lloses de *marmora* que assenyalaria l'existència d'un *opus sectile* pavimental o parietal (Burch et al., 2014, p. 318). També, el d'un petit fragment de marbre blanc amb aigües grises, de gra fi, de forma trapezoidal, el qual, en una de les seves cares polides (l'altre és rugosa) hi ha esculpit un gravat que fa pensar en els plecs d'un vestit (Nolla, 1987, p. 46).¹²

A falta d'exploracions més sistemàtiques i noves descobertes, proposariem que la vil·la romana de Mas Dalt s'abandonaria o perdria la seva funció de residència al llarg del segle v dC. En efecte, entre el final del segle iv i v, el registre arqueològic, tant a la *Tarraconense* com en altres províncies de l'imperi, s'ha detectat una clara inflexió que es materialitza en l'abandonament de la majoria d'establiments rurals o en canvis rellevants en la fisonomia i organització d'aquells que es mantenen ocupats (per exemple, a partir de la reconversió de les antigues àrees d'ús residencial en zones productives o artesanals o, també, en petites àrees d'enterraments) (Casas et al., 1995, pp. 142-145; Chavarría, 2006; Canal et al., 2007, pp. 185-198; Burch et al., 2015, pp. 38-62).

En aquest sentit, la notícia publicada per M. Oliva l'any 1954 de la descoberta, a tocar de l'era del Mas de Dalt, d'uns enterraments que considerava del Baix Imperi o més enllà, es relacionaria amb aquesta reconversió de les estructures de la vil·la (Oliva, 1954, p. 317).

En definitiva, la fi proposada de l'ocupació residencial de la vil·la de Mas de Dalt coincideix amb el gran canvi detectat per l'arqueologia dins del procés de cristianització del territori. Canvis que es tradueixen en la fi del món clàssic antic i en la progressiva cristallització de l'època medieval. A partir d'aquest moment, l'església es converteix en l'eix vertebrador del territori en l'àmbit polític, social i econòmic.

Malgrat que només una excavació en extensió de la zona de l'església podria aportar dades més sòlides respecte als antecedents i evolució del lloc on es va instal·lar l'espai parroquial de Canapost, suggerim que el fragment de sarcòfag marmori aquí estudiat formaria part d'algun mausoleu, pagà o cristià, instal·lat en aquest espai, dins del *fundus* de la vil·la romana de Mas de Dalt (possiblement, perpetuant un antic espai funerari de la vil·la, a redós d'una via d'accés a aquesta). El fragment de Canapost en seria una de les sepultures més exclusives o la principal del conjunt.

Amb el temps, aquest *monumentum* tardoantic s'acabaria transformant en l'església parroquial de Canapost.

BIBLIOGRAFIA

- Badia Homs, J. (1977). *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, vol. I. Girona: Diputació Provincial de Girona.
- Badia Homs, J. (1986). *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, vol. II-B (2^a ed.). Girona: Diputació Provincial de Girona.

¹² No hem pogut fer l'autòpsia personal del fragment. Per la descripció de J. M. Nolla, semblaria tractar-se d'un aplacat/relleu ornamental. El fragment amida 24 cm, el costat més llarg i 16 cm, d'altura; 10 el més curt i 20 cm l'altre, i té un gruix entre 4 i 5 cm.

- Badia Homs, J. (1993). Sant Esteve de Canapost, *Catalunya Romànica*, X, 356-365. Enciclopèdia Catalana Barcelona.
- Becatti, G. (1971). *Ninfe e divinità marine: ricerche mitologiche, iconografiche e stilistiche*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Burch, J., Casas, J., Castanyer, P., Costa, A., Nolla, J. M., Palahí, Ll., Sagrera, J., Simon, J., Tremoleda, J., Varena, A., Vivó, D. i Vivo, J. (2014). *L'alt imperi al nord-est del conuentus Tarraconensis. Una visió de conjunt*. Girona: Universitat de Girona - Documenta Universitaria.
- Burch, J., Castanyer, P., Nolla, J. M. i Tremoleda, J. (2015). Formas de poblamiento y ocupación en el ámbito rural del Nordeste catalán desde el Bajo Imperio romano hasta la época visigoda. Dins *Villae and domain at the end of the Antiquity and the beginning of the Middle Age*. Pau, pp. 35-62 (Studies on the rural world in the Roman period, 8).
- Cambi, N. (1994). Il motivo di Giona gettato al mare, *Historiam pictura refert. Miscellanea in onore di Padre Alejandro Recio Verganzones o. f. m.* Roma, pp. 81-96.
- Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2007). La crisi de les *villae* i de la noblesa de la Tarraconensis en el canvi del segle v al vi. Fonts textuais i evidències arqueològiques, *Empúries*, 55, pp. 185-198.
- Casas, J., Castanyer, P., Nolla, J. M. i Tremoleda, J. (1995). *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Sèrie Monogràfica, 15.
- Chavarría, A. (2006). Villas en Hispania durante la Antigüedad Tardía. Dins A. Chavarría, J. Arce i G. P. Brogiolo (eds.): *Villas Tardoantiguas en el Mediterráneo Occidental*. Madrid: Anejos Archivo Español de Arqueología, XXXIX, pp. 17-35.
- Clavería, M. (2001). *Los sarcófagos romanos de Cataluña*, I, fasc. 1. Múrcia: CSIR-España.
- Engemann, J. (1973). *Untersuchungen zur Sepulkralsymbolik der späteren römischen Kaiserzeit*. Münster: Aschendorff.
- Fernandez Ochoa, C., Galán, M., García-Entero, V. i Vidal, S. (2011). Cubierta de sarcófago con el ciclo de Jonás hallada en Carranque (Toledo). *Archivo Español de Arqueología*, 84, pp. 231-242.
- Frigola, J. i Punseti, D. (2006). Excavacions de les necròpolis medieval i moderna de l'església de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà). Dins *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, II, pp. 435-442.
- Gerke, F. (1940). *Die christlichen Sarkophage der vorkonstantinienschen Zeit*. Berlín.
- Mataró, M. i Codina, D. (1999). Món funerari de l'extrem nord-est de la Tarraconense. Dins P. de Palol i A. Pladevall (ed.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Catalunya Romànica. Barcelona, pp. 291-295.
- Marquès, J. (1993). *Cartoral dit de Carlemany*, Barcelona.
- Matas, M. T., Baduell, J. M. i Rovira, P. (2008). *El conjunt de pintures murals de l'església de Sant Esteve de Canapost: aproximació a l'estudi iconogràfic*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- Mathews, T. F. (2000). La nudità nel cristianesimo. Dins *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*. Roma, pp. 396-398.
- Murray, S. C. (1981). *Rebirth and Afterlife. A study of the transmutation of some pagan imagery in early Christian funerary art*. Oxford: BAR International Series, 100.
- Narkiss, B. (1979). The Sign of Jonah, *Gesta*, XVIII(1), pp. 63-76.
- Nolla, J. M. (1987). La vil·la romana de Mas de Dalt (Canapost). Noves dades. *Estudis sobre Temes del Baix Empordà*, 6, pp. 43-101.
- Nolla, J. M. (2008). Església de Sant Joan Sescloses. Dins F. Aicart, J. M. Nolla i L. Palahí (eds.), *L'església vella de Santa Cristina d'Aro: del monument tardoantic a l'església medieval*. Girona: Institut de Recerca Històrica, pp. 106-111.
- Nolla, J. M. (2015). Fragment d'un relleu paleocristià de Sant Joan Sescloses. Dins *12 mesos 12 obres*, Museu d'Art de Girona.
- Nolla, J. M. i Casas, J. (1984). *Carta arqueològica de les Comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*. Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.
- Nolla, J. M. i Prat, M. (2019). Sarcòfags monolítics tardoantics de l'antiga diòcesi de Gerunda, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LX, pp. 115-138.
- Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2002). Noves descobertes a la vil·la romana de Mas de Dalt (Canapost, Baix Empordà). Dins A. Martín, M. Mataró i J. M. Nolla (eds.), VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines, pp. 269-270.
- Nolla, J. M. i Tremoleda J. (curs.). (2014). *Empúries a l'antiguitat tardana*, vol. 15.2. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries (Col·lecció Monografies emporitanes).
- Oliva, M. (1954). Actividades de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona en 1954. Dins *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, IX, pp. 271-326.
- Ordeig, R. (1993). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, vol. I. Vic.
- Plana, R. i de Prado, G. (2010). Forallac: Canapost i rodalies. Dins J. M. Nolla, Ll. Palahí i J. Vivo (eds.), *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: Universitat de Girona, pp. 248-249.
- Poveda, A. M. (1990). El fragmento de tapa de sarcófago paleocristiano de Elda. *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 3, pp. 259-278.
- Poveda, A. M. (1999). Fragmento de sarcófago paleocristiano con el ciclo de Jonás, *La luz de las imágenes* (Valencia, 1999). Valencia, vol. II-1, cat. n. 1, pp. 34-35.
- Poveda, A. M. (2001). El sarcófago del ciclo de Jonás de Elda y su contexto histórico-artístico. Dins *El sarcófago romano. Contribuciones al estudio de su tipología, iconografía y centros de producción*. Murcia, pp. 283-299.
- Punseti, D. i Frigola, J. (2004). *Memoria d'excavació de la Església de Sant Esteve de Canapost*. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, Direcció General del Patrimoni Cultural, Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Biblioteca del Patrimoni Cultural, 6745. Para su consulta: Dipòsit Digital del Departament de Cultura (CALAIX).

- Quartino, L. (1987). Frammento di sarcofago con thiasos marino. Ricostruzione ed interpretazione, *Xenia*, 14, pp. 51-58.
- Ripoll, G. i Molist, N. (2014). *Cura mortuorum* en el nordeste de la Península Ibérica, siglos IV al XII d.C., *Territorio, sociedad y poder*, 9, pp. 5-66.
- Rius Serra, J. (1946). *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280)*, vol. I. Barcelona: CSIC.
- Rodà, I. (1989). *Catàleg de l'epigrafia i de l'escultura clàssiques del Museu Episcopal de Vic*. Vic: Patronat d'Estudis Ausonencs i Biblioteca Episcopal de Vic.
- Rodríguez López, M. I. (1998). El poder del mar: el «Thíasos marino», *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 11, pp. 159-184.
- Rumpf, A. (1939). *Die Meerwesen auf den antiken Sarkophagreliefs*. Berlin: G. Grote.
- Stommel, E. (1958). Zum Problem der frühchristlichen Jonasdarstellungen, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 1, pp. 112-115.
- TheLamon, F. (2000). Jonas: du décor de la tombe au décor de l'église. Dins G. Bandelli (ed.), *Aquileia romana e cristiana fra II e V secolo, Omaggio a Mario Mirabella Roberti, Antichità altoadriatiche*, XLVII. Trieste, pp. 247-271.
- Wischmeyer, W. (1984). Zur Entsehung und Bedeutung des Jonasbildes. Dins *Actes du X Congr. Intern. Archéol. Chrét. II*. Città del Vaticano, pp. 707-719.

ABSTRACT (català)

La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana

Marta Prevosti Monclús, Rosario Navarro Sáez, Ramon Coll Monteagudo

Durant el segle v dC la vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons sembla presentar una fase de gran prosperitat. Tot i que el nostre coneixement és parcial, a causa d'un incontrolat urbanisme entre les dècades de 1960 a 1980, d'una banda, constatem que un espai productiu amb dipòsits és transformat en *pars urbana*, amb un magnífic mosaic; en un altre punt, es va aixecar ex novo un espectacular edifici de planta octogonal de més de 700 m², usat com a pavelló de recepció i on presumiblement es practicà l'*otium* per part d'algun membre destacat de la classe benestant (*potentiores*) de Barcino. Aquesta situació de prosperitat contrasta amb la dels establiments de l'*ager* de Baetulo i d'Iluro, en el millor dels casos reconvertits en espais productius si no abandonats.

La villa dels Castelletes entre el baix imperi romà i l'època visigòtica (segles v-VIII dC)

Adrià Cubo Córdoba, Jordi Morera Camprubí, Josep Francesc Roig Pérez

Aquest text és fruit d'una recent revisió i posada en comú dels resultats obtinguts en les diferents intervencions arqueològiques preventives realitzades en la vila dels Castelletes en el transcurs de la darrera dècada. El seu objectiu principal és analitzar i donar a conèixer les fases més avançades del jaciment, aquelles que es desenvolupen a partir del segle IV dC.

Arqueologia dels espais de producció al jaciment de Santa Margarida (Martorell): estructures de combustió, treballs agrícoles i manufactura en un assentament en transformació

Esther Travé Allepuz, Pablo del Fresno Bernal, Montserrat Farenys Agràs

Els treballs d'excavació arqueològica realitzats a Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat) al llarg dels darrers cinc anys han proporcionat informacions valuoses per conèixer les característiques d'aquest assentament rural, especialment en les fases primerenques. La troballa d'un conjunt edificat coetani de la primera església

ha transformat significativament la fisonomia coneguda del jaciment i ens permet plantejar noves hipòtesis per interpretar el període de transició entre l'antiguitat tardana i l'època feudal (segles VI-X dC). L'assentament experimenta una ocupació continuada que alterna els usos de l'espai com a necròpolis, espai d'hàbitat i espai productiu en un entorn rural. A través de l'estudi d'algunes estructures pròpies d'activitats relacionades amb la metal·lúrgia, la fabricació de calç, les activitats agrícoles o la transformació i emmagatzematge de béns de consum, i de la caracterització dels materials arqueològics podem oferir una visió actualitzada i un panorama renovat d'una etapa d'ocupació encara poc coneguda.

Los últimos romanos en los límites de la romanidad: el extremo occidental de la tarraconense entre germanos y vascones

Jose A. Lecanda

L'alta vall de l'Ebre és l'extrem occidental de la província Tarraconense. La seva situació perifèrica havia marcat la seva escassa rellevància fins al Baix Imperi. Però el complicat segle V va provocar canvis significatius. La convergència a la *mansio* Virovesca de les vies Astorga-Bordeus i Astorga-Tarragona, la importància annonària i militar d'aquesta ruta, en una zona de pas al punt més distant de l'última província imperial a Hispània, el fet d'anar i venir de tropes imperials i germàniques, així com la implantació de sueus i vascons davant d'ells, va comportar que els darrers romans d'aquest confí intentessin reforçar les seves senyes d'identitat romanes davant dels nousvinguts. Aquest comportament, documentat només parcialment per via textual, ha deixat importants restes —militars, religioses, funeràries— que poden interpretar-se des d'una perspectiva contextual i diacrònica, mostrant la transició de l'antiguitat a l'edat mitjana, de la Tarraconense al Ducat de Cantàbria.

Redescobrint el paisatge medieval del Laci del sud (Itàlia): el Monti Aurunci Project (MAP)

Edoardo Vanni, Federico Saccoccio

El projecte Monti Aurunci pretén investigar arqueològicament, històricament i geològicament la regió dels Monti Aurunci, situada al sud del Laci (Itàlia central), entre els Apenins i el mar Tirrè. Històricament, els Monti Aurunci representen una marca geogràfica decisiva, una zona de contacte i una interfície entre diferents entitats ètniques, sociopolítiques i econòmiques. Des del punt de vista geològic, les muntanyes Aurunci representen la terminació SO de la dorsal Lepini-Ausoni-Aurunci, que és el sector més interior dels Apenins Centrals (és a dir, el més proper al mar Tirrè). Atesa l'absència d'investigacions arqueològiques sistemàtiques i substancials per a aquesta zona, especialment en consideració de contextos propers molt estudiats com la Plana Pontina, la vall del Liri o Minturn al sud. Disposar d'un conjunt de dades exhaustives és una de les nostres preocupacions principals i serà fonamental per als nostres propòsits científics. En aquest estudi presentem alguns resultats preliminars de la primera prospecció arqueològica de la plana al·luvial de la Piana del Camp i de la primera campanya arqueològica a l'assentament medieval de Sant'Andrea.

Les Terres de Ponent a la tardoantiguitat (segles IV-VIII). Aproximació a la xarxa de poblament i les vies de comunicació

Montse Baiges Minguella

Utilitzant criteris metodològics propis de l'arqueologia del paisatge, l'objectiu d'aquesta investigació és examinar l'organització del territori durant l'antiguitat tardana (des del segle IV fins al començament del segle VIII) a la zona de Ponent (Lleida, Catalunya occidental) a partir dels patrons d'ocupació des del Baix Imperi Romà i fins a l'alta edat mitjana, i de les àmplies xarxes de comunicació que es van establir, tant terrestres com fluvials.

Continuïtats i ruptures del poblament romà baiximperial i tardoantic a l'extrem nord-est de l'Ager Tarraconensis (comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf

Francesc Florensa Puchol, Magí Miret-Mestre

Es presenta una valoració global de les dades sobre villae i altres establiments rurals d'època baix imperial romana i tardoantiga obtingudes a les intervencions arqueològiques de recerca i preventives realitzades en els darrers anys a les comarques penedesenques. Els estudis palinològics, carpològics i de restes faunístiques disponibles permeten una aproximació al coneixement del medi natural i les activitats agropecuàries d'aquests períodes. Es documenta a partir del segle III una notable disminució del nombre d'ocupacions, que no afecta sobretot les *villae* més importants, que perduren fins al Baix Imperi romà i, algunes, fins a la tardoantiguitat. Diverses troballes monetàries es poden relacionar amb activitats ramaderes. Durant els segles V i VI sorgeixen nous tipus d'establiments: habitatge rural extens, cabana aïllada i ocupació de cavitats naturals. Els estudis antropològics i les datacions radiocarbòniques de mostres òssies de sepultures han permès avançar en el coneixement de les pràctiques funeràries d'aquests períodes.

De Tàrraco i l'ager tarraconensis occidental a Tarragona i el camp entre els segles V i XII. Cap a un nou relat històric

Joan Josep Menchon Bes

Tàrraco va patir una gran transformació a partir del segle V i, malgrat perdre la seva importància com a capital política, va mantenir el seu paper com a seu metropolitana. Això no obstant, no va sobreviure més enllà del segle IX després de la invasió islàmica de 713-717.

Ciutat i territori van mantenir una clara inèrcia al segle VIII, però després de l'establiment de la frontera carolíngia al Llobregat (principis del segle IX) l'antiga *ager tarraconensis* va quedar fora dels límits de la Catalunya Vella i es va contemplar com un gran territori buit fins als límits de la frontera islàmica, amb les referències de Tortosa i Lleida.

La revisió historiogràfica i arqueològica apunta a unes terres encara poblades, oscil·lants entre els comtats cristians i el califat, un territori en funcionament, encreuament de velles tradicions i formes d'explotació, com s'aprecia en l'ocupació continuada d'antigues vil·les romanes (però no del sistema), juntament amb nous models propis de l'antiguitat tardana i del món andalusí. A partir del canvi de

mil·lenni, com a fita de conveniència, i de la cristallització del feudalisme, es produeix una ruptura definitiva amb el món antic.

El Castellot de Castellví de la Marca (Barcelona), entre l'antiguitat i els feus

Ramon Martí; Cristian Folch; Jordi Gibert; Xavier Gonzalo

El castell de Castellví de la Marca ocupa un cim prominent sobre la plana del Penedès, on exercí funcions reiterades de vigilància territorial des d'època antiga. Aquí, les intervencions realitzades seqüencien diverses fases de distinta entitat, amb registres que reflecteixen les tradicions locals i les influències exògenes. Així, sobre precedents antics, a Castellví es reprenen les funcions de vigilància territorial durant el període andalusí, unes tasques que arrelen amb la construcció de la torre mestra, vers un moment avançat del segle IX. Després, Castellví es transformà en un important castell fronterer del comtat de Barcelona, on s'edificaren muralles, baluards i altres espais residencials, que només persistiren fins a mitjan segle XII.

Gerunda entre el baix imperi i l'alta edat mitjana

Josep Maria Nolla

En els darrers quaranta anys gràcies a l'activitat arqueològica i als treballs d'història urbana en el nostre coneixement sobre les característiques físiques de la ciutat entre el 300 i el 1000 han augmentat considerablement. En darrera instància, la ciutat i el seu *suburbium* immediat, amb els burgs de Sant Feliu i Sant Pere, segueixen una evolució ben semblant al de molts altres nuclis urbans en aquells mateixos anys, sempre, però, amb aspectes, a cops importants, que els són exclusius.

La transformació d'Aix-en-Provence (França) entre l'Antiguitat i l'inici de l'edat mitjana

Núria Nin

Als segles IV-V, Aix-en-Provence es va beneficiar del nou marc creat per l'Antiguitat tardana, però el seu paisatge urbà va experimentar un canvi sense precedents. Afectada per un important procés d'expansió urbana a partir del segle III, al segle V s'havia convertit en un mosaic d'assentaments, amb diversos barris separats per zones degradades. Dues excavacions realitzades el 2004 i 2017-2018 han aportat llum sobre aquest període «intermedi» de la història d'Aix-en-Provence, el llarg període comprès entre el final del Baix Imperi i l'edat mitjana. D'una banda, han posat en relleu el lent esvaïment de la romanitat, els últims signes dels quals es poden veure fins a les albors del segle VII, i de l'altra, han destacat els diversos processos que, a partir dels tres grans centres monumentals del Baix Imperi van contribuir a la progressiva reconstrucció urbana en una ciutat medieval tripartida.

Roses, de la tardoantiguitat a l'època medieval.

Marc Bouzas i Lluís Palahí

La història de la Roses tardoantiga és complexa i poc coneguda. Les traces arqueològiques mostren l'existència d'un nucli d'hàbitat que en època visigoda arriba a encunyar moneda i d'una petita *cella memoriae* entorn de la qual s'estructura una important necròpolis. Aparentment, l'espai és abandonat durant un cert temps

(segles VII-IX) fins que a principis del segle X a la zona de l'antiga cella s'hi funda el monestir de Santa Maria que serà el germen de la població medieval.

El pas de l'antiguitat a l'edat mitjana al jaciment de l'Esquerda, Osona. Darreres novetats de la recerca arqueològica.

Imma Ollich, Montse Rocafiguera, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Esther Travé

Recents excavacions al jaciment de l'Esquerda han revelat nombroses evidències de les èpoques visigoda i carolíngia, que posen de manifest la transició de l'Antiguitat a l'edat mitjana. D'aquesta manera es completa l'àmplia cronologia d'aquest jaciment, que des del segle VIII aC fins a la seva destrucció a principis del segle XIV dC. La ubicació de l'assentament al tram mitjà del riu Ter, en un meandre que forma una península de 12 hectàrees, li proporciona un avantatge estratègic per al domini visual i el control de gran part de la comarca d'Osona, fet que explica la seva funció de fortalesa al llarg dels segles. En època ibèrica es va construir un gran *oppidum* que va confirmar l'emplaçament com a capital dels Ausetans, Ausa, amb una muralla protectora, un urbanisme ben planificat i un possible santuari. Després de la destrucció de la fortalesa a principis de l'època romana, l'Esquerda va romandre com un petit llogaret mig abandonat durant l'època tardoromana. Al segle VI dC, va ser ocupada pels visigots, que van construir una nova muralla de més de 150 metres de longitud; també s'ha descobert una zona de fossats d'emmagatzematge i una necròpolis extramurs, tot això de principis del segle VII dC. Amb l'entrada dels francs carolíngis a finals del segle VIII dC, la nova muralla es va reforçar amb grans torres quadrades i es va fer servir durant tota l'edat mitjana. La presència carolíngia està testificada a més per ceràmiques franques i una moneda de plata de Lluís el Píadós.

Un conjunt ceràmic del segle VI dC a Blanes (la Selva)

Joan Llinàs i Pol

La troballa, la tardor de 2022, d'una fossa d'abocador del segle VI dC al carrer Sant Bonós, 2, de Blanes, va proporcionar un conjunt notable de material arqueològic. A banda de l'interès del mateix conjunt, on les importacions nord-africanes conviuen amb la ceràmica comuna pròpia del moment, aquesta és la primera vegada que es documenta un context arqueològic clar en l'emplaçament de Blandae en època tardoantiga, i permet hipotetitzar entorn de la continuïtat de poblament de l'antiga urbs més enllà del període altimperial, tal com fins ara es coneixia.

La cultura material d'un monestir Prepirinenc a Catalunya, dels visigots a la implantació del feudalisme a Santa Cecília dels Altimiris.

Walter Alegría Tejedor, Marta Sancho i Planas

La recerca duta a terme al monestir de Santa Cecília dels Altimiris ha aportat una riquíssima informació per l'estudi morfològic i evolutiu dels monestirs durant la Primerenca i alta edat mitjana a la península Ibèrica. Aquest assentament s'origina entre finals del segle V i principis del segle VI amb la construcció d'una església i altres estructures annexes. Aquest conjunt té reformes d'edificis i espais des del segle VI fins al segle XI, quan s'abandona el jaciment i passa a ser un refugi estacional de pastors i carboners.

Fins a l'any 2022 s'han detectat tretze àmbits del conjunt central del monestir, dels quals s'han excavat deu fins a esgotar estratigrafia. Això ens ha permès definir fases d'acord amb datació relativa i produccions ceràmiques.

En aquest volum presentem diverses interpretacions de l'aixecament hipotètic dels diferents edificis, fase per fase.

Le quattro chiese di Coccanile di Copparo (FE). Una testimonianza di continuità di culto dal V-VI sec. ai giorni nostri

Flavia Amato, Marco Bruni, Chiara Guarnieri

Actualment, s'estan excavant tres edificis sacres a la zona de l'Alt Ferrarese, a Coccanile di Copparo. L'existència d'una església consagrada a Sant Venanzio estava testificada in situ per una font del segle x, però la seva ubicació no era segura. Una excavació, duta a terme en un canal situat als límits de l'assentament de Coccanile, va poder documentar l'existència d'un primer edifici construït al voltant dels segles v-vi, constituint un dels testimonis de culte més antics de la zona de Ferrara. Abandonada a causa de l'avanç progressiu d'un curs d'aigua, l'església va ser substituïda per una altra, construïda durant el segle vii, lleugerament desplaçada respecte a la primera. Aquesta darrera també va ser abandonada, per la qual cosa es va construir un tercer edifici més cap a l'interior que els dos anteriors, a uns 500 metres de distància.

Actualment, l'església del centre de Coccanile, dedicada a Sant Venanci i construïda a principis del segle xvii, és oberta al culte. La investigació arqueològica ha tret així a la llum un document únic de continuïtat del culte des dels segles v-vi dC. fins al llindar de l'Edat Moderna.

El yacimiento de «A Capela»: un eslabón en la historia de Catoira

Diego Piay Augusto

Aquest treball descriu els resultats preliminars d'una actuació arqueològica desenvolupada el febrer de l'any 2023 a la finca d'A Capela (San Salvador, Catoira, Pontevedra). Amb el jaciment del mateix nom es vinculen una sèrie de troballes fortuïtes que des dels anys setanta del segle xx havien posat de manifest la seva potencialitat, però mai no havia estat objecte d'una intervenció arqueològica. L'actuació, malgrat la seva escassa entitat, ha permès donar una mica de llum sobre el passat del municipi de Pontevedra de Catoira, tradicionalment investigat únicament a través de l'estudi de les Torres d'Oest i la seva llarga història.

El jaciment romà de Ca la Madrona, Mataró: Resultats preliminars

Jordi Ardiaca Rodríguez

A causa de la construcció del Parc Circular Mataró-Maresme a l'antic solar de les Cristalleries Mataró al paratge de Ca la Madrona de Mataró, es van realitzar diverses rases que van confirmar la conservació parcial d'un jaciment ja documentat d'antic. L'excavació del jaciment de Ca la Madrona s'ha fet en dues campanyes, entre finals de 2021 i inicis de 2023. Aquestes campanyes ens han permès documentar diverses fases d'ocupació amb una forquilla d'entre segle i dC i segle xiv. Destaquem la troballa d'una necròpolis del segle i dC i d'un *torcularium*

construït en època flàvia que perdura fins al Baix Imperi. Cap a finals del segle iv es construeix un edifici amb diverses estances que s'abandona durant el segle v. A l'est d'aquest, es construeix una nova edificació amb un accés a un camí i vinculat amb una necròpolis tardoantiga, destruïda parcialment amb la construcció de la fàbrica moderna. Es tracta d'una necròpolis molt extensa a on predominen els enterraments infantils amb una àmplia varietat de tipologies de tombes. Ja en època medieval la zona és ocupada pel conreu de la vinya.

Canvi de paradigma en el món funerari durant l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana al Prepirineu? El cas de la Bauma dels Ossos del Clot del Llop (Gironella, Berguedà)

Rose Soler Acedo, Marta Sánchez Soler, Maria Eulàlia Subirà

La bauma dels Ossos del Clot del Llop és un abric rocós localitzat al nucli de Cal Bassacs, al municipi de Gironella (Berguedà). Al seu interior es van localitzar restes antropològiques, les quals van ser parcialment excavades l'any 1978 pel grup de Prehistòria del Museu Comarcal de Berga. Es tracta d'un enterrament col·lectiu que, per similituds amb altres jaciments de la comarca i la troballa de fragments de ceràmica prehistòrica a les seves proximitats, va ser datat relativament com a calcolític. Quaranta-dos anys després, les restes òssies van ser estudiades i datades per radiocarboni per tal d'obtenir més informació de la mostra poblacional enterrada i poder acotar la seva cronologia. Els resultats de les datacions fan pensar en un canvi de paradigma pel que fa a la cronologia del jaciment i, com a conseqüència, també del món funerari durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana a la comarca del Berguedà.

Esquelles o campanes? Revisió de materials sonors del monestir del Bovalar (Segrià, segles VI-VIII)

Laura de Castellet

El jaciment visigòtic del Bovalar (Lleida, segles VI-VIII) va ser excavat als anys seixanta per R. Pita i P. de Palol. Des dels inicis es van plantejar les possibilitats que es tractés o bé d'un poblat entorn d'una basílica i baptisteri o bé d'un monestir en relació amb la seu diocesana de Lleida. En ser descartada la hipòtesi monàstica, els materials arqueològics es van analitzar sota el prisma d'un ús agropecuari. Tanmateix, l'estudi d'alguns materials es va relacionar amb la fabricació de pergami, i una revisió recent de diverses peces ha descartat la seva identificació com a esquelles de bestiar o caixes de ferro sinó com a campanetes i campanes d'ús monàstic —segurament les primeres campanes monàstiques a Europa—, un ús que reforça la identificació del Bovalar com un monestir de primer ordre.

Els orígens de l'església parroquial de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)

Jordi Oliver Vert

A propòsit de la troballa d'un fragment de marbre de frontal de coberta o caixa de sarcòfag amb relleu escultòric d'època romana o tardoantiga, el present treball pretén aportar llum sobre els orígens de la parròquia de Sant Esteve de Canapost. El fragment de sarcòfag es troba encastat a un mur que delimita el pati sud de l'església i el separa de les finques de l'entorn. La importància d'aquesta peça rau en el fet que

seria el primer vestigi que provaria l'existència d'una àrea de necròpolis anterior a l'època alt medieval.

D'aquesta manera, es vol suggerir que aquesta àrea cementirial tindria el seu origen en època tardoantiga, amb un probable edifici funerari transformat en edifici de culte, gènesi de l'espai parroquial de Canapost. Aquest conjunt es trobaria en el *fundus* de la pròxima vil·la romana de Mas de Dalt.

ABSTRACT (español)

La villa de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durante l'Antiguitat Tardana

Marta Prevosti Monclús, Rosario Navarro Sáez, Ramon Coll Monteagudo

Durante el siglo v d. C. la villa de la Gran Via-Can Ferrerons parece presentar una fase de gran prosperidad. Aunque nuestro conocimiento es parcial, debido a un incontrolado urbanismo entre las décadas de 1960 a 1980, por un lado, constatamos que un espacio productivo con depósitos se transforma en *pars urbana*, con un magnífico mosaico; en otro punto, se levantó ex novo un espectacular edificio de planta octogonal de más de 700 m², usado como pabellón de recepción y donde presumiblemente se practicó el *otium* por parte de algún miembro destacado de la clase acomodada (*potentiores*) de Barcino. Esta situación de prosperidad contrasta con la de los establecimientos del *ager* de Baetulo y de Iluro, en el mejor de los casos reconvertidos en espacios productivos cuando no abandonados.

La villa dels Castelletts entre el baix imperi romà i l'època visigòtica (segles v-viii dC)

Adrià Cubo Córdoba, Jordi Morera Camprubí, Josep Francesc Roig Pérez

Este texto es fruto de una reciente revisión y puesta en común de los resultados obtenidos en las diferentes intervenciones arqueológicas preventivas realizadas en la villa de los Castelletts en el transcurso de la última década. Su principal objetivo es analizar y dar a conocer las fases más avanzadas del yacimiento, aquellas que se desarrollan a partir del siglo iv d. C.

Arqueologia dels espais de producció al jaciment de Santa Margarida (Martorell): estructures de combustió, treballs agrícoles i manufactura en un assentament en transformació

Esther Travé Allepuz, Pablo del Fresno Bernal, Montserrat Farenys Agràs

Los trabajos de excavación arqueológica realizados en Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat) en los últimos cinco años han proporcionado informaciones valiosas para conocer las características de este asentamiento rural, especialmente en las fases tempranas. El hallazgo de un conjunto edificado coetáneo de la primera iglesia

ha transformado significativamente la fisonomía conocida del yacimiento y nos permite plantear nuevas hipótesis para interpretar el período de transición entre la antigüedad tardía y la época feudal (s. VI – X d. C.). El asentamiento experimenta una ocupación continuada que alterna los usos del espacio como necrópolis, espacio de hábitat y espacio productivo en un entorno rural. A través del estudio de algunas estructuras propias de actividades relacionadas con la metalurgia, la fabricación de cal, las actividades agrícolas o la transformación y almacenamiento de bienes de consumo, y de la caracterización de los materiales arqueológicos podemos ofrecer una visión actualizada y un panorama renovado de una etapa de ocupación todavía poco conocida.

Los últimos romanos en los límites de la romanidad: el extremo occidental de la tarraconense entre germanos y vascones

Jose A. Lecanda

El alto valle del Ebro constituye el extremo occidental de la provincia Tarraconense. Su situación periférica había marcado su escasa relevancia hasta el Bajo Imperio. Pero el complicado siglo V provocó cambios significativos. La convergencia en la *mansio* Virovesca de las vías Astorga-Burdeos y Astorga-Tarragona, la importancia anónima y militar de dicha ruta, en una zona de paso en el punto más distante de la última provincia imperial en Hispania, el ir y venir de tropas imperiales y germanas, así como la implantación de suevos y wascones frente a ellos, llevó a que los últimos romanos de este confín intentaran reforzar sus señas de identidad romanas frente a los recién llegados. Este comportamiento, documentado solo parcialmente por vía textual, ha dejado importantes restos —militares, religiosos, funerarios— que pueden interpretarse desde una perspectiva contextual y diacrónica, mostrando la transición de la Antigüedad a la Edad Media, de la Tarraconense al Ducado de Cantabria.

Redescobrint el paisatge medieval del Laci del sud (Italia): el Monti Aurunci Project (MAP)

Edoardo Vanni, Federico Saccoccio

El proyecto Monti Aurunci pretende investigar arqueológica, histórica y geológicamente la región de los Montes Auruncos, situada en el sur del Lacio (Italia central), entre los Apeninos y el mar Tirreno. Históricamente, los Montes Auruncos representan una marca geográfica decisiva, una zona de contacto y una interfaz entre diferentes entidades étnicas, sociopolíticas y económicas. Desde el punto de vista geológico, los montes Auruncos representan la terminación SO de la dorsal Lepini-Ausoni-Aurunci, que es el sector más interior de los Apeninos Centrales (es decir, el más cercano al mar Tirreno). Dada la ausencia de investigaciones arqueológicas sistemáticas y sustanciales para esta zona, especialmente en consideración de contextos cercanos muy estudiados como la Llanura Pontina, el valle del Liri o Minturno al sur. Disponer de un conjunto de datos exhaustivo es una de nuestras principales preocupaciones y será fundamental para nuestros propósitos científicos. En este estudio presentamos algunos resultados preliminares de la primera prospección arqueológica de la llanura aluvial de la Piana del Campo y de la primera campaña arqueológica en el asentamiento medieval de Sant'Andrea.

Les Terres de Ponent a la Tardoantiguitat (segles IV-VIII). Aproximació a la xarxa de poblament i les vies de comunicació

Montse Baiges Minguella

Utilizando criterios metodológicos propios de la arqueología del paisaje, el objetivo de esta investigación es examinar la organización del territorio durante la Antigüedad Tardía (desde el siglo IV hasta principios del siglo VIII) en la zona de Ponent (Lleida, Cataluña occidental) a partir de los patrones de ocupación desde el Bajo Imperio Romano y hasta la Alta Edad Media, y de las amplias redes de comunicación que se establecieron, tanto terrestres como fluviales.

Continuitats i ruptures del poblament romà baiximperial i tardoantic a l'extrem nord-est de l'Ager Tarraconensis (comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf

Francesc Florensa Puchol, Magí Miret-Mestre

Se presenta una valoración global de los datos sobre *villae* y otros establecimientos rurales de época bajo imperial romana y tardoantigua obtenidas en las intervenciones arqueológicas de investigación y preventivas realizadas en los últimos años en las comarcas del Penedès. Los estudios palinológicos, carpológicos y de restos faunísticos disponibles permiten una aproximación al conocimiento del medio natural y las actividades agropecuarias de estos períodos. Se documenta a partir del siglo III una notable disminución del número de ocupaciones, que no afecta sobre todo a las *villae* más importantes, que perduran hasta el Bajo Imperio romano y, algunas, hasta la tardoantigüedad. Varios hallazgos monetarios pueden relacionarse con actividades ganaderas. Durante los siglos V y VI surgen nuevos tipos de establecimientos: vivienda rural extensa, cabaña aislada y ocupación de cavidades naturales. Los estudios antropológicos y las dataciones radiocarbónicas de muestras óseas de sepulturas han permitido avanzar en el conocimiento de las prácticas funerarias de estos períodos.

De Tàrraco i l'ager tarraconensis occidental a Tarragona i el camp entre els segles V i XII. Cap a un nou relat històric

Joan Josep Menchon Bes

Tarraco sufrió una gran transformación a partir del siglo V y, a pesar de perder su importancia como capital política, mantuvo su papel como sede metropolitana. Sin embargo, no sobrevivió más allá del siglo IX tras la invasión islámica de 713-717.

Ciudad y territorio mantuvieron una clara inercia en el siglo VIII, pero tras el establecimiento de la frontera carolingia en el Llobregat (principios del siglo IX) la antigua *ager tarraconensis* quedó fuera de los límites de la Catalunya Vella y se contempló como un gran territorio vacío hasta los límites de la frontera islámica, con las referencias de Tortosa y Lérida.

La revisión historiográfica y arqueológica apunta a unas tierras aún pobladas, oscilantes entre los condados cristianos y el califato, un territorio en funcionamiento, cruce de viejas tradiciones y formas de explotación, como se aprecia en la ocupación continuada de antiguas villas romanas (pero no del sistema), junto a nuevos modelos propios de la antigüedad tardía y del mundo andalusí. A partir del cambio de

milenio, como hito de conveniencia, y de la cristalización del feudalismo, se produce una ruptura definitiva con el mundo antiguo.

El Castellot de Castellví de la Marca (Barcelona), entre l'antiguitat i els feus

Ramon Martí; Cristian Folch; Jordi Gibert; Xavier Gonzalo

El castillo de Castellví de la Marca ocupa una cumbre prominente sobre la llanura del Penedès, donde ejerció funciones reiteradas de vigilancia territorial desde época antigua. Aquí, las intervenciones realizadas secuencian diversas fases de distinta entidad, con registros que reflejan las tradiciones locales y las influencias exógenas. Así, sobre precedentes antiguos, en Castellví se reanudan las funciones de vigilancia territorial durante el período andalusí, unas tareas que arraigan con la construcción de la torre maestra, hacia un momento avanzado del siglo IX. Después, Castellví se transformó en un importante castillo fronterizo del condado de Barcelona, donde se edificaron murallas, baluartes y otros espacios residenciales, que solo persistieron hasta mediados del siglo XII.

Gerunda entre el baix imperi i l'alta edat mitjana

Josep Maria Nolla

En los últimos cuarenta años gracias a la actividad arqueológica y a los trabajos de historia urbana, nuestro conocimiento sobre las características físicas de la ciudad entre los años 300 y 1000 han aumentado considerablemente. En última instancia, la ciudad y su *suburbium* inmediato, con los burgos de Sant Feliu y Sant Pere, siguen una evolución parecida al de muchos otros núcleos urbanos en aquellos mismos años, siempre, pero, con aspectos, a veces importantes, que les son exclusivos.

La transformació d'Aix-en-Provence (França) entre l'Antiguitat i l'inici de l'edat mitjana

Núria Nin

En los siglos IV-V, Aix-en-Provence se benefició del nuevo marco creado por la Antigüedad tardía, pero su paisaje urbano experimentó un cambio sin precedentes. Afectada por un importante proceso de expansión urbana a partir del siglo III, en el siglo V se había convertido en un mosaico de asentamientos, con varios barrios distintos separados por zonas degradadas. Dos excavaciones realizadas en 2004 y 2017-2018 han arrojado luz sobre este período «intermedio» de la historia de Aix-en-Provence, el largo período comprendido entre el final del Bajo Imperio y la Edad Media. Por un lado, han puesto de relieve el lento desvanecimiento de la romanidad, cuyos últimos signos se pueden ver hasta los albores del siglo VII, y por otro, han destacado los diversos procesos que, a partir de los tres grandes centros monumentales del Bajo Imperio, contribuyeron a la progresiva reconstrucción urbana en una ciudad medieval tripartita.

Roses, de la tardoantiguitat a l'època medieval

Marc Bouzas i Lluís Palahí

La historia de la Rosas tardoantigua es compleja y poco conocida. Los indicios arqueológicos muestran la existencia de un núcleo de hábitat que en época visigoda llega a acuñar moneda y de una pequeña *cella memoriae* en torno a la cual se

estructura una importante necrópolis. Aparentemente, el espacio es abandonado durante cierto tiempo (siglos VII-IX) hasta que a principios del siglo X en la zona de la antigua *cella* se funda el monasterio de Santa Maria que será el germen de la población medieval.

El pas de l'antiguitat a l'edat mitjana al jaciment de l'Esquerda, Osona. Darreres novetats de la recerca arqueològica.

**Imma Ollich, Montse Rocafiguera, Maria Ocaña,
Albert Pratdesaba, Esther Travé**

Recientes excavaciones en el yacimiento de l'Esquerda han revelado numerosas evidencias de las épocas visigoda y carolingia, que ponen de manifiesto la transición de la Antigüedad a la Edad Media. De este modo se completa la amplia cronología de este yacimiento, que abarca desde el siglo VIII a. C. hasta su destrucción a principios del siglo XIV d. C. La ubicación del asentamiento en el tramo medio del río Ter, en un meandro que forma una península de 12 hectáreas, le proporciona una ventaja estratégica para el dominio visual y el control de gran parte de la comarca de Osona, lo que explica su función de fortaleza a lo largo de los siglos. En época ibérica se construyó un gran *oppidum* que confirmó el emplazamiento como capital de los Ausetanos, Ausa, con una muralla protectora, un urbanismo bien planificado y un posible santuario. Tras la destrucción de la fortaleza a principios de la época romana, L'Esquerda permaneció como una pequeña aldea medio abandonada durante la época tardorromana. En el siglo VI d. C., fue ocupada por los visigodos, que construyeron una nueva muralla de más de 150 metros de longitud; también se ha descubierto una zona de fosos de almacenamiento y una necrópolis extramuros, todo ello de principios del siglo VII d. C. Con la entrada de los francos carolingios a finales del siglo VIII d. C., la nueva muralla se reforzó con grandes torres cuadradas y se utilizó durante toda la Edad Media. La presencia carolingia está atestiguada además por cerámicas francas y una moneda de plata de Luis el Piadoso.

Un conjunt ceràmic del segle VI dC a Blanes (la Selva)

Joan Llinàs i Pol

El hallazgo, en otoño de 2022, de una fosa de vertedero del siglo VI d. C. en la calle Sant Bonós, 2, de Blanes, proporcionó un conjunto notable de material arqueológico. Aparte del interés del propio conjunto, donde las importaciones norteafricanas conviven con la cerámica común propia del momento, esta es la primera vez que se documenta un contexto arqueológico claro en el emplazamiento de Blandae en época tardoantigua, y permite hipotetizar en torno a la continuidad de poblamiento de la antigua urbe más allá del período altoimperial, tal y como hasta ahora se conocía.

La cultura material d'un monestir Prepirinenc a Catalunya, dels visigots a la implantació del feudalisme a Santa Cecília dels Altimiris.

Walter Alegria Tejedor, Marta Sancho i Planas

La investigación llevada a cabo en el monasterio de Santa Cecília dels Altimiris ha aportado una riquísima información para el estudio morfológico y evolutivo de los monasterios durante la Temprana y Alta Edad Media en la Península Ibérica.

Este asentamiento se origina entre finales del s. V y principios del s. VI con la construcción de una iglesia y otras estructuras anejas. Este conjunto tiene reformas de edificios y espacios desde el s. VI hasta el s. XI, cuando se abandona el yacimiento y pasa a ser un refugio estacional de pastores y carboneros.

Hasta el 2022 se han detectado trece ámbitos del conjunto central del monasterio, de los cuales se han excavado diez hasta agotar estratigrafía. Esto nos ha permitido definir fases con base en datación relativa y producciones cerámicas.

En este volumen presentamos varias interpretaciones del levantamiento hipotético de los distintos edificios, fase por fase.

Le quattro chiese di Coccanile di Copparo (FE). Una testimonianza di continuità di culto dal V-VI sec. ai giorni nostri

Flavia Amato, Marco Bruni, Chiara Guarnieri

Actualmente se están excavando tres edificios sacros en la zona del Alto Ferrarese, en Coccanile di Copparo. La existencia de una iglesia consagrada a San Venanzio estaba atestiguada in situ por una fuente del siglo X, pero su ubicación no era segura. Una excavación, llevada a cabo en un canal situado en los límites del asentamiento de Coccanile, pudo documentar la existencia de un primer edificio construido en torno a los siglos V-VI, constituyendo uno de los testimonios de culto más antiguos de la zona de Ferrara. Abandonada debido al progresivo avance de un curso de agua, la iglesia fue sustituida por otra, construida durante el siglo VII, ligeramente desplazada respecto a la primera. Esta última también fue abandonada, por lo que se construyó un tercer edificio más hacia el interior que los dos anteriores, a unos 500 metros de distancia.

En la actualidad, la iglesia del centro de Coccanile, dedicada a San Venancio y construida a principios del siglo XVII, está abierta al culto. La investigación arqueológica ha sacado así a la luz un documento único de continuidad del culto desde los siglos V-VI d. C. hasta el umbral de la Edad Moderna.

El yacimiento de «A Capela»: un eslabón en la historia de Catoira

Diego Piay Augusto

Este trabajo describe los resultados preliminares de una actuación arqueológica desarrollada en febrero del año 2023 en la finca de «A Capela» (San Salvador, Catoira, Pontevedra). Con el yacimiento del mismo nombre se vinculan una serie de hallazgos fortuitos que desde los años 70 del siglo XX habían puesto de manifiesto su potencialidad, pero nunca había sido objeto de una intervención arqueológica. La actuación, a pesar de su escasa entidad, ha permitido arrojar algo de luz sobre el pasado del municipio pontevedrés de Catoira, tradicionalmente investigado únicamente a través del estudio de las Torres de Oeste y su longeva historia.

El jaciment romà de Ca la Madrona, Mataró: Resultats preliminars.

Jordi Ardiaca Rodríguez

Debido a la construcción del Parque Circular Mataró-Maresme en el antiguo solar de las Cristalerías Mataró en el paraje de Ca la Madrona de Mataró, se realizaron varias zanjas que confirmaron la conservación parcial de un yacimiento

ya documentado de antiguo. La excavación del yacimiento de Ca la Madrona se ha realizado en dos campañas, entre finales de 2021 e inicios de 2023. Estas campañas nos han permitido documentar diversas fases de ocupación con una horquilla de entre siglo I d. C. y siglo XIV. Destacamos el hallazgo de una necrópolis del siglo I d. C. y de un *torcularium* construido en época flavia que perdura hasta el bajo imperio. Hacia finales del siglo IV se construye un edificio con varias estancias que se abandona durante el siglo V. Al este del mismo, se construye una nueva edificación con un acceso a un camino y vinculado con una necrópolis tardoantigua, destruida parcialmente con la construcción de la fábrica moderna. Se trata de una necrópolis muy extensa en la que predominan los entierros infantiles con una amplia variedad de tipologías de tumbas. Ya en época medieval la zona es ocupada por el cultivo de la viña.

Canvi de paradigma en el món funerari durant l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana al Prepirineu? El cas de la Bauma dels Ossos del Clot del Llop (Gironella, Berguedà)

Rose Soler Acedo, Marta Sánchez Soler, Maria Eulàlia Subirà

La bauma dels Ossos del Clot del Llop es un abrigo rocoso localizado en el núcleo de Cal Bassacs, en el municipio de Gironella (Berguedà). En su interior se localizaron restos antropológicos, que fueron parcialmente excavados en 1978 por el grupo de Prehistoria del Museo Comarcal de Berga. Se trata de un entierro colectivo que, por similitudes con otros yacimientos de la comarca y el hallazgo de fragmentos de cerámica prehistórica en sus proximidades, fue datado relativamente como calcolítico. Cuarenta y dos años después, los restos óseos fueron estudiados y datados por radiocarbono para obtener más información de la muestra poblacional enterrada y poder acotar su cronología. Los resultados de las dataciones (s. VII – XI) hacen pensar en un cambio de paradigma en cuanto a la cronología del yacimiento y, como consecuencia, también del mundo funerario durante la antigüedad tardía y la alta edad media en la comarca del Berguedà.

Esquelles o campanes? Revisió de materials sonors del monestir del Bovalar (Segrià, s. VI-VIII)

Laura de Castellet

El yacimiento visigótico del Bovalar (Lleida, s. VI-VIII) fue excavado en los años 60 por R. Pita y P. de Palol. Desde los inicios se plantearon las posibilidades de que se tratara o bien de un poblado en torno a una basílica y baptisterio, o bien de un monasterio en relación con la sede diocesana de Lleida. Al ser descartada la hipótesis monástica, los materiales arqueológicos se analizaron bajo el prisma de uso agropecuario. Sin embargo, el estudio de algunos materiales se relacionó con la fabricación de pergamino y una revisión reciente de varias piezas ha descartado su identificación como cencerros de ganado o cajas de hierro sino como campanillas y campanas de uso monástico —seguramente las primeras campanas monásticas en Europa—, un uso que refuerza la identificación del Bovalar como un monasterio de primer orden.

Els orígens de l'església parroquial de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)

Jordi Oliver Vert

A propòsit del hallazgo de un fragmento de mármol de frontal de cubierta o caja de sarcófago con relieve escultórico de época romana o tardoantigua, el presente trabajo pretende aportar luz sobre los orígenes de la parroquia de Sant Esteve de Canapost. El fragmento de sarcófago se encuentra empotrado en un muro que delimita el patio sur de la iglesia y lo separa de las fincas del entorno. La importancia de esta pieza radica en que sería el primer vestigio que probaría la existencia de un área de necrópolis anterior a la época alto medieval.

De esta forma, se quiere sugerir que esta área cementerial tendría su origen en época tardoantigua, con un probable edificio funerario transformado en edificio de culto, génesis del espacio parroquial de Canapost. Este conjunto se encontraría en el *fundus* de la cercana villa romana de Mas de Dalt.

ABSTRACT (english)

La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana

Marta Prevosti Monclús, Rosario Navarro Sáez, Ramon Coll Monteagudo

During the 5th century AD, the village of Gran Via-Can Ferrerons seems to have experienced a phase of great prosperity. Although our knowledge is partial, due to uncontrolled urban development between the 1960s and 1980s, on the one hand we can see that a productive space with deposits was transformed into a *pars urbana*, with a magnificent mosaic; at another point, a spectacular octagonal building of over 700 m² was erected ex novo, used as a reception pavilion and presumably where *otium* was practised by some prominent member of the wealthy class (*potentiores*) of Barcino. This situation of prosperity contrasts with that of the establishments of the *ager* of Baetulo and Iluro, in the best of cases converted into productive, if not abandoned, spaces.

La villa dels Castelletts entre el baix imperi romà i l'època visigòtica (segles V-VIII dC)

Adrià Cubo Córdoba, Jordi Morera Camprubí, Josep Francesc Roig Pérez

This text, whose main objective is to analyse and divulge the most advanced phases of the villa of Castelletts (La Canonja, Tarragonès), is the result of a recent review and compilation of the results obtained in the different preventive archaeological interventions that were undertaken over the past decade.

Arqueologia dels espais de producció al jaciment de Santa Margarida (Martorell): estructures de combustió, treballs agrícoles i manufactura en un assentament en transformació

Esther Travé Allepuz, Pablo del Fresno Bernal, Montserrat Farenys Agràs

The archaeological excavation works carried out in Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat) over the latest five years have provided valuable information for a more precise understanding of this rural settlement, especially in its earlier phases. The discovery of a structure next to the first church known at the site and contemporaneous to this has transformed significantly the known physiognomy

of the site. Obtained results allow us to propose new hypotheses to interpret the transition period between late antiquity and the feudal era (6th - 10th century AD). Continuous occupation alternating the use of space as a necropolis, living area, and productive space occurred in this rural site. Through the study of some structures related to metallurgy, agricultural activities, or the transformation and storage of consumer goods, and the characterization of archaeological materials, we can offer an updated view and a renewed panorama of a still relatively unknown period of occupation.

Los últimos romanos en los límites de la romanidad: el extremo occidental de la tarraconense entre germanos y vascones

Jose A. Lecanda

The upper Ebro valley is the westernmost part of the province of Tarraconensis. Its peripheral location had marked its scant relevance until the Late Empire. But the complicated 5th century brought about significant changes. The convergence at the *mansio* Virovesca of the Astorga-Bordeaux and Astorga-Tarragona roads, the annony and military importance of this route, in an area of passage at the most distant point of the last Imperial province in Hispania, the coming and going of Imperial and Germanic troops, as well as the establishment of the Suevi and Wascones against them, led the last Romans in this area to try to reinforce their Roman identity against the newcomers. This behaviour, only partially documented by textual means, has left important remains —military, religious, funerary— that can be interpreted from a contextual and diachronic perspective, showing the transition from Antiquity to the Middle Ages, from Tarraconensis to the Duchy of Cantabria.

Redescobrint el paisatge medieval del Laci du sud (Italia): el Monti Aurunci Project (MAP)

Edoardo Vanni, Federico Saccoccio

The Monti Aurunci Project seeks to investigate, archaeologically, historically and geologically, the region of the Monti Aurunci, in southern Lazio (central Italy) between the Apennines and the Tyrrhenian Sea. Historically, the Monti Aurunci represents a decisive geographical marker, a zone of contact, and an interface between different ethnic, socio-political and economic entities. Geologically speaking, the Aurunci mountains represent the SW-termination of the Lepini-Ausoni-Aurunci ridge, which is the innermost sector of the Central Apennines (i.e., the closest to the Tyrrhenian Sea). Given the absence of any systematic and substantial archaeological investigations for this area, especially in consideration of nearby heavily studied contexts such as the Pontine Plain, the Liri valley or Minturno to the south. A Comprehensive dataset is one of our primary concerns and will be central to our scientific purposes. In this paper, we present some preliminary results from the first archaeological survey of the alluvial plain of the Piana del Campo and the first archaeological campaign in the medieval settlement of Sant'Andrea.

Les Terres de Ponent a la Tardoantiguitat (segles IV-VIII). Aproximació a la xarxa de poblament i les vies de comunicació

Montse Baiges Minguella

Using methodological methods of landscape archaeology, the purpose of this research is to examine the organization of the region during Late Antiquity (from the 4th century to the beginning of the 8th century) in the Ponent area (Lleida, west Catalonia) based on the patterns of occupation beginning in the Late Roman Empire and until the Early Middle Age, and the extensive communication networks that were established, both land and fluvial.

Continuïtats i ruptures del poblament romà baiximperial i tardoantic a l'extrem nord-est de l'Ager Tarraconensis (comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf

Francesc Florensa Puchol, Magí Miret-Mestre

This study makes an overall assessment of the data on *villae* and other rural establishments from the Late Roman and Late Antique Imperial periods obtained in the archaeological research and preventive interventions carried out recently in the Penedès region. The palynological, carpological and faunal remains available allow us to gain an insight into the natural environment and agricultural and livestock activities of these periods. From the 3rd century onwards, a notable decrease in the number of occupations is documented, which does not affect the most important *villae* in particular, which lasted until the Late Roman Empire and, in some cases, until the Late Antiquity. Several monetary finds can be linked to livestock-raising activities. During the 5th and 6th centuries, new types of settlement emerged: extensive rural dwellings, isolated huts and the occupation of natural cavities. Anthropological studies and radiocarbon dating of bone samples from burial sites have made it possible to advance our knowledge of funerary practices during these periods.

De Tàrraco i l'ager tarraconensis occidental a Tarragona i el camp entre els segles V i XII. Cap a un nou relat històric

Joan Josep Menchon Bes

Tarraco underwent a major transformation from the 5th century onwards and, despite losing its importance as a political capital, it maintained its role as a metropolitan seat. However, it did not survive beyond the 9th century after the Islamic invasion of 713-717.

City and territory maintained a clear inertia in the 8th century, but after the establishment of the Carolingian border in the Llobregat (early 9th century) the old *ager tarraconensis* remained outside the limits of Catalunya Vella and was considered a large empty territory up to the limits of the Islamic border, with the references of Tortosa and Lerida.

The historiographical and archaeological review points to lands that were still populated, oscillating between the Christian counties and the Caliphate, a territory in operation, a crossroads of old traditions and forms of exploitation, as can be seen in the continued occupation of old Roman villas (but not of the system), together with new models typical of Late Antiquity and the Andalusian world. From the

turn of the millennium, as a milestone of convenience, and the crystallization of feudalism, there was a definitive break with the ancient world.

El Castellot de Castellví de la Marca (Barcelona), entre l'antiguitat i els feus

Ramon Martí, Cristian Folch, Jordi Gibert, Xavier Gonzalo

The Castellví de la Marca castle occupies a prominent peak on the Penedès plain, repeatedly exercising functions of territorial surveillance since ancient times. Here, the interventions carried out sequence various phases of different entities, with records that reflect local traditions and foreign influences. Thus, based on ancient precedents, in Castellví the functions of territorial surveillance resumed during the Andalusian period, tasks that have their roots in the construction of the watchtower at an advanced point in the 9th century. Later, Castellví transformed into an important border castle of the county of Barcelona, where walls, bastions, and other residential spaces were built, which only persisted until the middle of the 12th century.

Gerunda entre el baix imperi i l'alta edat mitjana

Josep Maria Nolla

In the past forty years, thanks to archaeological activity and urban history work, our knowledge of the physical characteristics of the city between 300 and 1000 has increased considerably. In the last instance, the city and its immediate *suburbium*, with the towns of Sant Feliu and Sant Pere, follow an evolution very similar to that of many other urban centres in those same years, always, however, with aspects, sometimes important, that are exclusive to them.

La transformació d'Aix-en-Provence (França) entre l'Antiguitat i l'inici de l'edat mitjana

Núria Nin

In the 4th-5th centuries, Aix-en-Provence benefited from the new framework created by Late Antiquity, but its urban landscape underwent unprecedented change. Affected by a major process of urban sprawl from the 3rd century onwards, by the 5th century it had become a patchwork of settlements, with several distinct neighbourhoods separated by areas that had fallen into disrepair. Two excavations carried out in 2004 and 2017-2018 have shed light on this 'in-between' period in the history of Aix-en-Provence, the long period between the end of the Early Empire and the Middle Ages. They have both highlighted the slow fading of Romanity, the last signs of which can be seen until the dawn of the 7th century, and highlighted the various processes that, starting with the three major monumental centres of the Early Empire, contributed to the gradual urban reconstruction into a tripartite medieval city.

Roses, de la tardoantiguitat a l'època medieval

Marc Bouzas i Lluís Palahí

The history of late-antique Roses is complex and little known. Archaeological traces show the existence of a nucleus of habitation which in the Visigothic period came to mint coins and of a small *cella memoriae* around which an important necropolis was

built. Apparently the area was abandoned for some time (7th-9th centuries) until the early 10th century, when the monastery of Santa María was founded in the area of the old *cella*, which was to be the seed of the medieval settlement.

El pas de l'antiguitat a l'edat mitjana al jaciment de l'Esquerda, Osona.

Darreres novetats de la recerca arqueològica

Imma Ollich, Montse Rocafiguera, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Esther Travé

Recent excavations in the site of l'Esquerda have revealed many evidences of Visigothic and Carolingian periods, that reveal the transition from ancient times to the Middle Age. This completes the broad time span of this site, ranging from the 8th century BC until its destruction in the early 14th century AD. The location of the settlement in the middle stretch of the Ter river, on a meander that forms a 12-hectare peninsula, provides it with a strategic advantage for visual dominance and control over a large part of the Osona region, explaining its function as a fortress over the centuries. During the Iberian period, a large *oppidum* was built, confirming the site as the capital of the Ausetani, AUSA, with a protective wall, well-planned urbanism, and a possible sanctuary. After the destruction of the fortress in the early Roman period, L'Esquerda remained as a small half-abandoned village during the late Roman period. In the 6th century AD, it was occupied by the Visigoths, who built a new wall over 150 meters long; a storage pit area and an extramural necropolis, all dating back to the early 7th century AD, have also been discovered. With the entry of the Carolingian Franks in the late 8th century AD, the new wall was reinforced with large square towers and used throughout the Middle Ages. The Carolingian presence is further attested by paddled Frankish-like ceramics and a silver coin of Louis the Pious.

Un conjunt ceràmic del segle VI dC a Blanes (la Selva)

Joan Llinàs i Pol

The discovery in autumn 2022 of a 6th century AD dump pit at Carrer Sant Bonós, 2, in Blanes, provided a remarkable collection of archaeological material. Aside from the interest of the site itself, where North African imports coexist with the common pottery of the time, this is the first time that a clear archaeological context has been documented at the site of Blandae in the Late Antique period, and it allows us to hypothesize about the continuity of the settlement of the ancient city beyond the High Imperial period, as it was known until now.

La cultura material d'un monestir Prepirinenc a Catalunya, dels visigots a la implantació del feudalisme a Santa Cecília dels Altimiris

Walter Alegria Tejedor, Marta Sancho i Planas

The research conducted at the Santa Cecília dels Altimiris monastery has yielded invaluable insights into the morphological and evolutionary dynamics of monastic establishments during the Early and High Middle Ages in the Iberian Peninsula.

The monastery's genesis dates back to the late 5th to early 6th centuries, marked by the erection of a primary church and ancillary structures. Over the subsequent centuries, spanning from the 6th to the 11th centuries, the site underwent

successive architectural and spatial modifications before its eventual abandonment, transitioning into a seasonal refuge for shepherds and charcoal makers.

As of 2022, thirteen discrete sectors within the monastery's central complex have been identified, with excavation efforts concentrated on ten sectors. The whole stratigraphic sequence of these areas has been excavated. This investigation has facilitated the delineation of chronological phases through relative dating methods and ceramic typology analysis.

In this comprehensive study, we present multiple interpretative frameworks concerning the hypothetical sequential development of the monastery's diverse architectural elements, meticulously analysing each phase's construction and evolution.

Le quattro chiese di Coccanile di Copparo (FE). Una testimonianza di continuità di culto dal V-VI sec. ai giorni nostri

Flavia Amato, Marco Bruni, Chiara Guarnieri

Three sacred buildings are currently being excavated in the Alto Ferrarese area, in Coccanile di Copparo. The existence of a church consecrated to St Venanzio was attested on site by a 10th century source, but its location was not certain. An excavation, carried out in a canal on the edge of the Coccanile settlement, was able to document the existence of a first building constructed around the 5th-6th century, constituting one of the oldest testimonies of worship in the Ferrara area. Abandoned due to the progressive advance of a water course, the church was replaced by another, built during the 7th century, slightly offset and displaced from the first. The latter was also abandoned, and a third building was thus built further inland than the previous two, about 500 metres away.

Today, the church in the centre of Coccanile, dedicated to St Venantius and built in the early 17th century, is open for worship. The archaeological investigation has thus brought to light a unique document of continuity of worship from the 5th-6th century A.D. to the threshold of the modern age.

El yacimiento de «A Capela»: un eslabón en la historia de Catoira

Diego Piay Augusto

This paper describes the preliminary results of an archaeological intervention carried out in February 2023 in the estate of «A Capela» (San Salvador, Catoira, Pontevedra). The site of the same name is linked to a series of fortuitous discoveries that since the 70s of the 20th century had revealed its potential, but it had never been the object of an archaeological intervention. Despite its small size, the work has shed some light on the past of the Pontevedra municipality of Catoira, traditionally investigated only through the study of the Torres de Oeste and its long history.

El jaciment romà de Ca la Madrona, Mataró: Resultats preliminars

Jordi Ardiaca Rodríguez

Due to the construction of the Mataró-Maresme Circular Park on the former site of the Mataró Glassworks in the Ca la Madrona area of Mataró, several trenches were dug that confirmed the partial preservation of a site that had already been

documented in ancient times. The excavation of the Ca la Madrona site was carried out in two campaigns, between the end of 2021 and the beginning of 2023. These campaigns have allowed us to document various phases of occupation, with a range between the 1st century AD and the 14th century. We highlight the discovery of a necropolis from the 1st century AD and a torcularium built in the Flavian period that lasted until the Late Empire. Towards the end of the 4th century, a building with several rooms was constructed, which was abandoned during the 5th century. To the east of this, a new building was constructed with access to a road and linked to a Late Antique necropolis, which was partially destroyed with the construction of the modern building. This is a very extensive necropolis in which child burials predominate, with a wide variety of grave types. In medieval times, the area was already occupied by vineyards.

Canvi de paradigma en el món funerari durant l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana al Prepirineu? El cas de la Bauma dels Ossos del Clot del Llop (Gironella, Berguedà)

Rose Soler Acedo, Marta Sánchez Soler, Maria Eulàlia Subirà

The «Bauma dels Ossos del Clot del Llop» is a rock shelter in Cal Bassacs (Gironella, Berguedà). Anthropological remains were found inside, which were partially excavated in 1978 by the Prehistory group of the Berga Regional Museum. It is a collective burial which, due to similarities with other sites in the region and the discovery of fragments of prehistoric pottery in the vicinity, was relatively dated as Chalcolithic. Forty-two years later, the bone remains were studied and radiocarbon dated to obtain more information about the buried population sample and to narrow down its chronology. The results of the dating (7th-11th c.) suggest a paradigm shift in terms of the chronology of the site and, consequently, of the funerary world during Late Antiquity and the Early Middle Ages in the Berguedà region.

Esquelles o campanes? Revisió de materials sonors del monestir del Bovalar (Segrià, segle VI-VIII)

Laura de Castellet

The Visigothic site of Bovalar (Lleida, 6th-8th centuries) was excavated in the 1960s by R. Pita and P. de Palol. From the outset, the possibility was raised that it was either a settlement around a basilica and baptistery or a monastery in connection with the diocesan see of Lleida. As the monastic hypothesis was ruled out, the archaeological materials were analysed through the prism of agricultural use. However, the study of some materials was related to the manufacture of parchment, and a recent review of several pieces has ruled out their identification as cattle bells or iron boxes, but rather as bells and bells for monastic use —surely the first monastic bells in Europe—, a use that reinforces the identification of Bovalar as a monastery of the first order.

Els orígens de l'església parroquial de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)

Jordi Oliver Vert

Regarding the discovery of a marble fragment of the front panel of a sarcophagus cover or box with sculptural relief from the Roman or Late Antiquity period, the present work aims to shed some light on the origins of the parish of Sant Esteve de

Canapost. This fragment of sarcophagus is embedded in a wall that delimits the south courtyard of the church. The importance of this relief lies in the fact that it would be the first evidence that would prove the existence of a necropolis area before the Medieval age.

In this way, we want to suggest that this cemetery area would have its origin in Late Antiquity, with a probable *monumentum* transformed into a church, the genesis of the parish area of Canapost. This group would be found in the fundus of the nearby Roman villa of Mas de Dalt.

